

ISSN 2960-1371(print), 2960-138X(online)

М.ӨТЕМИСОВ АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. М. УТЕМИСОВА

M.UTEMISOV WEST KAZAKHSTAN UNIVERSITY

Ғылыми журнал
БҚУ ХАБАРШЫСЫ

Научный журнал
ВЕСТНИК ЗКУ

Scientific journal
BULLETIN WKU

Педагогика
Филология

Тарих

Экология

География

№ 1
2024

ISSN 2960-1371(print), 2960-138X(online)

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Западно-Казакстанский университет им. М. Утемисова
M.Utemisov West Kazakhstan university

БҚУ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК **BULLETIN**
ЗКУ **WKU**

**ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ТАРИХ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ сериясы**

**Серия ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ИСТОРИЯ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ**

**PEDAGOGY, PHILOLOGY, HISTORY,
ECOLOGY, GEOGRAPHY series**

№ 1(93)/2024

*Жылына 4 рет шығады
2000 жылдан бастап шығады
Published 4 times a year*

*Выходит 4 раза в год
Издается с 2000 года
Founded in 2000*

Орал-Уральск-Uralsk, 2024

«БҚУ Хабаршысы» ғылыми журналының редакциялық алқасының құрамы

Бас редактор:

Серғалиев Н.Х. – биология ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

Бас редактордың орынбасары:

Ахмеденов Қ.М. – география ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

Редакциялық алқасының мүшелері

«Педагогика» бағыты бойынша:

1. **Подгорска-Яхник Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Лодзь университеті (Лодзь қ., Польша);
2. **Мардахаев Л.В.** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей мемлекеттік әлеуметтік университеті (Мәскеу қ., Ресей);
3. **Кекеева З.О.** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
4. **Байтлесова Н.Қ.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ;
5. **Қажимова К.Р.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Филология» бағыты бойынша:

1. **Мушаев В.Н.** – филология ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
2. **Гилязов Т.Ш.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазан (Приволж) федералды университеті (Қазан қ., Ресей);
3. **Хасанов Ғ.Қ.** – филология ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
4. **Мутнев З.Ж.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
5. **Сұлтанғалиева Р.Б.** – филология ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Тарих» бағыты бойынша:

1. **Дабровски Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Бонора Ж.Л.** – философия докторы (PhD), профессор, Шығыс және жерортатеңізін зерттеудің халықаралық қауымдастық (Рим қ., Италия);
3. **Слыков М.Н.** – тарих ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
4. **Нұрғалиева А.М.** – тарих ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«География» бағыты бойынша:

1. **Длужевска А.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Петрищев В.П.** – география ғылымдарының докторы, доцент, Орынбор мемлекеттік университеті (Орынбор қ., Ресей);
3. **Мазбаев О.Б.** – география ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан);
4. **Маусымбаева А.Д.** – техника ғылымдарының кандидаты, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті (Қарағанды қ., Қазақстан);
5. **Имашев Э.Ж.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Экология» бағыты бойынша:

1. **Качмарек С.** – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Морачевска Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
3. **Сапанов М.К.** – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ғылым академиясының Ормантану институты (Мәскеу қ., Ресей);
4. **Андронов Е.Е.** – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Бүкілресейлік ауылшаруашылық микробиология ғылыми-зерттеу институты (Санкт-Петербург қ., Ресей);
5. **Бакиев А.Г.** – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ресей ғылым академиясының Еділ бассейнінің экология институты (Тольятти қ., Ресей);
6. **Иманбаева А.А.** – биология ғылымдарының кандидаты, Маңғышлақ эксперименталдық ботаникалық бағы (Ақтау қ., Қазақстан).

«БҚУ Хабаршысы» ғылыми журналы (бұдан әрі – журнал) 2000 жылы құрылған және құрылтайшысы М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті болып табылады. Журнал 1999 жылғы 7 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігімен тіркелді.

Журналды Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат Комитетімен қайта тіркелді. Мерзімді баспасөз басылымын, ақпараттық агенттікті және желілік басылымды қайта есепке қою туралы 2021 жылғы 04 наурыздағы № КЗ54VPY00033104 куәлік.

Сериялық басылымдардың стандартты нөмірлерінің халықаралық орталығымен журналға төмендегідей индекс берілді: ISSN 1680-0761 баспа нұсқасы.

2012 жылдан бастап Журнал қазақстандық сілтемелер базасына, 2019 жылдан бастап ресейлік ғылыми сілтемелер индексі базасына кіреді.

Журнал халықаралық баспагерлер қауымдастығына (Crossref) енгізілген және Digital Object Identifier (DOI): 10.37238 халықаралық сандық сәйкестендіргішіне ие.

Журнал жылына 4 нөмір мерзімділікпен баспа және электрондық нысанда шығарылады.

Журналдың электрондық мекенжайы – wku.bulletin@gmail.com.

Журналдың жеке ресми сайты бар (Интернеттегі мекенжайы – <https://vestnik.wksu.kz/>).

Журнал қазақстандық және шетелдік ғылыми жұртшылықты, докторанттарды, магистранттарды және студенттерді іргелі және қолданбалы ғылым саласында маңызы бар жаңа ғылыми нәтижелермен таныстыру үшін арналған.

Журналда Қазақстан мен шет елдердегі педагогика, филология, тарих, география және биология ғылымдары саласындағы мәселелер мен жетістіктерді баяндайтын бірегей ғылыми мақалалар жарияланады. Сондай-ақ, журнал ғылыми шолулар, педагогикалық, филологиялық, тарихи географиялық және биологиялық ғылымдар бойынша қысқаша ғылыми хабарламалар, жоғары оқу орнының білім беру мәселелері бойынша материалдар, ғылыми кеңестер, конференциялар материалдарын, ғалымдардың мерейтойлық күндеріне құттықтаулар, ақпараттық материалдар жариялайды.

ISSN 2960-1371(print), 2960-138X(online)

М.Өтемісов атындағы БҚУ, 2024.
ТІРКЕУ НӨМІРІ №КЗ54VPY00033104
ЖАЗЫЛУ ИНДЕКСІ № 76156

Состав редакционной коллегии научного журнала «Вестник ЗКУ»

Главный редактор:

Сергалиев Н.Х. – кандидат биологических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова.

Заместитель главного редактора:

Ахмеденов К.М. – кандидат географических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова.

Члены редакционной коллегии

По направлению «Педагогика»:

1. **Подгорска-Яхник Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Лодзинский университет (г. Лодзь, Польша);
2. **Мардахаев Л.В.** – доктор педагогических наук, профессор, Российский государственный социальный университет (г. Москва, Россия);
3. **Кекеева З.О.** – доктор педагогических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
4. **Байтлесова Н.К.** – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова;
5. **Кажимова К.Р.** – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «Филология»:

1. **Мушаев В.Н.** – доктор филологических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
2. **Гилазов Т.Ш.** – кандидат филологических наук, доцент, Казанский (Приволжский) федеральный университет (г. Казань, Россия);
3. **Хасанов Г.К.** – доктор филологических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова;
4. **Мутнев З.Ж.** – кандидат филологических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова;
5. **Султангалиева Р.Б.** – кандидат филологических наук, ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «История»:

1. **Дабровски Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Бонора Ж.Л.** – доктор философии (PhD), профессор, Международная ассоциация по изучению востока и средиземноморья (г. Рим, Италия);
3. **Сдыков М.Н.** – доктор исторических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова;
4. **Нурғалиева А.М.** – доктор исторических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «География»:

1. **Длужевска А.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Петрищев В.П.** – доктор географических наук, доцент, Оренбургский государственный университет (г. Оренбург, Россия);
3. **Мазбаев О.Б.** – доктор географических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан);
4. **Маусымбаева А.Д.** – кандидат технических наук, Карагандинский государственный технический университет (г. Караганда, Казахстан);
5. **Имашев Э.Ж.** – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «Экология»:

1. **Качмарек С.** – доктор биологических наук, профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Морачевска Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
3. **Сапанов М.К.** – доктор биологических наук, профессор, Институт лесоведения Российской академии наук (г. Москва, Россия);
4. **Андронов Е.Е.** – кандидат биологических наук, доцент, Всероссийский научно-исследовательский институт сельскохозяйственной микробиологии (г. Санкт-Петербург, Россия);
5. **Бакиев А.Г.** – кандидат биологических наук, доцент, Институт экологии Волжского бассейна Российской академии наук (г. Тольятти, Россия);
6. **Иманбаева А.А.** – кандидат биологических наук, Мангышлакский экспериментальный сад (г. Актау, Казахстан).

Научный журнал «Вестник ЗКУ» (далее – журнал) основан в 2000 году и учредителем является Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова. Журнал зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 7 декабря 1999 года.

Журнал перерегистрирован Комитетом информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания №KZ54VPY00033104 от 04 марта 2021 года.

Международным центром стандартных номеров сериальных изданий журналу присвоен индекс печатной версии ISSN 1680-0761.

Журнал с 2012 года входит в Казахстанскую базу цитирования; с 2019 года – в базу Российского индекса научного цитирования.

Журнал включен в Международную ассоциацию издателей (Crossref) и имеет международный цифровой идентификатор – Digital Object Identifier (DOI): 10.37238.

Журнал издается в печатной и электронной форме с периодичностью 4 номера в год.

Электронный адрес журнала – wku.bulletin@gmail.com.

Журнал имеет отдельный официальный сайт (адрес в Интернете – <https://vestnik.wku.edu.kz>).

Журнал предназначен для ознакомления казахстанской и зарубежной научной общественности, докторантов, магистрантов и студентов с новыми научными результатами, имеющими значение в области фундаментальной и прикладной науки.

В журнале публикуются оригинальные научные статьи, освещающие проблемы и достижения в области педагогических, филологических, исторических, географических и биологических наук в Казахстане и за рубежом. Также в журнале публикуются научные обзоры, краткие научные сообщения по педагогическим, филологическим, историческим, географическим и биологическим наукам, материалы по проблемам вузовского образования.

ISSN 2960-1371(print), 2960-138X(online)

ЗКУ им. М. Утемисова, 2024.
РЕГИСТРАЦИОННЫЙ НОМЕР №KZ54VPY00033104
ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС № 76156

Chief Editor:

Sergaliyev N.H. – candidate of biological sciences, professor, M. Utemisov WKU.

Deputy Editor:

Akhmedenov K.M. – candidate of geographical sciences, professor, M. Utemisov WKU.

Members of the Editorial Board

Direction "Pedagogics":

1. Podgorska-Jahnik D. – doctor of philosophy (PhD), professor, University of Lodz (Lodz, Poland);
2. Mardakhaev L. V. – doctor of pedagogical sciences, professor, Russian State Social University (Moscow, Russia);
3. Kekeeva Z. O. – doctor of pedagogical sciences, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
4. Baytlesova N. K. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU;
5. Kazhimova K. R. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU.

Direction "Philology":

1. Mushaev V.N. – doctor of philology, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
2. Gilazov T. Sh. – candidate of philological sciences, docent, Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, Russia);
3. Hasanov G.K. – doctor of philological sciences, docent, M. Utemisov WKU;
4. Mutiev Z.Zh. – candidate of philological sciences, docent, M. Utemisov WKU;
5. Sultangalieva R.B. – candidate of philological sciences, M. Utemisov WKU.

Direction "History":

1. Dabrowski D. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Bonora Zh.L. – doctor of philosophy (PhD), professor, International Association of Mediterranean and Oriental Studies (ISMEO), (Rome, Italy);
3. Sdykov M. N. – doctor of historical sciences, professor, M. Utemisov WKU;
4. Nurgaliyeva A.M. – doctor of historical sciences, docent, M. Utemisov WKU.

Direction "Geography":

1. Dlużewska A. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Petrishev V.P. – doctor of geographical sciences, docent, Orenburg State University (Orenburg, Russia);
3. Mazbayev O.B. – doctor of geographical sciences, professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan);
4. Mausymbayeva A.D. – candidate of technical sciences, Karaganda State Technical University (Karaganda, Kazakhstan);
5. Imashev E.Zh. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU.

Direction "Ecology":

1. Kaczmarek S. – doctor of biological sciences, professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Moraczewska J. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
3. Sapanov M.K. – doctor of biological sciences, professor, Institute of Forest Science of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia);
4. Andronov E.E. – candidate of biological sciences, docent, All-Russian Research Institute of Agricultural Microbiology (Saint Petersburg, Russia);
5. Bakiev A.G. – candidate of biological Sciences, docent, Institute of Ecology of the Volga Basin of the Russian Academy of Sciences (Tolyatti, Russia);
6. Imanbayeva A.A. – candidate of biological sciences, Mangyshlak Experimental Garden (Aktau, Kazakhstan).

The scientific journal "Vestnik ZKU" (hereinafter – the journal) was founded in 2000 and the founder is the West Kazakhstan University named after M. Utemisov. The journal was registered by the Ministry of Culture, Information and Public Consent of the Republic of Kazakhstan on December 7, 1999.

The journal was re-registered by the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan. Certificate of re-registration of a periodical, news agency, and online publication No. KZ54VPY00033104 dated March 04, 2021.

The International Center for Standard Serial Numbers assigned the journal the index of the printed version ISSN 1680-0761.

Since 2012, the journal has been included in the Kazakhstan citation Database; since 2019, it has been included in the Russian Science Citation Index.

The journal is included in the International Association of Publishers (Crossref) and has an international digital identifier – Digital Object Identifier (DOI): 10.37238.

The journal is published in print and electronic form with a frequency of 4 issues per year.

Email address of the journal – wku.bulletin@gmail.com.

The magazine has a separate official website (the Internet address is <https://vestnik.wku.edu.kz>)

The journal is intended to familiarize the Kazakh and foreign scientific community, doctoral students, undergraduates and students with new scientific results that are important in the field of fundamental and applied science.

The journal publishes original scientific articles covering problems and achievements in the field of pedagogical, philological, historical, geographical and biological sciences in Kazakhstan and abroad. The journal also publishes scientific reviews, short scientific reports on pedagogical, philological, historical, geographical and biological sciences, materials on problems of higher education.

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

УДК 796.01

МРНТИ 77.01; 14.25.09

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).1

¹Собянин Ф.И.*, ²Демченко Л.В., ³Клименко Т.И., ⁴Рахметжанов А.С.

¹ФГАОУВО «Белгородский государственный национальный исследовательский университет», Белгород, Российская Федерация

^{2,3,4}Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова,
Уральск, Казахстан

*Автор-корреспондент: sosnovi60@mail.ru

E-mail: sosnovi60@mail.ru, mila_demchenko_67@mail.ru,
rakhmetzhanov_askhat@mail.ru

ХАРАКТЕРИСТИКА ДИНАМИКИ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ СЕЛЬСКИХ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация. Представлены результаты изучения уровня физической подготовленности обучающихся в одной из сельских школ России. Цель исследования – выявить характерные особенности физической подготовленности учащихся сельской школы и сравнить их с требованиями Программы физического воспитания для 1-11 классов. Основными методами исследования были анализ документов, анализ литературы, тестирование физической подготовленности школьников, сравнение уровней физической подготовленности учащихся, вычисление достоверности различий по t-критерию Стьюдента. Выявлены различия уровней физической подготовленности между сельскими школьниками разного возраста, различия между показателями тестирования сельских школьников по разным физическим качествам, недостатки в состоянии физической подготовленности детей, их позитивные характеристики, сравнительные данные между мальчиками и девочками в сельской школе. Полученные данные имеют практическое и методическое значение для научно обоснованного педагогического контроля за физической подготовленностью сельских школьников. Они дают основание для эффективного планирования физической подготовки обучающихся на занятиях по физической культуре в условиях сельских школ России и могут иметь ценность для сельских школ других стран.

Ключевые слова: физическая подготовленность; обучающиеся; физическая культура; здоровый образ жизни; здоровье; физические упражнения; тесты; сельские школьники; физическое совершенство; село.

Введение

Снижение показателей физического развития и физической подготовленности обучающихся в общеобразовательных школах является проблемой, которая постоянно интересует не только ученых, но и все общество [1,2,3]. На примере современной России, как и в ряде других стран, часто приводятся данные, свидетельствующие о негативной динамике в физической подготовленности учащихся и необходимости анализа сложившейся ситуации, планирования и практического ее улучшения [4,5,6].

При этом обычно специалисты приводят данные, относящиеся к городским школьникам, но довольно редко встречаются результаты обследования в сельских школах [3,5,7]. В то же время имеются основания предположить, что в сельских школах могут быть свои характерные особенности в состоянии физической подготовленности обучающихся.

Для того, чтобы сравнивать показатели физической подготовленности городских и сельских школьников, необходимо сначала отдельно изучить физическую подготовленность как одного, так и другого контингента. Поэтому среди прочих проблем исследование уровня физической подготовленности сельских школьников нам представляется весьма актуальной проблемой. Целью данного исследования было выявление характерных особенностей физической подготовленности учащихся сельской школы и их сравнение с требованиями Программы физического воспитания для 1-11 классов на примере одной из типичных сельских школ Белгородской области в Российской Федерации.

Материалы и методы исследования

Исследование проводилось на базе муниципальной экспериментальной площадки в сельской школе МОУ СОШ «Новоалександровская средняя общеобразовательная школа Ровеньского района Белгородской области РФ». Исследование проводили члены научно-исследовательской лаборатории факультета физической культуры Белгородского государственного национального исследовательского университета «Проблемы содержания и организации физической культуры в образовательных учреждениях» (науч. рук., профессор Собянин Ф.И.) с привлечением специалистов из Западно-Казахстанского университета им. М. Утемисова (Республика Казахстан, г. Уральск).

Основные методы исследования, примененные в работе – изучение учебной и отчетной документации школы, анализ специальной литературы, тестирование физической подготовленности школьников, естественный констатирующий эксперимент, сравнение показателей и уровней физической подготовленности учащихся, выявление процентного соотношения показателей, вычисление средних величин и определение достоверности различий между показателями физической подготовленности школьников по t-критерию Стьюдента.

Первое обследование физической подготовленности сельских школьников проводилось в 2007 году, второе в 2008 году по следующим тестам: бег 100м, бег 1000м, челночный бег 3x10 м, подтягивание на перекладине (высокой – для мальчиков, низкой – для девочек), прыжок в длину с места, поднимание туловища из исходного положения - лежа на спине за 30 сек, кистевая динамометрия (правой и левой руки), наклон вперед на гибкость, измерение становой силы (с 5-го класса).

Все тесты были взяты из Комплексной программы по физической культуре [8] и методических материалов группы авторов [9]. В обследовании участвовали около 100% школьников (2-11 классов, что составило 135 обучающихся на момент проведения исследования). Повторное обследование проводилось в 2008 году. Из числа избранных тестов 5 совпадали с нормативами учебной программы, которой руководствовались в своей работе учителя физической культуры экспериментальной школы. Необходимо было сначала сравнить полученные показатели оценки физической подготовленности учащихся с нормативами в указанной Программе по физической культуре [8]. Поэтому первоначально были определены средние величины по каждому тесту отдельно для мальчиков и девочек. Затем они сравнивались с нормативными данными в Программе [8]. В связи с тем, что для оценки выносливости использовался бег на 1000 м, а в требованиях учебной Программы [8] включался тест Купера – 6-минутный бег, то для сравнения результатов учитывалось, что, во-первых, многие школьники пробегали за 6 минут дистанцию длиной примерно 1 км, а, во-вторых, была рассчитана для удобства сравнения этих результатов средняя скорость бега среднего школьника (школьницы), в-третьих, было принято, что бег на 1000м пригоден для всех классов и удобен для оценки выносливости, как бег (тест) на одинаковой для всех испытуемых стандартной дистанции с более точным финишем в отличие от теста Купера. Для облегчения восприятия оценки уровня проявления физических качеств школьников была введена шкала качественной оценки:

- показатель развития физического качества ниже низкого уровня (в соответствии с Программой физического воспитания для школьников 1-11 классов);

- низкий уровень;
- выше низкого уровня;
- ниже среднего;
- средний уровень;
- выше среднего уровня;
- высокий уровень.

Результаты исследования

Полученные в исследовании результаты позволили определить состояние и динамику развития физических качеств обучающихся, сравнить их с имеющимися в школьной Программе нормативами. Для примера приведем полученные показатели по уровню проявления некоторых физических качеств учащихся. В таблице 1 даны показатели результатов тестирования в прыжке в длину с места.

Таблица 1 - Исходные результаты обучающихся в прыжках в длину с места

Пол	Класс и уровень результатов в тесте по сравнению с нормативом в школьной программе									
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Мальч.	Сред.	Низк.	Низк.	Низк.	Ниже сред.	Ниже сред.	Сред.	Ниже сред.	Ниже сред.	Выше сред.
Дев.	Низк.	Низк.	Низк.	Выше низк.	Сред.	Ниже сред.	Низк.	Сред.	Выше низк.	Сред.

Судя по таблице, у мальчиков уровень результата в прыжках с места несколько выше, чем у девочек: у мальчиков 3 оценки «низкий уровень», 4 оценки «ниже среднего», 2 оценки «средний уровень», одна оценка «выше среднего». В то же время у девочек 4 оценки «низкий уровень», 2 оценки «выше низкого уровня», одна оценка «ниже среднего», 3 оценки «средний уровень» и других более высоких оценок нет. Однако, за время наблюдаемого учебного года у обучающихся не было стабильной оценки «средний уровень» или «высокий уровень» проявления скоростно-силовых качеств в прыжке с места. Это говорит о недостаточно эффективной физической подготовке обучающихся при развитии их скоростно-силовых качеств.

Далее обратимся к проявлению гибкости у обучающихся (Таблица 2).

Таблица 2 - Исходные результаты обучающихся в проявлении гибкости при наклоне вперед

Пол	Класс и уровень результатов в тесте по сравнению с нормативом в школьной программе									
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Мальч.	Ниже низк.	Выше сред.	Сред.	Низк.	Высок.	Ниже низк.	Выше сред.	Ниже низк.	Ниже низк.	Сред.
Дев.	Ниже низк.	Ниже сред.	Сред.	Низк.	Выше сред.	Ниже сред.	Ниже низк.	Выше низк.	Ниже низк.	Ниже сред.

Удивительно, но ожидаемые более высокие результаты в проявлении гибкости у девочек, чем у мальчиков, не обнаружались (Таблица 2). Показатели между мальчиками и девочками в развитии гибкости либо совпадают, либо чаще они лучше у мальчиков (в 3-м, 6-м, 8-м, 11-м классах), чем у девочек (в 7-м и 9-м

классов). Видимо девочки мало в сельской местности выполняют упражнения на гибкость.

Вместе с тем, исходные результаты, полученные в проявлении выносливости, дают основания для оптимизма (Таблица 3).

Таблица 3 - Исходные результаты обучающихся в проявлении выносливости в беге на 1000 метров

Пол	Класс и уровень результатов в тесте по сравнению с нормативом в школьной программе									
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Мальч.	Сред.	Сред.	-	Сред.	Высок.	Высок.	Высок.	Высок.	Высок.	Высок.
Дев.	Сред.	Сред.	-	Выше сред.	Высок.	Высок.	Сред.	Высок.	Сред.	Высок.

Здесь постепенно от среднего уровня проявления выносливости у детей обоего пола в младшем школьном возрасте (в четвертом классе измерения не проводились по объективным причинам) наблюдается переход к высокому уровню проявления выносливости, начиная с 6-го класса обучения.

Девочки только в 8-м и 10-м классах демонстрируют средний уровень выносливости, но зато в 5-м классе они по выносливости обгоняют мальчиков (обычно в 5-м классе у девочек наблюдается более активное естественное физическое развитие за счет полового созревания, что и приводит к некоторому опережению девочками мальчиков по ряду показателей).

Однако, в большинстве обследованных классов мальчики обгоняют девочек по проявлению выносливости в беге. Возможно, этому способствует тот факт, что мальчики более мужественные и в большинстве случаев настойчивее, выразительнее проявляют волевые качества во время выполнения физических упражнений, требующих включения повышенных усилий.

Есть также основания полагать, что более высокий уровень в проявлении выносливости у мальчиков и девочек в сельской школе выделяется еще и потому, что сказывается не только влияние занятий физической культурой, но и сельский образ жизни, в котором ребенку приходится много времени находиться на свежем воздухе, часто перемещаться без транспорта, в целом больше двигаться, чем в городе. В этих условиях занятия физической культурой дополнительно усиливают оздоровительный и развивающий эффект, который создают условия сельской жизни.

При повторном тестировании обучающихся в конце учебного года были получены определенные новые данные и некоторые подтверждения ранее выявленных особенностей в физической подготовленности при сравнении

отдельных показателей у детей разного школьного возраста, а также между мальчиками и девочками (Таблица 4).

Таблица 4 - Достоверные различия ($P < 0,05$) между показателями физической подготовленности школьников по тестам в начале и в конце учебного года

Пол	3 класс							
	Бег 100м	Бег 1000м	Челн.бег 3x10м	Подтягивание	Прыжок в длину с места	Кистевая динамометрия		Наклон вперед
						Пр.рука	Лев.рука	
Мальч.	>0,05	<0,05	>0,05	>0,05	>0,05	>0,05	>0,05	>0,05
Дев.	>0,05	>0,05	>0,05	>0,05	<0,05	<0,05	<0,05	<0,05
Пол	7 класс							
	Бег 100м	Бег 1000м	Челн.бег 3x10м	Подтягивание	Прыжок в длину с места	Кистевая динамометрия		Наклон вперед
						Пр.рука	Лев.рука	
Мальч.	>0,05	>0,05	>0,05	>0,05	>0,05	>0,05	>0,05	<0,05
Дев.	>0,05	>0,05	>0,05	<0,05	>0,05	>0,05	>0,05	>0,05
Пол	10 класс							
	Бег 100м	Бег 1000м	Челн.бег 3x10м	Подтягивание	Прыжок в длину с места	Кистевая динамометрия		Наклон вперед
						Пр.рука	Лев.рука	
Мальч.	>0,05	>0,05	>0,05	>0,05	>0,05	>0,05	>0,05	>0,05
Дев.	>0,05	<0,05	>0,05	<0,05	>0,05	>0,05	>0,05	>0,05

Необходимо отметить, что в течение учебного 2007-2008 года диагностика показателей физической подготовленности обучающихся проводилась в естественном эксперименте без включения в образовательный процесс каких-либо новых факторов, методик, условий и т.п.

Для наглядного примера в таблице 4 показаны выявленные достоверные различия между значениями в тестах в начале исследования и в конце в каждом из возрастных звеньев школьников в 3-м, 7-м и 10-м классах.

Оказалось, что за год у мальчиков, обучающихся в 3-м классе, достоверно улучшился результат только в беге на дистанции 1000 метров. Зато у девочек в 3 классе улучшились показатели в прыжках в длину с места, наклоне вперед на гибкость и в кистевой динамометрии в результатах измерения на правую и левую руку.

В 7-м классе у девочек и у мальчиков достоверные улучшения результатов обнаружены только в одном упражнении: у мальчиков – в наклоне вперед на гибкость, а у девочек – в подтягивании на низкой перекладине.

В 10-м классе парадокс – у мальчиков вообще нет достоверных улучшений в тестах! Зато у девочек есть достоверное улучшение результатов в беге на 1000 метров и подтягивании на низкой перекладине. В результате оказалось, что полученные по возрастным звеньям данные свидетельствуют о более выразительных положительных сдвигах в физической подготовленности у девочек по сравнению с мальчиками, хотя у мальчиков тоже результаты в тестах постепенно улучшались, но при этом полученные сдвиги не достигли достоверного уровня.

Тенденции, обнаруженные в проведенном исследовании физической подготовленности сельских школьников на примере указанной школы, по нашим данным сохранились и в последующие годы. При этом даже с учетом некоторых обновлений в Программе по физическому воспитанию для обучающихся 1-11 классов общеобразовательных школ в Российской Федерации [10] фактически не наблюдалось принципиально новых характеристик в годичной динамике уровня физической подготовленности испытуемых указанной сельской школы.

К сказанному следует добавить: здесь не показана динамика результатов одних и тех же школьников за весь период их обучения в сельской школе в течение 11 лет, но лишь отражена динамика изменений физической подготовленности обучающихся за один учебный год. Кроме того, в ограниченном объеме статьи невозможно представить все показатели по классам со 2-го по 11-й. Вместе с тем, уже на собранном и обработанном экспериментальном материале достаточно фактов для формулировки некоторых полезных выводов. Актуальность полученного эмпирического материала требует продолжения исследований в избранном направлении.

Выводы

1. Выявлены данные о динамике физической подготовленности сельских школьников разного возраста и пола. В младшем школьном возрасте отмечены позитивные сдвиги (при $P < 0,05$) в развитии выносливости, гибкости, силы, скоростно-силовых качеств. В среднем школьном возрасте в большей степени получен прирост в развитии силовой выносливости и активной гибкости. Старший школьный возраст отличается активным развитием общей выносливости и силовой выносливости. При этом оказалось, что у девочек больше по сравнению с мальчиками достоверных приростов в развитии физических качеств, хотя конечный уровень показателей физической подготовленности у девочек остался в среднем относительно невысоким.

2. Между динамикой физической подготовленности девочек и мальчиков обнаружены существенные отличия. У мальчиков в младшем школьном возрасте заметнее развивается выносливость. В среднем возрасте активнее развивается гибкость. В старших классах развиваются разновидности выносливости. У девочек младшего школьного возраста в большей степени развиваются гибкость, сила и скоростно-силовые качества. В среднем и старшем школьном возрасте у девочек также наблюдается заметное развитие общей и специальной выносливости.

3. В качестве негативного факта следует указать на то, что из 48 измеряемых показателей у обучающихся выявлены позитивные тенденции и прирост результатов только в 9 (18,7% от максимально возможного). В частности, ни разу не отмечался существенный достоверный прирост у обследуемых обучающихся в беге на 100 метров и в челночном беге 3x10м.

4. Особого внимания в содержании физической подготовки требует целенаправленное и эффективное развитие у сельских школьников силы, скоростно-силовых качеств, ловкости, быстроты. Необходимо также, судя по полученным результатам, увеличивать физическую нагрузку на занятиях по физической культуре в сельских школах, чтобы получить существенный прирост в показателях физической подготовленности.

5. Результаты исследования являются актуальной основой для дальнейшего совершенствования уровня физической подготовленности обучающихся в сельских школах в ответ на новый социальный запрос. Главная направленность в деятельности по повышению показателей физической подготовленности обучающихся в сельской школе заключается в повышении объема и интенсивности уровня физической нагрузки на занятиях по физической культуре в ее разных формах, но с обязательным условием – сохранением оздоровительной ценности этих занятий.

Благодарности

Выражаем благодарность администрации, руководству, а также учителям МОУ СОШ «Новоалександровская средняя общеобразовательная школа Ровеньского района Белгородской области» за любезно предоставленную возможность сбора и обработки эмпирического материала по обследованию учащихся.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Алексанянц Г.Д., Медведева О.А., Топчий Т.Г. Особенности физической подготовленности детей младшего школьного возраста, обучающихся в общеобразовательной и специальной коррекционной (I-II вида) школах, в начале учебного года) / Г.Д. Алексанянц, О.А. Медведева, Т.Г. Топчий // Педагогико-психологические и медико-биологические проблемы физической культуры и спорта. – 2022. – Т.17. - № 2. – с.126-132.

[2] Majer, M. (2017). Kształtowanie osobowosci jako podstawowe zadanie wychowania fizycznego w krajach niemieckojęzycznych. Kultura fizyczna a osobowosc. Praca zbiorowa pod red. Z. Dziubinskiego i K.W. Jankowskiego. – Warszawa: AWF. – S. 248-249.

[3] Anthropological and teo-anthropological Views on Physical Activity from the of Constantine the Great to modern Times: Book of proceedings. The third international conference. Leposavich. 2017. - 348 p.

[4] Митусова Е.Д., Митусов В.В. Программно-методическое обеспечение реализации внеурочной деятельности по предмету «Физическая культура» / Е.Д. Митусова, В.В. Митусов // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. – 2017.- № 5. – С.55.

[5] Živanović, N., Milošević, Z. (2017). Organised Physical Exercising of the 19th of the Century: the Need, Politics, Ideologi. Physical education and sport through the centuries. 2017, 4 (2), p. 15-29.

[6] Marszczak, T. (2017). Physical condition of school youth in the light of population research // Physical activity and health. - № 12. – P. 63-68.

[7] Лях В.И. Физическое воспитание в общеобразовательных школах Европы: монография/ В.И.Лях. – М.: Спорт, 2022. – 444 с.

[8] Комплексная Программа физического воспитания 1-11 классы / В.И. Лях, А.А. Зданевич. 3-е издание. – М.: Просвещение. - 2006. – 127 с.

[9] Сонькин В.Д., Сонькин В.В., Зайцева В.В. Компьютерная экспертная система ВАЛЕОЛОГИЯ ШКОЛЬНИКА / В.Д. Сонькин, В.В. Сонькин, В.В. Зайцева. АРМ учителя физкультуры: Методическое руководство– М.: ОНИКС, 1997. – 55 с.

[10] Комплексная программа физического воспитания учащихся. 1-11 классы. Для учителей общеобразовательных учреждений. / В.И. Лях, А.А. Зданевич. 7-е издание. – М.: Просвещение, 2010. – 126 с.

REFERENCES

[1] Aleksanyants, G.D., Medvedeva, O.A., Topchy, T.G. (2022). Osobennosti fizicheskoy podgotovlennosti detej mladshego shkol'nogo vozrasta, obuchayushchihsya v obshcheobrazovatel'noj i special'noj korrekcionnoj (I-II vida) shkolah, v nachale uchebnogo goda) [Features of physical fitness of primary school children studying in general education and special correctional (type I-II) schools, at the beginning of the school year)] *Pedagogiko-psihologicheskie i mediko-biologicheskie problemy fizicheskoy kul'tury i sporta - Pedagogical, psychological, medical and biological problems of physical culture and sports.*,2, 126-132 [in Russian].

[2] Majer, M. (2017). Kształtowanie osobowosci jako podstawowe zadanie wychowania fizycznego w krajach niemieckojęzycznych. Kultura fizyczna a osobowosc. Praca zbiorowa, edited by Z. Dziubinskiego i K.W. Jankowskiego. – Warszawa: AWF. – S. 248-249 [in Russian].

[3] Anthropological and teo-anthropological Views on Physical Activity from the of Constantine the Great to modern Times: Book of proceedings. The third international conference. Leposavich. (2017). - 348 p. [in English].

[4] Mitusova, E.D., Mitusov, V.V. (2017). Programmno-metodicheskoe obespechenie realizacii vnurochnoj deyatel'nosti po predmetu «Fizicheskaya kul'tura» [Software and methodological support for the implementation of extracurricular activities on the subject «Physical culture»] *Fizicheskaya kul'tura: vospitanie,*

obrazovanie, trenirovka - Physical culture: upbringing, education, training, 5, p.55. [in Russian].

[5] Živanović, N., Milošević, Z. (2017). Organised Physical Exercising of the 19th of the Century: the Need, Politics, Ideologi. *Physical education and sport through the centuries*, 4 (2), p. 15-29 [in English].

[6] Marszczak, T. (2017). Physical condition of school youth in the light of population research. *Physical activity and health*. - № 12. – P. 63-68 [in English].

[7] Lyakh, V.I. (2022). *Fizicheskoe vospitanie v obshcheobrazovatel'nyh shkolah Evropy: monografiya* [Physical education in general education schools in Europe: monograph] M.: Sport, 444 p. [in Russian].

[8] Lyakh, V.I., Zdanevich, A.A. (2006). *Kompleksnaya Programma fizicheskogo vospitaniya 1-11 klassy* [Comprehensive Program of physical education grades 1-11]. 3rd edition. – M.: Enlightenment. 127 p. [in Russian].

[9] Sonkin, V.D., Sonkin, V.V., Zaitseva, V.V. (1997). *Komp'yuternaya ekspertnaya sistema VALEOLOGIYA SHKOL'NIKA* [Computer expert system VALEOLOGY OF A SCHOOLBOY]. *ARM uchitelya fizkul'tury: Metodicheskoe rukovodstvo - APM physical education teachers: Methodological guidance* – M.: ONYX, 55 p. [in Russian].

[10] Lyakh, V.I., Zdanevich, A.A. (2010). *Kompleksnaya programma fizicheskogo vospitaniya uchaschihsya. 1-11 klassy. Dlya uchitelej obshcheobrazovatel'nyh uchrezhdenij* [Comprehensive physical education program for students. Grades 1-11. For teachers of general education institutions], 7th edition. *Moscow: Prosveshchenie*, 126 p. [in Russian].

**Собянин Ф.И., Демченко Л.В, Клименко Т.И., Рахметжанов А.С.
АУЫЛ ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫ ДИНАМИКАСЫНЫҢ
СИПАТТАМАСЫ**

Андатпа. Ресейдің ауылдық мектептерінің бірінде оқушылардың дене шынықтыру деңгейін зерттеу нәтижелері ұсынылған. Зерттеудің мақсаты-ауыл мектебінің оқушыларының дене дайындығының сипаттамалық ерекшеліктерін анықтау және оларды 1-11 сыныптарға арналған дене шынықтыру бағдарламасының талаптарымен салыстыру. Зерттеудің негізгі әдістері құжаттарды талдау, әдебиеттерді талдау, оқушылардың дене шынықтыру дайындығын тестілеу, оқушылардың дене шынықтыру деңгейлерін салыстыру, студенттің t-критерийі бойынша айырмашылықтардың дұрыстығын есептеу болды. Әр түрлі жастағы ауыл оқушылары арасындағы дене шынықтыру деңгейлерінің айырмашылықтары, әртүрлі физикалық қасиеттер бойынша ауыл оқушыларын тестілеу көрсеткіштері арасындағы айырмашылықтар, балалардың дене шынықтыру жағдайындағы кемшіліктер, олардың оң сипаттамалары, ауыл мектебіндегі ұлдар мен қыздар арасындағы салыстырмалы деректер анықталды. Алынған мәліметтер ауыл оқушыларының дене дайындығын ғылыми негізделген педагогикалық бақылау үшін практикалық және әдістемелік маңызға ие. Олар Ресейдің ауылдық мектептері жағдайында дене шынықтыру сабақтарында оқушылардың дене шынықтыруын тиімді жоспарлауға негіз береді және басқа елдердің ауылдық мектептері үшін құнды болуы мүмкін.

Кілт сөздер: дене шынықтыру дайындығы; білім алушылар; дене шынықтыру; салауатты өмір салты; денсаулық; дене шынықтыру жаттығулары; тесттер; ауыл оқушылары; дене шынықтыру шеберлігі; ауыл.

**Sobyanin Fedor, Demchenko Lyudmila, Klimenko Tatyana,
Rakhmetzhanov Askhat**

CHARACTERISTICS OF THE DYNAMICS OF PHYSICAL FITNESS OF RURAL SCHOOLCHILDREN

Annotation. The results of studying the level of physical fitness of students in one of the rural schools in Russia are presented. The purpose of the study is to identify the characteristic features of physical fitness of rural school students and compare them with the requirements of the Physical Education Program for grades 1-11. The main research methods were document analysis, literature analysis, testing the physical fitness of schoolchildren, comparing the levels of physical fitness of students, calculating the reliability of differences according to the Student's t-criterion. The differences in the levels of physical fitness between rural schoolchildren of different ages, differences between the indicators of testing rural schoolchildren for different physical qualities, shortcomings in the state of physical fitness of children, their positive characteristics, comparative data between boys and girls in rural schools are revealed. The data obtained are of practical and methodological importance for scientifically based pedagogical control over the physical fitness of rural schoolchildren. They provide a basis for effective planning of physical training of students in physical education classes in rural schools in Russia and may be of value to rural schools in other countries.

Keywords: physical fitness; students; physical culture; healthy lifestyle; health; physical exercises; tests; rural schoolchildren; physical perfection; village.

UDC 378

IRSTI 14.35

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).2

Vorfolomeyeva Olga**West Kazakhstan University named after Makhambet Utemisov,
Uralsk, Kazakhstan**E-mail: *olga.vorfolomeyeva@wku.edu.kz***VIRTUAL CONCERT HALL MODULE IN AUGMENTED REALITY:
HYBRID EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN THE ARTS**

Annotation. Scientific research in the field of professional education in the arts field shows rather limited training technologies for adaptation to public stage performance. For the most part, they touch upon the theory and practice of creative psychology, and in the real situation of training are concentrated in individual classroom practice with the absence of an auditorium. The conducted research shows the effectiveness of soft skills development in the situation of public concert performance of an artist on stage with the help of professionally oriented module of audio-visual immersive content for work in AR software. This was made possible by the combination of the situational module of the Virtual Auditorium (VA) Virtual Concert Hall incorporated into the AR technology framework, which provided the maximum necessary auditory learning accessibility, repeatability, variability and, ultimately, the formation of a professionally orientated systematic public concert performance skill of the product user. The study has shown that 1) the application of a simulator-type module of a virtual VA audience (Concert Hall) with the help of augmented reality glasses (AR glasses) contributes to the effective consolidation of stage performance skills, facilitates adaptation to the conditions of real stage practice; 2) the developed dynamic 3D content moves the reference point of the solution of this problem from the field of personality psychology to the immersive audiovisual space of public performance at the educational stage of art programs preparation. The development of this module is aimed at creating an application with new characteristics available for a wide range of devices: computers, smartphones, tablets, VR for use by participants of the educational process of arts direction.

Keywords: augmented reality; AR framework; hybrid education; AR technologies in the arts; 3D model.

Introduction

Artistic adaptation to stage performance is an important process that helps students prepare for a successful performance in front of an audience. Preparation for a stage performance includes: the student's thorough study of the performance program, which consists of the musical works, their scores [2] and supplementary materials to be performed for the public. One of the most important prerequisites for a successful

performance by a professional artist is prior familiarisation and rehearsal of the concert programs at the performance venue, which is usually a concert hall. We conducted a review of published research material in the field of educational technology presented in conjunction with augmented and reality tools and programs. The analysis of the published results of the scientific problem (Palmarini, R., 2018), (Raul Masu, 2020), (BC Biermann, 2018), (Aitamurto, T., 2018), (Kuo-En Chang, 2014) under consideration enabled us to reconsider the solution to the educational task of adapting to public performance. We conducted an experimental study with the use of augmented reality AR software and created content module of a virtual audience in the form of a concert hall.

Back ground

Traditionally, the problem of adaptation to the student's stage performance was conducted in the conditions of a real concert hall in the university and city buildings. This practice had a number of technical and emotional-psychological drawbacks. The main disadvantage of one hall for all students was the limited rehearsal time and the number of appearances on stage, which was minimised. In addition, even in these real conditions it was not possible to fill the hall with real spectators, applause, and all that we call the lively atmosphere of the concert stage and hall. We hypothesised that the use of a new hybrid AR technology and a virtual concert hall auditorium module would be effective if it helped us to develop the skill of student adaptation to a concert performance at the preparatory stage of training in the classroom. The developed 3D module of the Concert Hall, as AR content, reproduces the effect of going out and performing on stage, immersion in the atmosphere of the concert hall through the visualisation of the space with its content components represented in the form of objects surrounding the artist: curtain, piano, auditorium with rows of seats, the effect of the sound of the live presence of the audience, applause during the performance.

Materials and Methods

The published series of scientific papers on the problem of the application of AR technology that we are studying shows the development trends in general education, industry, production, games and show business (Papagiannis, H., 2009), (Narges Ashtari, 2020), (Yue Yin, 2023), (Hincapie, M., 2021), (Bermejo, B., 2023). In the sphere of higher education, this technology is actively present in the fields of medicine and technical specialities, where we find the research focus not only on learning, but also on teaching. Thus, we can speak of an under-researched segment of the application of immersive AR technologies in relation to artistic specialities in higher education.

Internet connection was used to work with the AR framework. AR functionality is supported by a multilingual package. According to the type of supported content of the program module, we used operations to study the structure of 3D objects of the augmented reality module. This method allows you to interact with the model: zoom, move; use interactive animation, select objects, work through them as a whole and step by step, determine the correctness of actions, at any time you can stop the process completely or pause for more detailed study. The server is used to store the content. The system of caching the contents of the model allows to save user traffic and time of loading the site and objects.

Results

The evaluation of the obtained results was carried out according to two indicators: external (observation, description, analysis, synthesis, statistics) and internal (level of accessibility of the applied technology, level of acquired skills of adaptation to the hall, environmental friendliness of the proposed technology, presence of positive and negative factors). The positive fixed effect of the use of the AR technology was the change of the focus of attention from the distracting stress factors (the student's internal excitement, extraneous movements, visual and sound effects and noises of the auditorium) to the internal focus of the student performer himself, the elimination of the contradictions of the stage performance aimed at the main task of the performance: the disclosure of the expressive means of the concert program. Besides, the participants of the experiment defined the gained experience as useful and the formed skill as professionally necessary. The limiting factor of the proposed technology was the need to allocate the resource of training time for instructing the participants of the experiment, as well as the time of getting used to the device. In our opinion, it is also necessary to take into account the time factor of direct use of the AR glasses with the concert hall module, which does not exceed the time of preliminary instruction and direct stage performance.

The augmented reality module transforms and completes the reality surrounding the audience with the necessary missing objects, creating a qualitatively new mixed reality content in the arts. In the process of such training, a number of creative and emotional-psychological tasks are achieved, including the presence of confidence and comfort in performing the program. During the immersive performance experience using AR, the student navigates the spatial layout, gets used to the acoustic characteristics and visual configuration of the auditorium. The rehearsal process of immersion allows an emotional performance connection to be established with the hall, freedom of movement corrects the management of breathing and associated stage excitement. All this allows the images and meanings inherent in the performance program to be conveyed freely.

Discussion and Conclusion

This study was conducted in the mode of classroom studio sessions in the educational process for students of music and performing arts specialities (Chamber Vocal training), with the physical participation of students and piano concertmaster. We applied the design method of developing a concert hall 3D module, with the inclusion of virtual visual objects of the stage and hall, combined with augmented sound effects of a virtual auditorium. We proposed to combine the immersion method using AR glasses technology and its accompanying computer software with the real sound of the piano accompaniment and the direct performance of the vocal program by the student. Such a combination of the real performance of the vocal program while the student sings with physical and intellectual strain, the real perception of playing the piano physically present in the audience, combined with the technology of the extended module of the concert hall, created a fundamentally new experience of forming the skill of adapting to stage performance.

We carried out measurements during the 8 weeks of the inter-rating period of the academic term, as well as in preparation for stage exams. In order to determine the effectiveness of using AR technology and the corresponding content module, we

proposed to measure the characteristics of the formed professional skill of stage adaptation on a five-point scale, according to the following criteria (Table 1): 1. the level of stiffness of movements (MS); 2. the number of technical errors of the musical text (TE); 3. the degree of emotional excitement (EE); 4. the degree of psychological and muscular tension (PMT). Thus, the following changes were recorded in the mentioned experimental period:

1. the level of movement stiffness decreased from 5 to 0.9;
2. the number of technical errors of the musical text showed reduction from 5 to 1.5;
3. the level of emotional excitement decreased from 5 to 1;
4. the level of psychological and muscular tension decreased from 4.5 to 0.5 points respectively.

Table 1 – Formed professional skills of stage adaptation (communicative)

	criteria	before the experiment	after the experiment
1	MS	5	0.9
2	TE	5	1.5
3	EE	5	1.0
4	PMT	4,5	0.5

At the same time we measured the following characteristics (Table 2): a) the level of comfort and musical-artistic freedom during the performance of the stage program (CMAF); b) the level of creative communication of the artist with the audience (CC); c) the level of immersion (I) in the harmonisation of space in the creative expression of the program (transfer of semantic expressiveness and images). Our measurements show a significant increase in the following characteristics:

- a) an increase from 0 to 4.9 on a five-point scale;
- b) an intensive index of free communication with the audience during the performance from 2 to 5;
- c) a significant increase in the level of immersion in the situation of the concert hall and the effective transfer of images and semantic content of the program, which we evaluate on a scale from 0 to 5.

*Table 2 – Formed professional skills of stage adaptation
(emotional, psychological)*

	characteristics	before the experiment	after the experiment
a	CMAF	0	4.9
b	CC	2	5
c	I	0	5

The positive motivation of the performance was supported by the sound track of the applause of the virtual audience and the silence in the hall during the performance.

In general, we find that the use of the proposed technology to develop and consolidate the professional skill of stage performance achieves a significant learning effect.

REFERENCES

[1] Palmarini, R., Erkoyuncu, J. A., Roy, R. & Torabmostaedi, H. (2018). A systematic review of augmented reality applications in maintenance. *Robotics and Computer-Integrated Manufacturing*, 49, pp. 215-228 [in English].

[2] VR Open Scores: Scores as Inspiration for VR Scenarios. Raul Masu, Paulo Bala, M. Asif Ahmad.

A systematic review of augmented reality applications. NIME'20, 21-25 July, 2020, Royal Birmingham Conservatoire, Birmingham United Kingdom [in English].

[3] BC Biermann (2018). Augmented reality, art, and public space. In *ACM SIGGRAPH 2018 Talks (SIGGRAPH '18)*. Association for Computing Machinery, New York, NY, USA, Article 9, 1–2 [in English].

[4] H. Papagiannis, "Augmented Reality (AR) joiners, a novel expanded cinematic form," 2009 IEEE International Symposium on Mixed and Augmented Reality - Arts, Media and Humanities, Orlando, FL, USA, 2009, pp. 39-42, doi: 10.1109/ISMAR-AMH.2009.5336728 [in English].

[5] The Impact of Augmented Reality on Art Engagement: Liking, Impression of Learning, and Distraction. Tanja Aitamurto, Jean-Baptiste Boin, Kaiping Chen. *Virtual, Augmented and Mixed Reality: Applications in Health, Cultural Heritage, and Industry*, 2018, Volume 10910, pp.153-171. ISBN : 978-3-319-91583-8 [in English].

[6] Narges Ashtari, Andrea Bunt, Joanna McGrenere, Michael Nebeling, and Parmit K. Chilana. 2020. Creating Augmented and Virtual Reality Applications: Current Practices, Challenges, and Opportunities. In *Proceedings of the 2020 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems (CHI '20)*. Association for Computing Machinery, New York, NY, USA, 1–13. <https://doi.org/10.1145/3313831.3376722> [in English].

[7] Yue Yin, Pai Zheng, Chengxi Li, Lihui Wang, A state-of-the-art survey on Augmented Reality-assisted Digital Twin for futuristic human-centric industry

transformation, Robotics and Computer-Integrated Manufacturing, Volume 81, 2023, 102515, ISSN 0736-5845, <https://doi.org/10.1016/j.rcim.2022.102515> [in English].

[8] Development and behavioral pattern analysis of a mobile guide system with augmented reality for painting appreciation instruction in an art museum. Kuo-En Chang, Chia-Tzu Chang, Huei-Tse Hou, Yao-Ting Sung, Huei-Lin Chao, Cheng-Ming Lee. Computers & Education. Volume 71, February 2014, Pages 185-197 <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2013.09.022> [in English].

[9] Educational applications of augmented reality: A bibliometric study. Mauricio Hincapie, Christian Diaz, Alejandro Valencia, Manuel Contero, David Güemes-Castorena. Computers & Electrical Engineering. Volume 93, July 2021, 10728910 [in English].

[10] Bermejo, B.; Juiz, C.; Cortes, D.; Oskam, J.; Moilanen, T.; Loijas, J.; Govender, P.; Hussey, J.; Schmidt, A.L.; Burbach, R.; et al. AR/VR Teaching-Learning Experiences in Higher Education Institutions (HEI): A Systematic Literature Review. Informatics 2023, 10, 45. <https://doi.org/10.3390/informatics10020045> [in English].

Ворфоломеева О.В.

ТОЛЫҚТЫРЫЛҒАН ШЫНДЫҚ ВИРТУАЛДЫ КОНЦЕРТ ЗАЛЫ МОДУЛІ: ӨНЕРДЕГІ ГИБРИДТІ БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Андатпа. Өнер саласындағы кәсіптік білім беру саласындағы ғылыми зерттеулер қоғамдық сахналық қойылымға бейімделуге дайындықтың біршама шектеулі технологияларын көрсетеді. Көбінесе олар шығармашылық психологиясының теориясы мен тәжірибесіне әсер етеді және нақты оқу жағдайында аудитория болмаған кезде жеке аудиториялық тәжірибеде шоғырланады. Жүргізілген зерттеулер AR бағдарламалық жасақтамасында жұмыс істеуге арналған аудиовизуалды иммерсивті контенттің кәсіби бағытталған модулін пайдалана отырып, сахнада әртістің көпшілікке арналған концерттік қойылым жағдайында жұмсақ дағдыларды дамытудың тиімділігін көрсетеді. Бұл AR технологиясының құрылымына кіретін виртуалды концерт залының ситуациялық модулін біріктірудің арқасында мүмкін болды, ол оқытудың максималды қажетті есту қолжетімділігін, қайталанғыштығын, өзгермелілігін және, сайып келгенде, қалыптастыруды қамтамасыз етті. пайдаланушы өнімінде көпшілікке арналған концертті орындаудың кәсіби бағытталған жүйелі дағдысы. Зерттеу көрсеткендей, 1) толықтырылған шындық көзілдіріктерін (AR көзілдірігі) пайдалана отырып, концерттік залдың (Концерт залы) виртуалды аудиториясының симуляциялық модулін пайдалану сахналық орындаушылық дағдыларды тиімді бекітуге ықпал етеді және нақты сахналық тәжірибе жағдайларына бейімделуді жеңілдетеді; 2) әзірленген динамикалық 3D мазмұны осы мәселені шешудің бастапқы нүктесін тұлға психологиясы саласынан көркемдік бағдарламаларды дайындаудың білім беру кезеңінде көпшілік алдында сөйлеудің иммерсивті аудиовизуалды кеңістігіне жылжытады. Бұл модульді әзірлеу көркемдік бағыттағы оқу үдерісіне қатысушылардың пайдалануы үшін құрылғылардың кең ауқымы: компьютерлер, смартфондар, планшеттер, VR үшін қолжетімді жаңа сипаттамалары бар қосымшаны құруға бағытталған.

Кілт сөздер: толықтырылған шындық; AR шеңбері; гибриді білім беру; өнердегі AR технологиялары; 3D модель.

Ворфоломеева О.В.

МОДУЛЬ ВИРТУАЛЬНОГО КОНЦЕРТНОГО ЗАЛА В ДОПОЛНЕННОЙ РЕАЛЬНОСТИ: ГИБРИДНЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ИСКУССТВЕ

Аннотация. Научные исследования в области профессионального образования в сфере искусства демонстрируют достаточно ограниченные технологии подготовки к адаптации к публичному сценическому выступлению. В большинстве своем они затрагивают теорию и практику психологии творчества, а в реальной ситуации обучения сосредоточены в индивидуальной аудиторной практике при отсутствии зрительного зала. Проведенное исследование показывает эффективность развития *soft skills* в ситуации публичного концертного выступления артиста на сцене с помощью профессионально-ориентированного модуля аудиовизуального иммерсивного контента для работы в программном обеспечении AR. Это стало возможным благодаря сочетанию ситуационного модуля виртуального концертного зала Virtual Auditorium (VA), включенного в структуру AR-технологии, что обеспечило максимально необходимую аудиальную доступность обучения, повторяемость, вариативность и, в конечном итоге, формирование профессионально ориентированного систематического навыка публичного концертного выступления у пользователя продукта. Исследование показало, что 1) применение модуля симуляционного типа виртуальной аудитории ВА (Концертного зала) с помощью очков дополненной реальности (AR-очков) способствует эффективному закреплению навыков сценического выступления, облегчает адаптацию к условиям реальной сценической практики; 2) разработанный динамический 3D-контент переносит точку отсчета решения данной задачи из области психологии личности в иммерсивное аудиовизуальное пространство публичного выступления на образовательном этапе подготовки художественных программ. Разработка данного модуля направлена на создание приложения с новыми характеристиками, доступного для широкого спектра устройств: компьютеров, смартфонов, планшетов, VR для использования участниками образовательного процесса художественного направления.

Ключевые слова: дополненная реальность; AR-фреймворк; гибридное образование; AR-технологии в искусстве; 3D-модель.

ӘОЖ 504.54

ҒТАХР 87.29.31

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).3

¹Қайсағалиева Г.С., ²Бекболатова А.М.*

^{1,2}М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал,
Қазақстан

*Корреспондент-авторы: *aliya_bm86@mail.ru*

E-mail: *gulzhakhan.kaisagalieva@wku.edu.kz, aliya_bm86@mail.ru*

ОРТА БУЫН СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫМЕН ТҰРҒЫЛЫҚТЫ – МЕКЕН ЖАҒДАЙЫНДА КӨГАЛДАНДЫРУ ЖҰМЫСТАРЫН ЖҮРГІЗУДІҢ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Оқушыларға сапалы білім беріп, денсаулықтарын нығайту негізінде тәрбиелеуде мектеп маңында жүргізілетін көгалдандыру жұмыстарының маңызы зор. Осыған байланысты қазіргі таңда негізгі өзекті мәселе – қоршаған ортаны қорғау болып табылады. Осыған байланысты ағаштар отырғызу, түрлі гүлді-декоративті өсімдіктерді өсіру, жалпы көгалдандыру жұмыстарын жүргізудің маңызы зор. Мектептегі берілетін теориялық білім практикалық дағдылармен ұштастырылады. Практикалық дағдылар жалпы мектеп маңы үлескісіндегі жұмыстар негізінде жүзеге асырылады. Мектеп маңы үлескісіндегі жұмыстардың негізгі мақсаты – қоршаған ортаны тазарту жолында көгалдандыру жұмысын жандандыру. Негізгі міндеттері – әртүрлі ағаштар мен түрлі гүлді өсімдіктерді отырғызып, Отанын сүйетін, табиғатты аялайтын, қоршаған орта тазалығы жолында барлық күш-жігерін аямай еңбек ететін азаматтарды тәрбиелеу. Өсімдіктерді күтіп – баптау жұмыстарын жүргізу нәтижесінде оқушылар әдемілікті бағалау және түсіне білуге үйренеді. Бұған қоса келешекте кейбір мамандықтар туралы практикалық түсініктері қалыптасады. Осы уақыттан бүгінгі күнге дейін мектеп маңындағы үлескіде жұмыс істеу мектеп мұғалімдерінің негізгі сабақтан тыс жұмыстарының бірі. Мектеп маңындағы үлескілердегі іс-шараларды жоспарлау және ондағы жұмыстарды ұйымдастыру, өсімдіктерді күтіп-баптау, атқарылған жұмыстар бойынша нәтиже шығару мұғалімдердің қосымша атқарып жатқан жұмыстарының негізі болып табылады. Топырақ және климат жағдайына бейімделген гүлзарлар мен газондарға арналған өсімдік түрлері, көкөніс дақылдарының негізгі іріктемелері, ағаш және бұта түрлері өсіріледі.

Кілт сөздер: оқу-тәжірибе үлескісі; көгалдандыру; мектеп; ландшафттық дизайн; гүлзар; жоспарлау; эскиз; абаттандыру; гүлдер композициясы; тірі бұрыш.

Kipicne

Мектеп оқу-тәжірибе үлескісін ұйымдастырудың негізгі мақсаты - оқушылардың биология пәнінен практикалық сабақтарын өткізу, тәжірибе және бақылау дағдыларын қалыптастыру, білімін арттыру, зерттеу жұмыстарына

үйрету. Мектеп жанындағы оқу- тәжірибе үлескілерінің, әсіресе, биология пәнінің практикалық бөлімін оқытуда маңызы зор.

Әрбір ауылдардағы мектептердің және кейбір қала мектептерінің қасынан 0,5–2 га көлеміндегі жер осы уақытқа дейін жергілікті әкімшіліктің шешімі бойынша беріліп келген. Үлескіде арнайы жүйе бойынша бөлінген жеміс-жидек, әдемілік үшін өсірілетін өсімдіктер және жылыжай, коллекциялық, метеорологиялық алаң, оқушылардың тәжірибе-практикалық жұмысына арналған құрал-саймандар, тыңайтқыштарды сақтайтын бөлімдер болады [1].

Мұғалімнің жетекшілігімен оқушылар тәжірибе үлескісінде табиғаттану, география, химия, биология пәндері бойынша алған білімдерін кеңейтіп, өмір мен білімді ұштастыру жолдарын үйренеді. Мектеп тәжірибе үлескісінде биологияның арнайы бөлімдері бойынша факультативтік, практикалық сабақтар, гүл өсірушілер үйірмесі мүшелерімен тәжірибе жұмыстары және оқушылармен қоғамдық пайдалы жұмыстар ұйымдастырылады. Тәжірибе үлескісі биология, география, табиғаттану пәндері бойынша коллекция, көрнекі құрал жинайтын негізгі база болып табылады. Оқушылардың тәжірибе жұмыстарының қорытындылары аудандық, облыстық, өлкелік көрмелерге қойылады [2].

Мектептегі оқу-тәжірибе үлескілерінде «Биология» пәні жоспарына сай өсімдіктерді өсіреді, өсімдіктердің дамуы, мәдени агрономиялық ерекшеліктері олармен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастырады. Тірі заттармен жұмыстану оқушылардың ізденіс жұмыстарында табиғатқа, қоршаған ортаға, еңбекке тәрбиелейді. Ұзақ уақыт бақылау істі аяғына жеткізуге үйретеді, уақытымен бақылау жүргізеді.

Орта буын сынып оқушылары биологиядан топ серуен және сабақтар өткізеді. Сыныптан тыс: табиғат сүюшілер, табиғат қорғаушылар және тәжірибе жұмыстары жүргізіледі. Оқушылардың тәжірибе жұмыстарының қорытындылары күз, көктем, жаз бойы лабораториялық сабаққа, үйірме жұмыстарына аудандық, облыстық, өлкелік көрмелерге қойылады [3].

Сыныптан тыс «Бақ күні», «Кұстар күні», «Егін мерекесі», көрмелер, төменгі сынып оқушыларына және ата-аналарға экскурсиялар т.б. шаралар өткізіледі.

Оқу – тәжірибе үлескісін осындай көпжақты пайдалану өсімдіктерді егу мен орналастыруда дұрыс таңдау жүргізуді қажет етеді. Осыған байланысты мектеп оқу- тәжірибе үлескісінің құрылымында арнайы секторлар және деланка, жылыжай мен тәлімбақ болуы керек [4].

Мектеп оқу-тәжірибе үлескісіндегі жұмысты дұрыс ұйымдастыра білу, биологиялық білім мен дағдысын практикада қолдануға, агротехникалық ерекшеліктерді біле тұрып, мәдени өсімдіктерді өсіру дағдыларына үйретуге, өсімдіктер мен жануарларға эксперимент жасаудың білім мен дағдыларын қалыптастыруға, биологиялық құбылыстарды бақылау, фенофазаны сипаттау және бақылауға, тәжірибе мен бақылауға алынған объектілерді салыстыру, қорытындыны есептей білу, алынған мәліметтерді табиғат жағдайы және эксперимент жағдайының өзгерісіне қарай салыстыра білуге, табиғат жағдайы мен өсімдіктердің жағдайына қарай приборларды қолдана білуге үйретеді.

Оқу – тәжірибе үлескісі – оқушылардың биология, география, жаратылыстану, экология, технология сабақтарында алған теориялық білімдерін тәжірибе жүзінде іске асыратын табиғи зертханасы. Сонымен қатар, оқу-тәжірибе үлескісі – биология кабинеті үшін таратпа және топтама материалдарды даярлайтын және тәжірибелік зерттеу жұмыстарын жүргізетін негізгі қайнар көзі болып табылады [5].

Оқу-тәжірибе үлескісі оқушылардың тәжірибелік жұмыстар қоры болып есептеледі. Оқушылар биология және технология сабақтарында алған білімдерін бекітіп кеңейтеді және тереңдетеді. Өсімдік әлемінің қыр-сырын, соның ішінде өсіру мен егі технологияларын меңгеріп қана қоймай, өсімдіктің дамуы мен өсуін басқару тәсілдерін игереді. Оқушыда қалыптасқан білік пен дағды экологиялық және экономикалық білімдерінің қалыптасуына жетелейді. Бұл білім өмірлік тәжірибеде қолдана алуына, яғни функционалдық сауаттылықтың қалыптасуына мүмкіндік берері сөзсіз [6].

Мектеп жанындағы үлескінің сонымен қатар еңбекке тәрбиелеуде маңызды зор.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ғылыми әдістемелік әдебиеттерден мектеп жанындағы телімнің әртүрлі жобаларын қарастыру. Сонымен қатар, оқушылар арасында әлеуметтік сауалнама және практикалық түрде жобаланған дизайн бойынша гүлзарлар отырғызу.

Зерттеу нәтижелері

Мектеп ауласын абаттандыруда гүлді өсімдіктердің өсу ерекшеліктерін білу қажет. Әр гүлдің шығу тарихын, тіршілік ортасын біле тұрып, ландшафттық әрлендіру жұмыстарында гүлдерден ландшафттық композиция жасалды. Ландшафттық композиция жасау кезінде, гүлдердің биологиялық сипатына (жарық қажеттілігін, жылу сүйгіштігі, ылғалдылығы мен топырақ құрамына) мән берілсе, ал көркем архитектура тұрғысында (сабақ биіктігіне, гүл мен жапырақ пішініне, түсіне, гүлдеу уақыты мен ұзақтылығына) мән беріледі.

Жер әзірлеу құнарлы топырақ қабатын дайындаудан басталады. Бұл қабат біржылдық өсімдіктер үшін 20-25 см, көпжылдық өсімдіктер үшін 30-40 см, ұсақ кілемше тәрізді өсімдіктерге 15 см болғаны дұрыс. Ең бірінші қажетті тереңдікте шұңқыр даярлаймыз, түбіне 10 см құм, құмайтты топырақ төсейміз. Қалған қабатты құнарлы топырақпен толтырамыз, органикалық тыңайтқыш – шіріген жапырақ араласқан топырақ, қарашірік 5-8 г/м кв. сонымен қатар минералдық тыңайтқыштар (л/м кв): азоттық -30, калийлік -20, фосфорлық -40 см. Топырақ 5 см–дей шөгеді, гүлдер егілетін орын 1,5-2 апта бұрын әзірленеді. Гүлзардың ортасынан шетіне қарай еңістеу 0,01 см, ал гүлзар 5-8 см биіктеу болу керек. Гүл отырғызар алдында 1 тәулік бұрын топырақты жақсылап суландырамыз, отырғызар алдында жақсылап қопсытамыз, қалған арамшөптерден тазалап, өңдейміз. Топырақ әбден дайын болған соң, қағазға түсірілген сызба-нұсқа бойынша жоспарлы түрде өсімдіктерді егеміз (1 сурет).

1 – сурет - Көктем мезгілінде мектеп үлескісін гүлдендіру жұмыстары

Гүлзарларда егілетін гүлдердің басты қасиеттерінің бірі, композициясының құндылығы олардың түстері мен экологиялық талабына сай болып отыр. Гүлзарларда ақ, қызыл, сары түсті гүлдер таңдалып (1 кесте), сонымен қатар ол гүлдерге қолайлы экологиялық факторлар анықталды (2 кесте).

1 – кесте - «Жасыл аула» жобасын жүзеге асыру үшін таңдап алынған гүлдер тізімі

№	Түсі	Ұсынылған гүлдер
1.	Ақ	Қашқаргүл (<i>Aster</i>), Мүйізшөп (<i>Cerastium</i>), Шегіргүл (<i>Viola</i>), Иберис (<i>Iberis</i>), Нәркес (<i>Narcissus</i>)
2.	Қызыл	Қарапайым наурызгүл (<i>Primula</i>), Бегония (<i>Begonia</i>), Альстремерия (<i>Alstroemeria</i>), Қызыл Қазтамақ (<i>Geranium</i>), Целозия (<i>Celosia</i>)
3.	Сары	Адонис (<i>Adonis</i>), Жауылша (<i>Alyssum</i>), Шегіргүл (<i>Viola</i>), Гацания (<i>Gazania</i>), Настурция (<i>Tropaeolum</i>), Қалтагүл (<i>Caltha palustris</i>)

2 – сурет - Жобаға таңдап алынған гүлдер

2 – кесте - «Жасыл аула» жобасын жүзеге асыру үшін жобаланған гүлдердің экологиялық талабы

№	Гүлдің атауы	Суға	Температураға	Жарыққа	Гүлдеу мерзімі	Сәндік қасиеті
1	Ақ шегіргүл (<i>Viola</i>)	Мезофит	Криофил	Гелиофит	Мамыр – шілде	4

2	Қарапайым наурызгүл (<i>Primula</i>)	Гигрофит	Жартылай криофил және термофил	Жартылай гелиофит және сциофит	Мамыр – маусым	5
3	Сары шегіргүл (<i>Viola</i>)	Мезофит	Криофил	Гелиофит	Мамыр – шілде	4

Бақтағы әрбір бөлшектің орналасуы тәжірибе учаскесіндегі барлық алуан түрлілікті қамту керек. Егер тәжірибе учаскесі көлбеу орналасса, бөлшектің бағытын оған көлденең орналастыру керек. Жасыл қорғанға (қоршауға) бөлшектер көлденең қысқа жағымен орналасады.

Агротехникалық тәжірибелердегі өсімдіктердің 1 м² саны былай болу керек: ағаштар 6-10, жидектік бұталар 10-20, көшеттер 20-25 (3 сурет).

3 – сурет - Оқушылардың ағаш отырғызу барысы

Қорытынды

Мектеп ауласын көгалдандыру бүгінгі күні өзекті мәселелердің бірі. Қазіргі кезде мектеп ауласына егілген ағаштар мен бұталар оқушыларға қызмет жасауы тиіс. Аулаға отырғызылған бір ағаштың қоршаған ортаға маңыздылығы зор. Сонымен қатар, ағаштардың егу тәртібі мен олардың бір-біріне арақашықтығы да көгалдандыру заңдылығына сәйкес келуі қажет және гүлзардағы гүлдер көркемділікпен қатар эстетикалық тәрбие береді.

Мектеп ауласына төрт мезгіл бойы түсін жоғалтпай оқушылардың көңіл күйін көтеретін, ауаны тазалайтын қылқан жапырақты ағаштар егілуі тиіс және олардың егілу заңдылықтары сақталғаны жөн. Қылқан жапырақты ағаштардың қатарына жататын арша, бозарша, қарағай, шырша, тсуга, тис ағаштарын еккен дұрыс. Биік ағаштар мектеп ғимаратынан 10-12 м қашықтықта егілуі тиіс, жақын жерге егілген ағаш сынып бөлмелеріне күн сәулесінің түсуіне кедергі келтіреді. Ала көлеңкелі сынып оқушылардың көңіл күйіне әсер етеді, көру қабілетін нашарлатады.

Мектеп жанындағы үлескіде өсімдіктерді күтіп баптау жұмыстарын жүргізу нәтижесінде оқушылар бойында қоршаған тірі табиғатқа деген сүйіспеншілік,

еңбекке деген дағды қалыптасады. Олар әдемілікті бағалап, ұйымдасып еңбек етіп, ортақ іске деген жауапкершілік сезімін тәрбиелеуге көмектеседі.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Щукин С.В. Опытническая работа учасщихся на учебно-опытном участке. – М.: Просвещение, 2003. – 207 с.
- [2] Пономарева И.Н. Общая методика обучения биологии. – М.: Изд-во «Академия», 2008. – 280 с.
- [3] Кивотов С.А. Практические занятия на школьном учебно-опытном участке. – М.: Просвещение, 2002. – 143 с.
- [4] Папорков М.А., Клиновская Н.И., Милованова Е.С. Учебно-опытная работа на пришкольном участке. – М.: Просвещение, 1980. – 256 с.
- [5] Устелимова С. Ландшафтный дизайн. – М.: Просвещение, 2003. – 86 с.
- [6] Мельников И. Что можно вырастить? Озеленение участка. Розарий. – М.: Изд-во: ЛитРес, 2012. – 124 с.

REFERENCES

- [1] Shýkin, S.V. (2003). Opytnicheskaya rabota ýchasshıhsá na ýchebno-opytном ýchastke [Experimental work of students at the educational and experimental site]. – М.: Prosveshenie, 207 [in Russian].
- [2] Ponomareva, I.N. (2008). Obshaya metodika obýchenia biologii [Ponomareva I.N. General methodology of teaching biology]. – М.: Izd-vo "Akademiya"– 280 [in Russian].
- [3] Kivotov, S.A. (2002). Prakticheskie zanátia na shkolnom ýchebno-opytном ýchastke [Practical exercises at the school educational and experimental site]. – М.: Prosveshenie, 143 [in Russian].
- [4] Paporkov, M.A., Klinkovskaya, N.I., Milovanova, E.S. (1980). Ýchebno-opytная rabota na prishkolnom ýchastke [Educational and experimental work at the school site]. – М.: Prosveshenie, 256 [in Russian].
- [5] Ýstelimova, S. (2003). Landshaftnyı dizain [Landscape design]. – М.: Prosveshenie, 86 [in Russian].
- [6] Melnikov, I. (2012). Chto mojno vyrastit? Ozelenenie ýchastka. Rozariı [What can be grown? Landscaping of the site. The Rose Garden]. – М.: Izd-vo: Litres, 124 [in Russian].

Кайсағалиева Г.С., Бекболатова А.М.

ТЕХНОЛОГИЯ ЛАНДШАФТНЫХ РАБОТ В ОБЩЕСТВЕ С УЧАЩИМИСЯ СРЕДНИХ КЛАССОВ

Аннотация. Большое значение в воспитании учащихся на основе качественного образования и укрепления их здоровья имеют работы по озеленению, проводимые вблизи школы. В этой связи на сегодняшний день основной актуальной проблемой является охрана окружающей среды. В этой связи большое значение имеет посадка деревьев, выращивание различных цветочно-декоративных растений, общее озеленение. Теоретические знания, передаваемые в школе, сочетаются с практическими навыками. Практические навыки реализуются на основе работы в общешкольной доле. Основная цель

работ в пришкольном долевом хозяйстве-активизация работы по озеленению на пути очистки окружающей среды. Основные задачи-воспитание граждан, которые сажают разные деревья и различные цветущие растения, любят Родину, бережно относятся к природе, неустанно трудятся на пути к чистоте окружающей среды. В результате проведения работ по уходу за растениями учащиеся учатся ценить и понимать красоту. Кроме того, в будущем будут сформированы практические представления о некоторых профессиях. С этого времени и по сегодняшний день работа на пришкольном участке является одной из основных внеурочных работ педагогов школы. Планирование мероприятий на пришкольных участках и организация работы в них, уход за растениями, подведение итогов по проделанной работе являются основой дополнительной работы учителей. Для цветников и газонов, адаптированных к почвенным и климатическим условиям, выращиваются виды растений, основные селекционные овощных культур, древесные и кустарниковые виды.

Ключевые слова: учебно-практический опыт; садоводство; школа; ландшафтный дизайн; клумба; планирование; эскиз; ландшафтный дизайн; цветочные композиции; живой уголок.

Kaisagalieva Gulzhakhan, Bekbolatova Aliya
TECHNOLOGY OF LANDSCAPE WORKS IN SOCIETY WITH MIDDLE SCHOOL STUDENTS

Annotation. Gardening work carried out near the school is of great importance in the education of students on the basis of high-quality education and health promotion. In this regard, the main urgent issue today is environmental protection. In this regard, it is important to plant trees, grow various flower and ornamental plants, and carry out general landscaping. The theoretical knowledge provided at school is combined with practical skills. Practical skills are carried out on the basis of work in the general school neighborhood. The main purpose of the work in the area of the school is to intensify the work on landscaping in order to clean up the environment. The main tasks are to educate citizens who love their homeland, take care of nature, and work hard for the purity of the environment, planting various trees and various flowering plants. As a result of Plant Maintenance, students learn to appreciate and understand beauty. In addition, in the future, practical ideas about some professions will be formed. From this time to the present day, working in a suburban area is one of the main extracurricular activities of school teachers. The basis of additional work of teachers is the planning and organization of activities in the school premises, plant maintenance, and summing up the results of the work done. Plant species for flower beds and lawns adapted to soil and climate conditions, the main selection of vegetable crops, tree and shrub species are grown.

Keywords: educational and practical contribution; gardening; school; landscape design; flower bed; planning; sketch; landscaping; flower arrangement; living corner.

UDC 372.881.161.1

IRSTI 14.25.09

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).4

¹Utegenova Karlyga*, ²Suvorova Veronika^{1,2}West Kazakhstan University named after M. Utemisov,
Uralsk, Kazakhstan

*The corresponding-author: karlyga@bk.ru

E-mail: karlyga@bk.ru, suvorovaveronika2@yandex.ru

THE METHODOLOGY OF USING INTERNET MEMES IN RUSSIAN LANGUAGE LESSONS

Annotation. The relevance of the research is due to the increasing volume of information flow in modern realities, which implies the introduction of new methods into the educational process. The clip-like thinking of teenagers of the XXI century, which is characterized by illogicality, fragmentation, visualization of incoming information, requires adaptation of realities: modification of the presentation format and the use of bright clear images in teaching. The need for the improvement and interpret the educational material that students receive allows the inclusion of an Internet meme in the lesson as an auxiliary means of acquiring and consolidating subject knowledge in teaching language disciplines. This article discusses the methodological aspects of using an Internet meme. As part of this study, a pedagogical experiment was conducted, which proves the expediency of using the proposed methodology. The authors conclude that the level of assimilation of educational information in lessons using an Internet time is increasing, and therefore the quality of knowledge is improving. The research will allow subject teachers to apply the method described in the article and improve the quality of teaching.

Keywords: Internet meme; clip thinking; learning gamification; students; experiment; teaching methods.

Introduction

In modern conditions of educational development, the issue of improving teaching methods is acute. This fact is due to the fact that school children and teenagers who have been in the Internet environment since early childhood have formed a new type of thinking - clip-thinking.

Clip thinking is a person's perception of completely unrelated, rapidly changing images presented without any context. This thinking differs from the conceptual thinking inherent in previous generations, where concepts and logical constructions are used [1, p. 6-8]. Modern pupils experience difficulties when working with continuous voluminous texts, paying attention to abbreviated and condensed content. The frequency rejection by teachers of the phenomenon of clip thinking does not allow them to adapt the educational process and make it the most effective. So teaching methods

created for people with conceptual thinking, or "people of the books", are meaningless for pupils and students with clip thinking, or "people of the screen" [2, p. 2].

The "Instructional and Methodological letter" of the Ibray Altynsarin National Academy of Education, being a methodological base for teachers, offers the inclusion of Internet resources, multimedia technologies and programs, non-standard tasks in the educational process in order to make classes more effective and information accessible to perception. A modern Russian language lesson develops students' competence and communication skills, analytical and critical thinking, and makes learning practice-oriented [3, p. 30-32].

Responding to the conditions of modernization of educational technologies, taking into account the modern features of the development of pupils, the use of an Internet meme in lessons as a means of teaching and transmitting information is relevant and justified at any stage of the lesson. An Internet meme, being an integral part of Internet communication in social networks and mass media, attract the attention of practicing teachers in order to use it in lessons.

In particular, O.K. Goloshubina, S.V. Anoshina, O.M. Sedlyarova studied the phenomenon of Internet memes; A.S. Gavrish, O.M. Sedlyarova, U.R. Islamova considered the problem of using memes in language teaching.

In a general sense, an Internet meme is defined as a unit of information circulating on the Internet, which can exist in the form of text, video, image, melody. English researcher Richard Dawkins, in chapter 11 of his book *The Selfish Gene*, referred to an Internet meme as an element of cultural information transmitted from individual to individual, and Richard cited melodies, ideas, and "buzzwords" as examples [4, p. 109-115]. A similar view of the definition of a meme is quite common in scientific and popular science literature. However, the stereotypical, well-established understanding of the Internet meme by the public assumes precisely the units of Internet communication that combine text and picture in one image. S.V. Kanashina identifies the following characteristics of the Internet meme: virality, replicability, seriality, emotionality, minimalism of form, polymodality, relevance, humor, fantasy character, media, mimicry [5, p. 87-89].

The Internet meme as a means of learning contributes to the gamification of learning and reduces the stress of students, contributing to the creation of a comfortable psychological environment in the classroom, a favorable relationship between the teacher and students. The formed clip thinking allows you to actively use the Internet meme in Russian lessons, since, according to M.B. Voroshilova, "the presence of a visual image significantly increases perception – up to 55%" [6, c. 74].

Some researchers believe that the use of an Internet meme in the classroom entails positive aspects in teaching: bringing diversity to the learning process, providing information excitingly, and developing creative potential [7]. Also, an Internet meme in Russian language lessons allows you to develop analytical and critical thinking skills, establish cause-and-effect relationships. Working with Internet memes can be organized in the same way as with new lexical units: input, integration, processing or use of new material. Before using Internet memes in lessons, it is necessary to make a selection of memes that are most suitable for the age and level of students and correspond to educational goals [8, p. 29-31]. In our opinion, an Internet meme should be relevant

and modern, used for effectiveness only at one stage of the lesson. It should also be noted that use in each lesson is not allowed, since tasks with Internet memes are creative and non-standard.

Due to the relevance of this study, we formulate the goal: to substantiate the effectiveness of using an Internet meme in Russian language lessons in the conditions of the modern educational program of the Republic of Kazakhstan.

Materials and methods of research

From September 2022 to May 2023, a pedagogical experiment was conducted to study the effectiveness of using Internet memes in Russian language lessons in one of the schools in the city of Uralsk. The participants of this experiment were students of two 9th classes. The subject of the study is the techniques of using an Internet meme in Russian language lessons in classes with Russian as the language of instruction. Both general and linguistic research methods were used in the analysis process: observation, description, analysis, synthesis, classification, comparison and quantitative calculation, component analysis. The purpose of the experiment is to test the conditions conducive to the introduction of learning technology using an Internet meme in Russian language lessons.

46 respondents took part in the experiment, which were divided into two groups corresponding to classes. 26 subjects of the control group (9A) were taught lessons on the traditional updated education system, 20 subjects (9B) belonging to the experimental group were taught lessons including non-traditional tasks with Internet memes. Two sections of calendar and thematic scheduling in the Russian language of the 9th grade were taken as the basis for the experiment: "A teenager in the modern world. Morphology and orthography. Syntax and punctuation", "Worldwide communication in the 21st century. Morphology. Syntax and punctuation".

The effectiveness of the pedagogical experiment was carried out through the use of classical methods and practices of pedagogy and psychology: direct and indirect observation, testing with an open type of questions, oral questioning.

By organizing the research, the requirements for conducting a pedagogical experiment were taken into account:

- 1) availability of an experimental base;
- 2) preliminary identification of the most effective conditions for the implementation of a methodology based on Internet memes;
- 3) participation of students in the experimental verification of a hypothetical situation;
- 4) uniformity of the composition of students in the experimental and control groups;
- 5) implementation of control identification of the level of formation of skills and competencies of schoolchildren through a set of lessons in the Russian language [9, p. 9-10].

The study was started by determining the initial level of formation of skills and abilities of students, the quality of knowledge in the context of groups. To exclude cases of accidental guessing of the correct answer, open-ended test questions were used, which imply writing a detailed answer [9, p. 24]. The written works of the subjects are analyzed, the ratio and quality of performance were established in blocks that test certain skills and abilities.

During the experiment, classes were conducted in both groups of respondents. In the process of preparing and conducting lessons, they adhered to the hypothesis that non-traditional tasks based on the use of Internet memes would facilitate the assimilation of information, increase motivation to learn Russian, develop the necessary skills and abilities, and collectively improve the quality of knowledge on the subject.

Special attention was paid to tasks aimed at the development of linguistic and communicative competence, functional literacy, since in the context of the updated content of education, as some researchers note, the formation of these competencies is a priority task [10, p. 58]. So the tasks are aimed at practical mastery of the norms of the Russian language, the ability to apply spelling and punctuation literacy, build monological and dialogic speech, write texts of various styles and genres. Tasks for the development of communication skills and high-order skills (analysis, synthesis, evaluation) were also applied.

Non-traditional tasks involving Internet memes were offered to the subjects in several formats: on printed color forms, in presentations on an interactive whiteboard, on network resources and websites. It is worth noting that the last type of work aroused the greatest interest among pupils, which involves attempts to create authentic Internet creativity, both individual and collective.

At the final stage of the experiment, in order to carry out a control cross-section of the respondents' knowledge and skills, an open-ended test was developed, including three blocks of tasks for the study of linguistic, communicative, analytical-critical and creative competence. The results were analyzed and compared with the data of the initial testing in order to study the dynamics of academic performance of students in the control and experimental groups.

The results of the research

The experimental research was conducted in accordance with three generally accepted stages. There is highlighted the following:

1 – an ascertaining, diagnostic one, which allows you to state the initial level of formation of skills and competencies, to identify the level of knowledge of the Russian language;

2 – formative, which is aimed at the introduction and testing of a set of lessons in the Russian language aimed at the formation of competencies using Internet memes;

3 – control, which makes it possible to compare the results obtained, to identify the effectiveness of the conditions used for the formation of skills and competencies in the lesson "Russian language" for pupils [9, p. 10].

At the elementary stage, an ascertaining experiment was carried out, which includes several stages: an oral survey-conversation and a set of tasks - testing with an open type of questions, revealing the level of competence formation in the subject "Russian language". Based on this type of work, the levels and criteria of success in checking the assimilation of knowledge are formulated (Table 1).

Table 1 – Levels and criteria for evaluating tasks of a pedagogical experiment

Level	Criteria
Extra	Active participation in the discussion. Knowledge of terminology and answers to questions. Correction of all grammatical errors in the Internet meme. Argumentation of spelling correction. An independent analysis of the rules presented on the Internet meme. Making 4 sentences in accordance with the norms of the literary language. Avoiding speech, grammatical, logical and factual errors. The distribution of all Internet memes into groups. The argumentation on which basis the division is carried out. Avoiding mistakes in division and argumentation. Critical understanding of the analysis of the complex sentences section. Creating an authentic original creative image of the "Internet meme about complex sentences", including verbal and visual components. Creating an image in accordance with the tasks and the target audience.
Medium	Participation in the discussion and answer some questions. Correction of most grammatical errors in an Internet meme. The argumentation of correcting some spellings. Analysis of the rules presented in the Internet memes, with the help of classmates. Making a proposal, violating some norms. Making minor mistakes. The distribution of not all Internet memes into groups. Difficulty in argumentation. Division is not always logical and consistent. Creating an original image of an "Internet memes about complex sentences", making minor mistakes. Create an image according to the target audience.
Intro	Non-participation in the discussion. Correction of some errors in the Internet meme. Difficulty in argumentation of spelling correction. Analysis of the rules presented in the Internet memes, with the help of a teacher. Making a proposal, making significant mistakes, or not making a proposal. The distribution of some Internet memes into groups. Difficulty in argumentation. Division is not always logical and consistent. Creating an original image of an "Internet memes about complex sentences", making significant mistakes. The image does not correspond to the tasks and the target audience.

To identify the initial level of knowledge, the work of the respondent of the control and experimental group was analyzed and the following results were obtained.

The overall level of knowledge in the control group (9A) was 84.7%. Among these subjects, the extra level is observed in 23%, the medium level in 42.3%, the intro level in 19.4%. 15.3% of respondents did not do well with some tasks or did not complete them at all (Fig.1).

The experimental group (9B) was selected on the basis that the level of knowledge of the subjects in it is lower than in the control group. This choice is due to the desire to improve the learning outcomes of the class. So the overall level of knowledge was only 70%. Among the subjects of the experimental group, the extra level is noted in 10%, the medium level in 45%, the intro level in 15%. 30% of respondents found it difficult to complete tasks or resorted to the help of classmates and a teacher.

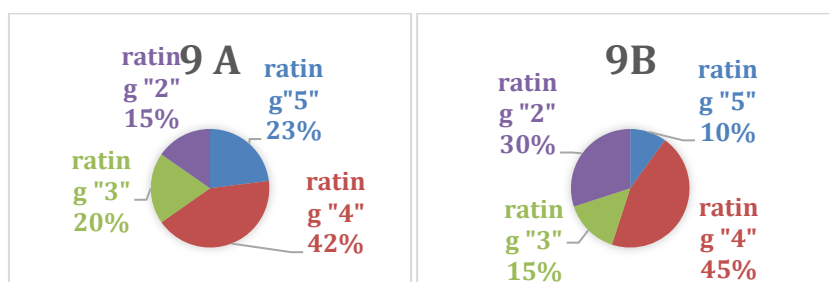

Figure 1 – The results of the incoming knowledge control conducted at the stage of the ascertaining experiment in the control (9A) and experimental (9B) groups

Analyzing the results of the conducted ascertaining experiment, we formulate conclusion that the level of knowledge of the control and experimental groups differs in the ratio of 14.7%. In connection with this circumstance, affirmative experiment is conducted in grade 9 In order to improve student academic performance.

At the second stage of the pedagogical experiment, forming, non-traditional forms of work with Internet memes were introduced into the educational process of the experimental group, which allows us to hypothesize that the level of knowledge will increase, motivation and cognitive interest in the taught subject "Russian language" will increase.

As part of the experiment, the introduction of Internet memes was carried out both at all stages of the lesson simultaneously and at one specific stage selectively. In the course of monitoring the activity of students in the classroom and making formative assessments, intermediate conclusions were made that it is advisable to use an Internet meme only at one stage of the lesson. This fact is due to the fact that the Internet meme for the most part contains humorous overtones, which in excess violates discipline and the working atmosphere. The use of an Internet meme in Russian language lessons contains elements of gamification, which researchers do not recommend using in every lesson [11, pp. 451-456]. So the Internet meme should be used in a dosed manner and not at every lesson. Only if this circumstance is observed, it is possible to observe the positive dynamics of the level of knowledge of the subjects.

In the control group (9 A), the lessons corresponds to the traditional format, did not include task based on gamification and Internet memes.

We have developed and included tasks using Internet memes in the lessons. Here are some of them as an example.

Chapter: A teenager in a modern world. Morphology and orthography. Syntax and punctuation.

Topic: Books in our lives. Non-union complex sentences with the meaning of opposition.

Lesson stage: learning new material.

Purpose: 9.2.1.1 to understand the open and hidden (subtext) information of continuous and discontinuous texts, correlating the information contained in the text with information from other sources / personal experience; 9.1.5.1 to participate in polemics, synthesizing various points of view and offering a solution to the problem; 9.1.6.1 to evaluate the listened material from the point of view of the normativity of speech, content, structure, logic of presentation of the material expressing his own opinion [12].

Task 1: Study the information presented in Internet memes (Fig.2). Organize a debate in pairs on the topic "E-book or paper book: pros and cons". Explain your own position with examples from personal experience and literature. Rate the performance of the couples. The criteria and descriptors for Task 1 are presented in Table 2.

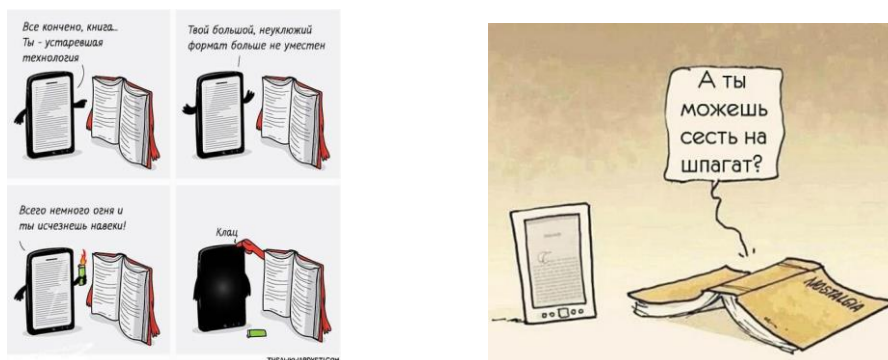

Figure 2 – Internet memes for Task 1 as part of the formative stage of the pedagogical experiment

Table 2 – Criteria and descriptors for Task 1 as part of the formative stage of the pedagogical experiment

Criteria	Descriptors	Score
9.2.1.1 to understand the open and hidden (subtext) information of continuous and discontinuous texts, correlating the information contained in the text with information from other	Studying the information presented on Internet memes;	1
	Argumentation of one's own position by an example from personal experience;	1
	Argumentation of one's own position by	1

sources / personal experience;	an example from the literature;	
9.1.5.1 to participate in polemics, synthesizing various points of view and offering a solution to the problem;	Participation in debates, entry into an open discussion;	1
	Expressing your own opinion on the issue raised in Internet memes;	1
	Comparing your point of view with the opinion of your opponent;	1
9.1.6.1 to evaluate the listened material from the point of view of the normativity of speech, content, structure, logic of presentation of the material expressing his own opinion.	Evaluating an opponent's performance by correcting speech and factual errors;	1
	Argumentation of one's own opinion.	1
Total		8

Chapter: Worldwide communication in the 21st century. Morphology. Syntax and punctuation.

Topic: The Worldwide Web as a part of our lives. Compound sentences with a subordinate clause of the place.

Lesson stage: Organizational stage

Purpose: 9.2.5.1 to formulate questions and ideas by interpreting the content of texts [12].

Task 2: Consider an Internet meme (Fig.3) and formulate the topic and purpose of the lesson. The criteria and descriptors for Task 2 are presented in Table 3.

Figure 3 – Internet memes for Task 2 as part of the formative stage of the pedagogical experiment

Table 3 – Criteria and descriptors for Task 2

Criteria	Descriptors	Score
9.2.5.1 to formulate questions and ideas by interpreting the content of texts	Internet-meme analysis;	1
	Formulation of an idea based on the information contained;	2
	Compilation of questions (goals) on the problem set in the Internet meme.	3
Total		6

Chapter: Worldwide communication in the 21st century. Morphology. Syntax and punctuation

Topic: The connection between yesterday and now. Complex sentences with subordinate clauses of the mode of action and degree, comparisons, concessions.

Lesson stage: consolidation of knowledge

Purpose: 9.4.3.1 to use correctly morphological means of communication (unions and union-words) in compound sentences; 9.4.4.1 to use punctuation in simple, simple complicated and compound sentences [12].

Task 3: Formulate a rule encrypted in an Internet meme (Fig.4). Make up three complex riddle sentences of different types on the topic of "Outdated means of communication". Observe syntactic literacy. The criteria and descriptors for Task 3 are presented in Table 4.

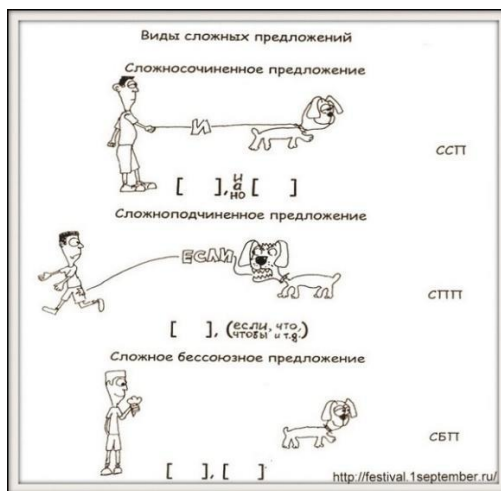

Figure 4–Internet memes for Task 3 as part of the formative stage of the pedagogical experiment

Table 4 – Criteria and descriptors for Task 3 as part of the formative stage of the pedagogical experiment

Criteria	Descriptors	Score
9.4.3.1 to use correctly morphological means of communication (unions and union-words) in compound sentences;	Composing complex sentences using compositional unions;	1
	Composing complex sentences using subordinate unions;	1
	Composing the non-union compound sentences;	1
9.4.4.1 to use punctuation in simple, simple complicated and compound sentences	Arrangement proper punctuation.	3
Total		6

Thus, the variety of lexical and grammatical topics in Russian lessons allows the inclusion of tasks using Internet memes in each lesson. The subjects of the experimental group are actively involved in the educational process, a trusting relationship "teacher = student" is built, when the teacher is a partner in obtaining knowledge, a facilitator, and not a dominant figure [13, p. 94].

At the final stage of the pedagogical experiment, a control test was conducted, including open-ended questions and tasks, in order to exclude accidental guessing of the correct answer.

To research the control level of knowledge of the subjects, the work of the control and experimental group was analyzed, and the following results were obtained. As a result of the experiment, the overall level of knowledge in the control group (9A) was 88%. Among these subjects, the extra level is observed in 23%, the medium level in 42.3%, and the intro level in 23%. 12% of respondents did not do well. In this group, we observe a slight positive trend (+3.3%), which is due to the transition of one subject to the intro level (Fig.5).

The experimental group (9B), in which non-traditional tasks using Internet memes were tested, showed the following results. So the overall level of knowledge was 80%. Among the subjects of the experimental group, the extra level is noted in 15%, the medium level in 45%, the intro level in 20%. 20% of respondents found it difficult to complete tasks or resorted to the help of classmates and a teacher. The increase in the level of knowledge by 10% is explained by the fact that one subject increased his level of knowledge to extra, two subjects – to intro, thereby correcting the mark "2".

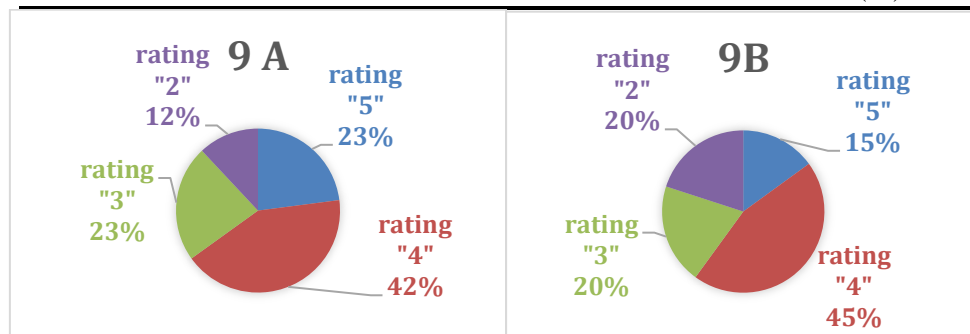

Figure 5 – The results of repeated knowledge control conducted at the stage of the control experiment in the control (9A) and experimental (9B) groups

Based on the results of the comparative analysis, it follows that in the experimental group there is a significant increase in the quality of knowledge, a linear movement between levels in a positive direction, which allows us to judge the success of the pedagogical experiment.

Discussion

A pedagogical experiment conducted within the framework of scientific research and substantiation of the hypothesis allows us to conclude that the use of tasks with Internet memes is a fairly effective and fruitful phenomenon. An Internet meme is a minimal unit of information, a means of communication, a discontinuous text, which is easier for the subjects to digest, since the information is clothed in a modern and relevant shell for teenagers.

It is noted that the Internet meme is considered as a progressive tool for educating the younger generation, since tasks using it contribute to the establishment of favorable relationships between students and teachers both in elementary school and in high school. In addition, students' enthusiasm and desire to achieve goals increases, as well as reflection on their own activities [14, p. 24].

The prospect of using Internet memes in the educational environment is also due to the fact that they are able to perform "regulatory, communicative, cognitive, integration, translational, representative, emotional and contact-establishing functions" [15, p. 583]. Thus, the use of an Internet meme can correspond to the objectives of the lesson, performing various tasks for the comprehensive development of the student's personality. Such activity is perceived as a game, which has a positive effect on cognitive activity and motivation [16, p. 263].

The purpose of this research has been achieved: the effectiveness of using an Internet meme in Russian language lessons is justified by the need and modernity, which dictates the inevitability of modernizing teaching methods. We identified the level of knowledge of the subjects at the beginning of the experiment and at the end, analyzed the dynamics and highlighted the features of using an Internet meme in the classroom.

The study conducted in two groups of grades 9, control and experimental, showed the following results. In the experimental group (9B), lessons were conducted using non-traditional tasks with Internet memes, in the control group classical exercises from

the textbook were used. Monitoring the level of knowledge of the subjects shows the effectiveness of the tasks we offer with Internet memes: there is a positive dynamics of 10% in the experimental group. The quality of knowledge in the control group remained almost at the same level. These circumstances of the study determine the further complex of scientific search for optimal conditions for the use of the Internet meme in the educational environment.

Summarizing the above information, we will identify the provisions for the effective inclusion of non-traditional tasks with Internet memes in the educational process:

- the content of the Internet meme must correspond to the educational program, the objectives of the training and the lesson;

- an Internet meme should not only contain a humorous subtext, but also reveals new information about the research in the lesson;

- the Internet meme is not a key method of education, but one of the tools, means of achieving effective work in the classroom, increasing motivation, and knowledge level;

- it is advisable to include an Internet meme only in one of the stages of the lesson, it is recommended not to use it in every lesson;

- an Internet meme is the most optimal way of presenting information for subjects with clip thinking, as it is characterized by imagery, symbolism and colorfulness [17, p. 36].

The data of this research allow us to judge the prospects of the direction of work, compliance with modern educational standards. Internet memes for pupils and teenagers are a daily means of communication, an actual means of presenting information. Thus, increasing motivation to learn the Russian language, improving the quality of knowledge, developing the necessary communication skills, thinking is an achievable result when using non-traditional task formats.

Conclusion

The updated education system of the Republic of Kazakhstan makes it possible to introduce innovative techniques and methods into the educational process in order to improve the learning process, activate students, gamify lessons and bring them closer to reality. The modern generation, which grew up in the era of technologization of life processes, finds it increasingly difficult to perceive traditional teaching methods. In this regard, the methodology of using Internet memes, means of communication and presentation of information in Internet communities makes it possible to interest pupils in learning the Russian language, to develop the skills necessary for becoming a person. The experiment described in this article proves the effectiveness and rationality of using tasks of this kind. Knowledge indicators increased among those subjects who took part in the formative experiment. So it should be summed up that the benchmark for further research will be to check the conditions for further implementation of techniques in the educational process in order to improve the success rates of pupils and teachers.

REFERENCES

[1] Kutuzova, N. V. (2018). Clip thinking as a mass surface perception of information. *Innovative pedagogical technologies: materials of the VIII International Scientific Conference*. 6-8 [in English].

- [2] Semenovskih, T. V. (2014). The phenomenon of "Clip thinking" in the educational environment of higher education. *Bulletin of Eurasian Science*, 24 (5), 1-10. Retrieved from <https://naukovedenie.ru/PDF/105PVN514.pdf> [in English].
- [3] Instructional and methodological letter (2023). On the peculiarities of the educational process in secondary education organizations of the Republic of Kazakhstan in the 2023-2024 academic year. Astana: I. Altynsarin National Academy of Education [in English].
- [4] Dawkins R. (1989). *The selfish gene*. Great Britain: Clays Ltd. [in English].
- [5] Kanashina, S.V. (2017) What is an Internet meme? *Scientific bulletin of Belgorod State University. Series: Humanities*, 1(28), 85-90 [in English].
- [6] Voroshilova, M.B. (2007). Creolized text in political discourse. *Political linguistics*, 1(23), 73-78 [in English].
- [7] Skrypnikova, Yu. O. (2017). Memes in foreign language teaching. *The main issues of the theory and practice of pedagogy and psychology: a collection of scientific papers on the results of the international scientific and practical conference* (4), 29-31 [in English].
- [8] Seredovich, A.S. (2021). Internet memes in chemical school education: definition, application, prospects. *Modern problems of science and education* (4). Retrieved from <https://science-education.ru/ru/article/view?id=31034> [in English].
- [9] Krotov, (2008). V.M. Methods of organizing and conducting a pedagogical experiment: methodological recommendations. Mogilev: Kuleshov MSU [in English].
- [10] Zhakhina, B. (2019). Formation of functional literacy of students in the system of updated educational content. *Kronos*, 11(38), 58-66 [in English].
- [11] Sedlyarova, O.M. (2019). Methods of working with Internet memes in the process of forming the socio-cultural competence of high school students in teaching a foreign language. *Philological sciences. Questions of theory and practice*, 12(11), 451-456 [in English].
- [12] Order of the Minister of Education of the Republic of Kazakhstan dated September 16, 2022 No. 399. On approval of standard curricula in general education subjects and courses for choosing the levels of primary, basic secondary and general secondary education [in English].
- [13] Luchkina, T. V. (2009). The professional and personal position of a young teacher in a modern school. *Scientific notes of ZabSU. Series: Vocational education, theory and teaching methods* (6), 90-98 [in English].
- [14] Dongqiang Xie et al. (2020). Memes and education: opportunities, approaches and perspectives. *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal* (3), 14-25 [in English].
- [15] Tsatsenko, L. V. (2015). Memes as a form of illustration in science and education. *Scientific Journal of Kuban State Agrarian University* (114), 582-591 [in English].
- [16] Shchurina, Yu.V. (2012). Internet memes as a phenomenon of Internet communication. *Scientific dialogue* (3), 262-273 [in English].
- [17] Pudalov, A.D. (2011). Clip thinking – a modern approach to cognition. *Modern technologies and scientific and technological progress*, 1(1), 36-39 [in English].

Утегенова Қ.Т., Суворова В.А.
ОРЫС ТІЛІ САБАҒЫНДА ИНТЕРНЕТ МЕМДАРЫН ПАЙДАЛАНУ
ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа. Зерттеудің өзектілігі қазіргі заманғы шындықтағы ақпарат ағынының көлемінің ұлғаюымен байланысты, бұл білім беру процесіне жаңа әдістерді енгізуді білдіреді. 21 ғасыр жасөспірімдерінің қисынсыздығымен, бөлшектенуімен, келіп түсетін ақпаратты визуализациялауымен ерекшеленетін клип тәрізді ойлауы шындықты бейімдеуді талап етеді: көрсету форматын өзгерту және оқыту кезінде жарқын, айқын бейнелерді пайдалану. Студенттер алатын оқу материалын жетілдіру және түсіндіру қажеттілігі тіл пәндерін оқыту кезінде пәндік білімді меңгерудің және бекітудің көмекші құралы ретінде сабаққа интернет-мемді қосуға мүмкіндік береді. Бұл мақалада интернет мемді пайдаланудың әдістемелік аспектілері қарастырылады. Осы зерттеу шеңберінде педагогикалық эксперимент жүргізілді, ол ұсынылған әдістемені қолданудың орындылығын дәлелдейді. Авторлар Интернет мемін пайдалану арқылы сабақтарда оқу ақпаратын игеру деңгейінің жоғарылауы, демек, білім сапасының жоғарылауы туралы қорытындыға келеді. Зерттеу пән мұғалімдеріне мақалада сипатталған әдістерді қолдануға және оқыту сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Интернет-мем; клиптік ойлау; оқытудың геймификациясы; оқушылар; эксперимент; оқыту әдістемесі.

Утегенова Қ.Т., Суворова В.А.
МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРНЕТ-МЕМОВ НА УРОКАХ
РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Актуальность исследования обусловлена возрастанием объемов информационного потока в современных реалиях, что подразумевает внедрение новых методик в образовательный процесс. Клиповость мышления подростков XXI века, которое характеризуется алогичностью, фрагментарностью, визуализацией поступающей информацией, требует адаптации реалий: видеоизменения формата изложения и применение при обучении ярких четких образов. Потребность в усовершенствовании и интерпретации учебного материала, который получают обучающиеся, позволяет включение в урок интернет-мема как вспомогательного средства приобретения и закрепления предметных знаний при обучении языковым дисциплинам. В данной статье рассматриваются методические аспекты использования интернет-мема. В рамках настоящего исследования был проведен педагогический эксперимент, который доказывает целесообразность использования предлагаемой методики. Авторы приходят к выводу о росте уровня усвоения учебной информации на уроках с использованием интернет-мема, следовательно, и повышении качества знаний. Исследование позволит учителям-предметникам применить методы, описанные в статье, и усовершенствовать качество преподавания.

Ключевые слова: Интернет-мем; клиповое мышление; геймификация обучения; обучающиеся; эксперимент; методика преподавания.

УДК 373.6

МРНТИ 20.01.07

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).5

Полулях Е.В.

**Областная специализированная школа-лицей №8 для одаренных детей,
Уральск, Казахстан**

E-mail: lena_ru@mail.ru

МЕТОДЫ ГЕЙМИФИКАЦИИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. Геймификация – это процесс применения игровых механик и элементов в неигровых ситуациях, с чтобы мотивировать и увлечь участников. Геймификация активно вошла в образовательный процесс при дистанционном обучении, и стала важной не только для онлайн- и электронного обучения, но и для устранения проблем поддержания мотивации, учащихся в условиях очного обучения, где они подвержены множеству отвлекающих факторов.

Этот подход зародился из мира видеоигр, при этом важно понимать, что использование обычных игр, будь то настольные или видеоигры, не является геймификацией. Геймификация – это более широкий процесс, направленный на достижение образовательных целей через игровые элементы.

Проведенный опрос среди 153 учащихся 10-17 лет показал, что большинство из них оценивают уроки с геймификацией положительно и считают их интересными для обучения. Результаты опроса педагогов также показали, что игровые элементы стимулируют интерес и мотивацию учащихся, а также способствуют более глубокому усвоению учебного материала.

В статье анализируется важность применения методов геймификации в современном образовании с учетом растущего влияния цифровых технологий и увлечения учеников играми. Рассматриваются недостатки и преимущества использования игровых элементов в учебном процессе и их влияние на мотивацию и интерес учеников.

Ключевые слова: геймификация; цифровая трансформация; игровая педагогика; мотивация учащихся; обучение информатике; эффективные методы обучения; игровые симуляции; цифровые инструменты.

Введение

Сегодняшние ученики проводят большую часть своего времени за экранами гаджетов, это стиль жизни нового поколения, растущего в ощущениях виртуальной реальности, пересекающей границы их личного восприятия мира. Поэтому важно понимать и принимать те инструменты познания мира, которыми пользуются они, и, которые сумеют привлечь их внимание и интерес к учебному процессу.

Современному учителю работать сейчас одновременно и интересно, и сложно. Потому, что, вступив в эпоху цифровой трансформации, образование испытывает большие изменения. Все большую популярность набирают методики обучения с применением цифровых инструментов и контентов, мобильных приложений, виртуальных лабораторий. Но, не стоит забывать возрастные особенности учащихся. Больше и быстрее ребенок познает через активность, особенно в игре. Играя – развивается, обучается и воспитывается. [1] Потому так актуальная сейчас технология, основанная на использовании игровых элементов – геймификации. Она позволяет сделать онлайн- и офф-лайн уроки более интересными для учащихся и повысить их мотивацию к учебе.

Главные цели геймификации – это вовлечение учащихся в учебный процесс, стимулирование их активности и усвоение материала. Важно, чтобы ученики чувствовали себя вовлеченными в процесс обучения и получали удовольствие от изучения новой информации.

У педагогов есть отличная возможность применять интерактивные рабочие листы, тестировщики, онлайн сервисы на уроках и для контроля уровня усвоения материала. Часто в мероприятиях по предмету педагоги применяют квесты, компьютерные викторины, интерактивные ребусы и кроссворды, сервисы виртуального моделирования. Разработка таких заданий требует временных ресурсов. Не все учителя готовы к такому. Ну, что касается учащихся, их мнение только в пользу таких форм обучения. Это показал опрос учеников.

Было опрошено 153 учащихся. Анкетированным были заданы вопросы, которые смогли бы подтвердить эффективность и важность методов геймификации в современном образовании. Цель опроса: исследовать общую удовлетворенность учащихся 10-17 лет элементами геймификации. Задачи: исследовать уровень знаний учащихся о геймификации; изучить опыт и впечатления от применения методов геймификации; определить наиболее важные факторы удовлетворенности применения методов геймификации.

На вопрос «Знакомо ли вам понятие «геймификация?» (рис.1) выяснилось, что об этом понятии не слышали вообще 33% учеников, слышали, но не имеют четкого представления о геймификации 34%, и лишь 33% понимают, что эти методы на уроках есть. Может быть потому и следующие ответы представлены в таких соотношениях.

Рис.1 Знакомо ли вам понятие «геймификация»?

Следующий вопрос «Применяются ли при вашем обучении игровые моменты?» (рис.2) показал, что 37% учеников не включены в данные методы работы при обучении, и лишь 33% опрошенных на уроках получают знания и отработывают навыки через методы геймификации.

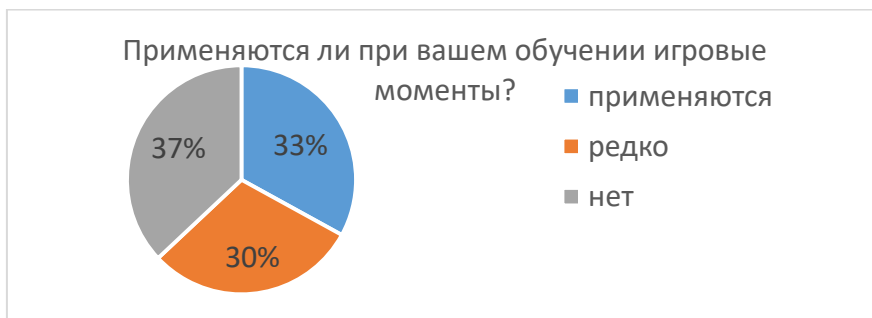

Рис.2 Применяются ли при вашем обучении игровые моменты?

При ответе на вопрос «Считаете ли вы уместным применение игр в учебе?» (рис.3) большинство опрошенных ответили положительно – 70%, оставшиеся разделились на 20%, которые считают, что играть нужно нечасто. Но нашлись и скептики – 10%, посчитавшие, что игры отвлекают от учебы.

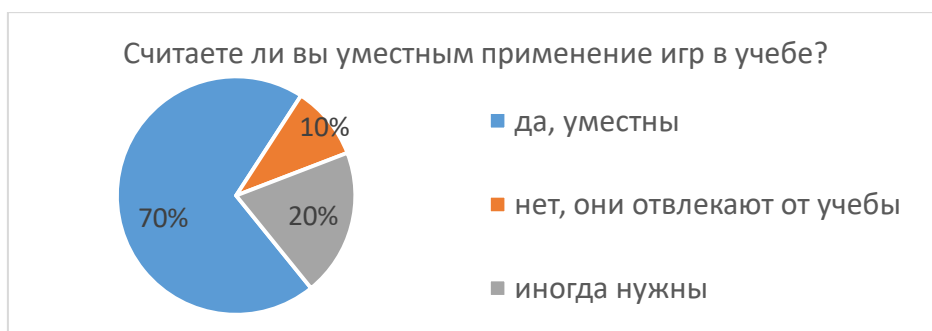

Рис.3. Считаете ли вы уместным применение игр в учебе?

Также был задан вопрос оценочного характера, «Что вас больше мотивирует при использовании игр в учебе?». (рис.4) Ответы показали, что большая часть – 42%, заинтересованы в собственных достижениях в процессе игры – явный показатель стремления к знаниям – главная цель применения данных методик и ее эффективность; 23% участников показали, что важны награды, т.е. эквиваленты оценки достижений и поощрения в любом виде; 17% анкетированных указали, что для них важны счетчики прогресса, т.е. возможность демонстрации переходов на уровни сложности и показатели их преодоления игроками; 13% опрошенных ответили, что интерес к учебной игре зависит от возможности попробовать разные роли; и только 5% указали, что их мотивирует возможность конкуренции -

сравнивать себя с другими не хотят, возможно, чтобы не создавать о себе плохое впечатление в случае ситуации неуспеха.

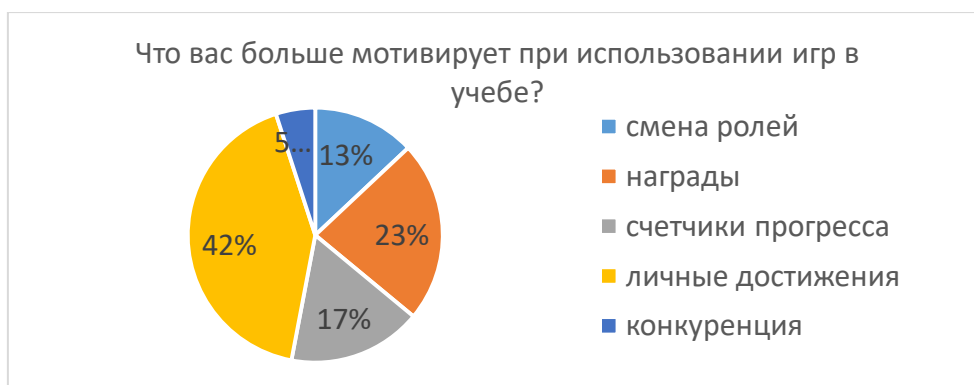

Рис.4. Что вас больше мотивирует при использовании игр в учебе?

Ответы на данные вопросы демонстрируют востребованность у учащихся данных методов. Опрос показал, что игровые приемы, используемые сегодня в образовательных программах, находят отклик у обучающихся. На основании полученных данных можно легко сказать, что, во многом, успешность обучения зависит от игровых методик. Они могут повысить качество образования в век инновационных разработок, когда реальный мир сливается с виртуальным.

Одним из предметов, на котором геймификации применима наилучшим образом, является информатика. Многие разделы информатики часто воспринимаются учениками как скучные и трудные, но при помощи игровых элементов можно изменить этот стереотип. Стратегии и концепции, используемые в геймификации, позволяют создать интересные и привлекательные уроки информатики.

Главным преимуществом геймификации на уроках информатики является то, что это позволяют привлечь внимание учеников, которые могут быть не заинтересованы предметом. Также эти методы способствуют развитию коммуникативных и социальных навыков учеников, так как многие игры требуют сотрудничества и командной работы.

Еще один важный аспект, связанный с геймификации на уроках информатики – это развитие критического мышления и логических умений у учеников. [2] Многие игры и задания, используемые на уроках, требуют от учащихся аналитического мышления, поиска решений, развития логических навыков и умения работать в команде. Это, безусловно, положительно влияет на интеллектуальное развитие учеников. По мнению Ричарда Ландерса, профессора психологии в Университете Брайанта, «геймификации может быть эффективным методом обучения, поскольку она позволяет ученикам активно участвовать в процессе обучения и повышает их мотивацию» [3].

А Джеймс Поллок, профессор образования в Университете Мичигана подчеркивает, что «геймификации может помочь ученикам лучше понять

сложные концепции и закономерности, так как игры могут предоставить им возможность экспериментировать и пробовать различные стратегии" [3].

Другим важным плюсом данного метода является дифференциация материала через игровые моменты для учеников, «которые имеют разные уровни знаний и навыков, поскольку она позволяет адаптировать уроки к индивидуальным потребностям каждого ученика". (Кэтрин Перкинс, профессор образования в Университете Техаса.) [3]

Однако, необходимо учитывать, что геймификации не может заменить полноценного обучения. Она должна быть использованы как дополнительный инструмент для улучшения обучения на уроках информатики.

Продуктивное использование геймификации на уроках требует тщательной подготовки и понимания целей обучения. Рассмотрим, на что должен обратить внимание учитель при использовании методов геймификации [4].

Определение целей: Прежде всего, учитель должен определить цели обучения и задачи, которые он хочет достичь при использовании геймификации. Например, это может быть улучшение понимания материала, развитие навыков программирования или стимулирование творческого мышления.

Выбор подходящих игровых элементов: Учителя должны выбрать игровые элементы, которые соответствуют целям урока и предмету обучения. Например, использование игровых заданий, квестов, ролевых игр или логических головоломок может быть эффективным для стимулирования интереса и мотивации учащихся.

Разработка игровых сценариев: Учителя могут разработать игровые сценарии, которые помогут интегрировать игровые элементы в учебный процесс. Например, создание игровых персонажей, задач для прохождения уровней или использование игровых элементов для решения реальных проблем.

Вовлечение учеников: Важно вовлекать учеников в процесс геймификации, позволяя им принимать активное участие в игровых заданиях, соревнованиях или коллективных проектах. Это поможет им чувствовать себя важными участниками учебного процесса и повысит их мотивацию.

Обратная связь и анализ: После завершения игровых элементов следует провести обратную связь, чтобы оценить эффективность геймификации и получить обратную связь от учеников. Это позволит учителям анализировать результаты и корректировать свои методики в будущем.

Игровые элементы геймификации, применяемые на уроках информатики, могут быть разнообразными. Например, учитель может разработать игровые сценарии для решения задач по программированию, создать игровые задания для изучения информационных технологий внутри симуляторов, провести соревнования между учащимися по скорости и точности выполнения заданий в редакторах или тренажерах, создания игровых интерактивных квестов, в которых переход на новое задание зависит от выполнения предыдущего, отслеживание результативности в рейтинговых таблицах, применение баллов и наград за выполнение заданий. Эти элементы мотивируют учеников к активному участию в уроке и повышают их интерес к предмету.

Вот несколько методов геймификации, которые можно использовать на уроках информатики [5]:

Баллы и награды: использование системы баллов и наград для мотивации учеников. Например, вы можете давать баллы за выполнение заданий или за правильные ответы на вопросы. За достижение определенного количества баллов, ученики могут получить награду, такую как дополнительное время на игру или возможность выбора следующей темы.

Квесты и приключения: создание квеста или арканоида, которые ученики должны пройти, чтобы получить новые знания. Например, вы можете создать квест по программированию, где ученики должны написать код для создания игры. Каждый шаг квеста может быть связан с новыми понятиями и навыками.

Игры и соревнования: использование игры и тренажера для обучения учеников. Например, вы можете взять готовый тренажер или создать игру, где ученики должны выбрать правильный ответ на вопрос по программированию. Вы также можете организовать соревнование по созданию лучшей мобильной игры или веб-сайта.

Ролевые игры: использование тематических групповых заданий с распределением ролей в группе. Например, вы можете создать ролевую игру, где ученики играют роль заказчика и программистов, или разрабатывают программное обеспечение для виртуальной компании.

Визуализация и инфографика: использование визуализации и инфографики, чтобы помочь ученикам лучше понять сложные концепции. Например, вы можете создать анимацию, которая демонстрирует, как работает алгоритм сортировки данных.

Не стоит думать, что геймификация применима лишь в младшем и среднем звене. На моем опыте применения различных методов геймификации, много примеров того, с каким увлечением и энтузиазмом старшеклассники участвуют в таких уроках и мероприятиях. В преподавании информатики в 10-11 классах она может быть представлена различными формами, которые помогут сделать учебный процесс более интересным и увлекательным для них.

Вот несколько форм, которые могут быть эффективными [7]:

Игровые задания по программированию: Ученикам могут предлагаться задания на написание кода или разработку программ с использованием языков программирования, таких как Python, Java, C++, и др. Это может быть сформулировано в виде игровых задач или головоломок, где ученикам нужно использовать свои знания программирования для решения конкретной проблемы.

Командные проекты: Создание командных проектов, например, разработка компьютерных игр или приложений, может стать формой игровой педагогики. Ученики могут объединиться в группы и работать над конкретной задачей, что способствует развитию командного духа и сотрудничества [6].

Квесты по информатике: Проведение интерактивных квестов, где ученики должны пройти через серию заданий, решая различные задачи, может быть увлекательным способом изучения нового материала.

Программирование робототехники: Занятия по программированию роботов могут представлять собой увлекательную игровую форму обучения информатике, которая позволяет ученикам применять свои знания на практике.

Игровые симуляции: Создание игровых симуляций с использованием специализированного программного обеспечения, которое позволяет моделировать различные информационные процессы и ситуации, может помочь учащимся лучше понять принципы работы компьютерных систем и информационных технологий.

Такие подходы помогают сделать изучение информатики увлекательным и занимательным для школьников.

Подытожив, хочу сказать, что геймофикация на уроках информатики – это эффективный способ обучения, который способствует повышению интереса учащихся к предмету, увеличению их мотивации и активности, а также развитию критического мышления и логических умений. Важно, чтобы учителя оценили потенциал этих методов и использовали их в своей педагогической практике, чтобы сделать уроки информатики более эффективными и увлекательными.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Лапчик Е.С. «Методические аспекты применения технологии геймификации при обучении информатике в основной школе», 2020. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodicheskie-aspekty-primeneniya-tehnologii-geymifikatsii-pri-obuchenii-informatike-v-osnovnoy-shkole>.

[2] Быстрова Н.В., Уракова М.Н., Ермолаева Е.Л. Цифровые технологии в образовательном пространстве // Профессиональное самоопределение молодежи инновационного региона: проблемы и перспективы, 2020. С. 88–91.

[3] Быстрова Н.В., Зиновьева С.А., Захарова Н.А. Электронная обучающая среда как средство повышения эффективности самостоятельной работы студентов // Проблемы современного педагогического образования. 2020. № 69-1. С. 108–111.

[4] Варенина Л.П. Геймификация в образовании // Историческое и народное образование. 2019. № 6–2. С. 314–317. Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=22981456>.

[5] Осовицкая Н. HR-брендинг. Управление талантами, онлайн-обучение, геймификация и еще 15 эффективных практик. М.: Питер, 2018. 240 с.

[6] Уракова Е.А., Быстрова Н.В., Грашина П.А. Сущность проектного подхода в профессиональном образовании // Проблемы современного педагогического образования. 2020. № 69-4. С. 276–278.

[7] Трудности и перспективы цифровой трансформации образования / А.Ю. Уваров, Э. Гейбл, И.В. и др.; Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики»; Институт образования. М.: Издат. дом Высшей школы экономики, 2019.

REFERENCES

[1] Lapchik, E.S. (2020). Metodicheskie aspekty primeneniya tehnologii gejmifikatsii pri obuchenii informatike v osnovnoj shkole [Methodological aspects of using gamification technology in teaching computer science in primary school].

Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/metodicheskie-aspekty-primeneniya-tehnologii-geymifikatsii-pri-obuchenii-informatike-v-osnovnoy-shkole> [in Russian].

[2] Bystrova, N.V., Urakova, M.N., Ermolaeva, E.L. (2020). Cifrovye tehnologii v obrazovatel'nom prostranstve. [Digital technologies in the educational space] *Professional'noe samoopredelenie molodezhi innovacionnogo regiona: problemy i perspektivy* [Professional self-determination of youth in an innovative region: problems and prospects] [in Russian].

[3] Bystrova, N.V. Zinov'eva, S.A., Zaharova, N.A. (2020). Jelektronnaja obuchajushhaja sreda kak sredstvo povysheniya jeffektivnosti samostojatel'noj raboty studentov [Electronic learning environment as a means of increasing the efficiency of students' independent work] *Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniya* [Problems of modern teacher education] [in Russian].

[4] Varenina, L.P. (2019). Gejmifikacija v obrazovanii [Gamification in education] *Istoricheskoe i narodnoe obrazovanie* [Historical and folk education] Retrieved from <https://elibrary.ru/item.asp?id=22981456> [in Russian].

[5] Osovickaja, N. HR-breeding. (2018). Upravlenie talantami, onlajn-obuchenie, gejmifikacija i eshhe 15 jeffektivnyh praktik. [Talent management, online learning, gamification and 15 other effective practices] [in Russian].

[6] Urakova, E.A., Bystrova, N.V., Grashina, P.A. (2020). Sushhnost' proektnogo podhoda v professional'nom obrazovanii [The essence of the project approach in vocational education] *Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniya* [Problems of modern teacher education] [in Russian].

[7] A.Ju. Uvarov, Je. Gejbl, I.V. (2019). Trudnosti i perspektivy cifrovoj transformacii obrazovaniya [Difficulties and prospects of digital transformation of education] *Nacional'nyj issledovatel'skij universitet «Vysshaja shkola jekonomiki»* [National Research University Higher School of Economics]; *Institut obrazovaniya*. [Institute of Education.]. M.: Izdat. dom Vysshej shkoly jekonomiki. [Publishing House of the Higher School of Economics] [in Russian].

Полулях Е.В.

БІЛІМ БЕРУДІ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ГАМФИКАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР

Аңдатпа. Гамификация – қатысушыларды ынталандыру және тарту үшін ойыннан тыс жағдайларға ойын механикасы мен элементтерін қолдану процесі. Гамификация қашықтан оқыту кезінде білім беру процесіне белсенді түрде еніп, тек онлайн және электронды оқыту үшін ғана емес, сонымен қатар студенттердің бетпе-бет оқу ортасында мотивациясын сақтау проблемаларын жою үшін де маңызды болды, мұнда олар көптеген алаңдаушылыққа кез болады.

Бұл тәсіл бейне ойындар әлемінен шыққан, бірақ үстел ойындары немесе бейне ойындары болсын, тұрақты ойындарды пайдалану геймификация емес екенін түсіну маңызды. Гамификация – ойын элементтері арқылы білім беру мақсаттарына жетуге бағытталған кеңірек процесс.

10-17 жас аралығындағы 153 оқушы арасында жүргізілген сауалнама олардың көпшілігі геймификация сабақтарын оң бағалайтынын және оқуды

қызықты деп санайтынын көрсетті. Мұғалімдер арасында жүргізілген сауалнаманың нәтижелері де ойын элементтері оқушылардың қызығушылығы мен ынтасын оятатынын, сонымен қатар оқу материалын тереңірек меңгеруге ықпал ететінін көрсетті.

Мақалада цифрлық технологиялардың әсері мен оқушылардың ойынға деген құштарлығын ескере отырып, заманауи білім беруде геймификация әдістерін қолданудың маңыздылығы талданады. Оқу процесінде ойын элементтерін пайдаланудың кемшіліктері мен артықшылықтары және олардың оқушылардың ынтасы мен қызығушылығына әсері қарастырылады.

Кілт сөздер: геймификация; цифрлық трансформация; ойын педагогикасы; студенттерді ынталандыру; информатикадан білім беру; оқытудың тиімді әдістері; ойын симуляциясы; цифрлық құралдар.

Polulyakh Elena
**GAMIFICATION METHODS IN THE CONDITIONS OF DIGITAL
TRANSFORMATION OF EDUCATION**

Annotation. Gamification is the process of applying game mechanics and elements to non-game situations to motivate and engage participants. Gamification has actively entered the educational process during distance learning and has become important not only for online and e-learning but also for eliminating the problems of maintaining student`s motivation in a face-to-face learning environment where they are exposed to many distractions.

This approach originates from the world of video games but it is important to understand that using regular games, whether board games or video games, is not gamification. Gamification is a broader process aimed at achieving educational goals through game elements.

A survey conducted among 153 students aged 10-17 years old showed that the majority of them evaluate lessons with gamification positively and consider them interesting to learn. The results of a survey of teachers also showed that game elements stimulate the interest and motivation of students and also contribute to a deeper assimilation of educational material.

The article analyzes the importance of using gamification methods in modern education, taking into account the growing influence of digital technologies and students' passion for games. The disadvantages and advantages of using game elements in the learning process and their impact on student motivation and interest are discussed.

Keywords: gamification; digital transformation; game pedagogy; student motivation; computer science education; effective teaching methods; game simulations; digital tools.

ӘОЖ 54:372.8

ГТАХР 31.01.45

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).6

¹Ниязбаева А.И., ²Барахат А.П.*^{1,2}әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*Корреспондент-авторы: baraxatalma@gmail.com

E-mail: baraxatalma@gmail.com

«БВ05301-ХИМИЯ» БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Андатпа. Мақалада болашақ химик зерттеуші мамандығы студенттерінің зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі талқыланады. Соңғы уақытта оқыту үдерісінде біліктілік сапасының көрсеткіші ретінде, ЖОО түлегін оқытудың басты талабы құзыреттілік тәсілге бағдарлануы оқытудың негізгі бағытын айқындайды. Отандық және шетелдік ғылыми әдістемелік еңбектерде негізгі құзыреттіліктердің бірі зерттеушілік құзыреттілік, болашақ химик-зерттеуші студенттерін даярлаудың маңызды құрамдас бөлігі екендігі айқындалған. Мақалада болашақ химик-зерттеуші маманның зерттеу құзыреттілігін қалыптастырудың маңызы мен рөлі көрсетілген. Зертханалық жұмыстар арқылы химик зерттеуші мамандығы студенттерінің зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру зерттеу іс-әрекетін жүзеге асырудың маңызы ашылады. Сондай-ақ, оқытудағы құзыреттілік тәсіл және «құзыреттілік», «зерттеу құзыреттілігі» ұғымына қысқаша анықтама беріледі. Мақалада зерттеушілік құзыреттіліктің компонентері және жобалық оқыту технологиясы арқылы білім алушылардың зерттеу біліктерін қалыптастыру баяндалады.

Кілт сөздер: құзыреттілік; зерттеу құзыреттілігі; зерттеу дағдысы; зерттеушілік әрекет; химик-зерттеуші; ғылыми зерттеушілік іс-әрекет; оқу зерттеушілік іс-әрекет; жобалық оқыту; зертханалық практикум; критериялды бағалау.

Kipicne

Жаһандық ғылыми-техникалық прогрестің ғарыштап дамуындағы өзгерістерге байланысты және соған сай заманауи бәсекеге қабілетті мамандар дайындауда білім беру жүйесінде білім мен дағдыларды жаңғыртып қана қоймай, жаңа идеяларға, жаңалықтарға ие бола алатын және алған білімдерін өмірлік жағдайларға сәйкес қолдана алатын дамыған сыни ойлауы бар тұлғаны қалыптастыру міндеті тұр. Ол үшін студенттің іс-әрекетін тек дайын білім алуға ғана емес, сонымен қатар өз бетінше ізденуге, белсенділік танытуға, зерттеу қызметін ұйымдастыруға, зерттеу дағдыларын дамытуға сондай-ақ зерттеушілік құзыреттілікті қалыптастыруға бағыттау керек.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетіне зерттеу университеті мәртебесі берілгені бәрімізге

мәлім. Осыған орай, университетің 2022-2026 жылдарға арналған стратегиялық даму бағдарламасының негізгі бағыты әлемдік деңгейдегі зерттеу университетіне айналу және халықаралық ғылыми-білім беру кеңістігінде алға жылжу. Аталған өзгерістерге сәйкес, университеттік білім беру жүйесінде «химик-зерттеуші» білім беру мамандығының студенттерін кәсіптік дайындауда зерттеу әрекетінің маңыздылығының артуына байланысты «зерттеушілік құзыреттілік» ұғымын нақтылауды қажет етеді.

Білім беру үдерісіне құзіреттілікке негізделген тәсілді енгізу болашақ мамандарды дайындау сапасын арттыруға көмектеседі. «БВ05301-Химия» білім беру бағдарламасы студенттерін оқытуда құзыреттілік тәсілді жүзеге асыру, оқыту процесінде білім берудің қолданбалы және практикалық сипатын күшейту болып табылады. Оқытудың құзыреттілік тәсілі жоғары оқу орында алған білімін кәсіби іс-әрекетті орындауда пайдалана алуға негізделген.

Құзыреттілік- жеке тұлғаның кәсіби іс-әрекетті атқаруға теориялық және практикалық әзірлігі мен қабілеттілігінің бірлігі [1]. Болашақ химик зерттеуші мамандығы студенттері құзыреттілік тәсілді жүзеге асыруда арнайы, ақпараттық, коммуникативті, оқу- танымдық және зерттеу құзыреттілігі сияқты аталған құзыреттіліктерді меңгеруге тиіс.

Зерттеу құзыреттілігі болашақ химик зерттеуші мамандығы студенттерін кәсіби дайындаудың негізі буыны болып табылады. Отандық және Ресей ғалымдары еңбектерінде «зерттеушілік құзыреттілік» ұғымы өзектілігімен ерекшеленеді. Батыс ғалымдары еңбектерінде зерттеу құзыреттілігі ұғымы қарқынды дамымаған, жекелей «зерттеушілік дағды», «зерттеушілік әрекет» немесе кәсіби құзыреттіліктің құрамдас бөлігі ретінде қарастырған. [2]. Зерттеушілік құзыреттілік- зерттеу қызметін жүзеге асыру үшін білім, білік, дағдының жиынтығы[3].

А.В.Хуторский құзыреттілікке- білім, білік, дағды ұғымдарының жиынтығы деп анықтама берді. А.В.Хуторский химиялық құзіреттіліктерінің қалыптасуын келесідей жіктеді:

1. Негізгі құзыреттіліктер- жалпы білім беру мазмұны арқылы қалыптасатын құзыреттіліктер;
2. Пәндік құзіреттіліктер- оқу пәні бойынша және білім беру бағытының белгілі бір шеңберінде қалыптасатын құзіреттіліктер;
3. Пәнаралық құзіреттіліктер-нақты мазмұны мен оқу бағдарламасы аясында қалыптасатын құзіреттіліктер [4].

«БВ05301-Химия» мамандығының білім беру бағдарламасы талдай химиялық оқу пәндерін негізгі, қосымша және таңдау пәндері ретінде жіктеген. Жалпы және бейорганикалық химия курсы мамандыққа кіріспеге негізгі фундамент болып табылады.

1-кесте - «6В05301-Химия» мамандығының білім беру бағдарламасының оқу пәндеріне сәйкес негізгі құзыреттіліктері

Негізгі пәндер/ Базалық пәндер	Қосымша пәндер	Таңдау пәндері
Жалпы химия Бейорганикалық химия	Аналитикалық химия Физикалық химия Органикалық химия Коллоидтық химия	Биохимия Жоғары қосылыстар химиясы Кешенді қосылыстар химиясы Қоршаған орта химиясы
-химиялық ұғымдарды, заңдылықтарды түсінеді -химиялық элементтердің физикалық және химиялық қасиеттерін болжай алады -берілген әдістемелік нұсқаулық бойынша зертханалық қондырғылар, химиялық ыдыстар және реактивтерді пайдаланып практикалық жұмыстарды орындай алады. - әртүрлі жағдайларда (тұрмыста, зертханада, өне ркәсіпте) химиялық заттармен қауіпсіздікті сақтай отырып жұмыс жасай алады -теориялық білімдерін қолдана отырып эксперименттік есептерді шығара алады.	-сапалық және сандық құрамын анықтауда қолданылатын физико- химиялық әдістер меңгеру -химиялық және физико- химиялық әдістердің теориялық негіздерін білу -аналитикалық қондырғылармен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру -тәжірбие нәтижелермен жұмыс жасай алу -органикалық заттарды синтездей алу -дисперстік жүйелерді алу әдістерін білу -электролиттер адсорбциясы жүзеге асыра алу	-табиғи қосылыстарды жіктей алады -полимерлерді синтездеу тәсілдерін білу -кешенді қосылыстардың номенклатурасын және химиялық байланысын түсіндіре алу -экология мәселелерді талдай алу -жасыл химия принциптерін білу

И.А. Ширшова зерттеушілік құзыреттілігінің құрылымдық-мазмұндық мағынасын ашуда әдебиеттерді талдай келе, келесідей компоненттерден тұратынын көрсеткен: мотивациялық, когнитивтік, кәсіби-қызметтік (операциялық) және рефлексивтік [5].

Болашақ химик зерттеуші мамандығы студенттерінің мотивациялық компоненті- тұлғаның ішкі мотивін, кәсіби іс-әрекетке қызығушылығын қамтиды. Студенттің мотивациялық компонентін анықтауда А.Пакулина сауалнамасы қолданылды[6].

Когнитивті компонент- зерттеушілік іс-әрекетті орындауға білімі, зерттеу қабілеті жатады.

Операциялық компонент- кәсіби-зерттеушілік іс-әрекетті өз бетінше жүзеге асыру және практикалық жұмысты орындай алу қабілеті.

Рефлексивтік компонент- зерттеу іс-әрекетін бағалауы, кәсіби-іс әрекеттің нәтижесі.

Қазіргі кезде болашақ мамандарда зерттеушілік құзыреттілікті қалыптастыру жолдары зерттеушілер арасында қарқынды пікір алмасуда. Химик зерттеуші мамандығы студенттердің зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыруда, педагогикалық әдебиеттерді талдай отырып, біз жобалық оқыту технологиясына тоқталдық. Біздің тәжірибемізде жобалық оқыту технологиясы ғылыми-зерттеушілік іс-әрекет түрінде жүзеге асырылды. Жобалық оқыту мақсаты зерттеушілік іс-әрекетті орындауға бағытталған.

Зерттеушілік құзыреттілік қалыптастыруда, жобалық оқыту кезеңдері [7]

1 Дайындық кезеңі. Зерттеушілік құзыреттілікті қалыптастыру процесінде бірінші мотивациялық компоненті қалыптасады. Болашақ маман оқытушының жетекшілігімен жобаны құрастыруға қызығушылық танытады, ақпарат алуға ізденуге құлшыныс пайда болады. Зерттеушілік және шығармашылық қабілеттерін ашуда, білім ортасы себепші болады, зерттеу жобасына ену жүзеге асырылады. Осы кезеңде зерттеу мәселесін анықтау, мәселенің өзектілігі, соған сай мақсаты мен міндеттері анықталады.

2. Зерттеу кезеңі. Зерттеушілік құзыреттіліктің қалыптастырудың келесі кезеңінде зерттеу бойынша ақпарат іздеу, мәліметтерді жинау және өңдеу, алынған нәтижелерді жинақтау және талдау, қорытынды жасалынады. Бұл кезеңде химик зерттеуші маманның когнитивті компоненті яғни, кәсіби іс-әрекет бойынша білімі шыңдалады. Сондай-ақ кәсіби зерттеу іс-әрекетін орындауда зертханалық жұмысты жүргізу реттілігі, операциялық компоненті бекиді.

3. Бағалау кезеңі. Алынған нәтижелерді бағалау, нәтижелердің қойылған мақсатпен міндеттерге сәйкес келуі, нәтижелермен бөлісу жүзеге асырылады, Бұл кезең рефлексивтік компонентті құрайды [8].

«6В05301-Химия» білім беру бағдарламасы студенттерінің зерттеу құзыреттілігін қалыптастыруда, «Жалпы химия» пәнін оқыту шеңберінде, аталған зерттеу құзыреттілігінің компоненттеріне сай, химик зерттеуші мамандығының негізгі химиялық құзыреттіліктерін игеру деңгейлері көрсетілген [9].

2-кесте - Жалпы химия пәні бойынша негізгі химиялық құзыреттіліктерінің құрамдас бөліктерінің қалыптасу деңгейлері.

Базалық химиялық құзыреттіліктер			
Мотивациялық компоненті			
Төмен	Орташа		Жоғары
Өз мамандығы бойынша химияның маңыздылығын түсінеді, бірақ қызығушылығы	Мамандығы бойынша қызығушылығы мен түсінігі бар, оқу іс-әрекетінде химиялық тілді, білім мен	бойынша мен	Қызығушылығы жоғары, ішкі мотивациясының жоғары болуына байланысты оқу іс-

<p>төмен, оқу іс-әрекетінде химиялық тілді, білім мен дағдыларды қолдануға ішкі мотивация жоқ; өз ойын дұрыс жеткізу, пікірталас жүргізу және өз пікірін тұжырымдау қиынға соғады; топта жұмыс істеу қиынға соғады.</p>	<p>дағдыларды қолдануға орташа ішкі мотивациясы бар; өз ойын сауатты айта алады, бірақ проблемалық тапсырмаларды сыни тұрғыдан талдау қиынға соғады; командада жұмыс істей алады.</p>	<p>әрекетінде химиялық тілді, білім мен дағдыларды қолдануға ұмтылады; проблемалық тапсырманы сыни тұрғыдан талдап, оларды шешу жолдарын іздей алады; өз ойын сауатты, логикалық және дәлелді түрде тұжырымдай біледі, топта белсенді жұмыс істейді.</p>
<p>Когнитивті компоненті</p>		
<p>Химиялық заңдар мен заңдылықтарды білуде олқылықтар бар, химиялық элементтер мен олардың қосылыстарының қасиеттерін, химиялық терминологияны, заттардың формулаларын, химиялық заттардың адамға және қоршаған ортаға әсер ету ерекшеліктерін түсіндіруде оларды қолдану қиынға соғады.</p>	<p>Химиялық терминологияны, қосылыстар кластарын, заттардың формулаларын біледі және түсінеді; химиялық заңдарды, қасиеттерді, реакциялардың заңдылықтарын, химиялық заттардың адамға және қоршаған ортаға әсер ету себептерін біледі, бірақ түсінбейді және қолдана алады.</p>	<p>Химиялық заңдар мен заңдылықтарды біледі және түсінеді, химиялық элементтер мен олардың қосылыстарының қасиеттерін түсіндіруде қолдана алады, химиялық тілді белсенді қолдана алады, химиялық заттардың адамға және қоршаған ортаға әсер ету себептерін түсіндіре алады.</p>
<p>Кәсіби компоненті</p>		
<p>Химиялық зертханада жұмыс істеу ережелерін, химиялық ыдыстарды және реагенттерді пайдалануды білуде олқылықтар бар; химиялық есептерді</p>	<p>Химиялық зертханада қауіпсіз жұмыс істеу дағдылары, алгоритм бойынша зертханалық жұмыстарды орындау және стандартты химиялық есептерді шығару дағдылары бар; химиялық ақпаратты іздей</p>	<p>Химиялық зертханада қауіпсіз жұмыс істеу дағдылары, зертханалық жұмыстарды орындау реттілігін және стандартты, стандартты емес химиялық есептерді</p>

шығаруда және алгоритмді қолданып химиялық тәжірибелер жасауда қиналады; оқу материалын таңдау және құрылымдау қиын.	алады, қорытынды жасауда, болжау жасауда қиналады.	шығару дағдылары бар; химиялық ақпаратты іздей алады,, эксперимент нәтижелері бойынша қорытынды жасай алады, түсіндіре алады, болжайды.
--	--	---

Химик зерттеуші мамандығы бойынша бакалвр студенттерінің ЖОО білім алушылар ақпараттық блокты орындау кезінде алған білім, дағдыларын семинарлық және практикалық сабақтарды өткізу кезінде және ғылыми-зерттеу жұмыстарына белсенді қатысуы арқылы бекітеді.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу жұмыстары Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінде жүргізілді. Зерттеуге химия және химиялық технологиялар кафедрасының 1 курс химик зерттеуші (ХИ)-105 тобының студенттері қатысты.

Педагогикалық зерттеулерде теориялық әдіс (әдебиеттерді талдауда), сауалнама (мотивациялық компонентін анықтауда), дидактикалық эксперимент жүргізу және бақылау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Біздің тәжірибемізде "Жалпы химия" пәні бойынша "Химиялық кинетика және химиялық тепе-тендік" тақырыбында зертханалық сабақ өткізу барысында жобалық оқыту технологиясы аясында топтық әдіс қолданылды, онда студенттердің зерттеушілік іс-әрекеті екі шағын топта ұйымдастырылды. Ғалымдардың еңбектерінде оқыту процесін топтық ұйымдастыруда: жаңа ақпаратты меңгеру, өткен материалды бекіту және қайталау, зерртеуде білім мен дағдыны практикада қолдану, т.б. жүзеге асады [10].

Зертханалық жұмыстың тақырыбы: Химиялық кинетика және химиялық тепе-тендік

Мақсаты: температураның, концентрацияның және катализатордың химиялық реакцияға әсерін біле отырып, әртүрлі факторлардың тепе-тендікке әсерін бақылау.

Құрал-жабдықтар: бюретка, сынауқтар, өлшеуіш цилиндрлар;

Реактивтер: натрий тиосульфаты, күкірт қышқылы, дистелденген су, темір хлориді, калий хлориді, калий тиоцианаты.

Техникалық қауіпсіздік ережесі: реакция жүру барысында күкірт түзілгенде мұқият болу, қышқылдармен жұмыс жасау ережесін білу.

Сабақ барысы:

1 Теориялық бөлім:

А. Топтық жұмыс:

1-топ- Химиялық кинетика

2-топ-Химиялық тепе-тендікке әсер ететін факторлар

Б. Зертханалық жұмыстың мақсатын анықтау.

В. Зертханалық жұмысты орындау.

2 Тәжірибелік бөлім

Тапсырма:

1. Тепе-теңдікке температураның әсерін анықтау

2. Тепе-теңдікке концентрацияның әсері анықтау

3 Рефлексия

4.Бағалау

Бағалау оқыту үрдісінде білім алушылардың білім сапасын анықтайтын құрал. Қазіргі таңда елімізде игерілген білім, білік, дағдыны анықтауда критериалды бағалау әдісі қолданылуда. Критериалды бағалау білім беру мазмұнына қарай, білім алушыларға алдын ала қойылған критерийлермен анықталады. Критериалды бағалау студенттердің білімін ғана емес, сонымен қатар оларды тәжірибеде қолдана білу деңгейін бағалауға бағытталған.

Тәжірибелік бөлімде зертханалық сабақ барысында химик зерттеуші студенттерін зерттеу әрекетін бағалауда- критериалды бағалау қолданылды. Аталған зертханалық жұмыс бойынша білім алушылардың ғылыми-зерттеу іс-әрекетін бағалаудағы критерийлер: зертханалық жұмыс бойынша мақсат пен міндеттерін қоя білу, теориялық білімді практикада көрсету, зерттеу нәтижелерімен жұмыс қорытынды жасай білуі. Зерттеу кезеңдері 3 балдық шкала бойынша бағаланды:

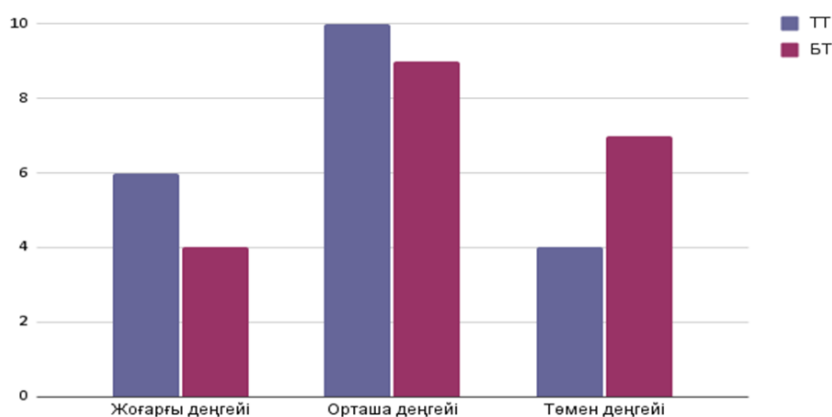
1 балл – зерттеу құзыреттілігі қалыптаспаған;

2 балл – зерттеу құзыреттілігі студенттің іс-әрекетінде көрінеді;

3 балл – зерттеу құзыреттілігі қалыптасқан, бірақ анық көрініс таппаған;

4 балл – зерттеу құзыреттілігі қалыптасқан, болашақта қолдана алады.

Тәжірибелік және бақылау топтары студенттерінің зерттеу қызметінің көрсеткіштері төмендегідей:

Сурет - Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің химия және химиялық технология факультетінің 1 курс химик зерттеуші мамандығы студенттерінің зерттеу қызметін көрсеткіші нәтижесі.

Суретке сәйкес студенттердің өз бетінше зертханалық жұмысын орындау деңгейі анықталды. ТТ-тарда, БТ-на қарағанды зертханалық жұмыс орындауының

орташа деңгейі басым. Студенттер зерттеуді өз беттерінше жүргізуге тырысты, бірақ кейбір тұстары оқытушы көмегіне жүгінді.

Қорытынды

Болашақ химик зерттеуші студенттерінің зерттеу құзыреттілігін қалыптастырудың тәжірибелік әдістемесінің маңызын саралауда әдибиеттерді талдай келе зерттеу дағдысының қалыптасуы бірден болмайтыны анықталды. Ол бір күнгі жұмыс емес, қайталау арқылы қалыптасатын қабілет. G. Di.Trapani, F. Clarke жұмыстарын негізге ала отырып білім алушылардың кейбірі зертханалық жұмыстың алғашқы сабақтарында-ақ құзыреттілік қалыптастырса, ал кейбіріне уақыт және қайталау қажет болғанын көрсетеді [10]. Студенттер зерттеу құзыреттілігін қалыптастыруда білім алушылар оқытушы бақылауында болды, сонымен қоса сабақтан соң кері байланыс және аралық бақылау қорытындысы бойынша талданды. Студенттердің зерттеу құзыреттілігі игерілген білімді тәжірибемен ұштастырғанда ғана көрініс табады. Зерттеу барысында жобалық оқыту студенттердің зерттеу құзыреттілігін қалыптастыруда айтарлықтай әсер ететіні анықталды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Таубаева Ш. Педагогиканың философиясы және әдіснамасы: оқулық. / Таубаева Ш. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 135 б.

[2] Мышбаева Г.М. Болашақ мектепке дейінгі ұйым педагогтерінің зерттеушілік құзыреттілігін lesson study әдістемесі арқылы дамыту: филос. докт. (PhD) дәрежесін алу үшін дайынд.дисс.: 8D01201 / Мышбаева Гүлмира Мұратқызы. – Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті, 2022. – 183 б.

[3] Мукашева Д.М. «Зерттеу құзыреттілігі» ұғымының теориялық мазмұны / Д.М. Мукашева, Р.Қ. Жексембиев, Е.А. Кіршібаев // Абай атындағы ҚазҰПУ-ң хабаршысы «Педагогика ғылымдары» сериясы. - 2019. – №4(64). – Б. 26-33.

[4] Хуторской, А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования / А.В. Хуторской // Народное образование. – 2003. – № 2. – С. 58-64.

[5] Ширшова И.А. Исследовательская компетентность как составляющая профессиональной деятельности современного педагога / И.А. Ширшова // Научный Вестник Крыма. – 2017. – №2(7). – 7 с.

[6] Пакулина С.А. Методика диагностики мотивации учения студентов педагогического вуза / С.А. Пакулина, С.М. Кетько // Электронный журнал «Психологическая наука и образование». – 2010. – Т. 2, № 1. – 11 с.

[7] Зулкарнаева Ж.А. Студенттердің зерттеу құзыреттілігін қалыптастыруда жобалық оқыту технологиясының мүмкіндіктерін іске асыру / А.Ж. Кусаинова, А.К. Аргимбаева, Н.М. Шубаева // Торайғыров университетінің Хабаршысы. - Педагогикалық сериясы - 2022. - № 17 – Б. 15-23.

[8] Хунг Б. (2015) Педагогические условия формирования исследовательской компетенции у студентов–химиков: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Бу Хунг. – Курск, 2015. – 188 с.

[9] Литвинова Т.Н. Формирование химических компетенций у студентов фармацевтического факультета и оценка результатов сформированности / Т.Н. Литвинова, А.В. Темзокова, О.В. Балачевская // Вестник ВДУ. – 2020. – № 3(108). – С. 85-91.

[10] Trapani G.Di. Biotechniques Laboratory: an enabling course in the biological / G.Di. Trapani, F. Clarke // Biochemistry and Molecular Biology Education. — 2012 — Vol. 40, No. 1 — pp. 29–36.

REFERENCES

[1] Таубаева, Sh. (2016). Pedagogikanyń filosofiasy jáne ádisnamasy [Philosophy and methodology of pedagogy]. Almaty: Qazaq ýniversiteti [in Kazakh].

[2] Myshbaeva, G.M. (2022). Bolashaq mektepke deingi uym pedagogteriniń zertteýshilik quzyrettiligin lesson study ádistemesi arqyly damytý [Development of the research competence of teachers of future preschool organizations using the lesson study method] Doctor's thesis. Abai atyndaǵy Qazaq ulttyq ýniversiteti [in Kazakh].

[3] Mýkasheva, D.M., Jeksembiev, R.Q., Kirshibaev, E.A. (2019). «Zertteý quzyrettiligi» úǵymynyń teorıalyq mazmuny [Theoretical content of the concept of "research competence"]. Abai atyndaǵy QazUPÝ-ń habarshysy «Pedagogika ǵylymdary» serıasy – Bulletin of Abai Kazanpu Series. Pedagogikalıq serıasy, 4, 64, 26-33 [in Kazakh].

[4] Hutorskoj, A.V. (2003). Klyuchevye kompetencii kak komponent lichnostno-orientirovannoj paradigmy obrazovaniya [Key competencies as a component of a personality-oriented educational paradigm]. Narodnoe obrazovanie – Public education, 2, 58-64 [in Russian].

[5] Shirshova, I.A. (2017). Issledovatel'skaya kompetentnost kak sostavlyayushaya professionalnoj deyatelnosti sovremennogo pedagoga [Research competence as a component of the professional activity of a modern teacher]. Nauchnyj Vestnik Kryma – Scientific Bulletin of the Crimea . 2, 7, 7 [in Russian].

[6] Pakulina, S.A., Ketko, S.M. (2010). Metodika diagnostiki motivacii ucheniya studentov pedagogicheskogo vuza [Methodology for diagnosing the motivation of teaching students of a pedagogical university]. Elektronnyj zhurnal «Psichologicheskaya nauka i obrazovanie» - The electronic journal "Psychological Science and Education", Vol. 2, 1, 11 [in Russian].

[7] Zýlkarnaeva, J.A., Kýsamonova, A.J., Argimbaeva, A.K., Shýbaeva N.M. (2022). Stýdentterdiń zertteý quzyrettiligin qalyptastyryda jobalyq oqytý tehnologıasynyń múmkindikterin iske asyry [Implementation of the capabilities of project-based learning technology in the formation of students' research competencies]. Toraiǵyrov ýniversitetiniń Habarshysy – Bulletin of Toraiǵyrov University. - Pedagogikalıq serıasy, 17, 15-23 [in Kazakh].

[8] Hung, B. (2015). Pedagogicheskie usloviya formirovaniya issledovatel'skoj kompetencii u studentov–himikov [Pedagogical conditions for the formation of research competence among chemistry students]. Extended abstract of condidate's thesis. Kursk [in Russian].

[9] Litvinova, T.N., Temzokova A.V., Balachevskaya, O.V. Formirovanie himicheskikh kompetencij ustudentov farmacevticheskogo fakulteta i ochenka rezultatovih sformirovannosti [Formation of chemical competencies of students of the Faculty of Pharmacy and evaluation of the results of their formation]. Vesnik VDU – Vesnik VDU 3, 108, 85-91 [in Russian].

[10] Trapani G.Di. Biotechniques Laboratory: an enabling course in the biological / G.Di. Trapani, F. Clarke // Biochemistry and Molecular Biology Education. — 2012 — Vol. 40, No. 1 — pp. 29–36 [in English].

Ниязбаева А.И., Барахат А.П.

ФОРМИРОВАНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ «6B05301-ХИМИЯ»

Аннотация. В статье обсуждается вопрос формирования исследовательской компетентности студентов будущей профессии химика-исследователя. В последнее время, как показатель качества квалификации в процессе обучения, основным требованием обучения выпускника вуза является ориентация на компетентностный подход, который определяет основное направление обучения. В отечественных и зарубежных научно-методических работах установлено, что одной из ключевых компетенций является исследовательская компетенция, важнейшая составляющая подготовки будущих студентов химиков-исследователей. В статье показано значение и роль формирования исследовательской компетентности будущего специалиста химика-исследователя. Формирование исследовательской компетентности студентов специальности химик-исследователь с помощью лабораторных работ раскрывается значение осуществления исследовательской деятельности. Также дается краткое определение компетентностного подхода в обучении и понятия «компетентность», «компетентность исследования». В статье излагаются компоненты исследовательской компетенции и формирование исследовательских умений обучающихся через технологию проектного обучения.

Ключевые слова: компетентность; исследовательская компетентность; исследовательские навыки; исследовательская деятельность; химик-исследователь; научно-исследовательская деятельность; учебная исследовательская деятельность; проектное обучение; лабораторный практикум; критериальное оценивание.

Niyazbaeva Almagul, Barakhat Alma

FORMATION OF RESEARCH COMPETENCE OF STUDENTS OF THE EDUCATIONAL PROGRAM “6B05301-CHEMISTRY”

Annotation. The article discusses the issue of forming the research competence of students of the future profession of a research chemist. Recently, as an indicator of the quality of qualifications in the learning process, the main requirement for a graduate's education is a focus on a competence-based approach, which determines the main direction of study. It has been established in domestic and foreign scientific and methodological works that one of the key competencies is research competence, the most important component of the training of future students of research chemists. The

article shows the importance and role of the formation of the research competence of a future specialist chemist-researcher. The formation of the research competence of students of the specialty chemist-researcher with the help of laboratory work reveals the importance of carrying out research activities. A brief definition of the competence approach in teaching and the concepts of "competence", "research competence" is also given. The article describes the components of research competence and the formation of students' research skills through project-based learning technology.

Keywords: competence; research competence; research skills; research activity; research chemist; research educational activity; educational research activity; project training; laboratory practice; criteria assessment.

UDC 373.3

IRSTI 14.07.07

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).7

¹Yergalieva Gulzhan*, ²Nabiyeva Zhanargul, ³AmangeldyAigerim^{1,2,3}M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

*The corresponding-author: e77ASK@yandex.ru

E-mail: e77ASK@yandex.ru, nabi.zhanar@inbox.ru, 1818aaa@mail.ru

EDUCATION OF SPIRITUAL AND MORAL VALUES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS ON THE BASIS OF LOCAL HISTORY VALUES

Annotation. This article discusses ways to educate the spiritual and moral values of Primary School students on the basis of local history values. A description of fundamental research on the basics of value orientation, problems of virtue, personality formation is given. In the modern educational process, the problem of preserving moral values, educating the individual, formed on the basis of spiritual awareness and behavior towards his native land, is studied theoretically and experimentally, the results of which are outlined. Today, it is important to form a sense of patriotism in students, strengthen interethnic harmony, unity, cooperation, and peace based on morality. The revival of the values of society objectively requires universal qualities, which are considered the main core of human life-morality, punctuality, honor and honor, duty and responsibility, good deeds. Based on this, the main goal of our society is to bring to light the spiritual treasures of the heart of the student, instilling his own spiritual and civic values, to develop the existing values in him in order to improve each child as an individual who deeply learns the history of his native land, which proves the relevance of research.

Keywords: universal human values; local history; spiritual and moral values; folk traditions; patriotism; personality; love.

Introduction

The problem of introducing the younger generation to patriotic education, expressed in general human values and aspirations, which have become an important part of modern public life and activities, is gaining new content. The presence of love for the motherland, native people and their region in the upbringing of the younger generation is one of the main indicators of the formation of a mature personality in the pedagogy of the Kazakh people. In the minds of the Kazakh people, there is a strong love for this native country and land, for Your Homeland, love for your relatives, brothers, feelings of love for your parents (the place where your ancestors lived), for your native land and the country where you live.

The revival of our historical and spiritual heritage cannot take place without respect for our history, culture, and native land. Local history is the basis for the spiritual and moral revival of society. Therefore, one of the large – scale tasks facing modern pedagogical science is to improve the problem of educating a person with a rich

spiritual and socio-moral world, a mature creative thinking and worldview culture, a rational and intelligent elzhan, developed patriotic feelings on the basis of universal values.

The law of the Republic of Kazakhstan "on Education" provides for the task of obtaining education and enriching the creative spiritual capabilities of a person, aimed at the formation, development and professional development of an individual on the basis of national and general civic values, achievements of Science and art. The main tasks of the education system are "education of respect for their land, respect for state symbols, respect for folk traditions, love for native land nature" [1].

Education of Primary School students about the world around them, awareness of local history is one of the main requirements of the educational process. The work of our educators A. Kunanbayev, Sh.Kudaiberdiev, M. Dulatov, A. Baitursynov, M. Zhumabayev, Zh.Aimautov, S. Kobeev, S. Toraigyrov, A. Margulan, K. Satpayev, M. Auevov and others is of great importance.

Sh. Kudaiberdiyev: "learn the mysterious secrets of the surrounding nature, create its immeasurable wealth for your ideals and needs. Knowing, recognizing, understanding is all a matter of reason, they are summarized and turn out to be concepts, thoughts, feelings" – he correctly concludes [2].

In the work of Zh.Aimautov "ways of learning with a complex", based on the basics of the world methodology, specific topics related to the relationship of learning with everyday life, the environment, tasks for independent work, presentation are given. The book covers the topics of autumn gathering, autumn creation, the difference between the city and the village, the improvement of the barn, the collection of cultivated plants, social organizations of the village, crafts and professions in the village, domestic animals, the preservation of livestock, the maintenance of crop equipment, government assistance to crops, the influence of the sun on creation, gardening work, various diseases of animals, ditching, the plan of summer work. All this is connected with the phenomena that the village child knows well, the psychology of life is quite taken into account the peculiarities of Customs. Today we see that all these listed topics are also included in the content of the subject of World Studies in the practice of Primary School [3].

The need to educate primary school students about their region is emphasized in the works of scientists S.Zhortanov, A.Burmese, K.Aimagambetova, K.Zhunosova, etc. S. Zhortanov: "nowadays, local history at school has become a source of creative work for students. Pedagogically and methodically properly organized local history work plays a leading role in the education and upbringing of young people. Thanks to local history, students study the peculiarities of the nature of their local area, changes occurring in nature, individual areas of activity and economy of their people and the specifics of their development. All this helps to better assimilate the materials of the program, expand the horizons of students" [4].

Kazakhs also perceive their native land as a set of places with distinctive qualities that connect historical continuity with the past life of their ancestors. For example, this is evidenced by the Tomb of the ancestors, the burial ground of the people of the ancestors, places, mountains, rivers, etc. In a comprehensive systematization of the idea "what do we mean by sacred" in the understanding of the Kazakh people,

S.Kenzheakhmetuly said: "sacred places are the places of Saints, heroes and Chechens, famous people, Graves, mosques, are considered sacred, sacred." People deliberately visit such places, spend the night, make wishes. "I don't know," he said.

Therefore, for the Kazakh country, in any historical region, the native land is considered a sacred and sacred place. The older generation has always paid special attention to education, forming in the younger generation a sense of pity for their native country and land. At an early age, our ancestors tried to instill in the child the qualities and value of their native land. Before our modern society, it has been preserved in our minds as an unshakable law and principle of our traditional folk pedagogy and as a sense of respect for the ghost of our ancestors.

One of the main requirements is to collect the centuries – old patriotic education, traditions, methods and means of our country and instill it in the personality of today's student. Well-known teachers-scientists S. K. Kaliyev, Sh.Taubayeva, S. B. Imanbayeva, etc. analyzed the concepts expressed in the concept of patriotic education of schoolchildren in the new social conditions of development. Thus, the concept of "patriotism" in a general sense means the love, love, sincere service of an individual to a well – known group or epic, as well as to his native country, land.

The purpose and objectives of the study are to determine the ways of educating the spiritual and moral values of Primary School students on the basis of local history values and to test its effectiveness by experimental and experimental means.

Research materials and methods

The methodology of writing the article covers the issues of determining the level of formation of spiritual and moral values of local primary school students in their native land, studying the history of their native land and considering the effectiveness of ways of formation of spiritual and cultural values.

Humanity is an integral part of nature, man lives in nature, enjoying its clear waters, high mountains, beautiful clouds, beautiful and unique seasons, we must show compassion for this vast land and not pollute its crystal clear water. One of the main goals of the discipline is to expand the understanding of the native country, the native land, the environment in which he grew up, develop feelings of love, respect for his native country, love for his native language, and patriotism.

Through a sense of patriotism and respect for national values, love increases, and a sense of responsibility for its powerful, independent existence appears.

For the Kazakh people, who equate their native land with the "Golden Cradle", it is inextricably linked with the motherland, native Family, Love, national patriotism, national spirit, deep – rooted national spiritual and moral education, which forms the basis of the improvement of human qualities. The essence of this education is to educate an individual in human and civil responsibility for his family, ancestry, people, Country, native land.

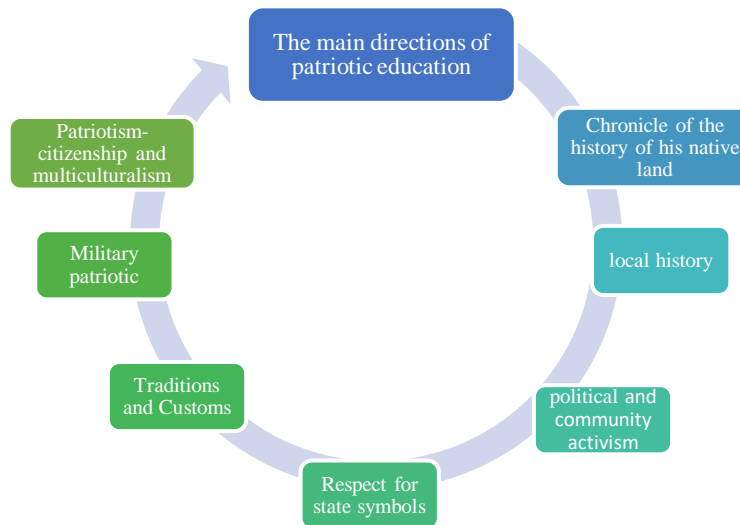

Table-1 - Main directions of Patriotic Education

Local history materials and local history works require great pedagogical skills from the teacher, deep thorough knowledge, and proper organization of the educational process. Preparing for local history work, the teacher should familiarize himself with various literature on local history, study the natural conditions of his native land, collect information and facts about the local area. At the same time, it is necessary to conduct joint trips and various observations with primary school students. "I don't know," he said, " but I don't know what to say." For the correct Organization of local history work in the teaching of literary reading, world studies, the teacher must have sufficient knowledge of his region.

The primary school teacher has two tasks in organizing local history work:

1) knowledge of the natural features of their region, its comprehensive study and collection of local history materials;

2) use of the collected local history materials in the lessons of native language, World Studies.

Table-2 - Local History works

In order to organize and conduct local history work in their degree, the teacher at the beginning of the school year must analyze texts and stories included in the content of the native language, World studies, establish circumstances and facts, identify objects that relate to the material of the local area.

Research results

The research work was carried out in secondary school No. 1 of Uralsk, West Kazakhstan region. A total of 50 students took part in the experiment. Of these, 25-ci were taken to the control group, 25 to the experimental group. In order to fundamentally solve the tasks set, a system of experimental work (determination, formation, control) on spiritual and moral education of Primary School students was carried out. The moral education of students was monitored during experimental work in the educational process and extracurricular time.

One of the most important things is always to involve the younger generation in scientific work in the education of respect for the heritage, historical figures of their native land, the formation of patriotic feelings, love for their native land and country.

The study consisted of three stages: determination, formation, conclusion. At the stage of the discovery, the experimental group was asked: "Do you know the history of your native land?" a survey was conducted on the topic: "26 students took part in the survey.

As Abish Kekilbayev said, it is important for every younger generation to know the historical chronicle of their native land. For the same purpose, a research travel project was organized on the topic: "Akzhayimym - Tuganmekenim, koinauynTunganshezhire".

The purpose of the journey to science:

- * Study of historical and historical monuments of the native land;
- * To learn more about historical figures of the West Kazakhstan region;
- * Formation of interest in science among students with a sense of patriotism.

At first, the students were offered a program of a scientific research project. In order to become an innovator, a conscious citizen with a deep knowledge of the history of his native land, the personalities of his native land, culture, students were divided into three groups of research groups, the following research works were given:

1 group "uly Dalaurpaktary" compiled and compiled a map of historical figures of the native land. Showing their activity, the students got acquainted with the life stories of historical figures, collected information about their labor and exploits.

The 2nd group "Halykmurasy" made a tour of historical monuments in Uralsk, visited historical monuments, collected creative photos and created a photo festival.

Group 3 "young researchers" "Seven Wonders of the city of Uralsk" was inquisitive in creating a project, looking at the chronological features and identifying the Seven Wonders of the city of Uralsk.

As a result of the scientific trip, each group got acquainted with their work, formed a mutual opinion and gained experience.

Conclusion

Comparing the results of the survey conducted at the final stage and the final stage, it can be seen that at the final stage, students have increased interest in the historical national heritage of their native land, the genealogy of their native land through research, research and creative work.

The forms of local history work are determined by research approaches. There are three organizational forms of local history in our country:

- state- republican, regional, city, district local history museums, archives, libraries and scientific institutions, government organizations (economic, environmental, administrative statistical departments, etc.).

- public-with the help of tourists, lovers of the region, public organizations (Society for the protection of Nature, Society of hunters and fishermen).

- school-conducted by schoolchildren under the guidance of a teacher. There are two main forms of school Local History: Program (educational) and Extra-program (extracurricular).

School local history helps to improve the data related to curricula in schools in specific objects. The environment and life of the student is an artistic tool that cannot be compared with any illustration or collection. School local history helps to deeply master the curriculum, expand the practical skills and vision of students, instill love for the motherland, and provide environmental education. Extracurricular local lore – extracurricular youth organizations-tourist clubs, circles in the House of schoolchildren, Scout organizations – tourist hikes, excursions, scientific work of students [6, 8 p].

Local history work includes not only the acquisition of ready-made knowledge by students from lessons or manuals, but also independent work of students under the guidance of a teacher, search and research methods. Therefore, the peculiarity of local history work is that it is said to be inclined to study teachers and students. Today, local history is an important, powerful tool for educating the younger generation as a creative person who knows the history, surname, language of their people, has a correct view of the world, and improving the quality of local history education and upbringing. Using local history materials, we reveal, clarify, understand the phenomena of environmental reality, scientific concepts.

Thanks

Thanks to the administration of Secondary School No. 1 of Uralsk for the organization and conduct of the study.

And it is known that the future of the country is young people who know the past and present of their country, know culture and literature, glorify and follow the traditions of their ancestors, rely on the older generation of the region, become an example for the younger generation, and work hard for the bright future of Kazakhstan.

REFERENCES

[1] 2007 жылғы «білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңы [The Law of the Republic of Kazakhstan «On Education» of 2007] [in Kazakh].

[2] Kudaiberdiev, Sh. (1988). Ш.Құдаiberdiev шығармалары [Works of Kudaiberdiev,Sh]. Almaty: Scriptor.380 P. [in Kazakh].

[3] Aimautov, J. (1929). Қазақ тілінің кеңенді Баспасымен оқыту тәсілдері [Ways of learning with a complex Publishing House Kazakh] [in Kazakh].

[4] Zortanov, S. (1968). Өлкетану және қоғамдық пайдалы жұмыс [Local History and socially useful work.]. Almaty, P, 96 [in Kazakh].

[5] Kenzheakhmetovy, S. (2018). Қазақ халқының өмірі мен мәдениеті [Slife and culture of the Kazakh people]. Almaty, [in Kazakh].

[6] Abisheva, Z.M., Abdreeva, Sh.T. (2011). Turistik-өлкетану jümьsynyñ negizderi: oqu qūraly [Fundamentals of tourist and local history work: a manual]. *Almaty: Kazakh university, 120 P* [in Kazakh].

Ергалиева Г.А., Набиева Ж.Ж., Амангелди А.Е.
ӨЛКЕТАНУ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ НЕГІЗІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП
ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ РУХАНИ АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН
ТӘРБИЕЛЕУ

Андатпа. Бұл мақалада өлкетану құндылықтары негізінде бастауыш сынып оқушыларының рухани адамгершілік құндылықтарын тәрбиелеу жолдары қарастырылған. Құндылыққа бағдарлау негіздері, ізгілік мәселелері, тұлғаны қалыптастыру жөнінде іргелі зерттеулерге сипаттама берілген. Қазіргі білім беру үдерісінде адамгершілік құндылықтарды сақтау, туған өлкесіне деген рухани сана – сезімі мен мінез құлқы негізінде қалыптасқан жеке тұлғаны тәрбиелеу мәселесі теориялық және эксперименттік тұрғыда зерттеліп, қорытындылары баяндалған. Бүгінгі таңдағы оқушылардың патриоттық сезімін қалыптастырудың, адамгершілікке негізделген ұлтаралық береке, бірлікті, ынтымақтастықты, бейбітшілікті нығайтудың маңызы зор. Қоғам құндылықтарының жандануы адам өмірінің негізгі өзегі болып саналатын адамгершілік, ұқыптылық, ар мен намыс, парыз бен жауапкершілік, игілікті іс жалпыадамзаттық қасиеттерді объективті түрде талап етеді. Осының негізінде қоғамымыздың басты мақсаты - өзіндік рухани-азаматтық құндылықтарын оқушы бойына дарыта отырып, оның жүрек түкпіріндегі рухани қазынасын жарыққа шығару, әрбір баланы туған өлкесінің тарихын терең меңгеретін жеке тұлға ретінде жетілдіру үшін оның бойындағы бар құндылықтарды дамыту зерттеудің көкейкестілігін дәлелдейді.

Кілт сөздер: жалпы адамзаттық құндылықтар; өлкетану; рухани – адамгершілік құндылық; халықтық дәстүр; патриотизм; жеке тұлға; сүйіспеншілік.

Ергалиева Г.А., Набиева Ж.Ж., Амангелди А.Е.
ВОСПИТАНИЕ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ
МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА ОСНОВЕ КРАЕВЕДЧЕСКИХ
ЦЕННОСТЕЙ

Аннотация. В данной статье рассмотрены пути воспитания духовно-нравственных ценностей младших школьников на основе краеведческих ценностей. Дана характеристика фундаментальных исследований по основам ценностной ориентации, проблемам добродетели, формированию личности. В современном образовательном процессе теоретическим и экспериментальным образом исследуется проблема сохранения нравственных ценностей, воспитания личности, сформировавшейся на основе духовного сознания и поведения родного края. Сегодня большое значение имеет формирование у учащихся чувства патриотизма, нравственного межнационального благополучия, укрепления единства, сотрудничества, мира. Возрождение ценностей общества объективно

требует общечеловеческих качеств-нравственности, пунктуальности, чести и достоинства, долга и ответственности, благородного дела, которые являются основным ядром человеческой жизни. Исходя из этого, главная цель нашего общества - привить ученику свои духовно-гражданские ценности, раскрыть его духовную сокровищницу в сердце, развить в нем существующие ценности для совершенствования каждого ребенка как личности, глубоко владеющей историей родного края.

Ключевые слова: общечеловеческие ценности; краеведение; духовно-нравственная ценность; народная традиция; патриотизм; личность; любовь;

УДК 372.853

МРНТИ 14.25.09

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).8

¹Кушеккалиев А.Н., ²Ашикпаева С.И.*^{1,2}Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, Уральск,
Казахстан

*Автор-корреспондент: lady_s111@mail.ru

E-mail:alman_k@mail.ru, lady_s111@mail.ru

АНАЛИЗ СОДЕРЖАНИЯ ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКОВ ПО ФИЗИКЕ

Аннотация. В данной статье освещается важная роль, которую играет современное содержание учебников по физике в образовательном процессе. Основным инструментом образования продолжает быть учебник, причем эффективность и успех обучения в значительной степени определяются качеством содержания данного учебника. Проанализированы различные задачи, представленные в этих учебниках, выявлена их роль в формировании знаний учащихся. Отмечается, что изменения в содержании учебных программ сопряжены с динамикой развития науки и техники, а также с социокультурными потребностями общества. В последние десятилетия в Республике Казахстан произошли радикальные преобразования в системе образования, охватывающие не только содержание учебных материалов, но и структуру, и оформление учебников. Общее направление этих изменений направлено на соответствие современным образовательным требованиям. Текущие учебники по физике предлагают разноуровневые задания, экспериментальные и творческие задачи, которые способствуют активизации познавательной активности учащихся и развитию интереса к предмету. Обращено внимание на погрешности в заданиях, способствующих глубокому анализу условия, а также расширению понимания физических явлений, процессов, и физического смысла используемых в науке величин.

Ключевые слова: учебник физики; содержание; задачи; материал; анализ; математический аппарат; рубрика; погрешности; несоответствие; реальность ответа.

Введение

Проводимая в последнее десятилетие реформа образования, переход от знание центристского подхода к компетентностному предполагает совершенствование содержания учебников, их структуры [1, с.3]. Реформа, в целом, направлена на формирование у обучаемых способностей, использовать полученные знания и добывать новые. Обсуждение содержания учебников активно ведется в различных публикациях [2, с.83]. Важно отметить, что вопрос содержания учебников играет ключевую роль в научной и общественной жизни страны. Школьное образование во все времена является важной связующей

составляющей между наукой и обществом. Согласно моим данным, содержание и структура современных учебников по физике принципиально изменились. Раньше учебники содержали преимущественно теоретические материалы, без применения практических примеров и приложений. В настоящее время учебники по физике включают больше практических примеров, задач и применений физических законов в реальной жизни. Также современные учебники стараются максимально использовать современные технологии (например, интерактивные дополнения в электронных версиях учебников), чтобы сделать процесс обучения более интересным и доступным для учащихся. В целом, цель современных учебников по физике - не только предоставить теоретическую базу, но и развить навыки анализа, решения проблем и применения физики в реальных ситуациях.

В содержании следует отметить увеличение внимания к вопросам современной квантовой и релятивистской физики, а также включение вопросов нанотехнологий как одного из современных направлений развития физической науки и техники. В частности, включение в содержание образования волн де Бройля, соотношения неопределенностей Гейзенберга для координат-импульса и энергии-времени. Это позволяет более глубоко рассмотреть понятие состояния покоя физических объектов, закона сохранения энергии, фундаментальных взаимодействий и радиуса их действий [3]. В связи с этим целью данного исследования является обзор содержания учебников по физике в общеобразовательной школе.

Материалы и методы исследования

Материалом для настоящего исследования послужили рекомендуемые учебники в рамках реализации программы по физике курса основной школы в классах с русским языком обучением [4]. В рамках данной статьи были применены следующие методы: анализ учебной и учебно-методической литературы; обобщение и сравнение.

Изменения, внесенные в структуру учебника, способствуют активизации познавательной деятельности учащихся. Заслуживает внимание включение в изучаемую тему блоков: ответьте на вопросы, запомните, возьмите на заметку, вспомните, интересно знать, обратите внимание, глоссарий.

В учебниках последних лет уделяется внимание роли математического аппарата в физике. Выделение основных законов и формул, значительное количество рисунков и графиков, способствуют формированию у учащихся видения физических явлений и процессов за формулами и графиками и наоборот умение представлять явления и процессы в виде формул и графиков.

Внимание к математическому аппарату обращено в рубрике «Вспомните» [5, с.114], например, к теме «Движение тела, брошенного под углом к горизонту»:

1. Какие углы называют дополнительными?
2. Каким свойством обладают синусы и косинусы дополнительных углов?

Одной из полезной рубрик в учебнике 9 класса является рубрика «Ответьте на вопросы». Приведем некоторые примеры: [5, с 94].

1. Почему нельзя утверждать, что сила, действующая на тело, прямо пропорциональна массе тела и его ускорению?

2. Почему нельзя утверждать, что масса тела зависит от его ускорения и приложенной к нему силы?

В ответах на эти вопросы внимание учащихся обращается на понятия функции и аргумента в математике как зависимой и независимой переменной величины $y=y(x)$, y зависит от x . Сила, действующая на тело, от этого тела не зависит. Она определяется источником силы. Масса – это внутреннее свойство тела, на которое действует сила. Она не зависит от внешних воздействий и ускорения.

Для понимания условий свободного падения важно задание «ответьте на вопросы»:

1. Является ли движение Луны и ИСЗ вокруг Земли примером свободного падения?

2. Можно ли утверждать, что искусственные спутники Земли свободно падают? [5, с.102, с.112]. Осмысление этих ситуаций позволяет глубже понять состояние невесомости.

В рубрике «Запомните» [5, с.103] обращается внимание на условие применимости закона всемирного тяготения. Речь идет о законе в форме Ньютона. Целесообразно уже на начальном этапе обучения указывать и границы применимости, нерелятивистской физики. Следовательно, отметить применение только для неподвижных тел или тел, движущихся с малыми скоростями ($v \ll c$).

Это, кстати, относится и ко второму закону динамики в форме $\vec{a} = \frac{\vec{F}}{m}$

Обратить внимание следует на содержание рубрики «Запомните» [5, с.114] на этой странице. Здесь дается понятие первой космической скорости и ее величины для Земли, равная $7,9 \frac{\text{км}}{\text{с}}$. Но здесь может сформироваться не совсем точное понятие. Действительно, в некоторых учебных пособиях первой космической скоростью называют любую круговую скорость спутника. В отличие от скоростей по эллиптическим или гиперболическим орбитам. Но, строго говоря, первая – это скорость при условии вращения по окружности вблизи поверхности центрального тела, то есть при условии, что радиус вращения близок к радиусу планеты. Только к этому случаю для Земли она равна $7,9 \frac{\text{км}}{\text{с}}$.

Очень полезны для обучаемого контрольные вопросы и различного типа задания [5]. Обращает на себя внимание также вступление к каждой новой главе учебника, ориентирующее обучаемого на изучение предстоящих вопросов физической науки. Целесообразно перед началом изучения главы предложить в качестве домашнего задания ознакомиться с содержанием введения в эту главу, то есть ознакомиться с вопросами, которые им предстоит изучить. Физика представляет собой один из самых сложных предметов, изучаемых в школах и других учебных заведениях. Для его успешного освоения нужен определенно структурированный материал, логический и грамотно изложенный. Все это возможно получить в современных учебниках по физике. Основным средством обучения был и остается школьный учебник, а результативность и успешность обучения во многом зависит от качества содержания учебника [6].

Несмотря на то что в настоящее время много дополнительной информации, роль учебника остается значимой. Учебник нужен ученику, так как к учебнику он

обращается за помощью. Кроме того, учебник служит справочным материалом, в котором можно найти информацию и уточнить забытые или недостаточно усвоенные сведения, а также является источником новых знаний. Очень важно сформировать у учащихся умение извлекать содержащуюся в учебнике информацию, находить в тексте ответы на вопросы, поставленные учителем, или на вопросы, содержащиеся в конце параграфа [7, с.26]. На сегодняшний день программа предусматривает повышение активизации познавательной деятельности учащихся на уроке: создание таких условий, при которых учащийся не просто слушал бы и думал, но и что-то делал, воплощал мысли в дела. Имеется в виду привлечение учащихся на занятиях к работе над учебником, к выполнению фронтальных физических опытов, к решению творческих заданий, качественных и числовых задач [8, с.11]

Результаты исследования

Одним из необходимых элементов учебной работы является решение задач. Решая задачи, учащиеся более глубоко и прочно усваивают физические законы, развивают логическое мышление, сообразительность, инициативу, настойчивость в достижении поставленной цели, вызывает интерес к физике, помогает приобретению навыков самостоятельной работы. Решение задач способствует умению выполнять различные виды деятельности, находить пути решения и решать различные по сути задачи.

При всем многообразии источников информации в современном мире учебник остается основным источником системных знаний по предмету. Поэтому одна из задач учителя эффективное его использования в достижении целей обучения. Важно внимание не только к основному содержанию текста, но и к выделенным элементам его структуры (вопросы, элементы науки и т.д).

При всем положительном отношении к современным учебникам следует обратить внимание, что в них, как и в любой работе можно заметить недостатки. Анализ позволяет ориентировочно разделить их на два вида: принципиальные погрешности в содержании и погрешности в количественных характеристиках и ошибки в расчетах (ответах). Приведем некоторые примеры.

Задача с баком [9, с.118]. Обращает на себя внимание погрешности в ответе: 48,6 Н вместо 486, но в то же время следует обратить внимание на важность решения этой задачи, при котором следует обратить внимание на приближение, используемые в физике. В задаче требуется найти давление на пробку у дна бака, то есть на стенку бака. Решение предполагает использование формулы $p = \rho gh$ и применения закона Паскаля. Пробка имеет некоторую поверхность, то есть некоторый вертикальный размер. Следовательно. давление в разных точках пробки не одинаково. Поэтому целесообразно провести оценку сравнения размера пробки с высотой H водяного столба. При заданной площади ее диаметр пробки – 4,8 см. При высоте столба воды, равной 2,7 м, можно считать, что давление на пробку во всех точках ее поверхности одинаково и для получения решения использовать формулу $F = pS$.

Анализ следующей задачи [9, с.148] обращает внимание на вес судна, равный 50 мН. При формальном решении задачи обнаруживается несоответствие с ответом в порядке величины, что заставляет обратиться к количественным

данным задачи. Вес 50 мН или $0,05 \text{ Н}$ соответствует массе $0,005 \text{ кг}$, что нереально для судна. Учитель замечает, что допущена опечатка m вместо M . Решение этих задач на уроке создает возможность обратить внимание учащихся на то, что физика как наука изучает реальные объекты. Внимание учащихся должно быть ориентировано на знания соответствующих величин. Например, в пределах каких значений могут быть массы, скорости, размеры и другие параметры различных объектов. Таким образом, опечатка в содержании позволяет обратить внимание учащихся на то что физика - это наука об окружающем мире, в том числе и том мире, который они постоянно видят.

Несоответствие с ответом получается при решении задачи с аэростатом [9, с.118]. Ход решения задачи не вызывает сомнений. Решение предполагает учет действия на систему силы тяжести, силы Архимеда и первого закона Ньютона, определяющего условие состояния покоя и равномерного и прямолинейного движения относительно инерциальной системы отсчета механической системы. Обращаем внимание на то, что в условиях данной задачи такая система отсчета связана с Землей.

Поэтому внимание обращается на реальность ответа и исходных данных. Поиск информации о размерах аэростата и пределах их грузоподъемности позволяет сделать вывод, что приведенный в задаче ответ может соответствовать объему аэростата в 10 раз большего, приведенного в задаче.

Аналогичная проблема возникает в задаче [9, с.164]. По данным жесткости пружины детского пистолета и массы пули и высоты ее подъема при выстреле требуется определить деформацию пружины перед выстрелом. Несоответствие ответа, полученного при вычислении с использованием закона сохранения энергии с ответом, приведенным в учебнике, заставляет обратить внимание на реальность физических характеристик, приведенных в задаче. Поиск информации о таких пистолетах подтверждает реальность заданной жесткости пружины и массы используемых пуль. Сомнение вызывает приведенная в условии высота подъема пули – 40 м . Сравнение с подобными задачами позволяет предположить, что погрешность в условии содержится в условии задачи - опечатка. Если вместо заданной высоты – 40 м принять за 4 м , то есть уменьшить в 10 раз, то полученный результат становится близким к результату, приведенному в учебнике.

Ошибки в приведенных ответах, конечно нежелательны, но неизбежны, но эту ситуацию можно использовать, анализируя совместно с учащимися возможные несоответствия задачи, что способствует расширению их знаний об окружающем мире. В задаче [9, с.164] требуется найти силу сопротивления доски, которую простреливает пуля, по ее массе и конечной и начальной скоростях. Сила сопротивления определяется по величине работы, которую она совершает эта сила при движении пули в доске. Известно, что работа вычисляется по изменению кинетической энергии тела, то есть разностью между конечной и начальной значениями кинетической энергии. По условию задачи (конечная скорость меньше начальной), работа оказывается отрицательной, следовательно, отрицательный знак имеет и сила сопротивления, что соответствует ее смыслу: она всегда направлена противоположно движению, уменьшая скорость. Модуль вычисленной силы сопротивления не совпадает с приведенным к задаче ответом.

Но более значимым представляется то, что не указан отрицательный знак силы сопротивления. А это представляется важным для формирования у учащихся смысла и роли сил сопротивления на начальном этапе обучения.

Встречаются и погрешности в задачах, когда требуется определить время, а в ответе, который численно не совпадает с решением и дается он в единицах скорости – м/с.

Ко второй группе задач, содержание которых вызывает сомнение можно отнести, например, следующие задачи, относящиеся к теме силы и поле тяготения, небесная механика. Тяготение – одно из фундаментальных взаимодействий, известных в современной физической науке. Его существование было утверждено Ньютоном в связи с его убежденностью применимости законов динамики ко всем телам, в том числе небесным. На этой основе разработана небесная механика, построена первая физическая картина мира – механическая. Одним из механизмов взаимодействия – полевой. Первым это утвердил Фарадей при исследовании взаимодействий электрических зарядов. Затем оно было перенесено на все виды взаимодействия. Характеристикой поля является напряженность. Это понятие с самого начала вводится в курсе «Электричество» как сила, действующая на единичный положительный заряд. Что касается гравитационного поля, то такая характеристика не вводилась в содержание физики средней общеобразовательной школы (СОШ). Мало внимания уделялось ей и при подготовке учителя в вузе. В настоящее время ситуация изменилась. В содержании физики 9 класса [5, с.106] предлагается вычислить напряженность гравитационного поля Марса на различных расстояниях от поверхности. Понятие напряженности и формула даются на странице [3, с.104] как $\vec{E} = \frac{\vec{F}}{m_c}$, с пониманием, что m_c – гравитационная масса тела – источник поля. Это утверждение ошибочно. Данная масса - это масса пробного тела, помещаемого в поле другой массы (аналогично, в электрическом поле $\vec{E} = \frac{\vec{F}}{q}$, q – пробный заряд).

Сила взаимодействия $F = \frac{Mm}{r^2}$ или $\frac{Gm_1m_2}{r^2}$

Пусть m_2 - пробное тело, тогда формулу можно записать:

$$F = \frac{Gm_1}{r^2} \cdot m_2 \quad (F = \frac{kq_1}{r^2} \cdot q_2^2)$$

Здесь первый множитель определяет поле, источником которого является тело массой m_1

$$E = \frac{Gm_1}{r^2} \quad F = E \cdot m \quad \text{и} \quad E = \frac{F}{m}$$

Для формального решения приведенные рассуждения особого значения не имеют. Но основная цель решения задач не в вычислениях, а в углублении и расширении знаний о физических явлениях, процессах и физическом смысле величин, которые используются в науке в обучении, и в задачах, решение которых предлагается обучаемым.

Приведенные выше исследования помогли изучить различные стороны современных учебников. Рассмотрение данного вопроса показало, что содержание школьного предмета «физика» не является чем-то застывшим и

неизменным [10, с.14]. Оно изменяется на каждом этапе развития общества под воздействием таких факторов как развитие самой физики как науки, запросами общества в физических знаниях, определяемых уровнем развития техники. В связи с этим меняется и содержание учебников. Школьный учебник может как плюсы, так и минусы. Главное – чтобы, современный учебник физики отличался системностью изложения материала, единством теоретического материала и эксперимента, что в дальнейшем будет способствовать формированию у учащихся целостного непротиворечивого представления о физической картине мира.

Заключение

В настоящей работе были рассмотрены содержание теоретического материала, задач, особенности учебников, обращено внимание на наличие в современных учебниках рубрик, посвященных связи физики и математического аппарата, представлению задач практической направленности, связанной с жизнью. Проведен анализ задач, вследствие которого задачи ориентировочно разделены на два вида: принципиальные погрешности в содержании и погрешности в количественных характеристиках и ошибки в расчетах (ответах). Обращено внимание на необходимость сравнения реальности ответа и исходных данных, на разумность полученного ответа, на то, что физика как наука изучает реальные объекты.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Мырина Н.В., Жусупкалиева Г.К., Моисеева Н.И. Компетентностно-ориентированные задания в процессе обучения физике. Учебно-методическое пособие – Уральск: РИЦ ЗКГУ им.М.Утемисова, 2013. - 134 стр.

[2] Капралов А.И. Историзм как критерий модификации содержания школьного учебника физики, Образование и наука. 2009 № 9 (66) с.82-90, [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://elar.rsvpu.ru/bitstream/123456789/32630/1/edscience_2009_09_011.pdf

[3] Закирова Н.А., Аширов Р.Р. Физика. Учебник для 11 кл.– Нур-Султан: Арман-ПВ, 2020. - 336 с.

[4] «Об утверждении перечня учебников для организаций среднего образования, учебно-методических комплексов для дошкольных организаций, организаций среднего образования, в том числе в электронной форме» (приказ МОН РК от 22.05.2020 г. № 216, с изменениями, внесенными приказом и.о. Министра просвещения Республики Казахстан от 22 мая 2023 года № 140, в редакции приказа Министра просвещения РК от 03.07.2023 № 194) <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000020708>

[5] Закирова Н.А., Аширов Р.Р. Физика: учебник для 9 кл. – Нур-Султан: Арман-ПВ, 2019.-272с.

[6] Ешимова У.З. Ногайбаева Н.Б. Сравнительный анализ учебников физики 7 класса основной школы Республики Казахстан и Российской Федерации. Білімді ел -образованная страна. Республиканская образовательная общественно-политическая газета. 25.09.2019 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://bilimdinews.kz/?p=63681>

- [7] Усова А.В., Бобров А.А. Формирование учебных умений и навыков учащихся на уроках физики. – М.: Просвещение, 1988.-112с.
- [8] Бушок Г.Ф., Венгер Е.Ф. Методика преподавания общей физики в высшей школе.- К.: «Освита Украины».2009.- 415с.
- [9] Кронгарт Б.А.,Токбергенова У.К. Физика: учебник. для 7 кл. – Алматы:Мектеп, 2017-208с.
- [10] Усова А.В., Даммер М.Д., Шефер О.Р. Методика обучения физике в средней школе.- Южно-Уральский научный центр РАО, 2023. - 339 с.

REFERENCES

- [1] Mymrina, N.V., Zhusupkalieva, G.K., Moiseeva, N.I. (2013). *Kompetentnostno-orientirovannye zadaniya v processe obuchenija fizike. Uchebno-metodicheskoe posobie. [Competence-oriented tasks in the process of teaching physics]* – Ural'sk: RIC ZKGU im.M.Utemisova [in Russian].
- [2] Kapralov, A.I. (2009). Istorizm kak kriterij modifikacii sodержanija shkol'nogo uchebnika fiziki, [Historicism as a criterion for modifying the content of a school physics textbook] *Obrazovanie i nauka. – Education and science. № 9 (66), 82-90* Retrieved from: https://elar.rsvpu.ru/bitstream/123456789/32630/1/edscience_2009_09_011.pdf [in Russian].
- [3] Zakirova, N.A., Ashirov, R.R. (2020). *Fizika. Uchebnik dlja 11 kl. [Physics . Textbook for the 11th]* – Nur-Sultan: Arman-PV [in Russian].
- [4] «Ob utverzhdenii perechnja uchebnikov dlja organizacij srednego obrazovanija, uchebno-metodicheskikh kompleksov dlja doshkol'nyh organizacij, organizacij srednego obrazovanija, v tom chisle v jelektronnoj forme» (prikaz MON RK ot 22.05.2020 g. № 216, s izmenenijami, vnesennymi prikazom i.o. Ministra prosveshhenija Respubliki Kazahstan ot 22 maja 2023 goda № 140, v redakcii prikaza Ministra prosveshhenija RK ot 03.07.2023 № 194) ["On the establishment of the training of students for the organization of Secondary Education, Teaching-methodical complexes for the coming organizations, organizations of Secondary Education, in this chisle in electronic form" (prikaz MON RK ot 22.05.2020 g. № 216, with modifications, unscheduled display and.o. Minister of education of the Republic of Kazakhstan OT 22 May 2023 goda № 140, in the editorial board of the minister of education of the Republic of Kazakhstan № 194)] (03.07.2023). Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000020708> [in Russian].
- [5] Zakirova, N.A., Ashirov, R.R. (2019). *Fizika: uchebnik dlja 9 kl. [Physics . Textbook for the 9th]* - Nur-Sultan: Arman-PV [in Russian].
- [6] Eshimova, U.Z. Nogajbaeva, N.B. (2019). Sravnitel'nyj analiz uchebnikov fiziki 7 klassa osnovnoj shkoly Respubliki Kazahstan i Rossijskoj Federacii. [Comparative analysis of physics textbooks of the 7th grade of the basic school of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation] *Bilimdi el - obrazovannaja strana. Respublikanskaja obrazovatel'naja obshhestvenno-politicheskaja gazeta. – Bilimdi el is an educated country. Republican educational socio-political newspaper.* Retrieved from <https://bilimdinews.kz/?p=63681> [in Russian].

[7] Usova, A.V., Bobrov, A.A. (1988). *Formirovanie uchebnyh umenij i navykov uchashhihsja na urokah fiziki [Formation of educational skills of students in physics lessons]*- M.: Prosveshhenie [in Russian].

[8] Bushok, G.F., Venger, E.F. (2009). *Metodika prepodavanija obshhej fiziki v vysshej shkole.[Methods of teaching general physics in higher education]* – K.: «Osvita Ukrainy» [in Russian].

[9] Krongart, B.A., Tokbergenova, U.K. (2017). *Fizika: uchebnik dlja 7 kl. [Physics . Textbook for the 7th]* – Almaty: Mektep [in Russian].

[10] Usova, A.V., Dammer, M.D., Shefer, O.R. (2023). *Metodika obuchenija fizike v srednej shkole [Methods of teaching physics in secondary school]*. Juzhno-Ural'skij nauchnyj centr RAO [in Russian].

Кушеккалиев А.Н., Ашикпаева С.И.
ФИЗИКА БОЙЫНША МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАРЫНЫҢ
МАЗМҰНЫН ТАЛДАУ

Андатпа. Бұл мақалада оқу процесінде физика оқулықтарының қазіргі мазмұны ойнайтын маңызды рөл көрсетілген. Білім берудің негізгі құралы оқулық болып қала береді және оқытудың тиімділігі мен жетістігі негізінен осы оқулық мазмұнының сапасымен анықталады. Осы оқулықтарда ұсынылған әртүрлі міндеттер талданды, олардың оқушылардың білімін қалыптастырудағы рөлі анықталды. Оқу бағдарламаларының мазмұнындағы өзгерістер ғылым мен техниканың даму динамикасымен, сондай-ақ қоғамның әлеуметтік-мәдени қажеттіліктерімен ұштасады. Соңғы онжылдықтарда Қазақстан Республикасында оқу материалдарының мазмұнын ғана емес, сонымен қатар оқулықтардың құрылымы мен ресімделуін қамтитын білім беру жүйесінде түбегейлі өзгерістер болды. Бұл өзгерістердің жалпы бағыты қазіргі білім беру талаптарына сәйкестікке бағытталған. Ағымдағы физика оқулықтары оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға және пәнге қызығушылықты дамытуға ықпал ететін көп деңгейлі тапсырмаларды, эксперименттік және шығармашылық тапсырмаларды ұсынады. Жағдайды терең талдауға, сондай-ақ физикалық құбылыстарды, процестерді және ғылымда қолданылатын шамалардың физикалық мағынасын түсінуді кеңейтуге ықпал ететін тапсырмалардағы қателіктерге назар аударылды.

Кілт сөздер: физика оқулығы; мазмұны; міндеттері; материалы; талдау; математикалық аппарат; рубрика; қателіктер; сәйкессіздік; жауаптың шындығы.

Kushekkaliev Alman, Ashikpayeva Saule
ANALYSIS OF THE CONTENT OF SCHOOL TEXTBOOKS ON
PHYSICS

Annotation. This article highlights the important role played by the modern content of physics textbooks in the educational process. The textbook continues to be the main tool of education, and the effectiveness and success of learning are largely determined by the quality of the content of this textbook. The various tasks presented in these textbooks are analyzed, their role in the formation of students' knowledge is revealed. It is noted that changes in the content of educational programs are associated with the dynamics of the development of science and technology, as well as with the

socio-cultural needs of society. In recent decades, the Republic of Kazakhstan has undergone radical transformations in the education system, covering not only the content of educational materials, but also the structure and design of textbooks. The general direction of these changes is aimed at meeting modern educational requirements. Current physics textbooks offer multi-level tasks, experimental and creative tasks that contribute to the activation of students' cognitive activity and the development of interest in the subject. Attention is drawn to errors in tasks that contribute to a deep analysis of the condition, as well as to the expansion of understanding of physical phenomena, processes, and the physical meaning of quantities used in science.

Keywords: physics textbook; content; tasks; material; analysis; mathematical apparatus; heading; errors; inconsistency; reality of the answer.

UDC 371.13

IRSTI 14.85

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).9

¹Kismetova Galiya, ²Nurlibekkyzy Aidana*

^{1,2} West Kazakhstan University named after Makhambet Utemisov,
Uralsk, Kazakhstan

*Correspondence: ai_er_anuar@mail.ru

E-mail: galiya-1969@mail.ru, ai_er_anuar@mail.ru

THEORETICAL ASPECTS AND PRACTICAL IMPLEMENTATION OF THE USE OF COGNITIVE AND CREATIVE POTENTIAL IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF A TEACHER USING A DIGITAL TEXTBOOK

Annotation. The article discusses the current state of the use of electronic resources in the system of modern foreign language education. In today's digital age, electronic resources have become an important pillar in the field of education, providing students with a wide variety of learning resources and learning methods. From online platforms to distance learning, the use of electronic resources is gradually changing the face of traditional English language education. The article discusses the results of research on the current state of the use of digital textbooks in modern foreign language education and its role in education, tasks and directions of future development.

With the continuous development of technology, the field of education is also undergoing major changes. In the field of English language teaching, the use of electronic resources has become an indispensable part of teaching. Through online classes, virtual experiments, students can intuitively understand language concepts and improve learning efficiency.

In this era full of opportunities, an in-depth discussion of the current state of the use of electronic textbooks in modern foreign language education will not only help to better understand the dynamics of educational development, but also contribute to the disclosure of their effectiveness in education.

Keywords: digital textbook; education; electronic resource; students; online learning; socio-cultural aspect.

Introduction

Currently, in order to ensure the high quality of education, students actively use electronic resources in the educational process. The use of digital resources in education increases the activity of students and develops the ability to think.

According to Kazakhstani researcher M.Y.Yakushev, current level of development of knowledge and technology helps each student to obtain high-quality and in-depth knowledge. The XXI century is an information digital age. Since modern times are the time of scientific and Information Technologies, the approach to education should correspond to it[1].

One of the main conditions for the use of information and communication technologies in vocational training is to ensure full access of students to the necessary educational materials. On the way to these goals, there is a need for such software products as electronic textbooks, Business games, educational programs.

Materials and types of research

In general education schools throughout the Republic of Kazakhstan, all electronic technologies are covered. Thanks to the use of these resources, conditions are created for conducting the educational process at the highest level. In the course of e-learning, the following types of educational activities are used: video lessons, practical classes, virtual laboratories, feedback, reflections.

The goals of using electronic resources in the educational process are: formation of qualifications and improvement of skills, motivation to acquire knowledge, control over the lesson process, as well as the development of the ability to information search.

Actually, the use of digital textbooks in teaching English has a number of advantages:

Table 1: The use of interactive worksheets

1	Active interaction	Digital textbooks allow students to actively interact with the learning material. They can fill in gaps, mark correct answers, drag items and perform other actions that help them deepen their understanding and memorize the material.
2	Individualization of learning	Digital textbooks allow teachers to adapt the material to the individual needs of students. They can create different levels of difficulty for assignments, add hints and explanations so that each student can work at their own level.
3	Instant feedback	Digital textbook provide instant feedback to students. They can see the correct answers immediately after completing the task, which helps them understand their mistakes and improve their skills.
4	Interactivity	Use various interactivity elements such as drop-down lists, checkboxes, text fields, etc. This will help students to actively interact with the material and test their knowledge.
5	Variability	Give students the opportunity to choose answers or solutions. This will help to diversify the learning process and take into account the individual

		characteristics of each student.
6	Assessment of activity and participation	Taking into account the activity and participation of students in the process of completing the interactive worksheet. Evaluate their ability to work independently, ask questions, and interact with other students or a teacher.

[table is created by authors]

I will show the state of large-scale and comprehensive development of the use of electronic resources in the system of modern biological education. With the continuous development of Science and technology, the education sector is also actively introducing innovative technologies to improve the quality and effectiveness of foreign language education.

Computers and telecommunications are at the heart of information technology. According to Kazakhstani researcher S.S Kunanbayeva, the use of technology allows teachers to increase the effectiveness of the educational process, the quality of students' learning, and to assist teachers in bringing the effect of additional visibility into the classroom, allowing students to learn content more rapidly and in greater quantities. [6, p.12].

Table 2 - Psychological foundations for determining the classification of cognitive and creative potential in the professional training of a teacher using a digital textbook

Characteristics	Their content:				
Personal needs and abilities of identity	Cognitive needs	Emotional needs	Practical Needs	Social needs	Creative search needs
Types of intellect	Academic intelligence	Practical intelligence	Creative intelligence	Emotional Intelligence	Social Intelligence
Relations to reality	Cognitive attitude	Practical attitude	Creative, searching attitude	Evaluation a positive, emotional attitude	Attitude to the "others", to yourself.
Methods (ways of developing these qualities in training)	Method of organizing cognitive activity	The method of organizing practical activities	Place of the organization of creative search activity	The method of organizing emotional value activity	Method of organizing communicative activity

[a table is created by an author]

In the context of the active promotion of electronic resources, the modern biological education system is undergoing a digital transformation. This change provides

students with a flexible and personalized way of teaching, as well as promoting the innovation and development of teaching. It is necessary to seriously think about how to balance the benefits of digital education and traditional education and how to ensure the effective use of electronic education.

Methodology

The population of this study included teachers of №27 secondary school in Uralsk city. They are all English teachers of this school. 17 teachers filled in the questionnaire.

Instruments

A questionnaire was developed to collect the relevant data. The main purpose of the questionnaire was to define the teachers' ability in working with modern digital textbooks in the educational process. The questionnaire included two main themes relevant to the application of textbooks in English learning process. The questions are formulated from easier to difficult. To motivate teachers' interest in teaching, questions included all areas of creating workbooks and textbooks and ICT using development. In some questions teachers had to think creatively and search for other information sources. The questionnaire used a five-point scale extending from 5 (very high or strongly agree) to 1 (very low or strongly disagree). The verbal explanation was used to show the results of questionnaire[6].

Data collection

All teachers answered through Google forms and we collected the answers with the help of survey. Survey was sent to different teachers; chat groups and they shared each other the link to the survey.

Results and discussion

The study results will be organized and discussed in accordance with the **research questions**.

Research question 1: "Do you use modern digital textbooks in learning English?" Results indicated that teachers had high perceptions of their technology integration competencies.

Research question 2: "How is the language and speech material presented in your target textbooks?" Teachers answered that language and speech material are presented in accordance with the language level of students [4].

Research question 3: "Does the textbook that used by you promote various types of work (individual, group, pair)?" Teachers answered that the speaking parts in their textbook helps pupils to practice their speech, their pronunciation and level of their speaking. Also, they highlighted the fact that the textbook promote various types of work like individual, group and pair, but the most significant is the pair work.

Research question 4: How is the socio-cultural aspect presented in the textbook? Teachers noted that the socio-cultural aspect presented with the help of names of each units. For example there are units that are called "Personality", "Planet Earth", "Music", "At the cinema" and so on. Due to these topics, students will be familiar with the culture of different nations and exchange cultural background.

Conclusion

These changes not only contributed to the innovation of teaching, but also allowed students to gain knowledge and develop practical skills. However, there are still issues

with distance education and it is necessary to continue to focus on improving student participation and ensuring the quality of teaching.

In the future, we believe in integrating more technologies and introducing innovative applications in biological education, in addition, we must continue to focus on issues such as equality in education and the digital gap. The continued development of electronic resources continues to determine the future of education, offering students a diverse learning experience.

REFERENCES

- [1] Yakushev, M.Y. (2016). «The concept of Education in FLT and innovative teaching methods».
- [2] Kenesbayev, S. M. (2006). «Pedagogical foundations of preparing future teachers for the use of new information technologies in Higher Education».
- [3] Collection of scientific articles of the international scientific and practical conference « modern trends in pedagogical education», 2020.
- [4] Kunanbayeva, S.S. (2019). «Methodology for the formation of information competence of future teachers of biologists».
- [5] Abilkhasimova, A. E. (2020). «Use of digital educational resources in the educational process».
- [6] Teacher's portal : [website] / E. – S.S Kunanbayeva scow, 2007. – Updated during the day. URL: <https://uchitelya.com/pedagogika/195949-primenenie-instrumenta-rabochiy-list-na-urokah-otkrytiya-novyh-znaniy.html>
- [7] Teacher's portal : [website] / E. I. Nikitenko. – Moscow, 2007. – Updated during the day. URL: http://practice.vspu.ru/files/2015/10/K510_Mineeva_EV.

Кисметова Г.Н, Нұрлыбекқызы А.

САНДЫҚ ОҚУЛЫҚТЫ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ДАЙЫНДЫҒЫНДА КОГНИТИВТІ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТТІ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ МЕН ПРАКТИКАЛЫҚ ІСКЕ АСЫРЫЛУЫ

Аңдатпа. Мақалада шет тілін заманауи оқыту жүйесінде электрондық ресурстарды пайдаланудың қазіргі жағдайы қарастырылады. Қазіргі цифрлық дәуірде электронды ресурстар білім беру саласындағы маңызды тірекке айналды, оқушыларға оқу ресурстары мен оқыту әдістерінің кең спектрін ұсынды. Электрондық ресурстарды пайдалану - онлайн платформалардан Қашықтықтан оқытуға дейін-дәстүрлі ағылшын тілін оқытудың көрінісін біртіндеп өзгертеді. Мақалада шет тілін заманауи оқытуда цифрлық оқулықтарды қолданудың қазіргі жағдайын және оның білім берудегі рөлін, міндеттері мен одан әрі даму бағыттарын зерттеу нәтижелері қарастырылады.

Технологияның үздіксіз дамуымен білім беру саласы да үлкен өзгерістерге ұшырауда. Ағылшын тілін оқыту саласында электронды ресурстарды пайдалану оқытудың ажырамас бөлігіне айналды. Онлайн сабақтар мен виртуалды

эксперименттер арқылы студенттер тіл ұғымдарын интуитивті түрде түсініп, оқу тиімділігін арттыра алады.

Мүмкіндіктерге толы біздің дәуірімізде қазіргі шет тілін оқытуда электронды оқулықтарды қолданудың қазіргі жай-күйін терең талқылау білім берудің даму динамикасын жақсы түсінуге көмектесіп қана қоймай, олардың білім берудегі тиімділігін ашуға ықпал етеді.

Кілт сөздер: сандық оқулық; білім беру; электрондық ресурс; оқушылар; онлайн оқыту; әлеуметтік-мәдени аспект.

Кисметова Г.Н, Нурлыбекқызы А.
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И ПРАКТИЧЕСКАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОГНИТИВНОГО И ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА
В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ ПЕДАГОГА С
ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЦИФРОВОГО УЧЕБНИКА

Аннотация. В статье рассматривается современное состояние использования электронных ресурсов в системе современного обучения иностранному языку. В современную цифровую эпоху электронные ресурсы стали важной опорой в сфере образования, предоставляя учащимся широкий спектр учебных ресурсов и методов обучения. Использование электронных ресурсов - от онлайн-платформ до дистанционного обучения - постепенно меняет облик традиционного обучения английскому языку. В статье рассматриваются результаты исследования текущего состояния использования цифровых учебников в современном обучении иностранному языку и его роли в образовании, задачах и направлениях дальнейшего развития.

С непрерывным развитием технологий сфера образования также претерпевает серьезные изменения. В области преподавания английского языка использование электронных ресурсов стало неотъемлемой частью обучения. Благодаря онлайн-занятиям и виртуальным экспериментам учащиеся могут интуитивно понимать языковые концепции и повышать эффективность обучения.

В нашу эпоху, полную возможностей, углубленное обсуждение текущего состояния использования электронных учебников в современном обучении иностранному языку не только поможет лучше понять динамику развития образования, но и будет способствовать раскрытию их эффективности в образовании.

Ключевые слова: цифровой учебник; образование; электронный ресурс; учащиеся; онлайн-обучение; социокультурный аспект.

UDC 371.13

IRSTI 14.85

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).10

¹Kismetova Galiya, ²Shuinishkali Anargul*

^{1,2} M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

*Correspondence: anarkin00@mail.ru

E-mail: galiya-1969@mail.ru, anarkin00@mail.ru

THEORETICAL ASPECTS OF THE USE OF THE FORMATION OF DIGITAL CULTURE OF FUTURE ENGLISH TEACHERS IN THE INFORMATION AND EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF THE UNIVERSITY

Annotation. The article deals with the requirements for a modern teacher of foreign languages in the context of digital education. The article presents the system of training students – future teachers of foreign languages – who have digital competencies, and describes the experience of developing digital competencies in lecturers at the Institute of Language and Literature.

Keywords: a foreign language teacher; professional requirements; digital education; digital competencies; an educational program.

Introduction

In modern society, traditional teaching methods are increasingly losing their relevance, which is reflected in a noticeable decrease in the quality of education in vocational education. Teachers are faced with the task not only to acquire a certain set of competencies and skills to use the information environment, but also to realize the importance and effectiveness of the universal process of informatization of education.

Materials and types of research

The professional standard "Teacher" incorporated elements of the teacher's digital competencies. The teacher must possess information and communication competence, which compositionally consists of:

- general user – this is basic computer knowledge, knowledge of the Microsoft Office package (basics of working with text editors, spreadsheets, PowerPoint formats), the ability to use Internet services (e-mail, browsers), multimedia equipment, etc.;
- general pedagogical ICT (Information and Communication Technologies) competence involves methodically competent use of web resources, training programs to achieve the objectives of the lesson, the ability to organize training in a computer classroom, the ability to maintain documentation in the electronic environment of an educational institution;
- subject-pedagogical ICT competence includes the ability to optimize the learning process of your subject using information technology.

Research questions

The formation of the information culture of future English teachers involves the phased implementation of the model:

- the motivational and value stage aimed at the formation of sustainable motivation of students to master ICT in the process of professional training;
- communicative and productive, involving the purposeful formation of skills and abilities of future English teachers to master methods, techniques, methods and means of obtaining, processing and storing information, as well as computer skills as a means of information management;
- a professional activity stage aimed at the formation of students' abilities to work with information resources, the practical application of acquired knowledge in the educational process;
- the reflexive and creative stage is conditioned by the formation of the abilities of future English teachers to analyze, assess their own level of mastery of information culture, and a creative approach to the use of ICT in future professional activities.

Research results

Digital technologies for learning English – podcasts (Fastbox, Apple podcasts, podcasts in VK), technologies for working with vocabulary (Memrise, Quizlet, Linguleo, Duolingo), online dictionaries (McMillan, Multitran, Urban Dictionary, Cambridge Dictionary, Woordhund, Reverso Context), technologies for communicating with native speakers (Italki.ru, InterPals.net, Mylanguageexchange.com, Rosettastone.com, Tandem), for practicing phonetics (Forvo.com, Upodn.com, Am-en.ru), as well as social networks, thematic sites.

Digital tools – virtual JAM BOARD, PADLET, MIROD Q, online questionnaires, screencasts, systems for creating tests; services for organizing the educational process in a remote format (GoogleClassroom, for example), interactive presentations and infographics, educational web quest, interactive exercises through online services, interactive games, quizzes, crosswords online-services, online services for creating animations and videos.

Digital footprint – presentations uploaded on the Internet, videos, comments on networks, blogs, network projects, etc.

Digital competence is an important survival skill and knowledge asset in the digital age (Yu. Zhao, M.S. Sanchez Gomez, A.M. Pinto Llorenti, L.Zhao); "the ability (along with a solid theoretical basis) to apply the knowledge and skills necessary for planning, implementing, evaluating and constantly reviewing teaching and learning processes supported by digital technologies" (I.V. Kalnitskaya, O.V. Maksimochkina) [1];

Media competence is "a set of motives, knowledge, skills, and abilities of a person contributing to media educational activities in an audience of different ages" (S.S. Babajanov) [2]; "media competence is associated with the systematization of media knowledge, skills, and value attitude to media education in general" (N.V. Zmanovskaya) [3];

Digital literacy is "a new form of literacy, which implies the search, evaluation and use of various sources of information in order to form a comprehensive meaningful

understanding of a specific issue, topic or situation" (M.S. Dobryakova, I.D. Frumina) [4];

Digital skills are "the skills necessary for a person to use information and communication technologies to achieve goals in his personal and professional life" [5].

Preparation of students. Educational activities. All educational programs of the Institute include the module "Introduction to Information Technologies and artificial Intelligence systems", which contains such disciplines as "Digital Culture, digital professionalism and the basics of artificial intelligence", "Information Technology in linguistics".

During the development of these disciplines, students, in addition to mastering practical skills of working in an electronic environment, learn to conduct an examination of linguistic software products, use them in educational and research activities, get acquainted with the concept of computational linguistics, electronic corpora, electronic dictionaries in Russian and foreign languages [8].

Preparation of students. Design and scientific activities. The development of ideas for students' project work is directly related to the digital component. If a student is developing an event project, then there is no need to conduct it in an offline format. Online quizzes, web quests, and intellectual games conducted online made it possible to reach a larger number of interested people, and students themselves acquire new digital knowledge and skills and master new digital tools during the development and implementation of projects.

At the moment, the higher education system is at the stage of transition from one educational standard to another. So, in the 2020-2021 academic year, 3rd-5th year students study according to the SESHE (the state educational standard of higher education) 3+ curriculum, and 1st and 2nd year students already study according to the SESHE 3++ curriculum. The difference in the name of ICT disciplines and the time of their development can be traced in Table 1.

Over the past 2 years, the number of students' final qualifying papers on distance, electronic, and blended learning has increased 5-fold. As an example, we will cite such topics as the Web quest as an effective technology for the formation of cognitive universal educational actions (in English lessons), the didactic functions of Internet technologies in the process of learning and learning a foreign language, etc.

First, you need to pay attention and understand what competence is. Competence, translated from Latin, "competentia" means a range of issues where a person is knowledgeable, has knowledge and experience - compliance with the requirements for employment; - the ability to perform special work functions [13]; - generalized methods of action that ensure the productive performance of professional activities (A.G. Sergeeva) [14].

Due to the digitalization of the education system, the ability to use new, advanced educational programs and technologies in teaching is necessary. Today, along with the traditional learning system, distance learning is also widely used, learning through educational platforms such as Google Classroom, Daryn.online, bilimland kz, Bilimal.kz and ZOOM. Proper and competent use of these educational platforms helps to improve the quality of knowledge of both students and teachers. For example, online courses, ready-made video lectures, tasks for consolidating the studied educational material and monitoring academic performance can be uploaded to the Open Edx platforms.

Table 1 - Continuity of ICT disciplines in SESHE 3+ and SESHE 3++

SESHE 3+	SESHE 3++		
Name of the discipline	Course/semester total volume	Name of the discipline	Course/semester volume
Information technology	2nd year/3rd sem. 54 aster. hour.	ICT and media information literacy	1st course/2 sem. 108 astr. hour.
		Educational practice, technological (design and technological) practice	1st course/2 sem. 54 astr. hour.
A workshop on professional activity in the information environment of an educational institution	3rd year/6th sem. 54 aster. hour.	Electronic school of the XXI century	4th year/8th sem. 81 aster. hour.
		Distance learning technologies in the educational process of the school	5th year/9th sem. 81 aster. hour.

Conclusion

We note that the challenges of modern society push teachers to constant development, to the formation of new competencies, in particular, digital competence, the content of which is adjusted depending on the development of Internet technologies. In order to form young people for the digital economy, teachers need to constantly improve their skills and master new technologies themselves.

REFERENCES

- [1] Nauchnye shkoly i napravleniya UdGU [Scientific schools and directions UdGU]. Available at: <http://school.udsu.ru/> (accessed: 20.06.2022) [in Russian].
- [2] Prikaz Ministerstva truda i sotsialnoy zashchity RF ot 18.10.2013 No. 544n “Ob utverzhdenii professionalnogo standarta “Pedagog (pedagogicheskaya deyatel'nost' v sfere doskol'nogo, nachalnogo obshchego, osnovnogo obshchego, srednego obshchego obrazovaniya) (vospitatel, uchitel)” [Order of the Ministry of Labor and Social Protection of the Russian Federation dated 10/18/2013 No. 544n “On approval of the professional standard “Teacher (pedagogical activity in the field of pre-school, primary general, basic general, secondary general education) (educator, teacher)”] (s izm. i dop.). Available at: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_155553/ (accessed: 20.03.2022) [in Russian].

[3] Prikaz Ministerstva truda i sotsialnoy zashchity RF ot 18.10.2013 No. 544n “Ob utverzhdenii professionalnogo standarta “Pedagog (pedagogicheskaya deyatel'nost' v sfere doskol'nogo, nachalnogo obshchego, osnovnogo obshchego, srednego obshchego obrazovaniya) (vospitatel, uchitel)” (s izm. i dop.) [Order of the Ministry of Labor and Social Protection of the Russian Federation dated 10/18/2013 No. 544n “On approval of the professional standard “Teacher (pedagogical activity in the field of pre-school, primary general, basic general, secondary general education) (educator, teacher)”] Available at: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_155553/ (accessed: 20.03.2022) [in Russian].

[4] Ukaz Prezidenta RF ot 09.05.2017 No. 203 “O Strategii razvitiya informatsionnogo obshchestva v Rossiyskoy Federatsii na 2017–2030 gody” [Decree of the President of the Russian Federation dated 05/9/2017 No. 203 “On the Strategy for the development of the Information Society in the Russian Federation for 2017-2030”] Available at: <https://base.garant.ru/71670570/> (accessed: 20.03.2022) [in Russian].

[5] Natsionalnyy proekt “Obrazovanie” [The national project “Education”] Available at: <https://edu.gov.ru/national-project/> (accessed: 20.03.2022) [in Russian].

[6] Vayndorf-Sysoeva, M.E., Subocheva, M.L. (2018). “Tsifrovoe obrazovanie” kak sistemoobrazuyushchaya kategoriya: podkhody k opredeleniyu [“Digital education” as a system-forming category: approaches to definition.] *Vestn. Moskovskogo gos. obl. un-ta. Ser.: Pedagogika - Bulletin of the Moscow State Regional University. Ser.: Pedagogy*, 3, 25–36 [in Russian].

[7] Sajt universiteta. Zapadno-Kazahstanskij universitet im. M.Utemisova [The university's website. M.Utemisov West Kazakhstan University]. [Elektronnyj resurs].-Rezhim dostupa: <https://wksu.kz/ru/mstudy/33-catsisobu/365-poliyazychnoe-obrazovanie> [in Russian].

[8] Sajt Kazahstansko-Amerikanskogo svobodnogo universiteta [Website of the Kazakh-American Free University].- Rezhim dostupa: <http://www.kafu.kz/razvitie/akkreditatsiya/117-trekhyazychnoe-obrazovanie/1593-trekhyazychnoe-obrazovanie.htm> [in Russian].

Кисметова Г. Н., Шуйнишкали А.Ж.

ҚОЛДАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ УНИВЕРСИТЕТТІҢ АҚПАРАТТЫҚ-БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДА БОЛАШАҚ АҒЫЛШЫН ТІЛІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ЦИФРЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Андатпа. Мақалада цифрлық білім беру жағдайында заманауи мұғалімге ұсынылған Шет тілдері ұсынылған. Цифрлық құзыреттілікке ие болашақ шет тілі мұғалімдерінің студенттерін даярлау жүйесі ұсынылған, сондай-ақ тіл және әдебиет институты оқытушыларының цифрлық құзыреттіліктерін қалыптастыру тәжірибесі сипатталған.

Кілт сөздер: шет тілі мұғалімі; кәсіби талаптар; цифрлық білім; цифрлық құзыреттілік; білім беру бағдарламасы.

Кисметова Г.Н, Шуйнишкали А.Ж.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФОРМИРОВАНИЕ ЦИФРОВОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ИНФОРМАЦИОННО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ УНИВЕРСИТЕТА

Аннотация. В статье представлено предъявляемых к современному учителю иностранных языков в условиях цифрового образования. Представлена система подготовки студентов будущих учителей иностранного языка, обладающих цифровыми компетенциями, а также описан опыт формирования цифровых компетенций у преподавателей Института языка и литературы.

Ключевые слова: учитель иностранного языка; профессиональные требования; цифровое образование; цифровые компетенции; образовательная программа.

UDC 371.13

IRSTI 14.85

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).11

¹Kismetova Galiya, ²Shuinishkaliev Zamanbek*

^{1,2}M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

*Correspondence: shuinishkali.zaman@gmail.com

E-mail: galiya-1969@mail.ru, shuinishkali.zaman@gmail.com

THEORETICAL ASPECTS OF THE USE OF PROFESSIONAL SUBJECTIVITY OF FUTURE LINGUISTS BY THE TECHNOLOGY OF DEVELOPING CRITICAL THINKING

Annotation. The article analyzes the methods of using critical thinking technology in order to improve the linguistic competence of students. The issue of the effectiveness of using critical thinking technology to form the communicative competence of students of non-linguistic universities in teaching a foreign language.

Keywords: The teacher; the development developing training; the person; critical thinking; the linguistic competence; training system for future linguists-teachers.

Introduction

The professional subjectivity of students of linguistics is an urgent problem for modern professional education, the purpose of which is to train competent specialists with the desire and skill of self-development and self-improvement in the chosen profession.

The integration of system-activity, personality-oriented, acmeological, competence-based and cognitive-communicative approaches provided an experimental opportunity to implement the process of professional subjectivity among linguistic students already at the university stage of professional training, ensuring the sustainable desire of future linguists for successful professional self-realization by adequately assessing their personal qualities, development reflective and predictive abilities, including constructive goal-setting and planning abilities, developing skills to solve professional tasks independently. [2].

Materials and types of research

The theoretical significance of the study lies in the fact that:

The relevance and necessity of the professional subjectivity of a linguist student, understood as a complex of organizational, psychological, pedagogical, didactic actions aimed at strengthening this characteristic among future linguists during university studies, and considered in pedagogical science as a problem having a wide socio-economic context in the new conditions of development of modern society, when professionals are becoming in demand, capable of integration into a changing system of professional requirements for the competence of specialists and to modify the complex of knowledge acquired at the university;

Research question

What are the theoretical and methodological foundations, content and psychological and pedagogical conditions for the effectiveness of the process of professional subjectivity of future linguists through the technology of developing critical thinking during university education? The process of professional subjectivity of a linguist student will be effective if: on the basis of a theoretical and methodological justification of the problem, the definition of professional subjectivity of a linguist student is formulated, a model of professional subjectivity of future linguists is developed and practically implemented through the technology of developing critical thinking in the process of studying at a university, psychological and pedagogical conditions for the implementation of the process under study, The criteria for the formation of the professional subjectivity of a linguist student have been determined and a relevant diagnostic device has been developed to determine the effectiveness of this process.

Research results

It has been established and proved in the conducted research that the professional subjectivity of future linguists can be ensured with the help of critical thinking development technology, which includes mandatory technological stages (challenge, comprehension, reflection) and methods corresponding to the tasks of the stages (mental map, associations, prediction, concept diagram, brainstorming, problem discussion, oral essay, a multi-level cascade knowledge map);

Pedagogical knowledge is complemented by ideas about the structure of the professional subjectivity of a linguist student, including a cognitive and operational component (theoretical and practical knowledge that provides the possibility of effective professional interaction, readiness for an adequate assessment of ways to solve professional problems and achieve success based on constant critical analysis), a motivational and activity component (striving for high-quality mastering of the profession at the stage of study at a university, conscious attitude to educational activities and their effectiveness), the reflexive regulatory component (the desire and ability to analyze, generalize, and comprehend ways of business communication), the communicative component (the ability to build constructive business communication with partners, prevent and regulate conflicts, and find a "common language" during professional interaction) [1];

The set of approaches (system-based, personality-oriented, acmeological, competence-based and communicative-cognitive) contained in the study to ensure the process of professional subjectivity of future linguists through the use of technology for the development of critical thinking can be classified as a solution to the problem of identifying the specifics, main directions and technologies to ensure its effectiveness in the higher education system.

The proposed model of professional subjectivity of students of linguistics through the technology of developing critical thinking in the process of studying at a university includes conceptual-methodological, procedural-activity and criterion-effective blocks, which allows you to display the integrity of the studied process, its sequence and content (Figure 1).

The use of cluster analysis made it possible to determine three levels of formation of professional subjectivity: potential-situational, functional-constructive, creative-productive. [3]

The creative and productive level (high) of the professional subjectivity of a linguist

student is characterized by the formation of all its structural components at an above-average level. The subjects demonstrating a creative and productive level of professional subjectivity have developed critical thinking, a high level of reflexivity, readiness to effectively solve occupational problems, the ability to take responsibility, and a desire for emotional and psychological self- control in communication and activity.

The functional and constructive level (average) of the formation of the professional subjectivity of a linguist student is manifested in a fairly strong motivation to acquire professional knowledge, the ability to identify cause-and-effect relationships between the productivity of their activities and the effectiveness of the educational process, in the ability to identify and correct mistakes made in their work.

The potentially situational level (low) of the formation of the professional subjectivity of a linguist student is expressed in the absence of persistent motivation to master the profession and subsequent realization of oneself as a professional, a weak level of proficiency in educational and cognitive strategies in the learning process, manifested in the inability to work productively with information, in the instability of professionally significant qualities of a linguist, in the inability to set goals and achieve them, in fear of taking responsibility. Students lack the desire to achieve their goals and predictive abilities. The volume of communication and mutual sympathy is narrowed due to insufficient communication skills, inability to choose an adequate form of interaction.

A creative and productive (high) level of professional subjectivity formation at the organizational and diagnostic stage of the study was recorded in the experimental group in 22.3% of linguistics students, and in the control group in 23.4% of the subjects. At the 23rd evaluation stage of the study, we recorded an increase in the number of students with a creative and productive level of professional subjectivity in the experimental group to 37.9%, and in the control group to 27.1% of respondents (Figure 2).

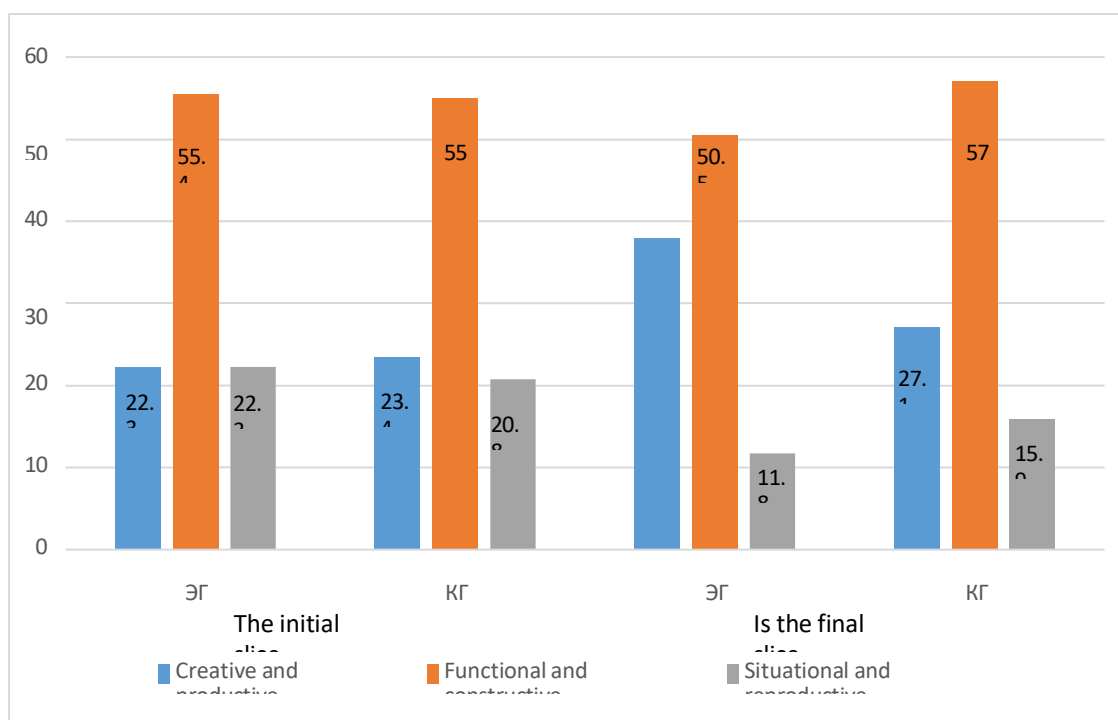
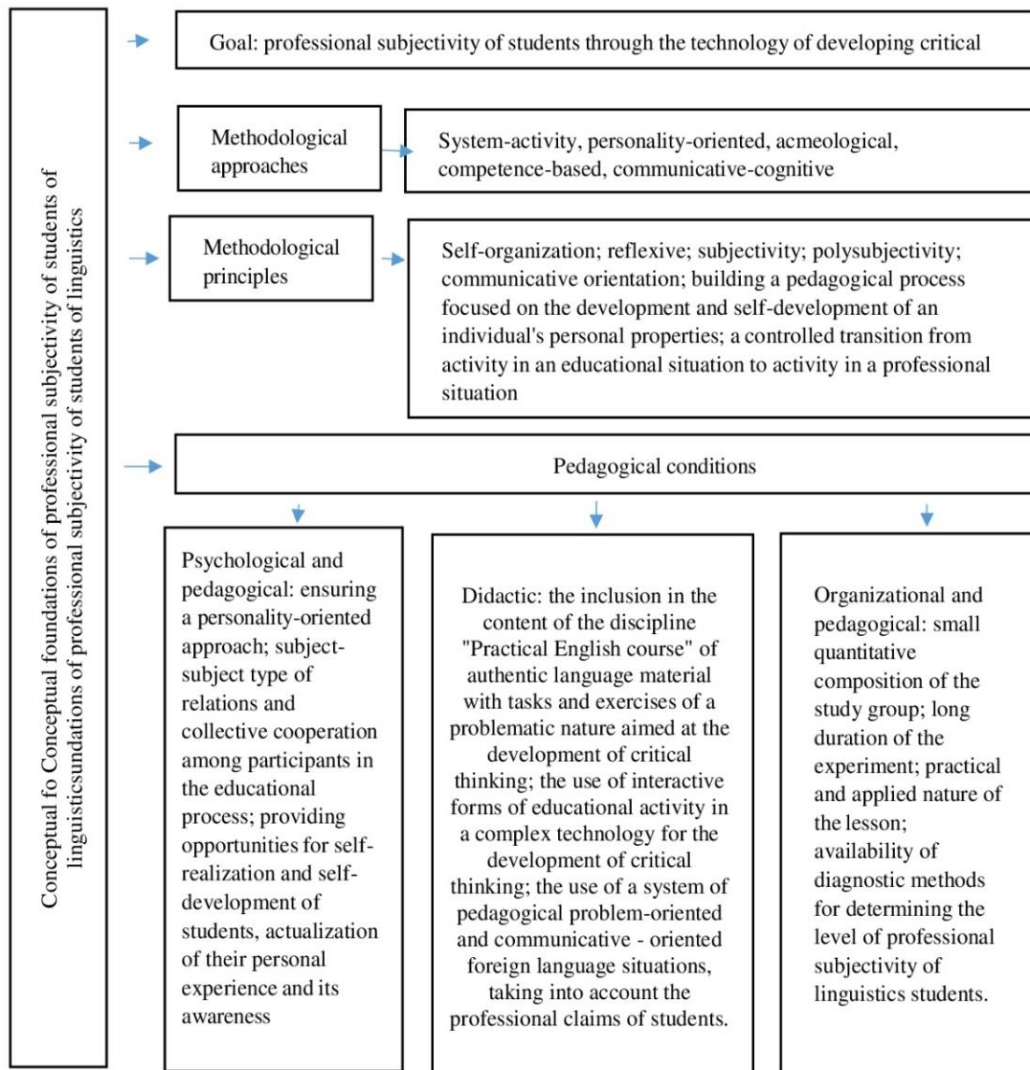

Figure 2 – Dynamics of the process of professional subjectivity among students of linguistics before and after the experiment

Consequently, the number of students with a creative and productive level of professional subjectivity in the experimental group increased by 15.6%, and in the control group of respondents this increase was 3.7%. The number of respondents with situational-reproductive level of professional subjectivity formation in the experimental group decreased by 10.7%, and in the control group – by 4.7%.

Critical thinking strives for convincing argumentation – a critically thinking person finds his own solution to a problem and supports this solution with reasoned and logical arguments; Critical thinking is social thinking – and this does not contradict the first definition, since a person with a similar mindset should use the fruits of his mental attainments for the benefit of society. [Every thought is tested and refined when it is shared with others-or, as the philosopher Hannah Arendt writes, "perfection can only be achieved in someone's presence." When we argue, read, discuss, object and exchange opinions with other people, we clarify and deepen our own position] [17, 36-40].

In recent years, the idea of building CT skills has spread not only in developed countries, but also in developing countries. This is in line with the following statement by the aforementioned author: "From Kansas to Kazakhstan, from Michigan to Macedonia, schoolteachers and university professors strive to instill in their students the ability to think critically. We know that critical thinking is something obviously good, a certain skill that will allow us to successfully cope with the demands of the XXI century, will help us to better understand what we study and do" [ibid.]. The concept of using KM in pedagogical practice was largely caused by the crisis of the education system in Kazakhstan. Over the years of independence, the Kazakh education system has gone through several stages of reform. The key moment in the formation of a new model of higher education can be called Kazakhstan's accession to the Bologna Convention in 2010. Cooperation and integration into the global educational space is one of the main directions in the policy of Kazakhstan, as well as in the development of the country's foreign policy.

Conclusion

Currently, measures are being taken in the country to change the statuses of teachers and students, as well as to change the processes of their interaction in learning. Head of State N.A. Nazarbayev, in his lecture "Kazakhstan in the post-crisis world: an intellectual breakthrough into the future", delivered at Al-Farabi Kazakh National University, noted that "the primary task of the modern education system is to train people with critical thinking and able to navigate information flows" [6].

REFERENCES

- [1] Starostina, N.N. (2021). Critical Thinking Development Model as a Tool to Teach Business English Effectively / N.N. Starostina, E.P. Sosnina // *Business Intelligence and Modelling : Springer Proceedings in Business and Economics*, Springer International Publishing. - 2021. – vol. 1. – pp. 379-385. - ISBN 978-3- 030- 57065-1 (Print) (DOI: 10.1007/978-3-030-57065-1).
- [2] Starostina, N. N. (2020). The Role of Critical Thinking in Professional Development of Linguists / N. N. Starostina, E. P. Sosnina // *Integrating Engineering Education and Humanities for Global Intercultural Perspectives : Lecture Notes in Networks and Systems*, Springer, Cham. - 2020. – vol. 131. – pp. 770-777.
- [3] Starostina, N. N. (2020). Professional'noj sub'ektnosti studentov-lingvistov v processe obucheniya [Professional subjectivity of linguistic students in the learning process]. N. N. Starostina, M. I. Lukyanova. – *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya* - Modern problems of science and education. Text: electronic. – URL: <https://www.science-education.ru/article/view?id=29695> (дата обращения: 10.09.2020). ISSN 1812-7320 [in Russian].
- [4] Starostina, N. N. (2020). Longitudinal study of the dynamics of the development of critical thinking of students of linguistics: assessment of the delayed experimental effect. *Sovremennye naukoemkie tekhnologii - Modern science-intensive technologies.*, 5,226-231, ISSN 1812-7320 [in Russian].
- [5] Arynov, K.T., Zhadrina, M.ZH. (2004). Materialy k razrabotke Nacional'nogo standarta srednego obshchego obrazovaniya Respubliki Kazahstan [Materials for the

development of the National Standard of Secondary General Education of the Republic of Kazakhstan] p.18.4, 78 [in Russian].

[6] Bekahmetov, G., Korzhumbaeva, A. Osnovy kriticheskogo myshleniya [The basics of critical thinking] [Elektronnyj resurs]. URL : http://www.slideshare.net/slideshow/embed_code/38916700 [in Russian].

[7] Nazarbaev, N.A. «Kazhstanskij put' – 2050: Edinaya cel', edinye interesy, edinoe budushchee». Poslanie Glavy gosudarstva Nursultana Nazarbaeva narodu Kazahstana ot 17 yanvarya 2014 goda ["Kazakhstan's way – 2050: Common goal, common interests, common future." The message of the Head of State Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan dated January 17, 2014] [in Russian].

Кисметова Г.Н, Шуйнишкалиев З.Ж.

ҚОЛДАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ СЫНИ ОЙЛАУДЫ ДАМУ ТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ БОЛАШАҚ ЛИНГВИСТЕРДІҢ КӘСІБИ СУБЪЕКТИВТІЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада оқушылардың лингвистикалық құзыреттілігін арттыру мақсатында сыни ойлау технологиясын қолдану әдістері талданады. Шет тілін оқыту кезінде тілдік емес жоғары оқу орындары студенттерінің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру үшін сыни ойлау технологиясын пайдаланудың тиімділігі мәселесі.

Кілт сөздер: педагог; дамытушылық оқыту; тұлға; сыни ойлау; лингвистикалық құзыреттілік; болашақ лингвист-оқытушыларды даярлау жүйесі.

Кисметова Г.Н, Шуйнишкалиев З.Ж.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ СУБЪЕКТНОСТЬ БУДУЩИХ ЛИНГВИСТОВ ПОСРЕДСТВОМ ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Аннотация. В статье анализируются методики использования технологии критического мышления в целях повышения лингвистической компетенции учащихся. Вопрос эффективности использования технологии критического мышления для формирования коммуникативной компетенции студентов неязыковых ВУЗов при обучении иностранному языку.

Ключевые слова: педагог; развивающее обучение; личность; критическое мышление; лингвистическая компетенция; система подготовки будущих лингвистов-преподавателей.

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

УДК 372.881.161.1

МРНТИ 14.25.09

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).12

Родичева А.А.

АНО ВО «Международный гуманитарный университет
им. П.П. Семенова – Тян-Шанского»,
Санкт-Петербург, Россия

E-mail: annarodicheva@mail.ru

МАКРОКОНЦЕПТ *МИР* В РУССКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ

Аннотация. Основная цель статьи – составить список понятийных признаков макроконцепта *мир* в период XI – XIX вв. Задачи статьи: 1. Изучить словарные статьи «мир», «мирный», «мирно» в словарях, представляющих данный период; 2. Выявить понятийные признаки макроконцепта *мир* указанного периода; 3. Сопоставить их с мотивирующими признаками; 4. Сгруппировать выделенные признаки в соответствующие тематические блоки. Научная новизна работы состоит в первом опыте описания понятийных признаков макроконцепта *мир* с позиции диахронии. Актуальность проводимого исследования заключается в определении понятийных признаков, появившихся в структуре в данное время в русской лингвокультуре, сопоставлении их с мотивирующими в аспекте перехода в статус понятийных. Был определен список, состоящий из 115 понятийных признаков макроконцепта *мир*, 20 из них являются символическими ('вечный', 'вышний', 'горный', 'дольный', 'мироправитель/ миродержец' ('бог'), 'Вселенная', 'древний' 'дьявол', 'духовный', 'душа', 'жизнь', 'звезда', 'космос', 'мироздание', 'небо', 'подсолнечный', 'потусторонний', 'природа', 'род (человеческий)', 'свет'). В указанный период в структуре макроконцепта *мир* появляется 90 новых понятийных признаков. Обнаруженные понятийные признаки макроконцепта *мир* можно представить в виде 17 тематических блоков: 1. Космос; 2. Люди; 3. Качества характера; 4. Лад; 5. Бог и небожители; 6. Эмоции и эмоциональное состояние; 7. Жизнь; 8. Время; 9. Оценка; 10. Материя; 11. Ментальные проявления; 12. Земля; 13. Государство и социум; 14. Иной мир; 15. Внутренний мир; 16. Этика и религия; 17. Слово; 17. Форма.

Ключевые слова: макроконцепт; понятийные признаки; структура макроконцепта; языковая картина мира; русская лингвокультура.

Введение

Исследование развития концептуальной структуры во времени – одно из перспективных направлений когнитивной лингвистики и лингвокультурологии. Объектом исследования является макроконцепт *мир*, а именно понятийная часть периода XI – XIX вв. «Под макроконцептом понимается сложное ментальное образование, связанное с концептами, входящими в его структуру, родовидовыми отношениями» [Пименова 2001, с. 32]. Методика анализа строится на рассмотрении связи мотивирующих признаков макроконцепта, эволюционировавших далее – до понятийных признаков.

Методы исследования

Для нахождения понятийных признаков, формирующих структуру макроконцепта *мир* в XI – XIX вв., применён набор лингвистических методов: дескриптивного, компонентного анализа словарных дефиниций, концептуального, интерпретативного. Источником языкового материала послужили десять словарей русского языка этого периода. Были проанализированы словарные статьи «мир», «міръ», «мирный», «мирно» и др. с целью определения наиболее полного списка понятийных признаков макроконцепта *мир* в период IX – XIX вв.

Литературный обзор

Несмотря на то, что макроконцепт *мир* относится к ключевым, ему уделяется недостаточное внимание в среде учёных. В русской и китайской языковых картинах мира он был описан И.Б. Фоменко [Фоменко 2021, 2614–2621]. В английской языковой картине мира он был рассмотрен С.С. Сусловой и Ю.В. Зайцева [Суслова, Зайцева 2016, с. 58–62]. Вопрос эволюции концепта *мир* был поднят О.И. Митрофановой [Митрофанова 2016, с. 336–339].

В научной литературе отсутствуют работы, в которых поднимается вопрос о структуре концепта *мир* в диахроническом аспекте. В этом видится научная новизна проведенного исследования.

Результаты и обсуждение

В ходе изучения словарных статей «мир», «міръ», «мирникъ», «мирный», «мирской» и др. были выявлены следующие понятийные признаки макроконцепта *мир* периода XI – XIX вв., которые репрезентированы разными языковыми способами и средствами:

- ‘ангельский’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
- ‘без разногласий’ (м., п.) [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
- ‘безмятежно’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 205]; *мирный* ‘безмятежный’ [Дьяченко 1899, с. 306];
- ‘благожелательность’ [СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 166];
- ‘благополучно’ *с миром* ‘благополучно, спокойно’ [СЦиРЯ, т. II, с. 642];
- ‘божество/ Митра’ (м.) ‘мироправитель’ [САР, т. IV, стлб. 158]; *міродержецъ* ‘бог’ [Дьяченко 1899, с. 308]; *миродей* ‘миротворец’ [Преображенский, т. I, с. 539];
- ‘вежливый’ (м.)
- ‘бытие’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
- ‘вечный’ [Дьяченко 1899, с. 308; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
- ‘вещественный’ [СДЯ, т. IV, с. 541; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];

- ‘вещный’ [Дьяченко 1899, с. 308; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
‘вневременный’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
‘волостной’ [Даль, т. II, с. 335];
‘воображение’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
‘воспринимаемый/ видимый’ [СДЯ, т. IV, с. 541];
‘временный’ [Дьяченко 1899, с. 308];
‘время (без войны)’ [СЦиРЯ, т. II, с. 642];
‘Вселенная’ (м., п.) [Даль, т. II, с. 335; Дьяченко 1899, с. 308; Преображенский, т. I, с. 539; САР, т. IV, стлб. 158; Срезневский, т. II, стлб. 147; СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 165; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
‘всеобщий’ (м.) ‘всемирный’ [Преображенский, т. I, с. 539; САР, т. IV, стлб. 159].
‘высочайший’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
‘вышний’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
‘горный’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
‘действительность’ [СДЯ, т. IV, с. 541];
‘добро’ (м.) ‘мирволить’ [Преображенский, т. I, с. 539];
‘договор’ (м.) [Преображенский, т. I, с. 539; СДЯ, т. IV, с. 541; Срезневский, т. II, стлб. 149; СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 166; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 204; СЦиРЯ, т. II, с. 641]; *мирить* [Преображенский, т. I, с. 539]; *миродокончание* [СЦиРЯ, т. II, с. 641];
‘документ’ [СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 167];
‘дольный’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
‘дьявол’ *міродержець, міродержитель* [Дьяченко 1899, с. 308];
‘государство’ (между/ внутри) [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 204];
‘древний’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
‘друг’ (м.)
‘другой’ [СДЯ, т. IV, с. 541; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
‘дружба’ (м.)
‘дружественный’ (м.) [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 206]; *мирно* ‘дружественно’ [СДЯ, т. IV, с. 544]; *мирно* ‘дружелюбно, согласно, тихо’ [СЦиРЯ, т. II, с. 640]; *дружелюбие* [СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 166];
‘духовный’ [Даль, т. II, с. 335; Дьяченко 1899, с. 308; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
‘душа’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
‘жизнь’ [Даль, т. II, с. 335; СДЯ, т. IV, с. 541; СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 165; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202]; *житие* [Дьяченко 1899, с. 308];
‘загробный’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
‘звезда’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
‘земля’ [Даль, т. II, с. 335; САР, т. IV, стлб. 158; СДЯ, т. IV, с. 541; СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 165; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
‘земной’ [Даль, т. II, с. 335; Дьяченко 1899, с. 308; СДЯ, т. IV, с. 541; СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 165; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
‘здешний’ [Дьяченко 1899, с. 308; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];

- ‘иной/ потусторонний/ неземной’ [СДЯ, т. IV, с. 541; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
- ‘космос’ (м., п) [Преображенский, т. I, с. 538; Срезневский, т. II, стлб. 147; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
- ‘кроткий’ (м.)
- ‘круг’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
- ‘люди’ [САР, т. IV, стлб. 158];
- ‘любовь’ (м.) ‘миролюбие’ [Дьяченко 1899, с. 308; Преображенский, т. I, с. 539; СДЯ, т. IV, с. 541; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 206]; *мирный* ‘любящий мир’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 206]; *мировожделъный* ‘любящий мир’, *мирник* ‘человек миролюбивый’, [Дьяченко 1899, с. 306; СЦиРЯ, т. II, с. 641];
- ‘место’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
- ‘милый’ (м.)
- ‘(мирное) время’ [СДЯ, т. IV, с. 541];
- ‘мироздание’ [Дьяченко 1899, с. 308; САР, т. IV, стлб. 159; СДЯ, т. IV, с. 542; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
- ‘миросотворение’ [Даль, т. II, с. 335; Дьяченко 1899, с. 308; САР, т. IV, стлб. 159; СДЯ, т. IV, с. 542];
- ‘мирской’ [СДЯ, т. IV, с. 542; Срезневский, т. II, стлб. 148]; *мирный* ‘мирской’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 206]; ‘мирской/ мирянин’ [Дьяченко 1899, с. 308; Преображенский, т. I, с. 539];
- ‘моральный’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
- ‘мысленный’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
- ‘мягкий’ (м.) / *с миром* ‘ласково, дружелюбно’ [СЦиРЯ, т. II, с. 642];
- ‘напутствие’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 204];
- ‘народ’ (м., п.) [Преображенский, т. I, с. 538; СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 165];
- ‘народность’ [СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 165];
- ‘население/ населяющие’ [САР, т. IV, стлб. 158; СДЯ, т. IV, с. 542];
- ‘не война’ (м., п.) [СДЯ, т. IV, с. 541; СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 166; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202; СЦиРЯ, т. II, с. 640]; *рах* [Преображенский, т. I, с. 539]; *невоюющий* [Срезневский, т. II, стлб. 151];
- ‘не вражда’ (м.) / ‘отсутствие разногласий’ [СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 166; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202; СЦиРЯ, т. II, с. 640]; *размир* ‘смута’ [Преображенский, т. I, с. 539];
- ‘не ссора’ (м.) / ‘отсутствие распрей’ [СДЯ, т. IV, с. 543; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202; СЦиРЯ, т. II, с. 640];
- ‘не тяжба’ [СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 166; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202; СЦиРЯ, т. II, с. 641];
- ‘небо’ [САР, т. IV, стлб. 158]; ‘небесный’ [Дьяченко 1899, с. 308; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201]; *премирный* «небесный, выпренный» [Дьяченко 1899, с. 308; САР, т. IV, стлб. 159];
- ‘неземной’ [СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 166];
- ‘нравственный’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
- ‘нежный’ (м.)
- ‘обитание’ [Дьяченко 1899, с. 308; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];

- ‘область’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
‘община’ (м., п.) [Даль, т. II, с. 335; Срезневский, т. II, стлб. 148];
крестьянская община [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
‘(отдельная) часть’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
‘первобытный’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
‘перемирие’ [Преображенский, т. I, с. 539; Срезневский, т. II, стлб. 149];
‘планета’ [Даль, т. II, с. 335; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
‘плата (за невесту: свадебный обычай)’ (м.)
‘подлунный’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
‘подсолнечная’ [САР, т. IV, стлб. 158];
‘покой’ (м., п.) [Берында 1627, с. 64; Преображенский, т. I, с. 539; СДЯ, т. IV, с. 541; Срезневский, т. II, стлб. 149; СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 166; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
‘полюбовный’ (м.) *міролюбный* [Дьяченко 1899, с. 306; СЦиРЯ, т. II, с. 641];
‘после смерти’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
‘потусторонний’ [СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 166; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
‘представления’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
‘приветствие’ [СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 166; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 204];
мир вам, мир дому сему [СЦиРЯ, т. II, с. 642];
‘примирение’ [Преображенский, т. I, с. 539; СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 166; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202]; *примирять* [Даль, т. II, с. 335]; *мирение* [СЦиРЯ, т. II, с. 640]; *помиренье* [Берында 1627, с. 64];
‘природа’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
‘психический’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
‘радость’ (м.) / *мира благого* пожелание ‘радоваться’ [Дьяченко 1899, с. 307];
‘располагающий к себе’ (м.)
‘ровный’ (м.)
‘род (человеческий)’ [Даль, т. II, с. 335; Дьяченко 1899, с. 308];
‘свет’ (м., п.) [Берында 1627, с. 64; Даль, т. II, с. 335; Дьяченко 1899, с. 308; САР, т. IV, стлб. 158; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201].
‘светский’ [СДЯ, т. IV, с. 542; Срезневский, т. II, стлб. 148; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202]; *миране* [Дьяченко 1899, с. 308];
‘связывать’ (м.)
‘сей свет’ [Берында 1627, с. 64; СДЯ, т. IV, с. 541; СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 165; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202].
‘сельский’ (м., п.) [Даль, т. II, с. 335]; *селение* [САР, т. IV, стлб. 159];
‘система’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
‘смирение/ смирный’ [Преображенский, т. I, с. 538]; *смирен згода* [Берында 1627, с. 64].
‘смягчать’ (м.)
‘собрание’, ‘жители’, ‘(одного) селения’ [САР, т. IV, стлб. 159; СДЯ, т. IV, с. 541];
‘согласие’ (м., п.) [Преображенский, т. I, с. 539; СДЯ, т. IV, с. 541; СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 166; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202; СЦиРЯ, т. II, с. 640];

- ‘соглашение’ (м.) ‘мировая’ [Преображенский, т. I, с. 538; СДЯ, т. IV, с. 541; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 204];
- ‘содружество’ (м.)
- ‘солнце’ (м.)
- ‘сообщество’ (м.) ‘общество’ [Преображенский, т. I, с. 539; САР, т. IV, стлб. 159; Срезневский, т. II, стлб. 148]; *община (крестьянская, посадская, городская, церковная)* [СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 165]; *всем миром* ‘вместе/ сообща’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 203]; *общество крестьян* [Даль, т. II, с. 335];
- ‘состояние (мира)’ [СДЯ, т. IV, с. 541]; ‘состояние’ [Дьяченко 1899, с. 308], ‘(мирные) отношения’ [СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 166; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 205];
- ‘сотворение’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
- ‘союз’ (м.)
- ‘спокойствие’ (м., п.) [Берында 1627, с. 64; Преображенский, т. I, с. 538; СДЯ, т. IV, с. 541; Срезневский, т. II, стлб. 149; СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 166; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202; Дьяченко 1899, с. 307; СЦиРЯ, т. II, с. 642]; *мирный* [Дьяченко 1899, с. 306];
- ‘стороны’ [СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 166];
- ‘страна’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
- ‘существующий’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
- ‘сфера’ [СДЯ, т. IV, с. 541; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
- ‘сходка’ [Даль, т. II, с. 335; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
- ‘телесный’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201]; ‘тело’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
- ‘тишина’ (м.) [Дьяченко 1899, с. 307; Срезневский, т. II, стлб. 149; СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 166; СЦиРЯ, т. II, с. 640]; *с миром* ‘тихо’, ‘спокойно’ [СДЯ, т. IV, с. 541]; *мирный* ‘тихий’, ‘умиротворенный’ [СДЯ, т. IV, с. 541; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
- ‘тот свет’ [Берында 1627, с. 64].
- ‘удовольствие’ (м.)
- ‘умиротворение’ [СДЯ, т. IV, с. 541];
- ‘условия’ [СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 167];
- ‘хороший’ (м.)
- ‘фантазии’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
- ‘физический’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
- ‘часть света’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201]; *миры земли* [Даль, т. II, с. 335];
- ‘человечество/ люди’ (м.) [Даль, т. II, с. 335; Дьяченко 1899, с. 308; Преображенский, т. I, с. 539; СРЯ XI-XVII в., вып. 9, с. 165; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
- ‘чувства’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202];
- ‘шар (земной)’ [Даль, т. II, с. 335; Дьяченко 1899, с. 308; САР, т. IV, стлб. 158; СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 201];
- ‘этот (мир)’ [СДЯ, т. IV, с. 541].
- ‘явления’ [СРЯ XVIII в., вып. 12, с. 202].

Полученные результаты показаны в таблице 1. Помета «м.» означает «мотивирующие признаки», помета «п.» и отсутствие пометы – понятийные признаки.

Таблица 1 - Понятийные признаки макроконцепта *мир*

№ №	Словари	Берында П.	Даль В.И.	Дьяченко Г.	Преображенский А.	САР	СДЯ	Срезневский И.И.	СРЯ XI-XVII в.	СРЯ XVIII в.	СЦЯРЯ
	Перечень понятийных признаков										
1.	‘ангельский’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
2.	‘без разногласий’ (м., п.)	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
3.	‘безмятежно’	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-
4.	‘благожелательность’	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+
5.	‘благополучно’	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
6.	‘божество/ Митра’ (м.) / ‘мироправитель/ миродержец’	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-
7.	‘бытие’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
8.	‘вежливый’ (м.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	‘вечный’	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-
10.	‘вещественный’	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-
11.	‘вещный’	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-
12.	‘вневременный’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
13.	‘волостной’	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	‘воображение’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
15.	‘воспринимаемый/ видимый’	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
16.	‘временный’	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
17.	‘время (без войны)’	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
18.	‘Вселенная’ (м., п.)	-	+	+	+	+	-	+	+	+	-
19.	‘всеобщий’ (м.) / ‘всемирный’	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-
20.	‘высочайший’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
21.	‘вышний’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
22.	‘горний’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
23.	‘государство’ (между/ внутри)	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
24.	‘действительность’	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
25.	‘добро’ (м.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26.	‘договор’ (м., п.)	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+
27.	‘дольный’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
28.	‘документ’	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-

29.	‘древний’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
30.	‘друг’ (м.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	‘другой’	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-
32.	‘дружба’ (м.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
33.	‘дружественный’ (м.) / ‘дружественный/ дружелюбие’	-	-	-	-	-	+	-	+	+	+
34.	‘духовный’	-	+	+	-	-	-	-	-	+	-
35.	‘душа’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
36.	‘дьявол’	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
37.	‘жизнь’	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-
38.	‘жители’	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
39.	‘загробный’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
40.	‘звезда’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
41.	‘земля’	-	+	-	-	+	+	-	+	+	-
42.	‘земной’	-	+	+	-	-	+	-	+	+	-
43.	‘здешний’	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-
44.	‘иной’	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-
45.	‘космос’ (м., п.)	-	-	-	+	-	-	+	-	+	-
46.	‘кроткий’ (м.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
47.	‘круг’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
48.	‘любовь’ (м.) / ‘миролюбие’	-	-	+	+	-	+	-	-	+	+
49.	‘место’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
50.	‘милый’ (м.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
51.	‘(мирное) время’	-	-	-	+	-	+	-	-	+	-
52.	‘мироздание’	-	-	+	-	+	+	-	-	-	-
53.	‘миросотворение’	-	+	+	-	+	+	-	-	-	-
54.	‘мирской’	-	-	+	-	-	+	+	+	+	-
55.	‘моральный’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
56.	‘нравственный’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
57.	‘мягкий’ (м.) / ‘ласково’	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
58.	‘напутствие’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
59.	‘народ’ (м., п.)	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-
60.	‘народность’	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
61.	‘население /населяющие’	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-
62.	‘не война’ (м., п.)	-	-	-	+	-	+	+	+	+	+
63.	‘не вражда’ (м., п.)	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+
64.	‘не ссора’ (м.) / ‘не ссора/ отсутствие распрей’	-	-	-	-	-	+	-	-	+	+
65.	‘не тяжба’	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+
66.	‘небо’	-	-	+	-	+	-	-	-	+	-
67.	‘нежный’ (м.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
68.	‘неземной’	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-

69.	‘нравственный’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
70.	‘обитание’	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-
71.	‘область’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
72.	‘община’ (м., п.)	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-
73.	‘(отдельная) часть’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
74.	‘(мирные) отношения’	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-
75.	‘первобытный’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
76.	‘перемирие’	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-
77.	‘планета’	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-
78.	‘плата (за невесту: свадебный обычай)’ (м.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
79.	‘покой’ (м., п.)	+	-	-	+	-	+	+	+	+	-
80.	‘полюбовный’ (м.) / ‘миролюбный’	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+
81.	‘после смерти’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
82.	‘примирение’	+	+	-	+	-	-	-	+	+	+
83.	‘подлунный’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
84.	‘подсолнечный’	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-
85.	‘потусторонний’	-	-	-	-	+	-	-	+	+	-
86.	‘представления’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
87.	‘приветствие’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+
88.	‘природа’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
89.	‘психический’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
90.	‘радость’ (м.) / ‘радоваться’	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
91.	‘располагающий к себе’ (м.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
92.	‘растение’ (кудрявец)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
93.	‘ровный’ (м.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
94.	‘род (человеческий)’	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-
95.	‘свет’ (м., п.)	+	+	+	-	+	-	-	-	+	-
96.	‘светский’	-	-	+	-	-	+	+	-	+	-
97.	‘связывать’ (м.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
98.	‘сей свет’	+	-	-	-	-	+	-	+	+	-
99.	‘сельский’ (м., п.)	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-
100.	‘система’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
101.	‘смирение’	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-
102.	‘смягчать’ (м.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
103.	‘собрание’	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-
104.	‘согласие’ (м., п.)	-	-	-	+	-	+	-	+	+	+
105.	‘соглашение’ (м., п.)	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-
106.	‘содружество’ (м.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
107.	‘солнце’ (м.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
108.	‘сообщество’ (м.) / ‘общество’	-	+	-	+	+	-	+	+	+	-

109.	‘состояние (мира)’	-	-	+	-	-	+	-	+	-	-
110.	‘сотворение’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
111.	‘союз’ (м.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
112.	‘спокойствие’ (м., п.)	+	-	+	+	-	+	+	+	+	+
113.	‘стороны’	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-
114.	‘страна’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
115.	‘существующий’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
116.	‘сфера’	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-
117.	‘сходка’	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-
118.	‘телесный’	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-
119.	‘тишина’ (м., п.)	-	-	+	-	-	+	+	+	+	+
120.	‘тот свет’	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
121.	‘удовольствие’ (м.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
122.	‘умиротворение’	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
123.	‘условия’	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
124.	‘хороший’ (м.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
125.	‘часть света/ земли’	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-
126.	‘человечество/ люди’ (м., п.)	-	+	+	-	+	-	-	+	+	-
127.	‘чувства’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
128.	‘фантазии’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
129.	‘физический’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
130.	‘шар (земной)’	-	+	+	-	+	-	-	-	+	-
131.	‘этот (мир)’	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
132.	‘явления’	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-

Данные 10 толковых и этимологических словарей русского языка показывают наличие 115 понятийных признаков макроконцепта *мир*. Эволюция признаков периода XI – XIX вв. показывает следующие тенденции:

1. Переход мотивирующих в разряд понятийных – 16 признаков (‘без разногласий’, ‘Вселенная’, ‘договор’, ‘космос’, ‘народ’, ‘не война’, ‘не вражда’, ‘община’, ‘покой’, ‘свет’, ‘сельский’, ‘согласие’, ‘соглашение’, ‘спокойствие’, ‘тишина’, ‘человечество/ люди’);

2. Трансформация мотивирующих – 9 признаков (‘божество/ Митра’ (м.) / ‘мироправитель/ миродержец’ (п.), ‘всеобщий’ (м.) / ‘всемирный’ (п.), ‘любовь’ (м.) / ‘миролюбие’ (п.), ‘мягкий’ (м.) / ‘ласково’ (п.), ‘полюбовный’ (м.) / ‘миролюбный’ (п.), ‘радость’ (м.) / ‘радоваться’ (п.), ‘сообщество’ (м.) / ‘общество’ (п.), включая их расширение (‘не ссора’ (м.) / ‘не ссора/ отсутствие распрей’ (п.), ‘дружественный’ (м.) / ‘дружественный/ дружелюбие’ (п.);

3. Появление новых понятийных признаков – 90 признаков (‘ангельский’, ‘безмятежно’, ‘благожелательность’, ‘благополучно’, ‘бытие’, ‘вечный’, ‘вещественный’, ‘вещный’, ‘вневременный’, ‘волостной’, ‘воображение’, ‘воспринимаемый/ видимый’, ‘временный’, ‘время (без войны)’, ‘высочайший’, ‘вышний’, ‘горный’, ‘государство’ (между/ внутри), ‘действительность’, ‘дольный’, ‘документ’, ‘древний’, ‘другой’, ‘духовный’, ‘душа’, ‘дьявол’, ‘жизнь’,

‘жители’, ‘загробный’, ‘звезда’, ‘земля’, ‘земной’, ‘здешний’, ‘иной’, ‘круг’, ‘место’, ‘(мирное) время’, ‘мироздание’, ‘миросотворение’, ‘мирской’, ‘моральный’, ‘нравственный’, ‘напутствие’, ‘народность’, ‘население /населяющие’, ‘не тяжба’, ‘небо’, ‘неземной’, ‘нравственный’, ‘обитание’, ‘область’, ‘(отдельная) часть’, ‘(мирные) отношения’, ‘первобытный’, ‘перемирие’, ‘планета’, ‘после смерти’, ‘примирение’, ‘подлунный’, ‘подсолнечный’, ‘потусторонний’, ‘представления’, ‘приветствие’, ‘природа’, ‘психический’, ‘растение’ (*кудрявец*), ‘род (человеческий)’, ‘светский’, ‘сей свет’, ‘система’, ‘смирение’, ‘собрание’, ‘состояние (мира)’, ‘сотворение’, ‘стороны’, ‘страна’, ‘существующий’, ‘сфера’, ‘сходка’, ‘телесный’, ‘тот свет’, ‘умиротворение’, ‘условия’, ‘часть света/ земли’, ‘чувства’, ‘фантазии’, ‘физический’, ‘шар (земной)’, ‘этот (мир)’, ‘явления’);

4. Исчезновение 17 мотивирующих признаков (‘вежливый’, ‘добро’, ‘друг’, ‘дружба’, ‘кроткий’, ‘милый’, ‘нежный’, ‘плата (за невесту: свадебный обычай)’, ‘располагающий к себе’, ‘ровный’, ‘связывать’, ‘смягчать’, ‘содружество’, ‘солнце’, ‘союз’, ‘удовольствие’, ‘хороший’). В использованных для анализа словарях эти признаки не обнаружены.

Среди 115 понятийных признаков макроконцепта *мир* 20 являются символическими (‘вечный’, ‘вышний’, ‘горный’, ‘дольный’, ‘мироправитель/ миродержец’ (‘бог’), ‘Вселенная’, ‘древний’ дьявол, ‘духовный’, ‘душа’, ‘жизнь’, ‘звезда’, ‘космос’, ‘мироздание’, ‘небо’, ‘подсолнечный’, ‘потусторонний’, ‘природа’, ‘род (человеческий)’, ‘свет’). Этот факт позволяет отнести исследуемый макроконцепт к разряду символических. Как отмечал проф. В.В. Колесов, «в текстах XII в. исходный синкретизм значений выражен четко. У Кирилла Туровского почти каждое имя прилагательное содержит троичное значение, что помогает его использовать в символическом смысле. Например, определение *мирьский* ‘принадлежащий миру’, т.е. *мирской* («слово о мирском сану и о мнишском чину») ‘относящийся к миру’, связанный с ним, т.е. *мировой* («сам бо Исус в мирских удолиях избрал вы есть») – переносно как *мирный* («и вѣрою проиди море [житейское], сирѣчь забуди мирсаго жития вещи»). Кирилл предпочитает прилагательные с суффиксом *-ьск-*, которые по происхождению являются притяжательными, по употреблению – относительными, а по функции символического замещения – качественными» [Колесов 2011, с. 412–413].

Как видим, структура макроконцепта *мир* в период XI – XIX вв. претерпела сильнейшую трансформацию. Появление большого количества понятийных признаков показывает обращение внимания носителей языка на эту часть бытия: этот факт обусловлен развитием философии, науки в целом, культуры.

Заключение

Обнаруженные понятийные признаки макроконцепта *мир* можно представить в виде 17 блоков: 1. Космос (‘Вселенная’, ‘всемирный’, ‘высочайший’, ‘вышний’, ‘горный’, ‘звезда’, ‘земной’, ‘космос’, ‘мироздание’, ‘небо’, ‘планета’, ‘свет’); 2. Люди (‘жители’, ‘народ’, ‘народность’, ‘население /населяющие’, ‘община’, ‘род (человеческий)’, ‘человечество/ люди’); 3. Качества характера (‘дружественный/ дружелюбие’, ‘миролюбие’, ‘миролюбный’, ‘смирение’); 4. Лад (‘без разногласий’, ‘не война’, ‘не вражда’, ‘не ссора’, ‘не

тяжба', 'покой', 'согласие', 'спокойствие', 'тишина'); 5. Бог и небожители ('ангельский', 'мироправитель/ миродержец', 'дьявол', 'миросотворение', 'сотворение'); 6. Эмоции и эмоциональное состояние ('безмятежно', 'ласково', 'радоваться', 'спокойствие', 'умиротворение', 'чувства'); 7. Жизнь ('бытие', 'действительность', 'жизнь', 'обитание', 'состояние (мира)', 'существующий'); 8. Время ('вечный', 'вневременный', 'временный', 'время (без войны)', 'древний', '(мирное) время', 'после смерти', 'первобытный'); 9. Оценка ('благополучно', 'благожелательность'); 10. Материя ('вещественный', 'вещный', 'воспринимаемый/ видимый', 'телесный', 'физический', 'явления'); 11. Ментальные проявления ('воображение', 'представления', 'фантазии'); 12. Земля ('дольный', 'земля', 'здешний', 'сей свет', 'место', 'подлунный', 'подсолнечный', 'область', '(отдельная) часть', 'природа', 'растение' (*кудрявец*), 'часть света/ земли', 'этот (мир)'); 13. Государство и социум ('волостной', 'государство' (между/ внутри), 'договор', 'документ', 'мирской', '(мирные) отношения', 'перемирие', 'примирение', 'светский', 'сельский', 'система', 'соглашение', 'общество', 'стороны', 'страна', 'сходка', 'условия'); 14. Иной мир ('другой', 'загробный', 'иной', 'неземной', 'потусторонний', 'собрание', 'тот свет'); 15. Внутренний мир ('духовный', 'душа', 'психический'); 16. Этика и религия ('моральный', 'нравственный'); 17. Слова ('напутствие', 'приветствие'); 17. Форма ('круг', 'сфера', 'шар (земной)').

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Берында Памво. Лексикон славянорусский и имён толкование. Киево-Печерская лавра, 1627. 331 с.
- [2] Даль В.И. Словарь живого великорусского языка. СПб.–М.: Издание книгопродавца-типографа М.О. Вольфа, 1881. Т. II. 814 с. С. 335.
- [3] Дьяченко Г. Полный церковнославянский словарь (с внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений). СПб.: Типография Вильде, 1899. 1159 с. С. 306–307.
- [4] Колесов В.В. Древняя Русь: наследие в слове: в 4 кн. Кн. 5. Мудрость слова. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; Нестор-История, 2011. 480 с. (Филология и культура).
- [5] Лунцова О.М. Градиент-концепт «дружба-мир-вражда» в русской и английской лингвокультурах: на материале лексики и фразеологии: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Ольга Михайловна Лунцова. Магнитогорск, 2007. 260 с.
- [6] Пименова М.В. Концепты внутреннего мира человека (русско-английские соответствия): дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / Марина Владимировна Пименова. СПб, 2001. 497 с.
- [7] Преображенский А. Этимологический словарь русского языка. М.: Типография Г. Лисснера Д. Совко, 1910–1914. Т. I. 716 с. С. 538–539.
- [8] Словарь Академии российской. СПб.: Академия наук, 1793. Ч. IV. 639 с. Стбл. 158–159.
- [9] Словарь древнерусского языка / Гл. ред. Р.И. Аванесов. М.: Русский язык, 1991. Т. IV. 562 с. С. 541–546.
- [10] Словарь русского языка XI – XVII вв. / Гл. ред. С. Г. Бархударов. М.: Наука, 1982. Вып. 9. 363 с. С. 166–167.

[11] Словарь русского языка XVIII века. Санкт-Петербург: Наука, 2001. Вып. 12. 253 с. С. 201–206.

[12] Словарь церковнославянского и русского языка / Сост. Вторым отделением императорской Академии наук. СПб.: Издание Н.Л. Тиблена, 1867. – Т. II. 501 с. Стлб. 640–642. (СЦиРЯ)

[13] Срезневский И.И. Материалы к словарю древнерусского языка по письменным памятникам. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1902. Т. II. 919 с. Стлб. 146–153.

[14] Суслова С.С., Зайцева Ю.В. Концепт *мир* в английской языковой картине мира // Вестник Вятского государственного университета. 2016. № 2. С. 58–62.

[15] Фоменко И.Б. Концепт МИР в русской и китайской языковых картинах мира // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2021. № 8. С. 2614–2621.

REFERENCES

[1] Berynda Pamvo. Leksikon slavyanorusskij i imyon tolkovanie [Slavic Russian lexicon and interpretation of names]. *Kiev-Pechersk Lavra, 1627, 331 p* [in Russian].

[2] Dal, V.I. (1881). Slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka [Dictionary of the living Great Russian language]. *SPb.–Moscow, vol. II, 814* [in Russian].

[3] Dyachenko, G. (1899). Polnyj cerkovnoslavyanskij slovar' (s vneseniem v nego vazhnejshih drevnerusskikh slov i vyrazhenij) [Complete Church Slavonic dictionary (including the most important Old Russian words and expressions)]. *St. Petersburg, 1159 p.* [in Russian].

[4] Kolesov, V.V. (2011). Drevnyaya Rus': nasledie v slove: v 4 kn. Kn. 5. Mudrost' slova [Ancient Rus': heritage in words: in 4 books. Book 5. Wisdom of the word]. St. Petersburg, 480 p. [in Russian].

[5] Luntsova, O.M. (2007). Gradient-koncept «druzhba-mir-vrazhda» v russkoj i anglijskoj lingvokul'turah: na materiale leksiki i frazeologii: dis. [Gradient concept “friendship-peace-enmity” in Russian and English linguocultures: on the material of vocabulary and phraseology: Thesis]. Magnitogorsk, 260 p. [in Russian].

[6] Pimenova, M.V. (2001). Koncepty vnutrennego mira cheloveka (russko-anglijskie sootvetstviya): dis. [Concepts of the inner world of a person (Russian-English correspondences): Thesis]. St. Petersburg, 497 p [in Russian].

[7] Preobrazhensky, A. Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka [Etymological dictionary of the Russian language]. Moscow, 1910–1914, vol. I, 716 p. [in Russian].

[8] Slovar' Akademii rossijskoj [Dictionary of the Russian Academy]. St. Petersburg, 1793, part IV, 639 p. [in Russian].

[9] Slovar' drevnerusskogo yazyka [Dictionary of the Old Russian language]. Moscow, 1991, vol. IV, 562 p. [in Russian].

[10] Slovar' russkogo yazyka XI – XVII vv. [Dictionary of the Russian language XI – XVII centuries]. Moscow, 1982, vol. 9, 363 p. [in Russian].

[11] Slovar' russkogo yazyka XVIII veka [Dictionary of the Russian language of the 18th century]. St. Petersburg, 2001, vol. 12, 253 p. [in Russian].

[12] Slovar' cerkovnoslavyanskogo i russkogo yazyka [Dictionary of Church Slavonic and Russian]. St. Petersburg, 1867, vol. II, 501 p. [in Russian].

[13] Sreznevsky, I.I. *Materialy k slovaryu drevnerusskogo yazyka po pis'mennym pamyatnikam* [Materials for the dictionary of the Old Russian language based on written [in Russian].

[14] Suslova, S.S., Zaitseva, (2016). Yu.V. *Koncept mir v anglijskoj yazykovoj kartine mira* [The concept of the world in the English language picture of the world]. *Vestnik Vyatskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of the Vyatka State University]. vol. 2, pp. 58–62. [in Russian].

[15] Fomenko, I.B. (2021). *Koncept MIR v russkoj i kitajskoj yazykovyh kartinah mira* [The concept of WORLD in the Russian and Chinese language pictures of the world]. *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki* [Philological Sciences. Questions of theory and practice]. Tambov, vol. 8, pp. 2614–2621 [in Russian].

Родичева А.А.

ОРЫС ЛИНГВОМӘДЕНИЕТІНДЕГІ МАКРОКОНЦЕПТ ӘЛЕМІ

Аңдатпа. Мақаланың негізгі мақсаты-XI-XIX ғасырлардағы әлем макроконцептінің тұжырымдамалық белгілерінің тізімін жасау. Осы кезеңді білдіретін сөздіктерде "бейбітшілік", "бейбіт", "бейбіт" сөздік мақалаларын зерделеу; 2. Көрсетілген кезеңнің әлемі макроконцептінің ұғымдық белгілерін анықтау; 3. Оларды ынталандырушы белгілермен салыстыру; 4. Таңдалған белгілерді тиісті тақырыптық блоктарға топтаңыз. Жұмыстың ғылыми жаңалығы диахрония тұрғысынан әлем макроконцептінің тұжырымдамалық белгілерін сипаттаудың алғашқы тәжірибесінен тұрады. Жүргізіліп жатқан зерттеудің өзектілігі қазіргі уақытта орыс лингвомәдениетінде құрылымда пайда болған тұжырымдамалық белгілерді анықтау, оларды тұжырымдамалық мәртебеге көшу аспектісінде ынталандырумен салыстыру болып табылады. Макроконцептінің 115 ұғымдық белгілерінен тұратын тізім анықталды әлем, олардың 20-сы символдық ('Мәңгілік', 'жоғары', 'тау', 'лобол', 'бейбітшілік билеушісі/ бейбітшілік иесі' ('Құдай'), 'ғалам', 'ежелгі' 'шайтан', 'рухани', 'жан', 'өмір', 'жұлдыз', 'ғарыш', 'ғалам', 'аспан', 'күнбағыс', 'басқа әлем', 'табиғат', 'түр (адам)', 'жарық'). Көрсетілген кезеңде әлем макроконцептінің құрылымында 90 жаңа тұжырымдамалық белгілер пайда болады. Макроконцептің анықталған тұжырымдамалық белгілері әлемді 17 Тақырыптық блок түрінде ұсынуға болады: 1. Ғарыш; 2. Адамдар; 3. Мінезінің сапасы; 4. Лад; 5. Құдай және аспан; 6. Эмоциялар және эмоционалдық күй; 7. Өмір; 8. Уақыт; 9. Бағалау; 10. Материя; 11. Психикалық көріністер; 12. Жер; 13. Мемлекет және қоғам; 14. Басқа әлем; 15. Ішкі әлем; 16. Этика және дін; 17. Сөз; 17. Пішін.

Кілт сөздер: макроконцепт; тұжырымдамалық белгілер; макроконцепт құрылымы; әлемнің тілдік бейнесі; орыс лингвомәдениеті.

Rodycheva Anna

THE MACRO CONCEPT OF THE WORLD IN RUSSIAN LINGUISTIC CULTURE

Annotation. The main goal of the article is to compile a list of conceptual signs of the *mir* (world) macroconcept in the period of the 11th – 19th centuries. Objectives of the article: 1. Study the dictionary entries “peace”, “peaceful”, “peacefully” in dictionaries representing this period; 2. Identify the conceptual signs of the *mir* (world) macroconcept

during the specified period; 3. Compare them with motivating signs; 4. Group the selected signs into appropriate thematic blocks. The scientific novelty of the work lies in the first experience of describing the conceptual signs of the *мир* (world) macroconcept through a diachronic perspective. The relevance of the research is to determine the conceptual signs that have appeared in the structure at a given time in Russian linguoculture, comparing them with motivating ones in the aspect of transition to the status of conceptual ones. A list was determined consisting of 115 conceptual signs of the *мир* (world) macroconcept, 20 of them are symbolic ('eternal', 'highest', 'mountain', 'valley', 'world ruler' ('god'), 'Universe', 'ancient' 'devil', 'spiritual', 'soul', 'life', 'star', 'space', 'universe', 'sky', 'sunflower', 'otherworldly', 'nature', 'kind (human)', 'light'). During this period, 90 new conceptual signs appear in the structure of the *мир* (world) macroconcept. The discovered conceptual signs of the *мир* (world) macroconcept can be represented in the form of 17 thematic blocks: 1. Space; 2. People; 3. Character qualities; 4. Piece; 5. God and celestial beings; 6. Emotions and emotional state; 7. Life; 8. Time; 9. Estimation; 10. Matter; 11. Mental manifestations; 12. Earth; 13. State and society; 14. Another world; 15. Inner world; 16. Ethics and religion; 17. Word; 17. Form.

Keywords: macroconcept; conceptual signs; macroconcept's structure; language picture of the world; Russian linguoculture.

UDC 81'23

IRSTI 16.31.02

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).13

¹Utegenova Karlyga*, ²Aishenova Tomiris^{1,2}West Kazakhstan University named after M.Utemisov, Uralsk,
Kazakhstan

*The author is a correspondent: karlyga@bk.ru

E-mail: karlyga@bk.ru, ayshenova@bk.ru

**THE CONCEPT OF «PATH» AS A BASIC CONCEPT OF
ETHNOCULTURE**

Annotation. This article discusses the topic of basic concepts of ethnocultures as a way to achieve successful intercultural communication. The theoretical basis of the research was the work of linguists V.I. Karasik, V.V. Kolesov, V.V. Krasnykh, A.P. Babushkin, S.G. Vorkachev and others. It is known that cultural beliefs are verbalized in language and therefore can be considered as a reflection of the basic values and worldview of the people. This study analyzes the concept of «put' – zhol – path», which, according to the authors, is one of the basic concepts in Russian, Kazakh and English linguistic cultures. The article analyzes phraseological units, phrases, and proverbs to identify the semantic field of the concept, and also provides examples of cultural customs in the desired cultures. The analysis of the data revealed universal features and national and cultural characteristics of Russians, Kazakhs and the British. The results of the study allow us to conclude about some universal and specific features: unlike the Russian and Kazakh languages, where the semantic field is quite extensive, the concept of «path» has fewer connotations in English. Also, in Russian and Kazakh cultures, special customs of wires are especially observed and there are various parting words. Therefore, it can be assumed that in Russian and Kazakh linguistic cultures the concept of «path» has a more sacred meaning than in English, where this concept is usually used in the literal sense. It follows from this that the concept of «path» is basic in Russian and Kazakh linguistic cultures, whereas in English it is on the periphery.

Keywords: intercultural communication; national cultures; basic concept; the concept of «path»; idioms; customs; Russian; Kazakh; English linguistic cultures.

Introduction

The relevance of this study is determined by the fact that knowledge of the basic concepts of ethnocultures in intercultural communication in the era of globalization and multiculturalism is extremely important for successful interaction between representatives of different cultures and nationalities. The purpose of this article is a comparative study of the concept «path» in Russian, Kazakh and English linguistic consciousness. We believe that every culture is based on certain key concepts or so-called «basic concepts». Often they are associated with the values of the people, their

beliefs, and any ideas that may go back to the worldview of their ancestors. Basically, different cultural beliefs are reflected in language and can even be sacred in nature.

Materials and methods sufficiently

The materials for the study were phraseological units, phrases, proverbs and sayings from the Russian, Kazakh and English languages. The research methods included analysis and synthesis of theoretical literature on the research problem, analysis of paremiological units, as well as a comparative research method.

Results of the study

The concept is a significant cultural phenomenon, reflecting the characteristics of national consciousness, history and worldview. It is a complex semantic structure that is formed in the process of social communication and influences the behavior and thinking of people. We made a similar conclusion based on an analysis of works devoted to the theory of the concept by V.I. Karasika, V.V. Kolesova, V.V. Krasnykh, A.P. Babushkina, S.G. Vorkacheva and others.

So, according to V.I. Karasik, concepts are mental structures that reflect significant, conscious and typifiable human experience. The scientist suggests that when comparing the concepts of different national cultures, one can observe an asymmetric representation of units in the compared cultures [1, c. 95]. Krasnykh V.V. proposes to define a concept as an extremely abstract idea of a «cultural object», devoid of a specific visual prototype, with which visual-figurative associations can be associated [2]. According to V.V. Kolesov's concept is «pure meaning that has not acquired a linguistic form; this is the original meaning, prototype, archetype, constant, etc.» [3, c. 53]. The concept as a unit of intercultural communication was studied by A.P. Babushkin, S.G. Vorkachev, who understood the concept as a unit of collective consciousness expressed in language [4; 5].

There are a number of studies of the concept «way». For example, S.A. Ivanchenko in the article «The concept "path" and its lexical representation in the lyrics of M.A. Voloshin» reveals the peculiarities of the content and lexical embodiment of one of the key concepts in the poet's work [6]. The work of Kazakh researchers V.I. Zhumagulova, A.T. Onalbaeva, G.A. Kazhigaliev, A.A. Zadaeva «Linguocognitive characteristics of the concept "path"» is devoted to the analysis of the concept «path», the materials for which were 25 policy speeches of the first president of Kazakhstan N.A. Nazarbayev [7, pp. 126-134], article by Zh. Dzhanuzakov, A.B. Abdulin «The concept of path in the works of Abish Kekilbayev», which analyses the concept «path» in the works of Abish Kekilbaev to understand the individual-author's picture of the world [8].

In today's world, where the boundaries between cultures are erasing and global communication is becoming more and more relevant, the knowledge of basic concepts of ethno-cultures becomes the key to successful intercultural communication. Such communication implies the ability to understand and respect the differences in customs, traditions and values of different cultures, as well as the ability to interact effectively with representatives of these cultures [9]. Thus, in our opinion, the concept "the way" is one of the basic concepts in the conceptsphere of different cultures, because there have always been various rituals of seeing the traveller off, and the language still preserves various wishes to the traveller. Besides, the way can have symbolic meaning, for

example, in religious traditions the way can mean a spiritual journey to the divine understanding or an ascent to a new level of insight. In literature, the path can be a symbol of the hero's life journey and his evolution in a certain context. However, in different ethnocultures the same concept may have different meanings and the representatives of these cultures may have different attitudes towards it. For example, in Japanese traditional culture, «path» means not only a journey, but also a philosophical concept of self-improvement, such as the path of the samurai; in Arabic culture, it means the path of following faith and fulfilling God's commandments; in Chinese culture, it can have both a literal meaning and symbolise a person's life journey in society and their spiritual development; in Western culture, «path» is often associated with a journey or a goal that a person sets for themselves and moves towards it [10].

V.V. Kolesov and M.V. Pimenova argue that the main task of studying concepts is to identify and describe the semantic dominant feature that does not change over time and represents the core of the meaning of the conceptum expressed by the word [11, p. 48]. Let us turn to Russian, Kazakh and English linguocultures in order to identify the semantic field of the concept «path» and comparative analysis of this concept to find out the attitude of representatives of different cultures to it.

Firstly, various phraseological phrases and phrase expressions with the component «way» were identified. In the Russian language these are: «Poslednij put'» – funeral; «Okol'nym putyom» – bypassing, using different ways; «Schastlivogo puti» – wishing a good journey; «Bez puti» – wasted; «Ne po puti s kem-to» – mismatch of goals, views; «Po puti» – on the way, at the same time; «Sojti s puti» – to abandon the intended goal; «Prolozhit' put'» – to create conditions; «Byt' na puti» – to approach the intended goal; «Vstat' na put'» – to begin to act in some direction; «Vyvesti na put'» – to help with self-realisation in life; «Napravit' na pust' istiny» – to indicate the right path in achieving the intended goals; «Stat' poperek puti» – to be an obstacle; «Stoyat' na lozhnom puti» – to be deluded, deceived; «Sbit' s puti» – to negatively affect a person; «Sbit'sya s puti» – to lead a reprehensible way of life; «Zakazyvat' put'» – to close off access to something; «Yavochnym putyom» – without permission; «Probit' sebe put'» – to achieve success in some sphere of life; «Napravit' put'» – to go somewhere; «Stat' na put'» – to interfere with someone's work [12]. Having analysed these stable expressions, we can distinguish the following groups of semantics of the presented units:

- 1.direct meaning: a road, a strip of land used for driving and walking;
- 2.figurative meaning: direction of activity, direction of development of something;
- 3.figurative meaning: a means, a way of achieving something;
- 4.figurative meaning: a goal of some kind;
- 5.figurative meaning: funeral.

The following Russian proverbs and sayings can also be exemplified by dividing them into the following semantic groups:

1. about the difficulty of the journey: *cto ni put', to i kryuk; dolog put', da iz"edchiv; na bol'shom puti i malaya nosha tyazhela; v ob"ezd, tak k obedu, v pryamo, tak daj bog k nochi; put' vodoyu – prohodit' bedoyu; zhidok put' vodoyu, a ezdit' im s bedoyu; odnim mahom vsego puti ne proskochish'; gde pryzhkom, gde bokom, a gde*

polzkom; gde put' pryamoj, tam ne ezdi po krivoj; inogda put' vnachale shirok, da posle uzok; dorogu osilit idushchij.

2. with the meaning «beginning – end» / «close – far»: *nachal idti – odolel polputi; put' v tysyachu vyorst nachinaetsya s pervogo shaga; idti po nachatomu puti; ploho, kogda iz blizkoj dorogi vyhodit dlinnyj put'; gde lyubov' podgonyaet, tam nikakoj put' ne dalyok; i dalyok put', da ezdyat.*

3. about a traveller and a fellow traveller: *dal'nij put', da blizhnij drug; v put' vyjdesj' – sputniki najdutsya; vyberi sebe sputnika do togo, kak vyjdesj' v put'; v puti nuzhen sputnik, v zhizni – sochuvstvie; vdvoyom vsyakij put' koroche; v igre da v poput'e lyudej uznayut; v puti-doroge chelovek raspoznaetsya; loshad' s hodoj v puti ne tovarishch; kakov put', takov emu i vstrechu.*

Thus, Russian proverbs and sayings about the road reflect many aspects of life, such as the value of time, the difficulties of life's journey, the ability to achieve a goal, loyalty and betrayal, etc.

Further we considered Kazakh phraseological expressions with the kazakh component way: «*adaldyq joly*» – an honest way, «*aq jol*» – a bright way, «*anyq qysqa jol*» – a clear short way, «*dañğyl jol*» – a protoroned road, a habitual choice, «*kъzer jol*» – a wide road, «*qara jol*» – an old big road; «*ata jolyn qudy*» – to stick to the traditions of the ancestors; «*zhol ashty*» – to open the way, to give opportunities; «*zholga koidy*» – put in order; «*jol tüsti*» – lucky; «*jolyna jörgem ilesti*» – to be in advantage; phraseological expressions «*joly kışı*», «*joly ьlken*», «*aqsaqaldyc joly*», «*qyzdyc joly*», «*er adamnyc joly*» – defining the interaction of subjects in society depending on age, gender, social status; «*aq jol emu*», «*küieu joly*», «*ata joly*» – proverbs describing the long-established way of life of the people, its basic principles, customs, traditions and ethical norms, «*mazar jol bolyp keldi*» – travelled a long way; «*osy joly*» – this time; «*sary jol*» – a long road; «*toğyz joldyñ toraby*» – crossing of many roads; «*üzyn joldy qysqartty*» – the way is shortened in conversation; «*şariğat jolyn tütty*» – to follow the rules of sharia; «*jol aldy*» – out of turn; «*jol aiaq*» – seeing off on the road; «*jol bastady*» – to be in charge; «*jol bauyrmaq*» – bauyrsaks prepared for a long journey; «*jol jürdi*» – sent on a journey; «*jol talasty*» – to compete; «*jol şertti*» – to tell; «*jolynan jarylqasyn*» – wish; «*jol tosty*» – to track, wait; «*jol körsetti*» – to direct on the way; «*qaitpas jolğa sapar şektı*» – went to another world; «*tar jol taiğaq keşu*» – a thorny path; «*şetik jol*» – a road full of dangers; «*jol bailau boldy*» – to stand in the way, to hinder; «*joldan adasty*» – lost his way; «*jol japasy*» – difficulties on the way; «*jol keser*» – robber, robber; «*joly bailandy*» – bad luck; «*joly qyrsyqty*» – things did not go well; «*jolyna qurban boldy*» – to sacrifice oneself; «*jolynan qaldyrdy*» – did not let go; «*joly suyq*» – a person who went astray; «*jolyña jua şyqsyn*» – a curse; «*zholynda turdy*» – to be a hindrance [13].

1. about the difficulty of the way: *bir jol bar alys, alys ta bolsa, jaqyn, bir jol bar jaqyn, jaqyn da bolsa, alys* – one road is short, but it takes a long time to travel along it, the other road is long, but it doesn't take long; *alys jol atty synaidy, auyr jol erdi synaidy* – a long road tests a horse, a hard road tests a dzhigit; *auyr jol batacdy synaidy, auyr is adamdy synaidy* – a hard road tests an admonition, a hard deed tests a man; *jol airyq bolsa, ittiñ basy qatady* – the dog goes astray at the fork of the road; *jol asusyz, toi şaşusyz bolmaidy* – there is no road without obstacles, as well as toya

without guests; *jolaуsyny jol synaidy* – the road tests the traveller; *jol azaby* – *korazaby* – the torment in the road is equal to the torment in the other world; *auru men jolaуsyny qamyn jol qiyndyğyn körgen biledi* – the experiences of the patient and traveller will understand only the one who has overcome obstacles on the road;

2. with the meaning «beginning – end» / «Near – far»: *alys sapar alğашqy adymnan bastalady* – a long way begins with the first step; *jol maqsaty* – *jetu* – the goal of the road is to reach; *at arytpai jol bitpeidi*; *alys жүрсең de jolmen жүр* – a long road is better than a close off-road; *asyqqannyñ joly alystan ketedi* – a hurried path keeps the way from afar; *jaqsy jol ұзақ ta bolsa jaqyn, jaman jol jaqyn da bolsa alys* – a good road, though far, but close, a bad road, though close, but far; *jolyc alys bolsa atycdy qinama* – if the way is far, don't torture the horse; *jaqyndağy сырғалаñnan alystağy jol jaqsy* – it is better to have a long road than a near thaw; *barar jol ұзақ bolsa da, qaitar jol qysqa bolar* – the way back always seems shorter; *ұзақ bolsa da, jaman bolsa da jol jaqsy* – the road, even with bumps, is better than off-road;

3. a traveller and fellow traveller: *joldasyc jaqsy bolsa, jolym ұzyn deme, joldasyc jaman bolsa, qolym ұzyn deme* – if your travelling companion is good, do not say that the road is long; if your companion is unreliable, do not say that your hand is strong; *añgime jol qysqartady* – a pleasant conversation on the road can shorten the road; *jaqsy taiaq jaman joldastan artyq* – a strong stick is better than a bad companion; *joldastynyc joly kec* – when there are many friends, the road becomes wider; *joldasty jol aiyrady* – friends will be separated by the road; *jolaуsynyğa joldan joldas qosylar* – a traveller finds a friend on the road; *joldan qosylған joldas bolmaidy* – a chance companion is a comrade before chance; *joldasyn tastağan jolda qalar* – he who has left a friend will stay on the road.

Similarly, let us consider English idioms with the components «path» / «way» / «road»: *beaten path* – a way to achieve a result; *cross one's path* – prevent someone from achieving a goal, create obstacles in life; *extend one's sympathy to* – express sympathy to; *line of least resistance* – the easiest method of solution; *on the warpath* – to be extremely angry; *go down the wrong path* – act wrongly; *lead someone up the garden path* – to confuse, deceive; *the whole way* – to the end; *any old way* – as you wish; *all roads lead to Rome* – all actions lead to a certain result; *broad strokes* – in general terms; *burn up the road* – to go very fast; *get the show on the road* – to start something; *hug the road* – not to deviate from the intended path; *go out of your way* – try your best [14; 15].

Note that many of the above listed English phraseological expressions exist in Russian. Having analysed these stable expressions, we can distinguish the following groups of semantics of the presented units:

1. direct meaning: a path, a road serving for driving and walking;
2. figurative meaning: a hard way;
3. figurative meaning: direction of activity, direction of development of something;
4. figurative meaning: a goal;
5. figurative meaning: a lie, deceit.

English proverbs and sayings were also categorised into the following semantic groups:

1. about the difficulty of the way: *In a long journey a straw weighs weighs; Better to ask the way than to go astray; Does not know the water well who has waded through it; It is a long lane that has no turning; The road will be mastered by the going;*

2. with the meaning of «Beginning – End» / «Near – Far»: *The beaten road is the safest; The furthest way about is the nearest way home.*

3. about slowness: *Don't cross the bridges before you come to them; Follow the river and you'll get to the sea.*

In English there are fewer proverbs and sayings about the road than in Russian and Kazakh, and, as we can see, the semantic groups are not so diverse. Similar proverbs and sayings exist in Russian, whereas in Kazakh all proverbs about language are specific only to Kazakh culture.

The study of phraseological expressions, proverbs and sayings of Kazakhs, Russians and Englishmen and their analysis showed that they are the reflection of national-cultural specificity and consciousness of these peoples. If in Kazakh culture «the way» is associated to a greater extent with the continuation of ancestors' activity, observance of customs and traditions, and in Russian culture «the way» is mainly some kind of goal, destination, then in English culture «the way» mainly literally means the road.

Secondly, we considered what wishes and greetings for the journey exist in Russian and Kazakh cultures. In Russian culture there is still a custom of «sitting down on the road» before travelling on a long journey, which is rooted in history and widespread. This practice was performed not only by Russians, but also by some other peoples to say goodbye before travelling. Philologist and folklorist A.B. Moroz in an article on the symbolism of the table in Russian folk culture wrote: «Going on a long journey should eat beforehand and leave the house directly from behind the table. <...> This probably explains the widespread custom of sitting before starting the journey». In other words, as the researcher notes, people sat at the table where a farewell family meal was held [16]. Russian ethnographer T.B. Schepanskaya considered the custom to sit on the road also in the context of a small final meal – more precisely, drinking, hence the stable expressions «*na pososhok*» and «*sidet' na chemodanah*», which may not be understandable to representatives of other cultures [17]. Seeing-off people say the following wishes: «*Lyogkoj dorogi!*», «*Schastlivogo puti!*», «*V dobryj put!*», «*Priyatnoj puezdki!*», «*Udachnogo puteshestviya!*», «*Bez proisshestvij!*», «*Beregite sebya!*», etc. Some wishes may be highly specialised and used only in certain circumstances, e.g. «*Udachnoj posadki!*» – for travelling by plane, or «*Horoshej dorogi!*» – when travelling by car. In general, all these wishes express the wish for safety, comfort and good luck on a journey.

Kazakhs had a custom «*Toqym qağar*», the essence of which was the following: before the departure of the host or another family member on a long journey, relatives and friends came to say goodbye to the departing person. The guests would express the wish «*Aq jol!*» («*Have a good trip!*») and other words of blessing: «*Saparyñ sätti bolsyn!*» – «*May your journey be successful*», «*Qairly qadam bolsyn!*» – «*May your step be blessed!*», «*Jorytqanda jolyñ bolsyn, joldasyq Qydyr bolsyn!*» – «*May good luck accompany you on your journey, may Saint Kydyr be your comrade!*», «*Jolyn bolsyn!*» – «*May good luck be with you on your journey!*», «*Qūdai tilegicdi bersin!*» – «*May God bless you!*», «*Jol qūtty bolsyn!*» – «*May the way be happy!*», «*Sdt sapar bolsyn!*» –

«Have a happy journey!» etc. Usually, on this occasion a dastarkhan with exquisite treats was set up [18]. It is interesting that Kazakhs still use these expressions to wish a happy journey.

In the case of Englishmen, the idiom «to leave in English» can be recalled. The English and French have this stereotype in their language in relation to each other: «filer a l'anglaise» and «take French leave». Researchers write that in etymological dictionaries there is no data on the origin of these expressions [19]. There is a hypothesis that at French balls it was customary to leave without saying goodbye to the owners of the house, and the Russian language retained the variant «Leave in English» due to the influence of the French language in the XIX century. We can list the following wishes for the road in English: «*Bon voyage!*», «*Have a good trip!*», «*Safe journey!*», «*Safe travels!*», «*Godspeed!*», «*Have a safe trip!*», «*Have a nice trip!*», «*Have a good journey!*», «*Drive safely!*», «*Happy trails!*» – various variations of the Russian «Schastlivogo puti!», etc.

The conclusion

In conclusion, it can be concluded that each nation and culture has its own unique set of basic concepts that are key elements of its identity and way of life. The concept «path» in different cultures has deep philosophical and religious roots related to the understanding of the meaning of life and a person's place in the world, and in general, this concept is multidimensional. Analysing the concept «path» in Russian, Kazakh and English linguoculture, we have identified both similarities and differences. Thus, in Russian and Kazakh languages the semantic field of the concept «path» is much wider than in English. Also in Russian and Kazakh cultures seeing off and blessings before the road are equally important, there are customs of seeing off and various kinds of farewells. Based on the results of the study we can assume that in these two linguocultures the concept «way» has a more sacral character than in English linguoculture, where this concept is mainly used in the direct sense. As a consequence, we can conclude that the concept «path» is basic in Russian and Kazakh linguocultures, and in English – on the periphery.

REFERENCES

- [1] Karasik, V.I. (2005). *Koncepty-regulyativy. Yazyk, soznanie, kommunikaciya* [Regulatory concepts. Language, consciousness, communication] Moscow [in Russian].
- [2] Krasnyh, V.V. (2003). «Svoj» среди «chuzhih»: mif ili real'nost'? [«One's own» among «strangers»: myth or reality?] Moscow [in Russian].
- [3] Kolesov, V.V. (2000). O logike logosa v sfere mental'nosti [On the logic of the logos in the sphere of mentality] *Mir russkogo slova – The world of the Russian word*. [in Russian].
- [4] Babushkin, A.P. (1996). *Tipy konceptov v leksiko-frazeologicheskoj semantike yazyka* [Types of concepts in the lexical and phraseological semantics of the language] Voronezh [in Russian].
- [5] Vorkachev, S.G. (2001). *Lingvokul'turologiya, yazykovaya lichnost', koncept: stanovlenie antropocentricheskoj paradigmy v yazykoznanii* [Linguoculturology, linguistic personality, concept: the formation of an anthropocentric paradigm in linguistics] *Filologicheskie nauki – Philological sciences* [in Russian].

- [6] Ivanchenko, S.A. (2021). Koncept «put'» i ego leksicheskaya reprezentaciya v lirike M.A. Voloshina [The concept of «path» and its lexical representation in the lyrics of M.A. Voloshin]. *Vestnik TGPU – Bulletin of TSPU* [in Russian].
- [7] Zhumagulova, V.I., Onalbaeva, A.T., Kazhigalieva, Gzh. A., Zadaeva, A.A. (2018). Lingvokognitivnye karakteristiki koncepta «put'» [Linguistic and cognitive characteristics of the concept "path"]. *Vestnik KazNacZhenPU – Bulletin of the Kazakh National Women's Pedagogical University* [in Russian].
- [8] Januzakova, J., Abdulina, A.B. (2014). Äbiş Kekılbaev şyğarmalaryndağy jol konseptısı [The concept of the road in the works of Abish Kekilbayev]. *Vestnik KazNU – Bulletin of the KazNU* [in Kazakh].
- [9] Yakushina, O.I. Kul'turnoe vzaimodejstvie i perspektivy realizacii mezhkul'turnoj kommunikacii [Cultural interaction and prospects for the implementation of intercultural communication]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnoe-vzaimodeystvie-i-perspektivy-realizatsii-mezhkulturnoy-kommunikatsii> [in Russian].
- [10] The Idea of the Way in History and Modernity. Retrieved from <https://owlcation.com/humanities/The-Idea-of-the-Way-in-History-and-Modernity> [in English].
- [11] Kolesov, V.V. (2012). Konceptologiya: uchebnoe posobie [Conceptology: a textbook]. Kemerovo [in Russian].
- [12] Evgen'eva, A.P. Malyj akademicheskij slovar' russkogo yazyka [Small Academic Dictionary of the Russian language]. Retrieved from <https://lexicography.online/explanatory/mas/> [in Russian].
- [13] Kecesbaev, I.K. (1977). Qazaq tılıñ frazeologialyq sözdığı [Mätın]: on myñnan asa fraza qamtyldy [Phraseological Dictionary of the Kazakh language [text]: more than ten thousand phrases]. Almaty [in Kazakh].
- [14] Siefring, J. (2004). The Oxford Dictionary of Idiom // Oxford University Press Inc. – New York [in English].
- [15] The Free Dictionary. Retrieved from URL: <https://www.thefreedictionary.com/> [in English].
- [16] Morozov, I.A. Obychai, verovaniya, magiya, svyazannye s nachalom i zaversheniem trapezy [Customs, beliefs, and magic associated with the beginning and ending of a meal]. Retrieved from <https://info-grad.com/obychai-verovaniya-magiya-svyazannye-s-nachalom-i-zaversheniem-trapezy-u-slavyan/> [in Russian].
- [17] Shchepanskaya, T.B. (2003). Kul'tura dorogi v russkoj miforitual'noj tradicii XIX-XX vv. [The culture of the road in the Russian Mythological tradition of the XIX-XX centuries] Moscow [in Russian].
- [18] Toqymqağar дәstürin qai kezde oryndaidy? [When does the Weaver perform the tradition?]. Retrieved from <http://ernur.kz/dastur/tokymkaghar-dasturin-kai-kezde-oryndaidy> [in Kazakh].
- [19] Lejfa, I.I., Pozdirka, V.V. (2010). Ocenka v etnicheskikh geterostereotipah [Assessment in ethnic heterostereotypes]. *Vestnik Amurskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki –Bulletin of the Amur State University. Series: Humanities* [in Russian].

Утегенова К.Т., Айшенова Т. Г.
«ЖОЛ» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ ЭТНОМӘДЕНИЕТТІҢ НЕГІЗГІ
ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Бұл мақалада этномәдениеттердің негізгі тұжырымдамаларының тақырыбы Табысты мәдениетаралық қарым-қатынасқа қол жеткізу тәсілі ретінде қарастырылады. Мәдени нанымдар тілде ауызша айтылатыны белгілі, сондықтан оларды халықтың негізгі құндылықтары мен дүниетанымының көрінісі ретінде қарастыруға болады. Осы зерттеуде авторлардың пікірінше, орыс, қазақ және ағылшын лингвомәдениеттеріндегі негізгі тұжырымдамалардың бірі болып табылатын «путь – жол – path» тұжырымдамасы талданады. Мақалада тұжырымдаманың семантикалық өрісін анықтау үшін фразеологиялық бірліктерге, сөз тіркестеріне, паремияларға талдау жасалады, сонымен қатар қажетті мәдениеттердегі мәдени әдет-ғұрыптардың мысалдары келтірілген. Деректерді талдау орыстардың, қазақтардың және ағылшындардың әмбебап ерекшеліктері мен ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері кейбір әмбебап және Ерекше белгілер туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді: семантикалық өріс жеткілікті кең орыс және қазақ тілдерінен айырмашылығы, ағылшын тілінде «жол» тұжырымдамасында коннотациялар аз. Сондай-ақ, орыс және қазақ мәдениеттерінде сымдардың ерекше әдет-ғұрыптары сақталады және әртүрлі қоштасулар бар. Сондықтан, орыс және қазақ лингвомәдениеттерінде «жол» тұжырымдамасы ағылшын тіліне қарағанда қасиетті мағынаға ие деп болжауға болады, мұнда бұл тұжырымдама әдетте тура мағынада қолданылады. Бұдан шығатыны, «жол» тұжырымдамасы орыс және қазақ лингвомәдениеттерінде негізгі болып табылады, ал ағылшын тілінде ол периферияда орналасқан.

Кілт сөздер: мәдениетаралық коммуникация; Ұлттық мәдениеттер; базалық тұжырымдама; «жол» тұжырымдамасы; идиомалар; әдет-ғұрыптар; орыс; қазақ; ағылшын лингвомәдениеттері.

Утегенова К.Т., Айшенова Т. Г.
КОНЦЕПТ «ПУТЬ» КАК БАЗОВЫЙ КОНЦЕПТ ЭТНОКУЛЬТУРЫ

Аннотация. В настоящей работе рассмотрена проблема репрезентации базовых концептов этнокультур как способа достижения адекватной межкультурной коммуникации. Вербализация в языке культурных убеждений можно рассматривать как отражение мировидения народа в аксиологическом аспекте. Авторами проанализирован концепт «путь – жол – path», являющийся одним из базовых концептов в анализируемых лингвокультурах. В целях выявления семантического поля концепта проведен паремиологический анализ, также приведены примеры этнокультурных обычаев в русской, казахской и английской культурах. Проведенное исследование позволяет вычленить как универсальные черты, так и этнокультурные особенности искомым народов. Результаты исследования дали возможность прийти к выводам о некоторых универсальных и специфичных чертах. Семантическое поле русского и казахского языков оказалось гораздо обширнее, чем в английском языке, где у концепта «путь» выявлено гораздо меньше коннотаций. Замечено, что в русской и

казахской лингвокультурах особое внимание придается проводам и различным напутствиям. Исходя из этого, авторы считают, что в русской и казахской лингвокультурах концепт «путь» обладает большей сакральностью, чем в английской, что приводит к заключению: анализируемый концепт базовым в русской и казахской лингвокультурах, а в английской он находится на периферии.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация; национальные культуры; базовый концепт; концепт «путь»; идиомы; обычаи; русская; казахская; английская лингвокультуры.

ӘОЖ 82:316.3

ГТАХР 17.07.41

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).14

¹ Қыдыршаев А.С.*, ² Ақболатов А.А., ³ Тұрғанәлиева Г.Г.^{1,2,3}М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал,
Қазақстан

*Корреспондент-авторы: kdirshaev_abat@mail.ru

E-mail: kdirshaev_abat@mail.ru, aidarbek_akbulat@mail.ru, ganna_tgg@mail.ru

МАХАМБЕТ БАБА МІНЕЗДІ РИТОР - ПЕДАГОГ ТҰЛҒАСЫ

Аңдатпа. Мақалада Махамбет баба мінезді ритор-педагог тұлғасы кең көлемде таразылана тарқатылады. Махамбет бабамыз алғаш рет Ұлтымыздың ұлы ұстазы тұрғысында айқындалып, ақын тұлғасы ұлт намыс, тәуелсіз еліміздің педагог қайраткері бейнесінде айшықталады. Сондай-ақ, мақалада ұстаздық мамандықтың күллі ұрпақ тәрбиесіндегі патриот тұлғаны баулу мәдениеті сараланады. Бүгінгі ритор-мұғалімнің шешендік этикасы, шешендік шеберлігі, шешендік эрудициясы, шешендік импровизациясы сипатталады. Ритор-педагогке тән педагогикалық қабілеттіліктің сапынан ұйымдастырушылық, дидактикалық, рецептивтік, коммуникативтік, зерттеушілік, ғылыми-танымдық ерекшеліктері талданады. Нәтижеде шешендік сөзбен жүзеге асырылатын әрі сөзбен барша жетістіктерге жеткізетін өнер саласы екені түйінделіп, Махамбет баба мінезді ритор-педагог тұлғасының моделі ұсынылады.

Кілт сөздер: Ритор-педагог; ұлттық болмыс; шешен сөйлеу мәдениеті; ұлттық құндылық; тұлға; халықтық дәстүр; шешендік өнер; шешендік импровизация; шешендіктану; ұстаз; эрудиция; рецептивтік; этикет; эстетика.

Кіріспе

Махамбет Өтемісұлы – Ұлттың ұлы ұстазы. Махамбет ақын – аз сөйлеп, көп тыңдайтын қас асылдың баласы. Махамбет – арада тұрып сөйлемейтін қас жақсының баласы. Махамбет – аз ұйықтап, көп жортатын азамат ердің баласы. Қысқасы, Махамбет – ұлт намысы. Махамбет – өр рухтың байрағы, ерлердің намыс қайрағы. Демек, тәуелсіз еліміздің ұлт ұстазы Махамбет баба қасиеті қонған мінезді болуы тиіс.

Ал еліміз егемендік алғалы қоғамдық жүйелердің барлығын ұлттық құндылықтармен толықтырып, жаңартып жатқан тұста білім беру саласындағы өзгертулер мен жаңартулар халықтық болмыс пен ұлттық құндылықтарға ойысуда. Бұндағы негізгі мақсат - болашақ ұрпақты халықтық дәстүрмен тәрбиелеу, ұлттық қасиеттерді бойына сіңіре отырып, олардың тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру.

Халқымыздың өткір тілімен айтылған салмақты да терең ойлы, ділмар данышпандықпен айтылған үкім сөзіне қаулы-қарарсыз-ақ тоқтап, «*бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ*» болып, шешілмеген дау, алынбаған жау қалмаған.

«Ханның тағынан иешеннің бағы артық» деп, «Ерді екінің бірі туады, шешенді мыңның бірі туады» деп шешендік өнерді тақтан да артық бақ санап, жоғары бағалаған. Демек, қай халықта болсын тәрбиенің негізгі бастау бұлағы - халықтық педагогика, сол халықтық педагогиканың басты құралы сөз өнері екені мәлім. Сондықтан өз ұрпағының болашағын ойлаған шешен тәрбиешілер жастарды ең әуелі сөз өнеріне, яғни, шешендікке, сөз сөйлеу мәдениетіне, өз ойын тиянақты жеткізе білуге баулуы тиіс.

Адам өмірінің мәні - білім мен тәрбие десек, оны шәкірт бойына сіңіретін күдірет иесі - ұстаз. «Мұғалім - мектептің жүрегі» деу тегін емес. Тынымсыз соққан жүректей үздіксіз ізденіс пен ерен еңбек әйтеуір бір нәтижеге жеткізеді. Педагогика ілімі өз дамуында мұғалімнің жеке басы мен оның еңбегін зерттеуге үзбестен көңіл аударуда. Я.Коменский алғашқылардың бірі ретінде ұстаз қызметін мәртебелі статуска көтерді. К.Ушинский мұғалімнің жеке басы жанып тұрған күн нұры, тәрбиешінің жеке басы күллі тәрбие ісі деген.

Ұстаздық мамандық өзге мамандық атаулының бәрінен өзгеше. Оның іс-әрекетінің бәрі ұрпақ тәрбиесіне, оны жеке адам тұрғысында қалыптастыруға арналады. Жас ұрпақ бойына жағымды мінез-құлық сіңіріп, оны жақсы мен жаманның ара жігін ажырата алатындай ету, қоғамның көркеюіне белсенді қатысушы дәрежесіне жеткізу – мұғалім парызы. Демек, болашақ ұрпақ бойынан табылатын қасиеттің бәрі мұғалімнің бойында болуы шарт.

Мұғалім - ең алдымен, жоғары дәрежедегі тұрақты модальділік және психологиялық-педагогикалық даярлықты қажет ететін сала иесі. Нағыз мамандық иесі – оқушылардың ойы мен жүрегіне жол тапқан, педагогикалық шеберліктің қыр-сырын меңгерген ұстаз. Бұл қасиет оның жеке басының ерекшеліктерінен көрінеді (*білім дәрежесі; озық әдістемені меңгеруі; мақсат бағыттылығы; ғылыми тілмен сөйлеу мәдениеттілігі*).

Шешендік біліктіліктен, білімнен, терең түйсікті сезімнен, ұшқыр қиялдан, зерделіктен тұрады. Болашақ мұғалімдерге шешендік өнерді меңгертуде Аристотель, Цицерон, Әл-Фараби сынды ойшылдардың еңбектері, қазақтың ұлттық ойлауы мен сөйлеу ерекшеліктері ерекше маңызға ие. Ендеше, бала тәрбиелеуде шешендік өнердің алатын орны аса жоғары.

М.Т.Цицерон: *«Шешеннің қуаты тыңдаушының көңілін бүтіндей аударып, өзіңе бағындыра білуінде. Сонымен бірге шешен екі негізгі қасиетті меңгеруі тиіс, біріншісі – нақты дәлелдердің көмегімен тыңдаушысын иландыра білу, екіншісі – тыңдаушылардың жүрегін айбынды да пәрменді сөзбен жігерлендіре білген әлдеқайда маңыздырақ»* деген. Римдік дүлдүл ритор шешендік сөздегі ең басты қағидат тұрғысында шешеннің білімділігі мен жалпы мәдениетін алады. Күллі әлемге танымал Цицеронның өзін де табысқа жеткізген осы қасиеттер еді. Шынтуайтында білімділік пен көп мағлұматтылық шешенді сәтті әрекеттерге жетелейді. Шешеннің өнегелі де, жағымды көзқарасы - шешендік өнердегі ең басты адам тағдырына қатысты дұрыс шешім қабылдауға көмектесер өте қажет қасиет. Білімдарлық пен жан-жақты хабардарлық, мықты логика, сондай-ақ шешендік әрекеттегі тәжірбие, дауыс күшін игеру қабілеті – сөз өтімділігінің негізі. М.Т.Цицерон: *«Шешенде диалектиктің тапқырлығы, философтың ойы, ақынның тілі, заңгердің жады, трагиктің даусы болуы тиіс. Шынайы шешен*

халық өмірі мен әдет-ғұрып, салт-сана дәстүрлеріне мейілінше жетік болуы керек» деп түйіндеген.

Ғаламдану жағдайында ұлттық мүдде мен көзқарас жойылып кету қаупі де жоқ емес. Қазіргі ақпараттық тасқын әлсізді шайып, жағаға ысырып тастауға бейім. Халықтық педагогика тізгінінен айырылсақ, ұлттық қаймағымыз да бұзылады, рухани дүниеміз ойсырайды, қиялымыз «тобырлық мәдениет» қамауына түседі, тіліміз шұбарланады, діліміз азады, адамымыз тозады. Біздіңше, қазіргі таңда барлық салада да шешендіктану ілімінен хабардар болудың қажеттілігінің, аса өзектілігінің де себебі осында. Себебі, шешен – азамат, интеллект. Шешен - жазу-сызу өнерінің, дұрыс сөйлей білу дағдысының кәсіби маманы. Шешен - адамзат мәдениетін, әдеп әлемін бойына жинақтаған тұлға.

Шешендіктану ғылымы қамтымайтын тақырып кем де кем. Түйткілді көсіле сөйлеу сөз арқылы шешіледі. Соған орай шешен сөйлеуші адамның жауапкершілігі де күшейеді. Жаңа заманда осы сауалға сұраныс туған жағдайда шешендіктану пәні мұғалімі жан-жақты даяр болуы шарт. Сала маманына тән қасиет - өз түйінін дәлелдеп, айтқанын өткізетін, ойын батыл қорғай алатын қайсар мінезді, ұлтына шексіз сүйіспеншіліктің иесі болуы.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бүгінгі ритор-мұғалім қандай болуы керек? Тәжірибеге сүйінсек, шешен бойында қалыптасуы тиіс жеке бас қасиеттеріне шешендік этиканы, ұстаздық шеберлікті, шешендік эрудицияны, сөйлеу мәдениеті мен шешендік импровизацияны жатқызуға болады. *Шешендік этика.* Этика - теориялық жағынан заң-ережелерден тұратын ғылым. Нысаны - мораль, адамгершілік, ізгілік. «Этика» термині-салт-дәстүр, жөн-жоралғы, үрдіс мағынасын беретін грек сөзі. Яғни, ұлттық-халықтық салт-дәстүрлер ережесі. «Этикет» - тәртіп мағынасын беретін француз сөзі. Этика, этикет, этикетка, эстетика, тактика мағыналары өзара жақын сөздер. Жиынтығы - әдеп әлемі. Шешендік этика - қызмет-бабы барысында мұғалім ұстанатын заң, ереже, шарт, тәртіп һәм мінез. *Шешендік шеберлік.* Шеберлік - тәрбиелеу мен оқытудың жоғары және ұдайы жетілдіру өнері. Шеберліктің негізіне мұғалімнің жеке мәдениеті, білімі мен ой-өрісінің педагогикалық техникамен, сондай-ақ алдыңғы озық тәжірибемен ұштасып, қорытылуы алынған. Шеберлікті меңгеру үшін көп нәрсені білу, істей алу қажет. Мұғалімнің шеберлігі, әсіресе, сабақтарда үйрете білуден байқалады. Шеберліктің маңызды көрсеткіші - оқушылардың белсенділігін арттыра алуы, олардың қабілеттерін, өз бетімен жұмыс істеуін, білуге құмарлығын дамытуы, оқушыларды сабақта ойлануға мәжбүр ете білуі. Оқыту үрдісінде тәрбие жұмысын тиімді жүргізе білу, оқушыда жоғары адамгершілікті, патриотизм сезімін, еңбексүйгіштігін, дербестікті қалыптастыру білігі – шешендік шеберліктің басты элементтерінің бірі. *Шешендік эрудиция* - риторика саласындағы мәселелерді шешуде шешен-мұғалімге көмек болар оның жетік, жан-жақты білігі. *Сөйлеу мәдениеті.* Шешеннің басты қызметі - сөйлеу. Бейнелеп әсем сөйлей білу - жоғары мәдениеттіліктің белгісі. Шешендік өнер - адамзат өркениеті тудырған рухани-мәдени құндылықтардың бірегейі. Оның өсіп-өркендеуіне халықтық демократиялық дәстүрлер негіз болады. Ол әрбір ұлттың тарихи-әлеуметтік, саяси-экономикалық өмірінде қоғамдық қажеттіліктен туады.

Шешендік өнер мен оның тарихы - адамзат мәдениеті тарихының сабақтас бір бөлігі. Сондай-ақ, шешендік өнер табиғатын танып білу, оның қағидаларын меңгеру жоғары сыныпта берілетін сабақтарда тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы ғана жүзеге асып, оқушылардың сөйлеу мәдениетін игеруіне жағдай жасалады. Қазақта *«шешеннің сөзі мерген, шебердің көзі мерген»* мақалы бар. Осыдан сөз күшінің ерекшелігін аңғарамыз. Сөз мәнерін, техникасын меңгеру, ақиқатты тану қабілетін қалыптастыру көп ізденісті керек етеді. Оқу шеберлігіне баулу және дағдыландыру - жүйелі сөйлеуге тәрбиелеу үрдісінің үйлесімділігі нәтижесінде ғана жүзеге асуы мүмкін. *Шешендік импровизация*. Кез-келген сабақтың қызықты өтуінің ешқандай да дайын рецепті болуы мүмкін емес, тіпті керемет жазылып, жоспарланған сабақтың өзі оның жақсы өтуіне кепілдік бермейді. Демек, сабақ барысының қызықты өтуі ритор-мұғалімнің бойындағы асқан шеберлікті, яғни, импровизацияны қажет етеді.

Зерттеу нәтижелері

Шешендіктану пәні мұғалімі – бірегей әмбебап тұлға. Ол - оқушылар мен үлкендер әлемінің арасындағы сарапшы. Ол баланың психикалық құпияларын жетік біле отырып, білім береді, оны адам болуға үйретеді, өмірге бейімдейді. *«Мұғалімі қандай болса, қоғамы да сондай»* заңдылығы ерте кезеңдерден-ақ белгілі. Адамзат өркениеттің дамуы тарихында жақсы мектебі мен мұғалімдері бар мемлекеттер ғана алға озған. Мұғалімнің рөлін төмендету қашан да болмасын мемлекетті аздырып, әдеп-ғұрыптарды нашарлататын қынжыларлық жағдайлармен аяқталып отырған...

Теориялық талдауларға сүйенсек, ритор-мұғалімге тән бірқатар негізгі талаптар бары мәлім. Алғашқысы – *педагогикалық қабілеттіліктің болуы* оқушылармен жұмыс жүргізуге бейімділіктен; балаларға сүйіспеншіліктен; қарым-қатынас жасау мәдениетінен көрінетін тұлғалық сапа. Көбіне педагогикалық қабілеттер сөз сөйлеу мәдениетін, оқушыларды ұйымдастыру және тағы басқа нақты әрекеттерді орындай білуімен сипатталады. Мәселен, В.А.Сластениннің пікіріне жүгінсек, шешен-мұғалімнің төмендегідей қырларын атар едік: 1. *Ұйымдастырушылық*. Мұғалімнің оқушыларды топтастыра алуы, оларды іске араластыру міндеттерін бөліп беру, жұмысты жоспарлау, атқарылған істің қорытындысын шығару біліктерінен байқалады. 2. *Дидактикалық*. Оқу материалын, көрнекілік құрал-жабдықтарды іріктеу, дайындау; оқу материалын ұғынықты жеткізу, анық рухани қажеттіліктердің дамуын ынталандыру, оқу-танымдылық белсенділігін арттыру; 3. *Рецептивтік*. Оқушылардың рухани әлеміне ене алу, олардың эмоцияналдық көңіл-күйін объективті бағалау, психикалық ерекшеліктерін анықтау біліктерінен көрініс береді; 4. *Коммуникативтік*. Мұғалімнің оқушылармен, ата-аналармен, әріптестерімен, оқу орнының жетекшілерімен педагогикалық мақсатқа сәйкес қарым- қатынас орната алу білігінен байқалады; 5. *Зерттеушілік*. Педагогикалық ситуациялар мен процестерді танып білу және объективті бағалау білігінен көрініс береді; 6. *Ғылыми-танымдық*. Мұғалімнің педагогика, психология, әдістеме салаларындағы жаңа ғылыми білімдерді меңгеруге қабілеттілігіне саяды.

Шешендіктану - жан дүниені, он екі мүшені, алпыс екі тамырды түгел жайлап, еш уақытта да көзге көрінбейтін сезім қылдары арқылы ақыл иесі адамды өз ыркына жетелеп алатын қасиетті ілім. Демек, бүгінгі қоғам талабына сай ритор- мұғалімдер, *біріншіден*, өз сөзін дәл, нақты, қисынды да дәлелді етіп құра алатын, әрі оқушылармен шығармашылық әріптестік негізінде ұдайы пікірталас ұйымдастыру арқылы сабақты қызықты көрініске айналдырып, берілетін мағұлмат көлемін әлдеқайда көбейте білуі керек; *Екіншіден*, ритор-мұғалім күрделі сыныптармен байланыс, қарым-қатынас жасай білу керек; *Үшіншіден*, сөз арқылы оқытады, тәрбиелейді, өз көзқарасын жеткізеді, оған оқушыны көндіреді, оқушының санасына ғажайып көрнекі бейнелер туғызады.

Жинақтай айтсақ, *шешендік* - сөзбен жүзеге асырылатын әрі сөзбен барша жетістіктерге жеткізетін өнер саласы. Демек, барлығының тізгінін өз қолына алған, күллі өнердің қасиет-күшін өз бойына жинақтаған деуге болады (Платон). Олай болса, шешендік өнерді бүкіл ұлттық болмысымен бойына дарытқан ритор-мұғалім осындай болуы қажет.

Қорытынды

Сөз соңында ой көрінекілігі ретінде Махамбет баба мінезді ритор-педагог маманды қалыптастыру бағытында өткізілген *«Шешен сөйлеймін десең...» тақырыбындағы шеберлік сағатының фрагменттерін ұсынамыз. Шеберлік сағатының мақсаты – жоғары оқу орны студенттерін шешен сөйлеуге баулу.* Біздің тәжірибемізде тап осы мақсат үдесінде сөз сөйлеуші ритор кәсіби маманның сөз мазмұны төмендегіше болмақ: **1. Шешендік - жастар көркі.** 1. «Шешендіктің сәні жоқ, Сөзіне ел сүттей ұйып, Қолтығына ел сыйып, Басына бақыт қонбаса» (Дулат Бабатайұлы) тұжырымына назар аудару; 2. Шешендік - өнер. Сол өнермен қарулансаң ғана шешендікті игеруің мүмкін; 3. Шешендік мәні тек шешенде ғана емес, қалыптасқан жағдайға да байланысты. Шешендік сөздің әкесі - шешен, анасы - аудитория. Тек аудитория ғана оны қалыпқа келтіріп, жан бітірмек [1; 2; 3; 4]. **2. Шешен сол – сөйлер сөзден қиналмаса.** 1. Өте жақсы сөз айтқандар - дана ғой, Білімді сөз – білімсізге сана ғой (*Жүсіп Баласағұн*); 2. Кімде- кім риторика ілімінің қағидаларына бейім болса, сол ритор саналмақ; 3. Шешендік - шексіз білімнен, терең ойдан, асқан парасаттан туатын нәрсе (*Академик жазушы Зейнолла Қабдолов*) [3; 5]. **3. Шаршы топта сөз бастау қиын.** 1. Шешендікке бостандық қажет. Сөйлеуші көпшілік алдында ақиқатқа жүгіне ойын еркін айтуы керек; 2. Белгілі болса, жолдан жаңылмас, Білімі болса, сөзден жаңылмас (*Махмуд Қашқари*); 3. Сын айту үшін, шын айт. Шын айтпай, сын айтпа (*Бауыржан Момышұлы*) [5; 6]. **4. Сөз сөйлеуге даярлық - демосфендік дағды.** 1. Бір рет айтудан бұрын екі қайтара ойлап алсаң, екі есе жақсы айтарыңды ескеру; 2. Алдында үйренері бардың, артындағыларға үйретері де табыларын айқын сезіну; 3. Кімде-кім өз сөзін алдын-ала дайындаса, сол - халыққа нағыз берілген, шын мәнінде халық үшін қызмет ететін жан, ал көпшілік сөзімді қалай қабылдайды дегенге немқұрайлы қараушылық - сендіруді емес, күшпен көндіруді мақсат еткендік (*Демосфен*) [7; 8; 9]. **5. Шешеннің тілі - шебердің бізі.** 1. Сөзді сенімді сөйлеуді, сонда тыңдаушыларға әсері жайында қам қылудың қажеті болмайтынын айту; 2. Құрғақ сөздің ғұмыры қысқалығын әркез ескеру; 3. Айтқан сөзің қандай болса, еститұғын жауабың да сондай боларын білу

[5; 10; 11]. **6. Әр сөздің айтылуына қарай мың мағынасы бар.** 1. Аяқталмай және жүйелі айтылмай қалған ойдың мәні, ырғақсыз айтылған сөздердің сәні болмасын білу; 2. Бақырып сөйлегеннің сөзі естілер де қаларын, ақылды сөйлегеннің сөзі көкейге келіп қонарын ескеру; 3. Ағылшындар айтқандай, сөз семсерден бетер сілейтеріне ойлана қарау [5; 12; 13]. **7. От сықылды жылы болсын жүзіңіз бен сөзіңіз.** 1. Даналардың әр сөзі тең ғой бейіш үнімен, Бет ажары әрқашан тапса үйлесім тілімен (*Жүсіп Баласағұн*); 2. Сөз бен қылық суық көңілді жылытарын, жылы көңілді суытарын сезіну; 3. Үздік шешеннің тілімен бірге жүзі сөйлерін ескеру [5; 14; 15]. **8. Ұстамды әрі орынды сөйлеу ділмәрлықтан көп артық.** 1. Орнын тауып та мәдениетті сөйлей білсең, әр сөз сұлу, орнын таппаған әр сөз бұжыр (*Ғабиден Мұстафин*); 2. Өз басыңды өзің ажалға душар етпес үшін, сөзіңе сақ бол. Өз тісіңді өзің сындырмас үшін, тіліңе сақ бол (*Жүсіп Баласағұн*); 3. Құлаққа түрпідей тиетін құнарсыз сөзден бір ауыз айтқан асыл сөз артық (*Шәкәрім Құдайбердіұлы*) [5; 16; 17]. **9. Ең қысқа сөз - мағыналы көзқарас.** 1. Қымбат сөз қысқа қайырыларын есте ұстау; 2. Санаулы сөз салмақты боларын білу; 3. Көсіліп ұтқыр сөйлеу - тапқыр ақылдың сыйы, тұжырымды ықшам сөйлеу - даналықтың белгісі (*Ф.Ларошфуко*) [18; 19]. **10. Үндемегеннің өзі де жауап.** 1. Бойда - қайрат, ойда - көз, Болмаған соң айтпа сөз (*Абай*); 2. Пайдасыз сөзді көп айтпа, пайдалы сөзді аз айтпа (*Әлішер Науаи*); 3. Өзінің тіліне күші жетпеген адамның сөзінде шынайы шындық болмайды (*М.Ганди*) [20; 21]. **11. Сөзге сақ болу - шешендіктен де биік.** 1. Сүйрең тіл - сүйір тіл (*Ағылшын халқы мақалы*); 2. Шабыстыратын сөз айтпа, Табыстыратын сөз айт (*Мұзафар Әлімбаев*); 3. Тіліңді бақсаң, құныңды сақтарсың [5; 22; 23]. **12. Ірі сөзге ізетті жауап.** 1. Тілден шыққан сөз тістен де таза болғанға не жетсін! 2. Адамды ештеңе де ізгі сөздей серпілтпейді; 3. Жалпақ әлемді ауызға қарату үшін, рухани ерлік керек, жалпақ әлемге қысылмай, қымтырылмай қарау үшін, рухани байлық керек (*Әбіш Кекілбайұлы*) [5; 24; 25]. **13. Көңіл - қазы, көз - таразы.** 1. Көңіл сырын көз білдірер, ойлы сөйлеп, мәнерлі жеткізуде дауыстан кейінгі орынды бет-жүз алмақ, ал ол көз арқылы көріктенбек (*М.Т.Цицерон*); 2. Жанардың жарығы да жанға түседі - ойдың жанарға жеткен жалтылындай (*Асқар Сүлейменов*); 3. Беттің әрі айнадан көрінерін, адамдықтың әрі сөзден көрінерін әрдайым есте ұстау [5; 26]. **14. Ымға түсінбеген, дымға түсінбейді.** 1. Ишарат - айтайын деген мағынасы бар әрекет. Іс-қимыл арқылы жеткізілмеген ой әлсіз; 2. Ыммен, ишаратпен сөйлеу - өте-мөте өзіндік құбылыс, ол шешеннің ой-сезім толқындарымен етене [3; 5]. **15. Мадақтар болсаң, шын асылды мадақта.** 1. Өзі өзгеше боламын демектің түбі - мақтан (*Абай*); 2. Мақтау - алтын мен алмас сияқты сирек болғанда ғана құнды; 3. Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап, Әуре етеді ішіне қулық сақтап. Өзіңе сен, өзінді алып шығар, Еңбегің мен ақылың екі жақтап (*Абай*) [3; 5]. **16. Барлық жеңіс өзінді-өзің жеңуден басталмақ.** 1. Мәдениеттілік арқылы табысқа жетуге болады, тіпті күшпен ештеңе шеше алмаған жағдайда да; 2. Бәрінен күшті адам - өзіне-өзі ие болатын адам (*Сенека*); 3. Өзін-өзі тапқан адам - бақытты, жоғалтпаған - бақыттырақ одан да (*Қадыр Мырза Әли*) [3; 5]. **17. Тыңдай білу – ұлылық.** 1. Арғымақтың баласы аз жусар да көп жортар, Адамзаттың баласы аз сөйлер де көп тыңдар (*Махамбет*); 2 Сөйлеген егерін, тыңдаған орарын білу; 3. Тіл үйірет сөз болса, Тыңдаушы құлақ кез болар

(Араб халқы мақалы) [3; 5]. **18. Ауызында әзілі жоқтың қолында шоқпары бар.** 1. Қалжың сөз де тұз сияқты, шамадан тыс асып кетсе, дәмі бұзыларын ескеру; 2. Күлкі - шабуын білмесең, өз тірсегіңді өзің қиып түсіретін наркескен қылыш сияқты қатерлі қару (*Әбіш Кекілбайұлы*); 3. Юмор - өмір толқындарындағы құтқарушы шеңбер [3; 5]. **19. Сөйлесу - бірлескен күш-жігермен салынатын ғимарат.** 1. Жақсылық жайында жасқанбай сөйлеген жөн; 2. Өзара әңгімені әңгімелесушілердің әрқайсысы одан пайда көріп, көп білім алатындай етіп жүргізген дұрыс-ау; 3. Ақылды жауап алғың келсе, ақылмен сұра (*И.Гете*) [3; 5]. **20. Естіге айтқан тура сөз - шыңға тіккен тумен тең.** 1. Тура сөздің тоқпағы мықты боларын түйгейсің; 2. Қарны тоқ қаса надан ұқпас сөзді, Сөзді ұғар көкірегі болса көзді (*Абай*); 3. Естіге айтқан тура сөз, Шыңға тіккен тумен тең. Езге айтқан тура сөз, Құмға сіңген сумен тең (*Майқы би*) [3; 5]. **21. Ақылды адам сөзді нақылсыз айтпайды.** 1. Ұлы іске ұлағатты сөз керек (*Орыс халқы мақалы*); 2. Білімдінің сөзі - оң, Білімсіздің сөзі - тоң; 3. Нақыл сөздер көп болғанымен, айтар адам аз. Нақышымен нық қадап түбіне жеткізе сөйлеген адам - шешен адам (*Құтып*) [3; 5]. **22. Дәлелсіз сөз желмен тең.** 1. Ішсең, тұнықты іш, Жесең, піскенді же, Сөйлесең, шындықты айт; 2. Әділ сөз асауды да ауыздықтарын білгейсің; 3. Айқындық - сөздің басты артықшылығы (*Аристотель*) [3; 5]. **23. Жүйелі сөз - киелі.** 1. Дүниеде екі ғаламат нұр бар: біреуі - күннің нұры, екіншісі - сөздің нұры (*Қадыр Мырза Әли*); 2. Құнды сөз құнарлы ойдан туады (*Л.Н. Толстой*); 3. Керексіз сөз күйдірет от сияқты (*Жүсіп Баласағұни*) [3; 5]. **24. Адамның ұқпағаны - бойына жұқпағаны.** 1. Шешен елге түсінікті болу үшін бүкпесіз ашық болуы тиістігін ескеру; 2. Тіл шеберлігінің құны түсініктілігінде, өйткені сөз түсініксіз болса, көздеген мақсатына жетпейді (*Аристотель*); 3. Қымбат сөз құлақтарға құйылған сайын құны арта түсерін сезіну [3; 5]. **25. Сөз тапқанға қолқа жоқ.** 1. Өзі шілдей, сөзі мірдей; 2. Шешендік сөздердің құндылығы тек шындығында емес, ойының тапқырлығында. Қиядан жол, қиыннан сөз табу - шешеннің бағалы қасиеті; 3. Ойды ойдағыдай жеткізу үшін оралымды, икемді тіл қажет. Нағыз шешен қапияда ой тауып немесе ойлап, ойша сөйлеп, лайықты тапқыр тілмен өрнектеп жеткізеді [5]. **Түйін сөз.** «Шешендер туа пайда болмайды, жүре пайда болады» қағидасын ұстану. *Мәселен, Демосфен, Жиренше шешен тәжірибесі; Данышпан ғұламалардың үздік ойларымен танысу - таңғажайып ой жаттығуы іспетті. Ақылды құнарландырып, ойды сындарлы етеді. Демек, бұлардың жасқа да, жасамысқа да қажетсіз болуы мүмкін емес; Абай ғұламаның «естілердің сөзін ескеріп жүрген адамның өзі де есті болады»* деуі қандай орынды. Демек, қазір қайсысымызға да ақша да, басқа да қат болғанымен, ең басты қат нәрсе - ақыл. Жанашыр достың ақылы. Көргені көп кемелдің, жеткені көп беделдің немесе солардың тереңіне бойлай білген зерде мен зейіннің айтатындары. Махамбет баба мінезді ритор-педагог осы тұжырым-түйіндердің туындысы [32;33].

ӘДЕБИЕТ

[1] Қыдыршаев А.С. Шешендіктануды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. Монография. - Алматы. 2000. – 270 бет.

[2] Қыдыршаев А.С. Шешен-лектордың профессиограммасы. - Орал: БҚМУ баспасы, 2004. – 56 бет.

- [3] Қыдыршаев А.С. Шешендік тағылымы. Орал, 2006. – 146-бет. 2015. – 230 бет.
- [4] Қыдыршаев А.С. Шешендіктану. Орал, 2015. -230 бет.
- [5] Қыдыршаев А.С. Шешен сөйлей білеміз бе? (*Шешен сөйлеу мәдениетінің алтын қағидалары*). Оқу құралы. - Орал, 2017. – 364 бет.
- [6] Борохов Э. Энциклопедия афоризмов. М.: Мысль. 2003. - 686 с.
- [7] Душенко К.В. Большая книга афоризмов. М.: Мысль. - 2006. - 1056 с.
- [8] Шаймерденұлы Е. Қазақ афоризмдері. Алматы, 2008. – 304 бет.
- [9] Энциклопедия мудрости. Литературно- художественное издание. Издательство «РООССА», 2007. - 814 с.
- [10] Назарбаев Н. Ақыл - парасат кітабы. Алматы, RS; Халықаралық Абай клубы, 2015 - 316 бет.
- [11] Шығыс халықтарының мақал-мәтелдері (Құрастырған, аударған Н. Ондасынов). Қазақстан, А., 1977. – 208 бет.
- [12] Афоризмы и крылатые изречения об ораторском искусстве. Сост.: Г.М.Порубова, Н.Н.Порубов. - Минск, 1977. - 66 с.
- [13] Ақыл-ой антологиясы (*Қазақ афористикасы: бағзыдан бүгінге шейін*) (Шаймерденұлы Е., жинап-құрастыру, редакциялық өңдеу, тәржіма, анықтамалық). - Алматы: «Өлке» баспасы, 2012. – 536 бет.
- [14] Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы (8675 мақал-мәтел) (Құрастырушы Жәрдем Кейкін). Алматы. «Аруна» баспасы, 2016. – 632 бет.
- [15] Шыңжаң қазақтарының мақал- мәтелдері. Жинақтап құрастырған Долда Кенешұлы. - Алматы: «Атамұра», 2008. – 208 бет.
- [16] Қазақ мақал-мәтелдері. Құрастырған Ж.Малайсарин. - Алматы: «Ана тілі» баспасы, 2008. – 184 бет.
- [17] Лучшие афоризмы великих людей. Формула успеха (Составитель А.П.Кондрашов). - М.: РИПОЛ классик, 2010, - 640 с.
- [18] Афоризмы о власти. Предвидеть - значит управлять / Сост. Л.Н.Мартыянова. - М.: ЗАО Центрполиграф. 2007. - 383 с.
- [19] Қазақ мақал-мәтелдері. Казахские пословицы и поговорки (Құрастырған және аударған М.Аққозин). - Алматы, «Алматыкітап», 2007. – 272 бет.
- [20] Андрей В. Звезды говорят. 4000 золотых афоризмов на каждый день / Валерия Андреа; пер. с англ. И.И.Комаровой. - М.: РИПОЛ классик, 2006. - 448 с.
- [21] Пословицы, поговорки и загадки калмыков России и ойратов Китая. Составление, перевод БЕТ.Х.Тодаевой. Элиста: ЗАОр «НПП» «Джангар», 2007. - 839 с.
- [22] Кемел Мырзагелді. Ақыл қалта. Астана, «Аударма» баспасы, 2013. – 616 бет.
- [23] Трамп Д. Лидерство. Золотые правила Дональда Трампа / Дональд Трамп, Мередит Мак Ивер. - М.: Эксмо, 2013. - 224 с.
- [24] Саттон Р. Искусство быть хорошим руководителем. Руководство для тех, кто управляет людьми / Роберт Саттон; пер. с англ. Е.Милицкой. - М.Манн, Иванов и Фербер, 2013. - 352 с.

[25] Бальдони Дж. Быть лидером. 50 способов добиться впечатляющих результатов / Джон Бальдони; [пер. с англ. Е.Деревянко] - М.: Эксмо, 2014. - 288 с.

[26] Қыдыршаев А.С., Төлегенова Д.Қ. Искерлік шешендіктану қағидалары. Оқу құралы. - Орал: «Ағартушы» мемлекеттік тілді оқыту орталығы, 2007. – 68 бет.

[27] Қыдыршаев А.С. Мұғалім кадрларының біліктілігін арттыруға шешендіктану ілімінің қатысы // 12 жылдық білім жүйесі және жаңа педагогикалық конференция материалдары. Ақтөбе. 2006, 9-10 бет.бет.

[28] Десеяева Н.Д., Лебедева Т.А., Ассуирова Л.В. Культура речи педагога. Москва: «Академия», 2003. - 192 с.

[29] Негимов С. Шешендік өнер. Ана тілі, А., 1997.

[30] Мишаткина Т.В. Педагогическая этика. Ростов на Дону: «Феникс», 2004. -304 с.

[31] Волков А.А. Основы риторики. Москва: «Академический проект». 2005. - 304 с.

[32] Қыдыршаев А.С. Шешендіктану. Оқулық бакалавриат білім беру бағдарламасы бойынша білім алушы жоғары оқу орнының филология бөлімінің студенттері үшін дайындалған. 4-басылым. – Орал: «Полиграфсервис» ЖШС баспаханасы, 2023. – 424 бет.

[33] Қыдыршаев А.С. Шешен сөйлеймін десеніз... (*Шешен сөйлеу мәдениетінің кешенді әдістемелік қағидалары*). Оқу құралы. Орал, «Полиграфсервис» баспасы, 2023. – 750 бет.

REFERENCES

[1] Kysdyrshaev, A.S. (2000). Sheshendiktanýdy oqytýdyń ғылым-әдістемелік negizderi [Scientific and methodological foundations of teaching rhetoric]. Monograph. – Almaty [in Kazakh].

[2] Kysdyrshaev, A.S. (2004). Sheshen-lektordýń professiogrammasý [Professional profile of the speaker-teacher]. – Ural: BSMU Publishing House [in Kazakh].

[3] Kysdyrshaev, A.S. (2006). Sheshendik taǵylymy [Oratory training]. Ural, – P. 146. 2015. – 230 p. [in Kazakh].

[4] Kysdyrshaev, A.S. (2015). Sheshendiktaný [Oratory]. Ural, -230 p. [in Kazakh].

[5] Kysdyrshaev, A.S. (2017). Sheshen sóilei bilemiz be? (Sheshen sóileý mádenetiniń altyn qaǵıdalary) [Can we speak eloquently? (Golden principles of public speaking culture)]. Educational tool. – Ural – 364 p. [in Kazakh].

[6] Borohov, E. (2003) Ensiklopedia aforizmov [Encyclopedia of aphorisms]. M.: Example. – 686 p. [in Russian].

[7] Dushenko, K.V. (2006) Bolshaya kniga aforizmov [Big book of aphorisms]. M.: Example. - 1056 p. [in Russian].

[8] Shaimerdenuly, E. (2008) Qazaq aforizmderi [Kazakh aphorisms]. Almaty,. – 304 p. [in Kazakh].

[9] Encyclopedia of Wisdom. Literary and artistic publication. Publishing house "ROOSSA", (2007) – 814 p. [in English].

- [10] Nazarbayev, N. (2015) Aqyl - parasat kitabý [Reason is the book of reason]. Almaty, RS; Abay International Club – 316 pages [in Kazakh].
- [11] Proverbs of Eastern Peoples (Compiled and translated by Kh. Ondasynov). Kazakhstan, A., 1977. - 208 p. [in English].
- [12] Porubova, G.M., Porubov, N.N. (1977). Aforizmy krylatye izrechenia ob oratorskom iskýsstve [Aphorisms and proverbs about oratory].– Minsk, – 66 p. [in Russian].
- [13] Anthology of reason (Kazakh aphorism: from origins to the present) (Shaimerdenuly E., compilation, editing, translation, link). – Almaty: Olke Publishing House, 2012. – 536 p. [in English].
- [14] Golden Book of Kazakh Proverbs (8675 proverbs) [Compiled by Zhardem Keikin]. Almaty. Publishing house "Aruna", 2016. – 632 pages. [in English].
- [15] Proverbs of Xinjiang Kazakhs. Compiled by Dolda Keneshuvi. – Almaty: “Atamura”, 2008. – 208 p. [in English].
- [16] Kazakh proverbs. Compiled by J. Malaysarin. – Almaty: Publishing House “Native Language”, 2008. – 184 p. [in English].
- [17] The best aphorisms of great people. Formula for success [Compiled by A. P. Kondrashov]. – M.: RIPOL classic, 2010, – 640 p. [in English].
- [18] Aphorism about power. Foreseeing means controlling L. N. Martyanov. - M.: ZAO "Tsentrpoligraf". 2007. – 383 p. [in English].
- [19] Kazakh proverbs. Kazakh proverbs and sayings [Compiled and translated by M. Akkozín]. – Almaty, “Almatykitap”, 2007. – 272 p. [in English].
- [20] Andreev, V. (2006). Zvezdy govorát. 4000 zolotyh aforizmov na kajdy den/ Valeria Andrea; per. s angl. I.I.Komarovoí [They talk about the stars. 4000 golden aphorisms every day / Valeria Andrea; lane from English I. I. Komarova]. – M.: RIPOL Classic,– 448 p. [in Russian].
- [21] Proverbs, sayings and riddles of the Kalmyks of Russia and the Oirats of China. Compilation and translation of BET. Kh. Todaeva. Elista: JSC NPP Dzhangar, 2007. – 839 p. [in English].
- [22] Kemal, Myrzageldi. (2013). Líderstvo Zolotye pravíla Donalda Trampa / Donald Tramp, Meredit Mak Iver. [Pocket mind. Astana, Publishing House “Audarma”],– 616 p. [in Russian].
- [23] Trump, D. (2013). Líderstvo. Zolotye pravíla Donalda Trampa / Donald Tramp, Meredit Mak Iver. [Leadership. Donald Trump's Golden Rules / Donald Trump, Meredith McIver] – M.: Eksmo– 224 p. [in Russian].
- [24] Sutton, R. (2013). Iskýsstvo byt horoshím rýkovoditelem. Rýkovodstvo dlá teh, kto ýpravláet lúdmí / Robert Satton; per. s angl [The art of being a good leader. A Guide for Those Who Manage People / Robert Sutton; lane from English E. Militetskaya] - M. Mann, Ivanov and Ferber, - 352 p. [in Russian].
- [25] Baldoni, J. (2014). Byt líderom. 50 sposobov dobítsá vpechatláúshih rezýltatov / Djon Baldoni; [per. s angl. E.Derevánko] [Be a leader. 50 ways to achieve impressive results / John Baldoni]; [transl. from English E. Derevianko] - M.: Eksmo - 288 p. [in Russian].

[26] Kydyrshaev, A.S., Tolegenova, D.K. (2007). Iskerlik sheshendiktany qaǵıdalary. Oqý quraly [Principles of business rhetoric. Educational tool]. - Ural: State Center for Language Training “Agartushy”, - 68 p. [in Kazakh].

[27] Kydyrshaev, A.S. (2006). Muǵalim kadrlarynyń biliktiligin arttyrýǵa sheshendiktany iliminiń qatysy // 12 jyldyq bilim júesi jáne jańa pedagogikalıyq konferensia materialdary [The role of teaching rhetoric in professional development of teachers // Materials of the 12-year education system and the new pedagogical conference]. Aktobe.,pp. 9-10. [in Kazakh].

[28] Desyaeva, N.D., Lebedeva, T.A., Assuirova, L.V. (2003). Kúltúra rechı pedagoga [Teacher of culture and speech]. Moscow: “Academy”. – 192 p. [in Russian].

[29] Negimov, S. (1997). Sheshendik óner [Oratory]. Native language, A. [in Kazakh].

[30] Mishatkina, T.V. (2004). Pedagogicheskaia etika [Pedagogical ethics]. Rostov-on-Don: “Phoenix” -304 p. [in Russian].

[31] Volkov, A.A. (2005). Osnovy ritoriki [The basis is rhetoric]. Moscow: “Academic Project”.– 304 p. [in Russian].

[32] Kydyrshaev, A.S. (2023). Sheshendiktany. Oqýlyq bakalavriat bilim berý baǵdarlamasy boyınsha bilim alýshy joǵary oqý ornynyń filologıa bóliminiń stýdentteri úshin daıyndalǵan [Oratory. The textbook was prepared for students of the university's philological faculty in the undergraduate educational program]. 4th edition. - Ural: Printing house "Poligraphservice" LLP - 424 p. [in Kazakh].

[33] Kydyrshaev, A.S. (2023). Sheshen sólemin deseńiz... (Sheshen sóleý mádenietiniń keshendi ádistemelik qaǵıdalary). Oqý quraly [If you want to speak eloquently... (Comprehensive methodological provisions for the culture of eloquent speech)]. Educational tool. Ural, Publishing house "Poligraphservis", - 750 p. [in Kazakh].

**Кыдыршаев А.С., Акболатов А.А., Турганалиева Г.Г.
РИТОР-ПЕДАГОГ С ХАРАКТЕРОМ МАХАМБЕТ БАБА**

Аннотация. В статье подробно рассказывается о личности педагога-ритора с характером Махамбета бабы. Впервые наш предок будет определен в контексте великого учителя нации, личность поэта будет отражена в образе национального достояния, педагогического деятеля независимой страны. Также в статье будет проанализирована культура воспитания патриотической личности в воспитании целого поколения педагогических профессий. Для современного ритора-учителя характерны ораторская этика, ораторское мастерство, ораторская эрудиция, ораторская импровизация. Анализируются организационные, дидактические, рецептивные, коммуникативные, исследовательские, научно-познавательные особенности педагогической способности, присущие ритору-педагогу. В результате будет представлена модель личности педагога-ритора с характером Махамбета баба, которая является областью искусства, реализуемой красноречием и способствующей всем достижениям в словах.

Ключевые слова: Ритор-педагог; национальная идентичность; культура ораторской речи; национальная ценность; личность; народная традиция;

ораторское искусство; ораторская импровизация; ораторское искусство; педагог; эрудиция; рецептивность; этикет; эстетика.

**Кудыршаев Абат, Акболатов Аидарбек, Турганалиева Ганмиркун
A RHETORICIAN-TEACHER WITH THE CHARACTER OF
МАХАМБЕТ БАБА**

Annotation. The article describes in detail the personality of the teacher-rhetorician with the character of Makhambet baba. For the first time, our ancestor will be defined in the context of the great teacher of the nation, the personality of the poet will be reflected in the image of a national treasure, a pedagogical figure of an independent country. The article will also analyze the culture of education of a patriotic personality in the education of a whole generation of teaching professions. The modern rhetorician-teacher is characterized by oratorical ethics, oratorical skills, oratorical erudition, oratorical improvisation. The organizational, didactic, receptive, communicative, research, scientific and cognitive features of the pedagogical ability inherent in the rhetorician-teacher are analyzed. As a result, a model of the personality of a teacher-rhetorician with the character of Makhambet Baba will be presented, which is an area of art realized by eloquence and contributing to all achievements in words.

Keywords: Rhetorician-teacher; national identity; culture of oratory; national value; personality; folk tradition; oratory; oratory improvisation; oratory; teacher; erudition; receptivity; etiquette; aesthetics.

УДК 82

МРНТИ 17.01.07

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).15

¹Умарова Г.С., ²Тюлебаева К.К.*

^{1,2}Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Уральск,
Казахстан

*Автор-корреспондент: komysajtulebaeva@gmail.com

E-mail: umarova_1959@mail.ru, komysajtulebaeva@gmail.com

ВОСТОЧНЫЕ МОТИВЫ В ПОЭЗИИ СЕРЕБРЯНОГО ВЕКА

Аннотация. Статья отражает результаты исследования проблемы Востока, восточных мотивов в европейской, русской поэзии эпохи романтизма в сопоставлении с отображением восточных мотивов в поэзии серебряного века в русской литературе в начале двадцатого столетия. Отмечается общее и отличие в художественных текстах темы Востока и восточных мотивов у европейских и русских поэтов-романтиков. Дается описание сравнительного анализа присутствия феномена Восток и восточных мотивов в произведениях поэтов серебряного века.

В статье доказывается мысль о реальном погружении поэтов символистов, акмеистов, футуристов и других, в отличие от романтиков, в мир восточной философии, поэзии. Сообщается об изучении поэтами начала двадцатого века миропонимания поэтов восточной культуры. Выявляется концептуально принципиальная новизна в отображении ими феномена Восток, открытие ими поэзии Китая, Японии, Индии и др. Говорится об особенном восприятии поэтами серебряного века скифов как детей свободной природы и скифства как стихийного явления, несущего очищение.

Статья содержит сообщение об индивидуальном художественном стиле почти каждого из поэтов эпохи серебряного века, на который оказали воздействие глубинные традиции восточной поэзии. В.Соловьев отмечает синтез культуры Востока и Запада; Д.Мережковский – «религию без Бога, религию земную, безнебесную» в Китае, способной привести к «некатастрофичному исходу» в истории человечества; Н.Гумилев восхищен «садом цветов» в персидской поэзии как символом истины об единстве человека с природой, мирной деятельности человека, не стремящегося к войне, уничтожению всего живого; К.Бальмонт – восхищение цветущими растениями, подобно в японской поэзии, как символ приближения к божественному; В.Хлебников – позитивные силы, хранящиеся в Востоке для будущего; историко-национальный потенциал Азии для человечества и др.

Ключевые слова: восточные мотивы; иррациональное начало; серебряный век; завораживающий мир; духовная категория.

Введение

Проблемы отображения восточных мотивов в русской литературе становились темами исследования литературоведов не только в прошлом

столетии, но и продолжают вызывать интерес современных ученых. Существует мнение, что поэзия романтиков европейской литературы воспринимали мир искусства Востока как часть общей восточной и западной культуры, цивилизации. Восточный мир их романтической поэзии носил более условный, фантастический характер. Восток, по их пониманию, представлял культуру народов Средиземноморья – Сицилии, Кипра, Крита, а также Албании, Египта, Турции, Мальты, Марокко – стран Ближнего Востока [1, с.28]. Русские поэты-романтики, в первую очередь, Пушкин и Лермонтов, позже поэты серебряного века, понимали и отображали Восток совершенно по-иному. Восток у них, в отличие от поэтов-романтиков европейской литературы, был близкой территорией, находящийся вблизи, граничащий с Россией или даже входящий в состав их страны. Ими считались Кавказ, Карпаты, заволжские степи.

В поэзии Гюго, Байрона и раннего Делакруа и др. встречается волшебное изображение восточной экзотики, сопровождаемое их собственными видениями, фантазиями, часто подкреплёнными для европейцев девятнадцатого столетия сведениями и штампами, очень редко вкраплёнными собственными впечатлениями, которые получили путешественники по странам Востока. Русские романтики включали в свои произведения реальные, достоверно описанные природные ландшафты, стремясь показать глубинные элементы восточной культуры. Впервые в поэме А.С.Пушкина «Кавказский пленник» герой замечает своеобразие «их веры, нравов, воспитанье», «гостеприимство, жажду брани, / «движений вольных быстроту». Его удивляет «их жизни простота», бесхитростность их удобной одежды [2, с.99]. Русского поэта-романтика восхищает необычное своеобразие горного пейзажа Кавказа, он описывает с восторгом горные равнины, бушующее море, сказочную дымку тумана, песчаную бурю и ливень. Лирического героя Пушкина завораживает красота кавказской ночи, он воспевает утреннюю свежесть местности, столь роскошной и непривычной. Кавказский пейзаж способствует Пушкину-романтику описать как бы свой мир грёз, непохожий на несовершенные русские реалии того времени. Поэт-романтик вдохновляется завораживающим миром Востока, остро воспринимая тонкости восточного жизнеустройства.

Европейские романтики прибегали к описанию цветущих садов, трели птиц, покоя и тишины рассвета, стихии моря как показатель гармонии и красоты Востока. Пушкин же к совершенству кавказской природы относит величественные горы с устремленными к небесам заснеженными вершинами, как мощь и неприступную красоту, олицетворение недостижимых романтических грёз.

Для русского романтика Восток с уникальными традициями и обычаями хранит в себе иррациональное начало, где жизнь человека протекает на лоне природы, его поведение чаще непредсказуемо, настроение быстро меняется. Здесь царит особенная атмосфера, в которой часты неожиданности и тайны, контрасты и противоречия. Особенно такое восприятие Востока читатель заметит на страницах романа М.Ю.Лермонтова «Герой нашего времени». Лермонтов говорил А.А.Краевскому о том, как многому научился у азиатов, о своем желании проникнуться «в таинство азиатского мирозерцания, зачатки которого и для самих азиатов», и для русских «еще мало понятны». Русский поэт был уверен в

существовании на Востоке «тайника богатых откровений» [3, с.250]. Русские романтики пытались отобразить сознание, душевное состояние, духовное начало культуры человека Востока.

В то же время о восприятии русскими, в частности, славянофилами Востока при критике Запада, по мнению исследователя Ю.Самарина, имелось в виду лишь самобытность России как христианского Востока. При этом их отношение к Азии оставалось европейским, не считаясь никак образцом ни китайский, ни буддийский, ни мусульманский Восток. В их понимании Восток, считает исследователь, заканчивался границами Урала, но «не Ислам, не Татары, а мир Славяно-Православный, наш единоплеменный и единоверный». К Западу они относили мир Романо-Германский или Католико-Протестантский» [4, с.98]. Несмотря на то, что Азия была соседом огромной России, даже являлась частью большого государства, считает исследователь Кузнецов, русская интеллектуальная мысль XIX века «всегда скрыто или откровенно стыдилась Азии, как стесняются перед авторитетными и просвещёнными гостями бедного, некультурного и непредсказуемого родственника» [5, с.164].

Своеобразие отображения конкретного, а не мистического Востока, восточных мотивов очень отлично и уникально в начале двадцатого столетия получилось у поэтов серебряного века в русской литературе. Далее мы изложим основные положения результатов исследований современных филологов и наше видение данной проблемы.

Материалы и методы исследования

В ходе исследования проблемы отображения Востока, восточных мотивов в поэзии серебряного века нами использованы биографический, историко-литературный, а также мифологические и структурно-семантические методы анализа текста.

Результаты исследования

Принципиально отличное восприятие Востока наблюдается в поэзии серебряного века в русской литературе в начале XX столетия. Восток для многих поэтов серебряного века означал погружение в атмосферу восточной поэзии и миропонимания ее поэтов, поиск восточных традиций духовных истоков; воздействие на русскую культуру, по Вяч.Вс.Иванову, «внешних поэтических форм и самого быта Востока» [6, с.98]; восприятие В.Соловьевым путешествия в Восток как поиски истоков Духа веры и любви. Присутствовало представление Востока в качестве олицетворения ислама, причем ислам не как символ веры.

На отражение восточных мотивов в поэзии серебряного века оказало немалое влияние эсхатологическое миропонимание поэта-философа В.Соловьева, выразившееся в статье «Враг с Востока». В ней автор представил свою идею о «панмонголизме». Суть ее в предсказании философом неминуемого столкновения европейского Запада со сплоченной силой азиатского Востока, которое может привести к уничтожению западной культуры. По прогнозам В.Соловьева, «дальняя Азия», не раз опустошившая своими полчищами кочевников «христианский мир», может вновь одолеть «своими культурными и духовными силами, сосредоточенными в китайском государстве и буддийской религии» [7].

В то же время поэт В.Соловьев в стихотворении «Ех oriente lux. (Свет с Востока)» (1890) утверждает, что, когда весь «мир опять в крови»/ Душа вселенной тосковала / О духе веры и любви! Мир спасает «...свет с Востока.../ С Востоком Запад примирил. Предполагается, что «слово» используется В.Соловьевым в значении «просветление» [8]. Свою концепцию всеединства о синтезе культур Востока и Запада В.Соловьев выразил в научном труде «Исторические дела философии».

Яркий представитель поэзии серебряного века Д.Мережковский в статье «Грядущий Хам» (1906) вводит метафору о Китае как царстве «вечной середины», абсолютной посредственности и мещанства, одновременно говоря о «духовной основе Китая». Поэт имеет в виду учение Лао-Цзы и Конфуция в качестве «совершенного позитивизма, религии без Бога, религии земной, безнебесной» [9, с.10].

Восточные мотивы звучат в стихотворении «Восточный миф» (1887) у символиста Д.Мережковского [10]. В нем лирический герой царевич, «взлелеянный в тиши чертога золотого», пребывает в неведении о жизни, он «никогда не видел мук и слез/ Про зло не говорил никто ему ни слова». Герой пребывает в сознании безысходного одиночества. Когда же ему удалось побывать вне «чертога золотого», он сталкивается со страшной картиной реальной жизни: видит человека, которого настигла «старость роковая», одинокого, теперь никому не нужного. Царевич в ужасе узнает о подобном конце жизни каждого живущего. Ему непонятно, почему же тогда люди слушают музыку, восхищаются красотой цветов, если удел у всех таков. Но через семь дней (цифра очень значимая в восточной культуре) герой вновь пускается в путешествие, где его теперь пугает вид умирающего больного. На его вопрос, что же могло с ним случиться, раб поясняет, что в природе человека может ожидать любой недуг: В лобзаннях женщины и в пенящемся кубке,/ В прозрачном воздухе, и пище, и воде!..», в результате недуг превращает человека в немощного, хрупкого, точно «стебли высохшей травы».

Вновь через семь дней герой пускается в путь познания жизни, встречает умирающего молодого человека и рядом его рыдающих мать, отца, жену. Герой не понимает, почему же умирающий не слышит полных горечи слов любимых, раб же истолковывает царевичу состояние умирающего: ему этот мир теперь не значим, он в мире ином.

В последующем, увидев на лоне природы «не учителя, не пророка», а простого поденщика, ночующего в степи, не страшась «ни муки, ни болезни», но имеющего «сердце любящее», говорящего людям о добре», учившего «простых людей», «не жалуясь на рок», герой в корне меняет свое отношение к жизни, следует принципам жизни странника «любить» жизнь. Герой стыдится, что, «как в этой роскоши, не видел слез и муки», он «жизнь дерзнул назвать ничтожной и пустой.. Он упрекает себя, что не понимал «смысла и цели вселенной». Он называет себя «больным, глупым, несчастным дитя», который «без веры, без любви решал дерзновенно/Вопросы вечные о тайнах бытия. Он приходит к выводу, что его помощь нужна «миллионам голодных, гибнущих, истерзанных людей». Счастье ему теперь видится в ранее ему неведомом деле: «в

любви, в простой любви ко всем». По Мережковскому, тайна восточного мировосприятия заключается в совершенно ином аспекте, чем у европейца. Восточное миропонимание приходит через осмысление вечных вопросов бытия.

Лирический герой «Восточного мифа» в поиске своего собственного «Я», в процессе инициации, в замкнутом пространстве «одиноким кельи». Подобная изоляция способствует интуитивному, иррациональному постижению мира. По суждению Т.Ю. Ковальчук, жизнь героя «предстает как искупительная жертва, положенная в основу будущего гармоничного мироустройства». Время представлено в «черере мгновений», где герой ощущает себя «звенком» жизненной цепи». Его состояние двойственно. Он как бы частица мировой истории, «ступень» на пути к лучшему миру, но, в то же время, он затерян, сильно развитое личностное начало лирического героя рождает в его душе чувство затерянности, «стёртости» в безмерности мирового пространства и бесконечности временного потока [11]. В «Восточном мифе» современники поэта отмечали характерную эстетическую позицию Мережковского, акцентируя философское содержание, иллюстрацию его философской системы в поэтическом творчестве. Лирику Мережковского, ее мотивы, формы, А. Долинин называет единственной областью, в которой «обнажается мироощущение» поэта; «той самой основой, почвой», послужившей росту «многообразного, чрезвычайно осложненного его творчества» [12, с. 272]. Можно согласиться с Л.П. Щенниковой, что стихотворение «Восточный миф» демонстрирует поэтическое мироощущение художника в период его творчества, когда поэт был в поиске «найти путь к некастрофическому «исходу» [13, с. 8].

Восточные мотивы в поэзии серебряного века связаны с интересом поэтов к явлению, называемому «скифством». Оно было известно с эпохи Геродота. В начале двадцатого столетия философы, поэты превращают понятие «скифство» в один из вариантов актуальных на стыке веков философских идей, чаще мифологизируя его в поэзии. Тема «скифов», понятие «скифство» становятся главными в поэзии. Это «Скиф пляшет» Вяч. Иванова (1891), «Мы скифы» (1899), «Скифы» (1900) и «Древние скифы» (1916) В. Брюсова; «Скифы» (1893) К. Бальмонта, «Скифское» (1908) В. Хлебникова, «Скифские суровые дали» (1908-1920) Ф. Сологуба, «Скифы» (1918) А. Блока, «Дикое поле» (1920) М. Волошина, «Скифское» (1923) М. Цветаевой и др.

Стихийность, безудержность, вольные начала, буйство видят в скифах поэты серебряного века. Почти все они еще видели в скифстве «панмонголизм» В. Соловьева, осмысливающий вечную проблему «Восток-Запад», как взаимоотношения двух миров. По мнению исследователя Е.В. Концовой [14] образ сильного и храброго наездника, кочевника, виртуозного стрелка из лука, признающего только бога войны, преданного древним обычаям, составляют, в первую очередь, образную систему художественных текстов о «скифах». Главной проблемой в них выступала проблема цивилизации и стихии естественного бытия. Важной является мысль о скифах не в качестве варварских племен, а стихией, несущей очищение, уничтожая на своем пути все старое. Скифы поэтов серебряного века, по мысли Е.В. Концовой, выполняют роль мифологемы обновляющей стихии, близкой к природе, естественным реалиям, не испорченной

цивилизацией. Скифы, по их пониманию, – это те, кто желал подчеркнуть свою патриархальность, «варварство», духовное здоровье и желание жизни, отличаясь от устоявшегося, одряхлевшего развития старой Европы.

Стремление осветить «скифскую» тему в поэзии способствует порождению целой идеологии «скифства», которая нашла свое отражение в издании А.Белым, В.Брюсовым, С.Есениным, Н.Клюевым, М.Пришвиным и др. сборников «Скифы I» (1917) и второго сборника (1918). В результате «скифство», по Е.В.Концовой, становится значительным эстетическим явлением. «Скиф» поэзии серебряного века не знает «Бога, который бы нашептал сомнения там, где ясен и звучен призыв жизни. / Бог скифа неразлучен с ним, на его поясе – кованый бог» (Скифы I, 1917. – с.7). Здесь же объяснялось, что скифство есть течение, в котором можно найти «искания духа мятущихся духовных скифов» (Скифы I, 1917. – с.6). Скифство ставилось в этом манифесте на уровень романтики простора и воли. Скифу противопоставляют Мещанина, а не Эллин, у которого, как и у Скифа, присутствуют светлый и ясный ум. Прозябание полагается врагом «Скифа». Скифы вызывали восхищение, их представляли детьми свободной природы. Часть поэтов серебряного века считали нашествие скифов как движение, несущее очищение, уничтожая пережитки старого мира.

Своеобразно восприятие «скифов» у Блока, связанного с сюжетом, полагает П.Кузнецов [5, с.177], ставшим позже в литературе архетипическим. Архетипический сюжет «о духовном аристократе» А.Блока пытается предать анафеме европейский гуманизм, на котором он вырос. Его молодость формировалась на основе «утонченной европейской культуры». Раньше его восхищение и удивление вызывали «готика средневековья, великое прошлое Европы». Теперь «духовный аристократ» пытается скинуть с себя опостылевший сюрчук так называемого «побочного дитя западного христианства». Личность героя Блока, подчеркивает Кузнецов, не в силах выдержать «собственного напряжения» и старается «развоплотиться, раствориться в духе музыки, в древних безличных стихиях, все еще доносимых до цивилизованной Европы ветрами Востока».

«Скифы» Блока несколько иначе понимает современный исследователь Е.В.Бессчетнова [15]. Она отмечает у автора стихотворения его видение нравственного и культурного распада от монгольской угрозы. По ее мнению, Блок изображает, как «новая, постреволюционная Россия, которую ненавидит «старый Запад», перестаёт быть «щитом» между враждующими западной и восточной культурами, становится «варварской и темной».

Особое мироощущение, таинственное, не поддающееся пониманию явление, ощущает скифию Марина Цветаева («Скифское», 1923). Для нее это своего рода грандиозное чуждое пространство, сохраняющее свою неодолимость, даже в отношениях между людьми. По Е.Концовой, для Цветаевой скифия – неподдающееся физическому преодолению (перебежать, переехать) пространство.

Таким образом, в первую очередь, стремление русской литературы осмыслить Восток в начале двадцатого столетия продиктовано веком предыдущим. Во-вторых, концептуально принципиальную новизну в восприятие феномена «Восток» вносит поэзия серебряного века.

Русских поэтов, деятелей культуры привлекал Восток, говорится в исследовании Е.Концовой, возможностью поиска ответов общих корней человечества. Исследователь напоминает очень продуктивный, предложенный Вяч.Вс.Ивановым метод анализа описания воздействия глубинных восточных традиций, духовных поисков на европейскую поэзию, и также оказание влияния на неё «внешних поэтических форм и самого быта Востока» [4, с.446]. Е.Концовой акцентируется внимание на совете Вяч.Вс.Иванова об изучении того, «как Восток в Европейской поэзии сказывается в самой форме сочинений о Востоке» [4, с.451]. В итоге, выделяемые Вяч.Вс.Ивановым методы могут оказать существенную помощь в прояснении различных аспектов исследования популярной в литературоведении проблемы соотношения «Востока» и «Запада» в художественном сознании рубежа XIX - XX вв.

Уникальность «Востока» с духовно-религиозными идеями в творчестве К.Бальмонта, Н.Гумилева и В.Хлебникова способствует осмыслению эстетических проблем. Своеобразие осмысления Востока каждым из поэтов серебряного века продиктовано установками определенного поэтического направления – символизма, акмеизма, футуризма. Одновременно оно зависит от собственно авторского, индивидуального осмысления художественного стиля каждого из поэтов. Все же видение Востока К.Бальмонтом, Н.Гумилевым и В.Хлебниковым, разумеется, не ограничено, по Е.Концовой, лишь поисками в аспекте эстетических программ.

Изучение К.Бальмонтом Востока строилось на основе впечатлений от его поездок в восточные страны Индийского и Тихого океанов, Китая, Японии, изучением буддизма, сбором фольклора и переводом восточной литературы на русский язык. Им были переведены мифы Океании, египетской поэзии, поэма буддийского драматурга Ашвагхоши «Жизнь Будды». Вследствие этого «Восток» К.Бальмонта своеобразен индо-буддийскими мотивами, «восточной мудростью» в циклах лирических произведений «Индийские травы», «Великое Ничто», «Фейные сказки». При этом поэтом сохраняется собственные духовно-религиозные контуры. Символист К.Бальмонт достигает при этом универсальную для своего художественного стиля категорию «мига-бытия», достигая ранее невиданную интерпретацию красоты в своей лирике. У Бальмонта, как и в японской поэзии и культуре, любование и восхищение красотой цветущих растений равнозначно приближению к божественному.

Поэзия Н.Гумилева отличается восприятием Востока через призму персидской темы как жизнеспособной формы культуры. Гумилевский Восток выступает как средство отображения земного, «вещного» мира в рукописном сборнике «Персия», где персидская миниатюра явилась символом нетленного мира искусства. На такие высоты Н.Гумилев выходит на основе увлечения поэзией исламских поэтов-мистиков Гафиза, Саади, Хайяма, Насири Хосрова. Стихотворение акмеиста «Пьяный дервиш» из сборника «Персия» было навеяно русским переводом стихотворения Насири Хосрова «Песни» [16, с.63]. Гумилевым была воспринята суфийская символика покровы вечности через архетип восточной поэзии лика некоей красавицы или красавца с пышными темными кудрями. Суфийскую символику *покровы вечности* можно было

заметить на лице героини/героя только при дуновении сильного ветра, открывающего кудри с её/его лица. Суфийскую символику *покрова вечности* в гумилевском варианте звучит так: *Мир – лишь луч от лица друга,/ Все иное – тень его* [17].

«Дитя Аллаха» (1916) – так назвал акмеист Н.Гумилёв свою восточную поэму. Поэма посвящена Гафизу. На персидском языке имя героя звучит как Хафиз, воспринимаемый как «хранитель Корана». Поэт-мудрец Гафиз в гумилевской поэме – бывший дервиш. Он, став аскетом, выбирает местом жительства самый край пустыни, чтоб посвятить себя служению Всевышнему. Однако Гафиз решает изменить свою жизнь на воспевание радостей земной жизни. Решение Гафиза происходит под влиянием Пери, дитя Аллаха, волшебного существа в образе прекрасной крылатой женщины (в персидской мифологии она защитница людей от злых духов), и по наставлению покровителя странствующих и путешествующих Хизра. В поэме до встречи с поэтом-мудрецом Пери получает благословение и награждение познать земную любовь лучшего из сыновей Адама за свою находку бесценной подковы иноходца Магомета. Награждение в виде Соломонова кольца Пери получает от святого Дервиша, который советует ей «кольцо милому надеть». Для охраны Пери от недостойных претендентов святой Дервиш отправляет с ней Единорога.

В поисках земной любви лучшего из сыновей Адама Пери проходит испытание трижды. Первым ей встретился юный гурман любви Юноша. Ему были по нраву только наслаждения в жизни. Вторым стал сильный по характеру воин Бедуин, видевший свое предназначение в жизни только в участии в войнах. Оба героя, которыми увлеклась Пери, погибают. Разочарованная и опечаленная Пери пускается в Багдад, где так и не находит лучшего из сыновей Адама. В беспрестанных поисках «мира сладчайшего любви земной», «чтоб заслужить прощенье/ за содеяное зло» (смерть двум молодым людям) Пери слышит изумительное пение Гафиза. Пери восхищаются его «кудри черные». Здесь можно отметить, что Гумилев использует суфийскую символику *покрова вечности* в образе черных кудрей Гафиза.

Хизра, бессмертного покровителя странствующих и путешествующих, владеющего живой водой, в поэме Гумилев величает «отцом садов». Образ Хизра в суфийской поэзии встречается как седобородый старец. Его постоянным одеянием всегда является зеленый халат. В суфийских источниках Хизр является символом ислама. По восточному поверью везде начинает расти трава и расцветать сады, где только вступят ступни Хызра. В поэме Гумилева, как и в суфийской поэзии, «сад» с источником живой воды означают «истину». Полагаем, что по Гумилеву, восточная истина жизни в близости человека к природе, в облагораживании ее человеком, а не участие его в уничтожающих людей войнах.

Доминантами азиатских образов выделяется Восток в поэзии футуриста В.Хлебникова. В поэме «Хаджи-Тархан» Восток владеет потенциалом, в котором мир найдет силы для будущего. В художественном мире В.Хлебникова понятие «Восток-Россия-Запад» представлен через символы: степь – река – море, Астрахань-Петербург, холм – храм. Доминирующими выступают восточные

образы. «Восток» В.Хлебникова имеет историко-национальный аспект, расширяющий и уточняющий идею Азии.

О прочности своего «азиатского дома» в русской поэзии писала А.Ахматова, обращаясь к тем, «кто посмеет сказать, что здесь» она «на чужбине» [18,с.447]. Стихотворение написано в дни ее переезда в годы войны из осажденного Ленинграда в Ташкент. «Азиатские» корни Ахматовой в ее фамилии от бабушки-татарки. В стихотворениях о Ленинграде, созданных в Узбекистане [16, с.4], проступает образ Востока: Заснуть огорченной,/ Проснуться влюблённой, / Увидеть, как красен мак. / Какая-то сила/ Сегодня входила/ В твоё святилище, мрак!/ Мангалочный дворик,/ Как дым твоё горек,/ И как твой тополь высок.../ Шахераза/ Идет из сада../ Так вот ты какой, Восток!

«Рысьи глаза» Азии, по Ахматовой, способны как что-то «томительное, и трудное» могут невольно влиться «словно вся прапамять» в ее сознание». Даже после отъезда в Ленинград, в лирике А.Ахматовой будет теплом звенеть Ташкент как символ Востока, где она «была здесь лет семьсот», но «все так же льется Божья милость/ С непререкаемых высот...».

Таким образом, уникальность поэзии серебряного века в русской литературе заключалась в их реальном исследовании, погружении в восточную поэзию, в попытке исследовать миропонимания ее поэтов, в поиске восточных традиций духовных истоков; в использовании поэтики восточной лирики в своем художественном стиле. Восточные мотивы в поэзии серебряного века были продиктованы стремлением русской романтической поэзии осмыслить Восток предыдущим веком. Восточные мотивы в лирике поэтов серебряного века представили концептуально принципиальную новизну в понимании феномена Восток, восточной поэзии и культуры.

Заключение

Результаты исследования отображения восточных мотивов в поэзии серебряного века показали отличие восприятия у европейских и русских поэтов эпохи романтизма. Европейской поэзии того времени было присуще отображение Востока более романтическое, условное. В их произведениях фантастические события в сказочном Востоке происходят на фоне гармоничной и прекрасной природы. Русские романтики увидели на Востоке, в частности, на Кавказе, первозданную природу с ее горами как мощь, олицетворение непреступной красоты, недостижимых романтических грёз, и что в культуре восточных народов с их уникальными традициями и обычаями она заметили иррациональное начало. И у европейских, и у русских романтиков Азия оставалась европейской, без интереса и знаний ни к китайскому, ни к буддийскому, ни к мусульманскому Востоку.

Уникальное отражение Востока, восточных мотивов наблюдается в поэзии серебряного века в русской литературе в начале XX века. Поэты, представители символизма, акмеизма, футуризма и не принадлежащие к этим течениям другие поэты, в эпоху исторического катаклизма обращаются к культуре и поэзии восточных народов. Часть их предпринимает путешествие по странам Индии, Китая, Японии и др., с целью погружения в мир восточной лирики, пытаясь изучить художественный мир восточных поэтов. В отличие от европейских и

русских поэтов романтизма, серебряный век реально пытается прикоснуться к миру скифов, в философию скифства как в стихию очищения, естественного бытия, не испорченной цивилизацией. Серебряный век вводит совершенно иное, новое концептуально принципиальное понимание феномена Восток, восточной поэзии и культуры, открытый поэтами в результате поиска ими общих корней человечества, истоков Духа. В итоге в их индивидуальном художественном стиле заметно влияние глубинных восточных традиций, духовных поисков, поэтики при введении в произведения восточных мотивов.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Искандарова Н.Б. Тема Востока в творчестве А.С.Пушкина // Вестник науки и образования. – №3 (81). Часть 2. – 2020. – С. 28-31.
- [2] Пушкин А.С.. Кавказский пленник. Текст. – URL: <https://ilibrary.ru/text/441/p.1/index.html?ysclid=ls79ct4ima820429911>. – 179 с. (дата обращения: 14.11.23).
- [3] Лермонтов М.Ю. Полн. собр. соч. – М.: Воскресение, 2000. – Т.2. – 401 с.
- [4] Самарин Ю. Сочинения: В 2 тт. – Т.1. – М.: РОССПЗН, 1991. – 278 с.
- [5] Кузнецов П. Евразийская мистерия. – «Новый мир», 1996. – №2. – С.163-186.
- [6] Иванов Вяч.Вс.. Хлебников и наука // Пути в неизвестное. – М.: Советский писатель, 1986. – С.406 – 409.
- [7] Соловьев В. Сочинения: В 2 тт. – Т.2. – М.: Мысль, 1989. – 822 с. – С.432.
- [8] Соловьев В. Ex oriente lux. (Свет с Востока). Стихотворение, 1890. – Художественная литература. – URL: <https://azbyka.ru/fiction/> (дата обращения: 17.11.23).
- [9] Мережковский Д. Полное собр.соч. – Т.14. – 1994.
- [10] Мережковский Д. Искусство Серебряного века. – URL: vk.com (дата обращения: 17.11.23).
- [11] Ковальчук Т.Ю. Пространственно-временная организация художественного мира поэзии Д.С.Мережковского, 2011. – URL: <https://www.dissercat.com/> (дата обращения: 02.12.23).
- [12] Долинин, А. Дмитрий Мережковский // Русская литература XX века (1890-1910) : в 2 т. / под ред. С. А. Венгерова. – М. : Издат. дом «XXI век – согласие», 2000. – Т. 1. – С. 279-332
- [13] Щенникова Л. П. Дмитрий Мережковский: структура сознания философствующего поэта на пороге XX века. // Филологические науки. – 2003. – № 6. – С. 3-11.
- [14] Концова Е.В. Своеобразие поэтического «Востока» в литературе серебряного века: К.Бальмонт, Н.Гумилёв, В.Хлебников// Автореф.к.ф.н., 2003. – URL: <https://www.dissercat.com/> (дата обращения: 10.12.23).
- [15] Бессчетнова Е.В.. Панмонголизм. 2024. – 11 января. – URL: <https://bigenc.ru/c/panmongolizm-9f1c80?ysclid=lsdk7dxfb1401473139> (дата обращения: (17.12.23).

- [16] Гаджиева Д.А. Восток в творчестве поэтов и писателей серебряного века как отражение евразийской мысли. // Известия ДГПУ, №4, 2015. – С.62 – 66.
- [17] Гумилев Н. Поэзия. – URL: <https://www.culture.ru/poems/38645/pyanyi-dervish?ysclid=lsdnxdn88k754202541> (дата обращения: 30.01.24).
- [18] Ахматова А.А. Собр.соч.в 2 т. – Т. 1. – М.: Правда, 1990. – С.447

REFERENCES

- [1] Iskandarova, N.B. (2020). Tema Vostoka v tvorchestve A.S.Pushkina [The theme of the East in the works of A.S. Pushkin]. *Vestnik nauki i obrazovaniya*. – №3 (81). *Chast' 2*. [in Russian].
- [2] Pushkin, A.S.. Kavkazskiy plennik. Tekst [Complete collection of works.] – URL: <https://ilibrary.ru/text/441/p.1/index.html?ysclid=ls79ct4ima820429911>. (date of application: 14.11.23) [in Russian].
- [3] Lermontov, M.YU. (2000). Poln. sobr. soch. Moscow [in Russian].
- [4] Samarin, YU. (1991). Sochineniya: V 2 tt. [Essays: In 2 tt] – Т.1.Moscow [in Russian].
- [5] Kuznetsov, P. (1996.) Yevraziyskaya misteriya. [The Eurasian Mystery] – «Novyy mir» [in Russian].
- [6] Ivanov, Vyach.Vs. (1986). Khlebnikov i nauka [Khlebnikov and science]. *Puti v neznyayemoye*. Moscow [in Russian].
- [7] Solov'yev, V. (1989). Sochineniya [Essays: In 2 tt]: V 2 tt. –Т.2. Moscow [in Russian].
- [8] Solov'yev, V. (1890). Ex oriente lux. (Svet s Vostoka). [Light from the East]. *Stikhotvoreniye*. – Khudozhestvennaya literatura. – URL / <https://azbyka.ru/fiction/> (date of application: 17.11.23). [in Russian]
- [9] Merezhkovskiy, D.(1994). Polnoye sobr.soch. [The complete collection of works.]– Т.14. [in Russian].
- [10] Merezhkovskiy, D. Iskusstvo Serebryanogo veka [The Art of the Silver Age]. – URL: vk.com (date of application: 17.11.23). [in Russian].
- [11] Koval'chuk, T.YU.(2011) Prostranstvenno-vremennaya organizatsiya khudozhestvennogo mira poezii D.S.Merezhkovskogo, [The spatial and temporal organization of the artistic world of D.S.Merezhkovsky's poetry]. – URL: // <https://www.dissercat.com/> (date of application: 02.12.23). [in Russian]
- [12] Dolinin, A. (2000). Dmitriy Merezhkovskiy. [Dmitry Merezhkovsky] // *Russkaya literatura XX veka (1890-1910): v 2 t. - t.1*. Moscow [in Russian].
- [13] Shchennikova, L.P. (2003). Dmitriy Merezhkovskiy: struktura soznaniya filosofstvuyushchego poeta na poroge XX veka. [Dmitry Merezhkovsky: the structure of consciousness of a philosophizing poet on the threshold of the XX century] *Filologicheskiye nauki*. – № 6. [in Russian].
- [14] Kontsova, Ye.V. (2003). Svoyeobraziye poeticheskogo «Vostoka»v literature serebryanogo veka: K.Bal'mont, N.Gumilov, V.Khlebnikov [The originality of the poetic "East" in the literature of the Silver Age: K.Balmont, N.Gumilev, V.Khlebnikov]. – URL: // <https://www.dissercat.com/> (date of application:10.12.23). [in Russian]

[15] Besschetnova, Ye.V.. (2024.) Panmongolizm. [Panmongolism.] – URL: // <https://bigenc.ru/c/panmongolizm-9f1c80?ysclid=lsdk7dxfb1401473139> (date of application: 17.12.23) [in Russian].

[16] Gadzhiyeva, D.A. (2015). Vostok v tvorchestve poetov i pisateley serebryanogo veka kak otrazheniye yevraziyskoy mysli. [The East in the works of poets and writers of the Silver Age as a reflection of Eurasian Thought]. Izvestiya DGPU, №4 [in Russian].

[17] Gumilev, N. Poeziya. [Poetry.] – URL: <https://www.culture.ru/poems/38645/pyanyi-dervish?ysclid=lsdnxdn88k754202541> (date of application: 30.01.24). [in Russian].

[18] Akhmatova, A.A. (1990). Sobr.soch.v 2 t. [Collected works in 2 vols.] – Т. 1. Moscow [in Russian].

Умарова Г.С., Тюлебаева К.К.

КҮМІС ДӘУІР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ШЫҒЫС МОТИФТЕРІ

Андатпа. Мақалада 20-шы ғасырдың басындағы орыс әдебиетіндегі күміс дәуір поэзиясындағы шығыс мотивтерінің көрінісімен салыстыра отырып, романтикалық дәуірдегі еуропалық және орыс поэзиясындағы шығыс мәселесін, шығыс мотивтерін зерттеу нәтижелері көрсетілген. Шығыс тақырыбы мен шығыс мотивтерінің көркем мәтіндеріндегі еуропалық және орыс романтик ақындарының ортақ белгілері мен айырмашылықтары атап өтілді. Күміс дәуірі ақындарының шығармаларында шығыс феномені мен шығыстық мотивтердің болуын салыстырмалы талдауға сипаттама беріледі.

Мақалада романтиктерден айырмашылығы символист, акмеист, футурист және басқа да ақындардың Шығыс философиясы мен поэзиясы әлеміне шынайы ену идеясы дәлелденген. ХХ ғасыр басындағы ақындардың Шығыс мәдениеті ақындарының дүниетанымын зерттеуі туралы баяндалады. Олардың Шығыс феноменін бейнелеуінде, Қытай, Жапония, Үндістан, т.б. Ол скифтердің күміс дәуірі ақындарының еркін табиғат перзенті, ал скифтіктің тазаруға әкелетін стихиялық құбылыс ретінде ерекше қабылдауы туралы айтылады.

Мақалада Шығыс поэзиясының терең дәстүрлері әсер еткен күміс дәуір ақындарының әрқайсысының дерлік дара көркемдік стилі туралы хабар берілген. В.Соловьев Шығыс пен Батыс мәдениетінің синтезін, Д.Мережковский – Қытайдағы «құдайсыз дін, жердегі, аспансыз дін» адамзат тарихында «апатсыз нәтижеге» әкелетінін; Н.Гумилев парсы поэзиясындағы «гүлдер бағын» адамның табиғатпен бірлігі, соғысқа немесе барлық тіршілік иелерінің жойылуына ұмтылмайтын адамның бейбіт қызметі туралы ақиқаттың символы ретінде таң қалдырады; К.Балмонт – жапон поэзиясындағыдай құдайға жақындаудың символы ретінде гүлді өсімдіктерге тәнті болу; В.Хлебников – Шығыста болашаққа сақталған оң күштер; Азияның адамзатқа тарихи және ұлттық әлеуеті және т.б.

Кілт сөздер: шығыстық мотивтер; иррационалдық шығу тегі; күміс дәуірі; қызық дүние; рухани категория.

Umarova Gulnara, Tyulebaeva Komisai

EASTERN MOTIFES IN THE POETRY OF THE SILVER AGE

Annotation. The article reflects the results of a study of the problem of the East, oriental motifs in European and Russian poetry of the Romantic era in comparison with the display of oriental motifs in the poetry of the Silver Age in Russian literature at the beginning of the twentieth century. The common features and differences in artistic texts of the theme of the East and oriental motifs among European and Russian romantic poets are noted. A description is given of a comparative analysis of the presence of the phenomenon of the East and oriental motifs in the works of poets of the Silver Age.

The article proves the idea of a real immersion of symbolist, acmeist, futurist and other poets, in contrast to the romantics, into the world of Eastern philosophy and poetry.

It is reported about the study by poets of the early twentieth century of the worldview of poets of Eastern culture. A conceptually fundamental novelty is revealed in their depiction of the phenomenon of the East, their discovery of the poetry of China, Japan, India, etc.

It talks about the special perception by the poets of the Silver Age of the Scythians as children of free nature and Scythianism as a spontaneous phenomenon that brings purification.

The article contains a message about the individual artistic style of almost each of the poets of the Silver Age, which was influenced by the deep traditions of Eastern poetry. V. Soloviev notes the synthesis of the culture of East and West, D. Merezhkovsky - “a religion without God, an earthly, heavenless religion” in China, capable of leading to a “non-catastrophic outcome” in the history of mankind; N.Gumilev admires the “garden of flowers” in Persian poetry as a symbol of the truth about the unity of man with nature, the peaceful activity of man who does not strive for war or the destruction of all living things; K. Balmont - admiration for flowering plants, as in Japanese poetry, as a symbol of approaching the divine; V. Khlebnikov – positive forces stored in the East for the future; historical and national potential of Asia for humanity, etc.

Keywords: oriental motifs; irrational origin; silver age; fascinating world; spiritual category.

UDC 811.112.2

IRWTI 16.41.2

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).16

¹Martin Arndt, ²Schunaybekowa Klshijan*

¹Universität Zagreb, Kroatien

²West Kasachstanische Universität von M. Utemissov, Uralsk, Kasachstan

*Autor-Korrespondent: shunaybek07@mail.ru

E-mail: martarndt@web.de, shunaybek07@mail.ru

DIE JUGENDSPRACHE UND IHRE BESONDERHEITEN

Anmerkung. Wissenschaftlicher Artikel der Autoren Doktor der Philologie Martin Arndt (Deutschland) und Oberlehrerin Shunaybekova K. M. (Kasachstan) „Die Jugendsprache und ihre Besonderheiten“. Dieser Artikel untersucht die Verwendung und die Hauptmerkmale des deutschen Jugendslangs, seine Hauptmerkmale und seinen Einfluss auf die moderne deutsche Sprache. Slang wird von verschiedenen Bevölkerungsgruppen verwendet, vorzugsweise jedoch von Vertretern der jüngeren Generation: unter Studenten, im Bereich Freizeitaktivitäten, Bloggen usw. Vertreter einer höheren sozialen Schicht verwenden seltener die Jugendsprache. Der jugendliche deutsche Slang mit seiner eigenen ausdrucksstarken semantischen Färbung ergänzt den Wortschatz der modernen deutschen Sprache.

Schlüsselwörter: Deutscher Jugendslang Jugendsprache; sprachliche Merkmale des Jugendslangs; populäre Phrasen und Ausdrücke im deutschen Jugendslang; die Entwicklung des Jugendslangs in Deutschland; soziokulturelle Aspekte des Slangs; die Verwendung des Jugendslangs in der modernen deutschen Kultur.

Einführung

In der heutigen modernen Welt der Jugendkultur spielt Sprache eine entscheidende Rolle. Der Jugendslang hat sich sehr schnell und dynamisch entwickelt. Er äußert in die Gedanken und Gefühle der jungen Generation. In Deutschland hat der Jugendslang eine reiche und vielfältige Geschichte, die eng mit der Entwicklung der Jugendkultur verbunden ist.

Der deutsche Jugendslang ist geprägt von Kreativität, Innovation und einem starken Gefühl der Gemeinschaft. Er dient nicht nur als Mittel der Kommunikation, sondern auch als Ausdruck der Identität und Zugehörigkeit. Durch die Verwendung von Wortspielen, Abkürzungen und Neologismen schaffen Jugendliche eine Sprachwelt, die oft schwer zu verstehen ist für Außenstehende, aber für sie selbst eine große Bedeutung hat.

Ein charakteristisches Merkmal des deutschen Jugendslangs ist seine ständige Veränderung und Anpassung an neue Trends und Einflüsse. Wörter und Ausdrücke können schnell kommen und gehen, je nachdem, was gerade in der Jugendkultur

angesagt ist. Dies macht es für Nicht-Muttersprachler oft schwierig, mit dem neuesten Slang Schritt zu halten.

Einige typische Merkmale des deutschen Jugendslangs sind zum Beispiel die Verwendung von Anglizismen, die Einbindung von Internet-Slang und die Schöpfung von neuen Wortkombinationen. So werden beispielsweise aus "cool" die Variationen "geil", "fett" oder "krass", je nach Region und Gruppe. Auch die Verwendung von Abkürzungen wie "lol" (**laughing out loud**) oder "omg" (**oh my god**) ist unter deutschen Jugendlichen weit verbreitet.

Ein weiteres interessantes Phänomen im deutschen Jugendslang ist die Verwendung von Codes und Geheimsprachen, um sich vor Erwachsenen zu verständigen oder um eine eigene Gruppenidentität zu schaffen. Dies kann sich in speziellen Gesten, Worten oder sogar in der Kleidung ausdrücken. Insgesamt ist der deutsche Jugendslang ein faszinierendes und vielschichtiges Phänomen, das tiefe Einblicke in die Jugendkultur des Landes bietet. Er ist ein Spiegelbild der sich ständig wandelnden Gesellschaft und ein Ausdruck der Kreativität und Innovation der jungen Generation. Obwohl er für Außenstehende oft schwer zu verstehen ist, bleibt er dennoch ein wichtiger Bestandteil des Lebens und der Identität vieler junger Menschen in Deutschland [1].

Der Jugendslang unterliegt auch regionalen Unterschieden und kann in verschiedenen Teilen Deutschlands unterschiedlich sein. In Städten wie Berlin, Hamburg oder Köln entwickeln sich oft eigene Slangvarianten und Ausdrucksweisen, die von lokalen Einflüssen geprägt sind. Diese Vielfalt macht den deutschen Jugendslang noch spannender und facettenreicher. Neben der Verwendung von Worten und Ausdrücken spielen auch andere Faktoren eine Rolle im deutschen Jugendslang. Musik, Mode und Popkultur haben einen großen Einfluss darauf, wie sich Jugendliche ausdrücken und miteinander kommunizieren. [3] Bestimmte Musikgenres wie Hip-Hop oder Punk haben sogar ihre eigenen Slangs hervorgebracht, die eng mit der jeweiligen Subkultur verbunden sind. Ein weiterer wichtiger Aspekt des deutschen Jugendslangs ist seine Rolle als Mittel der Selbstinszenierung und Selbstdarstellung. Jugendliche nutzen ihre Sprache oft bewusst, um sich von anderen abzugrenzen oder um einer bestimmten Gruppe anzugehören. Dies kann sich in der Verwendung von speziellen Ausdrücken, Kleidungsstilen oder Verhaltensweisen zeigen.

Trotz seiner Vielfalt und Dynamik steht der deutsche Jugendslang auch vor Herausforderungen. Die zunehmende Globalisierung und Digitalisierung haben dazu geführt, dass englische Ausdrücke und Internet-Slang immer häufiger verwendet werden. Dies kann dazu führen, dass traditionelle deutsche Ausdrücke und Eigenheiten verloren gehen. Dennoch bleibt der deutsche Jugendslang ein lebendiger und wichtiger Bestandteil der Jugendkultur des Landes. Er spiegelt die Vielfalt und Kreativität der jungen Generation wider und bietet einen faszinierenden Einblick in ihre Welt. Durch seine ständige Weiterentwicklung und Anpassung bleibt der Jugendslang auch in Zukunft ein spannendes und relevantes Thema für Linguisten, Soziologen und alle, die sich für die Jugendkultur interessieren.

Tabelle - SLANG VERBS

gammeln	бездельничать	жалқаулану
glubschen	глядеть , смотреть	қарау
googeln	искать в Интернете	интернеттен іздеу
gutenbergen	списывать, копировать	жазу, көшіру
haten (от англ. hate)	ненавидеть	жек көру
jabbern	идти, ехать/ украсть	бару / ұрлау
chatten	переписываться в чате	чатта хат жазу
kreativen	выдумывать	ойдан шығару

<https://www.berlitz.com/blog/german-expressions-idioms-slang>

Die Verwendung von Jugendsprache hat auch Auswirkungen auf die Bildung und den Sprachgebrauch in der Gesellschaft. Einige Kritiker argumentieren, dass die Verwendung von Jugendslang in formellen Kontexten wie Schule oder Arbeit unangemessen ist und die Kommunikationsfähigkeiten der Jugendlichen beeinträchtigen kann. Andere sehen Jugendsprache jedoch als natürlichen Ausdruck der kulturellen Entwicklung und als Möglichkeit für Jugendliche, sich auszudrücken und zu identifizieren [2].

Die Entstehung neuer Technologien und sozialer Medien hat auch zu einer Veränderung im Sprachgebrauch von Jugendlichen geführt. Die Verwendung von Emojis, GIFs und Memes ist mittlerweile ein fester Bestandteil der Online-Kommunikation und hat auch Einfluss auf die Offline-Sprache [5]. Dies zeigt, wie sich Sprache ständig weiterentwickelt und an neue Technologien und Kommunikationsformen anpasst.

Ein weiteres interessantes Phänomen im deutschen Jugendslang ist die Verwendung von Ironie, Sarkasmus und Wortspielen. Jugendliche verwenden oft absurde oder übertriebene Ausdrücke, um ihre Meinungen oder Gefühle auszudrücken. Dies kann für Außenstehende verwirrend sein, zeigt aber die kreative und humorvolle Seite des Jugendslangs. Die Bedeutung von Jugendsprache geht über die rein linguistische Ebene hinaus und hat auch soziokulturelle Auswirkungen. Sie dient als Mittel der Gruppenbildung und Solidarisierung und kann auch dazu beitragen, soziale Normen und Werte innerhalb einer Gemeinschaft zu definieren. Jugendliche verwenden ihre Sprache oft bewusst, um sich von älteren Generationen abzugrenzen und eine eigene Identität zu entwickeln.

E.V. Rosen schreibt in seinem Artikel "Jugendsprachlicher Wortschatz (am Beispiel der modernen deutschen Sprache)", dass Lehrer in Schulen und Universitäten mehr als jedem anderen bekannt ist, dass der Wortschatz der Schüler eine eigene Eigenart aufweist, die besonders durch viele typische Wörter und Ausdrücke deutlich wird. Dies sind Wörter, die mit dem Lernprozess oder der beruflichen Ausbildung, dem Lernen und der Freizeit verbunden sind, sowie die spezielle, ausschließlich "jugendliche" Lexik, die oft als "Slang" bezeichnet wird. Nach den Worten von V.D. Devkin ist es beim Erlernen einer Fremdsprache unerlässlich, auch den Umgangssprachlichen Wortschatz zu erlernen, der einen großen Teil der Sprache ausmacht [4].

1. "Digga" - означает друга или товарища.
2. "Krass" - используется для выражения удивления или восхищения.
3. "Geil" - означает круто, здорово, отлично.
4. "Läuft bei dir" - переводится как "у тебя все идет", используется для поздравления или поддержки.
5. "Chillen" - означает отдыхать, расслабляться.
6. "Abgehen" - переводится как "отрываться", используются для описания веселого времяпровождения.
7. "Fett" - значит круто, отлично, здорово.
8. "Bock haben" - означает иметь желание или настроение делать что-то.
9. "Alter" - используется как приветствие или обращение к другу.
10. "Mega" - значит очень, сильно, великолепно.
11. "Ehrenmann/Ehrenfrau" - переводится как человек чести, используется для описания кого-то хорошего или порядочного.
12. "Voll" - означает полностью, совершенно, очень.
13. "Fresse halten" - переводится как замолчи, заткнись.
14. "Lappen" - означает слабака, болвана.
15. "Hängen lassen" - переводится как бросить, оставить на произвол судьбы.

Nach Ansicht von E.M. Beregovskaya stellt der Jugendslang einen äußerst interessanten linguistischen Phänomen dar, dessen Verbreitung nicht nur durch bestimmte Altersgrenzen begrenzt ist, wie aus seiner Benennung ersichtlich, sondern auch durch soziale, zeitliche und räumliche Rahmenbedingungen. Es ist in der Umgebung städtischer jugendlicher Schüler - in einzelnen mehr oder weniger geschlossenen Bezugsgruppen - verbreitet.[3]

Ein Grund für das Entstehen einer großen Anzahl neuer Wörter ist die zunehmende Verbreitung von Computerisierung in der Gesellschaft. Das Internet ist zu einem umfassenden Mittel geworden, mit dem junge Menschen kommunizieren, ihre Gedanken und Gefühle übermitteln. Und genau der Slang wird oft zu dieser "bequemen Methode", um diese Gefühle vollständig zu übermitteln. In diesem Phänomen gibt es einen so positiven Aspekt - durch die Kommunikation in dieser Form entwickeln junge Menschen bildhaftes Denken.

Junge Menschen verwenden immer häufiger synonyme Wörter, um expressive Sprache auszudrücken - d.h. Einstellungen zu bestimmten Dingen, nämlich Wörter wie "gut", "sehr gut", "wunderbar", "perfekt" - "Super" (viel besser als sehr schön, sehr gut), "Prima", "Klasse", "Toll", "Schau", "Geil" (sehr gut), "Megageil" (sehr sehr gut), "Cool" (besonders gut), "Fett" (sehr gut), "Funky" (sehr gut), "Krass" (sehr gut), "Tierisch", "Teufisch", "Höllisch" (sehr gut), "Irre" (besonders gut). Die charakteristische Eigenschaft des Jugendslangs ist also die große Anzahl von verschiedenen Synonymen, die sich in ihrem Ausdruck unterscheiden, den die Vertreter dieses Wortschatzes verleihen. Im jugendlichen Wortschatz werden Slangausdrücke unterschieden, die berufliche Bedürfnisse widerspiegeln, sowie der allgemeine Wortschatz. Die Hauptbereiche, d.h. die am häufigsten verwendeten Wörter, werden Wörter sein, die sich auf Bereiche wie Bildung, Freizeit oder Unterhaltung beziehen. Dazu gehören auch Wörter, die Transportmittel bezeichnen, Substantive, die Menschen bezeichnen, Bezeichnungen für Arten von Kleidung und

Geldbezeichnungen. So werden beispielsweise für die Bezeichnung von Disziplinen in Bildungseinrichtungen verkürzte Varianten wie **"Mathe - Mathematik; Tri - Trigonometrie; Alge - Algebra; Abi - Abitur; Stip - Stipendium"** verwendet [6].

Die Frage, ob es sich lohnt, Jugendlichen Slang beizubringen, wirft unterschiedliche Standpunkte auf. Hier sind einige Argumente für und gegen diese Praxis: Zu:

1. Verständnis der Jugendkultur: Die Lehre von Jugend-Slang hilft Erwachsenen, die Jugendkultur, ihre Werte und Merkmale besser zu verstehen.

2. Verbesserung der Kommunikation: Die Verwendung von Slang kann Erwachsenen helfen, engere Beziehungen zu Jugendlichen aufzubauen und die Kommunikation mit ihnen zu verbessern.

3. Eine gemeinsame Sprache schaffen: Die Kenntnis von Jugend-Slang kann dazu beitragen, eine gemeinsame Sprache für die Kommunikation zwischen den Generationen zu schaffen.

Gegen:

1. Verminderte Autorität: Die Verwendung von Jugend-Slang durch Erwachsene kann sich in den Augen der Jugendlichen negativ auf ihre Autorität und Ernsthaftigkeit auswirken.

2. Risiko des Missbrauchs: Erwachsene können Jugend-Slang falsch interpretieren oder verwenden, was zu Missverständnissen oder sogar Konflikten führt.

3. Die Notwendigkeit, professionell zu bleiben: In einigen Bereichen, wie z. B. in Unternehmen oder Bildung, kann die Verwendung von Jugend-Slang unangemessen und nicht professionell genug sein.

Im Allgemeinen hängt die Entscheidung darüber, ob Erwachsene Jugend-Slang unterrichten sollten, vom Kontext und den Zielen ab. Es ist wichtig, sich an den kulturellen Kontext, die Professionalität und die Angemessenheit der Verwendung von Slang in verschiedenen Situationen zu erinnern.

Zu Unterhaltungsbereichen gehören Ausdrücke wie "shoppen - durch Geschäfte bummeln; die Outdoor-Party - das Picknick" usw.[7]

Zu den Bezeichnungen für Verkehrsmittel und Gebrauchsgegenstände gehören - flotter Ofen, lahme Schnecke, heiße Mühle - das Auto; der Muckomat - das Radio; Substantive, die Menschen bezeichnen und ihnen eine Bewertung geben: Maus, Perle, Schnecke, Torte, das Perlhuhn, das Sahnetörtchen, die Biene, die Sone - sympathisches Mädchen.

Zu den Bezeichnungen für Kleidung gehören Wörter wie Klamotten - Kleidung; Shirt - kurzärmliges Hemd aus Baumwolle (Unterhemd); Blazer - Sportjacke usw.

Die Geldbezeichnungen haben folgende Formen angenommen: die Kohle, die Knete, die Mäuse, der Kies - Geld.

Dennoch bleibt der deutsche Jugendslang ein dynamischer und facettenreicher Bereich der Sprache, der kontinuierlich von der Kreativität und Innovation der jungen Generation geprägt wird. Es ist wichtig, diesen Slang zu erforschen und zu verstehen, da er nicht nur ein Spiegelbild der Jugendkultur ist, sondern auch Einblicke in die gesellschaftlichen Veränderungen und Trends bietet. Linguisten, Soziologen und Pädagogen können viel daraus lernen, wie Sprache sich entwickelt und wie junge Menschen sich ausdrücken. Letztendlich ist der deutsche Jugendslang nicht nur eine

Form der Kommunikation, sondern auch ein Ausdruck der Identität und Zugehörigkeit einer Generation, die ständig auf der Suche nach neuen Ausdrucksformen und Möglichkeiten ist, sich auszudrücken.[2]

Zum Beispiel:

1. Schnucki - Liebling – рус. дорогой, любимый / каз. жаным
2. Krass - krass - рус. круто, здорово/ каз. керемет
3. Geil - geil – рус. отлично, великолепно/ каз. тамаша
4. Lläuft bei dir – рус. ты успешен/ каз. сен мықтысың
5. Alter - Freund – рус. дружище, друг/ каз. досым
6. Digga - Bruder – рус. брат, приятель/ каз. бауырым
7. Ehrenmann - anständiger Kerl – рус. порядочный парень/ каз. жақсы жігіт
8. Chillen – entspannen – рус. расслабиться, отдыхать/ каз. демалу
9. Absacker - Schlummertrunk – рус. закуска, закусочный напиток/ каз.

тіскебасаp

10. Lappen - Dummkopf – рус. дурак, болван/ каз. Ақымак
1. Gestern war echt der Wahnsinn, wir haben die ganze Nacht gefeiert!
2. Hast du gehört? Max hat sich 'nen geilen Schlitten gekauft!
3. Alter, chill mal! Kein Grund, gleich auszurasen.
4. Ich hab heute echt keinen Bock auf Arbeit, ich bleib lieber zu Hause.
5. Boah, diese Klausur war echt übel, ich hoffe, ich hab's gepackt.

Derzeit gibt es keine einheitliche Meinung von Linguisten über die Funktionen des deutschen Slangs. Eine reiche, stilistisch gefärbte Sprache unterscheidet sich von der normativen deutschen Sprache durch ein Vokabular mit einer mehr oder weniger ausgeprägten vertrauten Färbung. [6] Slang wird für viele Zwecke verwendet, aber einer der wichtigsten ist der Ausdruck einer bestimmten emotionalen Beziehung, die je nach Zweck der Aussage sehr unterschiedlich sein kann.

Es ist kein Zufall, dass wir für die Analyse der Slangfunktionen den Film «Keinohrhasе» des deutschen Regisseurs Til Schweiger ausgewählt haben, dessen Charaktere nicht in einer Buchsprache sprechen, die wenig mit echter Kommunikation zu tun hat, sondern in einer lebendigen, mit Jargon, Umgangssprachen und tabuisierten Vokabeln überflüssenden Sprache, die ihrer Altersgruppe eigen ist.

Die Verwendung von Slang im Film beeinträchtigt in keiner Weise die Vorzüge dieses Films. Es ist unserer Meinung nach ästhetisch und kommunikativ motiviert, da das Vokabular in den Texten verschiedener Medien, der mündlichen Rechtssprache, weit verbreitet ist; Es erscheint in der offiziellen und inoffiziellen Rede von Menschen unterschiedlichen sozialen Status, Alters und kulturellen Niveaus. Ohne sie ist es einfach nicht mehr möglich, die moderne Realität zuverlässig darzustellen, egal wie negativ diese Token von einem konservativen Kreis von Zuschauern wahrgenommen werden.

In der Regel gehören zu den Hauptfunktionen des Slangvokabulars: kommunikative, kognitive, nominative, expressive, weltanschauliche, esoterische, Identitätsfunktionen, Zeitersparnis. Betrachten wir jede dieser Funktionen genauer.

Die kommunikative Funktion von Slang hängt damit zusammen, dass Slang in erster Linie ein Kommunikationsmittel für Menschen ist. Es erlaubt einem Einzelnen, dem Sprecher, seine Gedanken auszudrücken und dem anderen, dem Wahrnehmenden,

sie zu verstehen, das heißt, irgendwie zu reagieren, zur Kenntnis zu nehmen, sein Verhalten oder seine mentalen Einstellungen entsprechend zu ändern.[5]

Die kommunikative Funktion des Slangs wird dadurch erreicht, dass die Slangsprache selbst ein System von Zeichen ist: Anders kann man einfach nicht kommunizieren. Und die Zeichen sind wiederum dazu bestimmt, Informationen von Person zu Person zu übertragen. Zum Beispiel:

Anna: Mann... keine kriegt's gebacken, die tun nur so, das ist ja der Witz. Pass auf, Du sagst: «Ey, ich will nur Spaß haben sonst nichts!» und sie sagt: «Ja komm, lass uns Spaß haben!»

Slang bezeichnet nicht nur Phänomene, die Moral und Gesetz widersprechen, er drückt auch eine bestimmte Einstellung zu ihnen aus - episch neutral, positiv oder etwas arrogant und abweisend - so wird die expressive Funktion des Slangs ausgeübt. In slanglexikalischen Einheiten sind alle Arten von Konnotationen notwendigerweise vorhanden: Die emotionale Komponente ist in den meisten Fällen ironisch, verächtlich und dementsprechend wertvoll. Slengismen haben im literarischen Vokabular immer Synonyme und sind daher gleichsam die zweiten, ausdrucksstarken Namen von Objekten, die aus irgendeinem Grund eine emotionale Einstellung zu sich selbst hervorrufen. Ihre Expressivität beruht auf Bildlichkeit, Witz, Überraschung, manchmal lustigen Verzerrungen.

Besonders hell ist die expressive Färbung von Slengismen, die verschiedene negative Phänomene in der Sprache widerspiegeln, die der Realität innewohnen. Zum Beispiel:

Moritz: Die ist echt hässlich?

Ludo: Die hat zwei *Glassbausteine* auf der Nase und eine Strickjacke mit Katzen drauf.

Moritz: Mit so einer willst du normalerweise nicht mal reden.

Moritz: Und ist sie furchtbar gruselig?

Ludo: Ein typisches, brillengestricktes altes Mädchen in einem Mantel aus einer drapierten Katze.

Moritz: Du würdest so eine Maus nicht behandeln.

Der Slang "die Glasbausteine« ist wörtlich »Glasbausteine"). Aus dem obigen Dialog ergibt sich eine offensichtlich negative Einstellung des Sprechers.

Die weltanschauliche Funktion des Slangs zeigt sich darin, dass die Sprache von den Alters- und Berufsmerkmalen der Sprecher, ihrer Zugehörigkeit zu einem bestimmten sozialen Umfeld und den mit dem Grad der Kultur und Bildung verbundenen Unterschieden beeinflusst wird. Die gleiche Person kann mehrere in der Sprache vorkommende Normen oder Varianten der Aussprache besitzen und sie abhängig von der Kommunikationssituation verwenden. Im wirklichen Leben verwenden die sogenannten «höheren Schichten» der Gesellschaft nicht unbedingt und nicht immer einen literarischen Standard, und die «unteren Schichten» sind sozialer, städtischer oder lokaler Dialekt. V.M. Schirmunsky stellt fest: »Die Existenz sozialer Dialekte wird letztlich durch die Klassendifferenzierung der Gesellschaft erzeugt, aber bestimmte Formen der sozialen Sprachdifferenzierung sind nicht direkt und eindeutig an die gesellschaftlichen Klassen gebunden."

Das Thema Geld, Kleidung, ist ein ständiges Thema, bei dem Synonyme erstellt werden, was zu einer umfangreichen Lexikon-semantischen Gruppe führt: Synonyme werden um die neutrale Dominanz der Reihe das Geld – «*die Kohle*», «*die Knete*», «*die Maus*», «*der Kies*», «*das Moos*» (aus der Gaunersprache), die Möpse, die Monnis, zum Beispiel gruppiert:

Ludo: Zur Uniklinik, schnell! Scheiße. Ich hab kein Geld dabei.

Ludo: Was macht der den? Fahr weiter!

Taxifahrer: Ohne *Moos* geht nix los.

Ludo: Ins Krankenhaus, schnell! Verdammt, ich habe kein Bargeld. Was sind Sie aufgestanden? Auf los geht's los!

Taxifahrer: Das Geld wächst nicht in den Bäumen.

Die Slangwörter "*das Outfit*", "*der Look*", "*die Anmache*" sind Synonym für die Kleidung - die Namen der Kleidungsarten.

Sein Wesen ist, *dass Slang eine Art Passwort ist*, mit dem Sie «Ihren» unter anderem identifizieren können (durch Sprechweise, Gesten usw.), es erleichtert die Suche nach den richtigen Personen, hilft bei der Einrichtung und Aufrechterhaltung spezifischer Kontakte. Während des Gesprächs signalisiert der Sprecher sich selbst, die Welt um ihn herum; durch seine Rede entsteht eine klare Vorstellung von seiner sozialen Lage, seinem Alter, seiner regionalen Herkunft (da phonetische, grammatische, lexikalische Merkmale für eine bestimmte Aussprache charakteristisch sind). Durch sprachliches Verhalten unterstreicht der Sprecher die Bereitschaft, Kontakt zu den Mitgliedern dieser Gruppe aufzunehmen. Zum Beispiel:

Moritz: Super, dann geh ich raus: "*Servus, Grüezi!* Hätten Sie noch 'ne Wurst, oder was?"

Ludo: Denk dir was aus.

Moritz: Ist es so einfach auszusteigen? Und was soll ich sagen: "Kann ich noch Würstchen haben?"»

Ludo: Komm schon, zum ersten Mal was?

In diesem Fall verwendet der Fotograf Moritz das Dialektlexikon "*Servus!*" "*Hallo! Hallo! Leb Wohl!*" eine inoffizielle Begrüßung, die in verschiedenen deutschen Regionen, insbesondere aber im deutschen Süden, weit verbreitet ist. Diese Rede ist typisch für den Gastgeber Micha (der berühmte Sänger der bayerischen Volkslieder), zu dem Ludo und Moritz gekommen sind, um zu interviewen. Viele Menschen sind der Ausdruck "*Servus, Grüezi!*" sie werden es einfach nicht verstehen, und es wird für sie einfach notwendig sein, das Gesagte zu «übersetzen».

Die Funktion der Zeitersparnis wird im Detail betrachtet, Dh Sachartschenko. Seiner Meinung nach hilft Slang, Zeit und Ort zu sparen. Die Mittel zur Umsetzung dieser Funktion sind Abbreviation, Abkürzungen sowie eine Vielzahl von schriftlichen Abkürzungen . Zum Beispiel:

Mirijam: Mann, Anna, damit würdest du noch nicht mal jemanden bei *GZSZ* rumkriegen.

Anna: Nee, ne?

Mirijam: Nee, denk dir was anderes aus. Oder mach es knapper oder komm schneller auf den Punkt.

Mirjam: Anna, das ist Unsinn. Also wirst du dem Kind keine Schokolade geben.

Anna: Nicht das?

Mirjam: Ich weiß nicht, was ich hier raten soll. Besorg es dir, überlege die Sätze und komm sofort zur Sache.

In diesem Dialog verwendete Mirjam die Abkürzung GZSZ «*Gute Zeiten, Schlechte Zeiten*», «*Gute Zeiten, schlechte Zeiten*», eine deutsche Serie, die seit 1992 wochentags auf RTL ausgestrahlt wird.

Daher können wir sagen, dass die Hauptquellen für die Auffüllung von Slang sind:

ausleihen aus anderen Sprachen (überwiegend aus dem Englischen);

aus dem Jargon entlehnen (kriminell, computergesteuert);

ausleihen aus der Allgemeinliteratursprache mit Umdenken der Bedeutung;

Die Hauptfunktion des Slangs ist sicherlich expressiv. Und das liegt daran, dass Slang eine historisch hergestellte, nicht standardmäßige gesprochene, bewegliche und expressiv gefärbte Schicht des Vokabulars ist, die oft einen scherzhaften und rauhen Farbton trägt.

Der deutsche Jugendslang ist eine farbenfrohe und reiche Sprache, die von jungen Deutschen und deutschen Muttersprachlern in ganz Deutschland verwendet wird. Es spiegelt ihre einzigartige Kultur, ihren Lebensstil und ihre aktuellen Trends wider. Der Jugend-Slang ist eine unmittelbare Manifestation ihrer Persönlichkeit und ist ein bekanntes Kommunikationsmittel zwischen jungen Menschen.

Der Slang der deutschen Jugend entwickelt sich ständig weiter und passt sich neuen Situationen und Phänomenen an. Damit können sich junge Menschen von der Masse abheben und ihre Individualität betonen. Aussehen, musikalische Vorlieben und Interessen spiegeln sich in ihrem einzigartigen Slang wider.

Eines der wichtigsten Merkmale des deutschen Jugendslangs ist sein Reichtum. Es enthält eine breite Palette von Ausdrücken, die für die ältere Generation schwer zu verstehen sein können. Die Ausdrücke des Jugendslang ändern sich häufig und werden aktualisiert, um neue Trends und Realitäten des Jugendlebens widerzuspiegeln. Ein weiteres Merkmal des deutschen Jugendslangs ist seine Kreativität. Die Jugendlichen schaffen ständig neue Ausdrücke und erfinden Abkürzungen und Abkürzungen für eine schnellere Kommunikation. Dies ermöglicht ihnen, besonders im digitalen Zeitalter effektiver in der Kommunikation zu sein.

Der deutsche Jugendslang hat seine eigene Grammatik und seinen eigenen Wortschatz. Einige Wörter und Ausdrücke, die im Jugendslang verwendet werden, sind für diejenigen, die nicht aktiv sind, möglicherweise nicht verständlich. Dies schafft eine Barriere für die Kommunikation und macht die Jugendkommunikation zu einer geschlosseneren und exklusiveren Gruppe.

Der deutsche Jugendslang ist im Kern eine lebendige und dynamische Sprache, die den Stil und die Kultur der Jugend widerspiegelt. Er spielt eine wichtige Rolle in der Kommunikation junger Deutscher und hilft ihnen, ihre eigene Identität zu schaffen. Dieser Slang ist eines der Elemente, das die deutsche Jugend mit ihrer Energie und Kreativität einzigartig und spannend macht.

LITERATURE

- [1] Domashnev A. I. Probleme der Klassifikation deutscher Soziolekte / A. I. Domashnev // Fragen der Linguistik. - M., 2001 - T. 2. - S. 127-139
- [2] Kolomiets E. A. Russisch-Deutsches Wörterbuch des modernen Jugendjargons: etwa 2000 Ausdrücke / E. A. Kolomiets. - M.: ast: Ost-West, 2005. – S. 312 - 326;
- [3] Ehmann H. Ein Lexikon der Jugendsprache / Ehmann H. München: Verlag Beck C. H., 1994. S. 145 - 156.
- [4] Ehmann H. Endgeil: das voll korrekte Lexikon der Jugendsprache / H. Ehmann. - München: Verlag Beck C. H., 2005. – S. 155-180;
- [5] Henne H. Jugend und ihre Sprache: Darstellung, Materialien, Kritik / Helmut Henne. - Berlin: Walter de Gruyter, T. 3 S. 380 - 399
- [6] Schlobinski P. Jugendliche und "ihre" Sprache. Sprachregister, Jugendkulturen und Wertesysteme. Empirische Studien. / P. Schlobinski - Opladen, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 1998. – T. 5. S. 223 - 236
- [7] Unbegaun B. Le calque in literarischen slawischen Sprachen // Zeitschrift für slawische Studien. - Paris, 1932. - T. 12. - S. 21. 19-48.

REFERENCES

- [1] Domashnev, A. I. (2001). Problemy klassifikacii nemeckih sociolektov [Problems of classification of German sociolects]. Voprosy jazykoznanija - Question of linguistics, 2, 127-139 [in English].
- [2] Kolomic, E. A. (2005). Russko-nemeckij slovar' sovremennogo molodezhnogo zhargona: okolo 2000 vyrazhenij [Russian-German dictionary of modern youth slang: about 2000 expressions]. Vostok-Zapad - East-West, 312 - 326 [in German].
- [3] Ehmann, H. (1994). Leksikon molodezhnogo jazyka [Lexicon of youth language]. Affengeil - Affengeil, 1, 145-156 [in German].
- [4] Ehmann, H. (2005). Polnost'ju pravil'nyj leksikon molodjozhnogo jazyka [Completely correct vocabulary of youth language]. Jendgejl - Jendgejl, 1, 155 - 180 [in German].
- [5] Henne, H. (2011). Molodezh' i ee jazyk: reprezentacija, materialy, kritika [Youth and its language: representation, materials, criticism]. Val'ter de Grjujter 3, , 380 - 399 [in German].
- [6] Shlobinskij, P. (1998). Molodezh' i «ih» jazyk. Jazykovye registry, molodezhnye kul'tury i sistemy cennostej. Jempiricheskie issledovanija [Youth and "their" language. Language registers, youth cultures and value systems. Empirical research]. Shhestdeutscher Verlag, 223 - 236 [in German].
- [7] Unbegaun, B. (1932). Le calque in literarischen slawischen Sprachen // Zeitschrift für slawische Studien. - Paris, T. 12. - S. 21. 19-48 [in German].

Мартин А., Шунайбекова К.М.

ЖАСТАР ТІЛІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. "Die Jugendsprache und ihre Besonderheiten" (Неміс жастарының жаргоны және оның ерекшеліктері) атты ғылыми мақаласы. Авторлары филология ғылымдарының докторы Мартин Арндт (Германия) және аға оқытушы Шунайбекова К. М. (Қазақстан). Бұл мақалада неміс жастар сленгінің қолданылу мен негізгі сипаттамалары, оның негізгі ерекшеліктері мен қазіргі неміс тіліне әсерлері қарастырылады. Сленгті халықтың әртүрлі топтары пайдаланылады, бірақ өскелең ұрпақ өкілдері: бос уақыт өткізумен, блог жүргізумен айналысатын студенттер арасында және т.д. Жоғары әлеуметтік таптың өкілдері жастар сленгінде қолданады. Жастар неміс сленгінің өзіндік экспрессивті семантикалық бояуы бар, қазіргі неміс тілінің сөздік қорын толықтырады.

Кілт сөздер: неміс жастарының жаргоны; Германиядағы жастар лексикасы; жастар сленгінің тілдік ерекшеліктері; неміс жастар сленгіндегі танымал фразалар мен өрнектер; Германиядағы жастар сленгінің эволюциясы; неміс жастарының сленгінің әлеуметтік-мәдени аспектілері; қазіргі неміс мәдениетінде жастар сленгінің қолданылуы.

Мартин А., Шунайбекова К.М.

МОЛОДЕЖНЫЙ ЯЗЫК И ЕГО ОСОБЕННОСТИ

Аннотация. Научная статья авторов доктора Филологии Мартина Арндта (Германия) и старшего преподавателя Шунайбековой К. М. (Казахстан) "Die Jugendsprache und ihre Besonderheiten" Немецкий молодежный сленг и его особенности. В данной статье рассматривается употребление и основные характеристики немецкого молодежного сленга, его основные черты и влияние на современный немецкий язык. Сленг употребляется различными слоями население, но предпочтительно представителями молодого поколения: в студенческой среде, занимающийся в сфере досуговой деятельности, блоггерства и т.д. Реже применяют молодежный сленг представители более высшего социального слоя. Молодежный немецкий сленг имея свою экспрессивную семантическую окраску пополняет словарный запас современного немецкого языка.

Ключевые слова: немецкий молодежный сленг; молодежная лексика в Германии; языковые особенности молодежного сленга; популярные фразы и выражения в немецком молодежном сленге; эволюция молодежного сленга в Германии; социокультурные аспекты сленга; использование молодежного сленга в современной немецкой культуре.

UDC 811.111

IRSTI 16.00.00

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).17

¹Kismetova G.N., ²Shamgonova R.G., ³Kudaibergenova A.O*.

^{1,2,3}M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

* The author is a correspondent: raisa-shamgonova@mail.ru

E-mail: galiya-1969@mail.ru, raisa-shamgonova@mail.ru,
akbobek.98.31@gmail.com

TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN THE CONDITIONS OF INCLUSIVE EDUCATION

Annotation. Inclusive education implies ensuring equal access of students to the educational process, taking into account the diversity of their educational needs and individual opportunities. The article deals with the specifics of teaching a foreign language in conditions of inclusion. The role of a foreign language in the implementation of the inclusive approach of schoolchildren with developmental peculiarities lies in the possibility of developing the child's personality, stimulating his needs for the discovery and understanding of the world around him and himself, as well as his socialization. In the article it is proposed to use the principle of individualization of the educational process, the creation of an educational environment that assumes the achievement of success, and also take into account the specific features of the cognitive functions of the child.

The article also discusses the problem of organizing the educational process in order to form intellectual competencies of pupils with disabilities during foreign language classes at school.

Keywords: inclusive education; foreign language; pupils with disabilities; educational process; individualization; development.

Introduction

Since 2015 the integration and inclusion of children with special educational needs into general academic schools takes place in the Republic of Kazakhstan. A short period of the inclusive education development in the country makes the study carried out by domestic scientists in the Kazakhstani schools the most relevant [1].

Currently, the concept of “inclusive education” is established by decree: it is enshrined in the Law of the Republic of Kazakhstan “On Education” and in a number of other statutes and regulations. According to the above-mentioned statutes and regulations, inclusive education means equal access to quality education, irrespective of children’s disabilities.

Inclusion is a contested term with varying definitions. We adopt Ainscow’s (Citation2007) broad concept of inclusion as a principled approach to which focuses on

exploring barriers to learning and identifying ways to remove such barriers for the benefit of all learners [2].

The categories of learners with special educational needs have been identified so far. These include students having health problems, difficulties in social adaptation, as well as students from families of migrants, repatriates, and refugees living in settlements with no schools, talented and gifted students, other special needs students [3], requiring special educational needs.

Inclusive education is a priority direction for the development of educational policy in the Republic of Kazakhstan. The formation of professional knowledge and skills and professional self-determination among young people with disabilities in the educational process at this stage is an urgent task to organize the necessary conditions to provide students with disabilities with access to higher education [4].

Numerous changes that characterize modern society have affected a variety of life spheres, including education. Now educational institutions are facing such large-scale tasks as ensuring a high level and a diverse range of educational services, accessibility of education for all categories of adolescents. The development of a new type of personality whose knowledge, skills and abilities meet the requirements of the new time is the goal of a new educational paradigm. The formation of specialists capable of developing a set of qualities that meet the professional and socio-cultural requirements of modernity is possible provided that a comfortable educational environment is created at educational institutions in which educational processes take place in favorable conditions for students. In recent years, there has been a catastrophic increase in the number of young people with disabilities in our country, which is a determining factor in the transition to an inclusive, integrated form of education and upbringing in higher education. Inclusion is one of the latest strategies in the system of higher professional education. Inclusion means full involvement of a student with special educational needs in the life of the university. Inclusive education is based on an ideology that excludes any discrimination against adolescents, ensuring equal treatment for all, but creating special conditions for students regardless of their physical, mental, intellectual and other characteristics. Education takes place in conditions of social inclusion: classes are held in the same classrooms where ordinary students study, the students rest together during breaks and are among their peers. The creation of a unified educational environment for students with different starting opportunities, the disclosure of potential resources for people with special psychophysical development in joint activities with healthy peers, the formation of an adequate attitude to the problems of people with disabilities among all participants of the educational process contributes to the successful socialization of the latter, their mastering the program in accordance with the state educational standard.

Materials and types of research

The method used in this study consists of qualitative and quantitative methods.

To identify the knowledge of special teaching methods among English language teachers we conducted a study by surveying English teachers of a secondary school to define the inclusive education knowledge satisfaction obtained by methodology in an inclusive classroom.

The research aims to determine the main functions of a teacher in the organization of training and develop a number of methodological recommendations for the effective implementation of teaching pupils in the conditions of inclusive education.

The methods for teaching English best suited in general education school were selected for such students as the synthesis method.

Research questions

Here are three research questions that guide this study as follows:

1. What do you know about the Inclusive Education policy?
2. How do you think the policy is practiced in the school?
3. How is the learning environment welcoming SN students?
4. Are you interested in the educational development of SN students? – if not why not?
5. How do other class members relate to the SN students in the class?
6. What are the SN students' expressions like in regular class?
7. How well do you work with SN students and their families in the community to bring quality educational experience for them?
8. Are the teachers, abled students and the surrounding community very supportive to the educational development of SN students?
9. Tell me about the barriers that exclude SN students from receiving quality education and equal treatment as abled-students?
10. What treatment do you give to the SN students when distributing school materials?

A total of ten participants took part in the study. The participants are: five English teachers, five class teachers of the SN students who are from Fedorovsky secondary school (Terekty region, WKO).

The study showed that the teachers concerned accepted SN students into their class. They reported being keen to teach this group of students and stated that SN students blended well with the classroom environment. T1 explained that she put her SN students together with the non-SN students in the same group in the sitting arrangements. This allows the SN and non-SN students to mingle and get to know each other, and this strategy has helped the teacher to understand the needs of the SN student.

Another practice of the class teachers is they also visit the parents of the SN student to discuss the progress and constraints the teachers faced in the educational development of the SN students. For instance, T2 visited the parents of SN pupil and explained to them about the take-home work given to their SN child.

Teacher's attitudes and practices also play a vital role on the SN student's educational development in the classrooms. In relation to improving teachers' attitudes and practices around inclusive education for SN children, some teachers who took part in the interview expressed that the "inclusive education policy" was a new concept introduced into the education system. However, even with the awareness programs, the teachers did not know that there was an actual policy on inclusive education existing within the education system. For instance, this comment was made by T3 when asked about her understanding of the existence of an inclusive education policy within the current education system.

T4 is an inclusive education teacher of English; therefore, she is in a better position to promote and implement the policy of inclusion in the mainstream schools.

Further, T5 argued that the implementation of any inclusive education policy needs to involve different stakeholders to provide effective inclusive service for the SN students.

We want to deal with the training of students with varying degrees of disabilities.

Therefore, it is advisable to build a lesson based on the use of various forms of training, including visual materials (in our case, visual cards). At the same time, the explanation of new material should be extremely simple, repeated several times, in the same expressions and with the same sequence. Speech constructions should be simple; the card images should be in calm tones excluding bright colors that can cause a negative reaction of the student. It is necessary to present the material in a voice of different volume, but the tone must not rise. It must be calm, often switching to a whisper. At the end of the assignment, the teacher draws the student’s attention to his progress, even if it is minimal [5]. One of the effective methods of teaching a foreign language to students with disabilities is, in our opinion, a method of visual supports. When studying the topic “The verb “to be” in the 3rd person singular of the present tense”, we started considering this topic with personal singular pronouns: he - (Ted, Ben, Steve Dent, Mr. Lloyd, boy), she - (Bess, Betty, Ellis Dent, Ms Lloyd), it - (bank, shop, Sheffield, fish, model, time, hobby). We limited the study of the tense forms of the verb “to be” and used only these pronouns, since when working with students with disabilities, it is necessary to take into account the amount of information that they can perceive at a time. The study was based on the use of visual material in the teaching process – Microsoft PowerPoint presentations and cards. Using this material, we first introduced several set expressions that include the verb “to be”, namely:

- be in
- be ill
- be idle
- be open

Next, it was offered to listen to and watch a number of situations based on slides with an image, such as: Steve Dent is in. - He is in. Ellis Dent is ill. - She is ill. The shop is open. - It is open. This allowed us to introduce the form “is” and also show its usage. To reinforce the studied material, we used another visual support - cards. The student was asked to make sentences himself from the cards given below in Figure 1. To form the grammatical competence, the main principle of working with students is the principle of repeatability of the studied material.

Figure 1. Cards

Ben	is	in
Bank	is	open
Betty	is	ill

Research results

In general, the surveyed teachers have demonstrated an understanding of the inclusive education foundations. Three of all surveyed teachers found it difficult to answer, and two left the question unanswered. However, none of the teachers could name all categories of children with special educational needs. Only five teachers know almost all categories of special needs students, except for one or two categories.

Students with disorders perceive information visually better than by ear, not because they do not hear, but because they perceive information differently. Phrases like “I’ve told you this a hundred times” don’t work. It is necessary to explain the material more simply, accompanying the request with a picture or familiar words, to set a goal clearly or give an assignment. A slow, calm pace of speech balances the pupil’s reactions. Allegories in the teacher’s speech are unacceptable, as they are taken literally.

Communication with students who have disorders should not take place in a hurry. Do not wait for an instant response. The time of processing information is different for everyone. For some it is a minute, for others it is ten minutes or more. And if you rush the student with an answer, you can only aggravate the situation [6].

A student with disabilities should immediately be assigned a place where he or she should sit. You must clearly explain to him or her where and what can be done. If this causes protest or rejection, give time to calm down (each person has some rituals that calm him or her down), then personally show and explain again.

Special attention should be paid to the so-called positive reinforcement. It is not necessary to concentrate on censures in the case when a student behaves “strangely”. If such behavior does not go beyond the permissible limits, it is better to ignore such a situation. It is necessary to wait for the moment when the student does what the teacher wants him to do, and immediately encourage him. Positive reinforcement works much more effectively than punishment.

Taking into account the educational process peculiarities within the inclusive education, teachers of educational institutions are required to have subject and methodological knowledge, in-depth knowledge of psychology for special needs and special needs education, knowledge of English teaching methodology in an inclusive classroom to ensure that all students are provided with an equal access to quality education [7].

Paying attention to special needs children’s psychophysiological characteristics, the instructional guidelines suggest adhering to the following principles:

- providing mobile activities for children;
- frequent change of activity;
- language immersion; – frequent listening of structures introduced;
- material continuity and constant review;
- child’s general development through a foreign language, as well as their self-actualization. The scientists, social educators, child psychologists, and subject teachers who teach children at home argue that a long-term schooling leads to their isolation from society, deprivation, the formation of child’s pathological isolation, unwillingness and fear of communicating with other people [8,9].

The above results show the need to analyze existing special teaching methods, psychological and pedagogical peculiarities of children with special educational needs,

and synthesize new methods and techniques of teaching English, along with other subjects in an inclusive learning environment.

As a result, the article discovers individual psychological, organizational and methodological difficulties of teaching pupils with disabilities, determines the subjective position of the teacher in the organization of an effective process of teaching pupils a foreign language in the conditions of inclusive education at school, identifies and specifies the teachers' guidelines for improving the quality of teaching this contingent of pupils.

The research results show that the inclusion of students with disabilities in ordinary schools is possible and contributes to more effective personality development of students. The authors come to the conclusion that the problem of teaching a foreign language at school in groups with students with special educational needs can be solved only by the joint efforts of teachers using personality-oriented teaching methods [10].

Conclusion

Thus, having worked with students who have disorders, in particular, when teaching a foreign language, we believe that the inclusion of this category of young people in ordinary student groups is possible and contributes to more effective personality development of students. This is also facilitated by the position of teachers to perceive pupils with disabilities as active students of the group and to find an individual approach to them, as well as the ability to use a variety of specialized teaching tools. Unfortunately, we must mention some negative aspects of such integration, namely, increased tension and noise in the classroom, violation of standard lesson procedures, an increase in the time spent by the teacher on planning and preparing for classes.

Each learner with special educational needs requires a student-centered approach, taking into account the lesson time restriction. When planning a long- and short-term lesson, the teacher should know the student's psychological and pedagogical peculiarities, as well as define the size of educational material, and select teaching methods and techniques.

This approach requires the adaptation of model plans for a quality education of students with special education needs. In addition, a number of standardized recommendations can be identified to ease mastering learning material both by students with disabilities and those with special educational needs when teaching English in an inclusive classroom:

- use of visual aids principle;
- organizational activities promoting children's psychological and physiological development: perception, speech and communication, thinking, memory, emotions, motivation, etc.;
- bite-sized introduction and progressing of material;
- use of information and communication technologies at the lesson;
- a friendly attitude of a teacher towards all students;
- ensure continuity and material's repeated spiral review;
- provide children with mobile activities;
- frequent activity changes and observation of if children are not feeling tired;

- language immersion;
- frequent listening of structures introduced;
- child’s general development through a foreign language, as well as development of their creativity.

REFERENCES

- [1] Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 24 iul'ia 2018 goda № 460 «Ob utverzhenii Gosudarstvennoi programmy razvitiia obrazovaniia i nauki Respubliki Kazakhstan na 2016–2019 gody» [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated July 24, 2018 № 460. On the approval of the State Program for the Development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2016–2019]. (2018) Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000460> [in Russian].
- [2] Kyriaki Messiou, Jay de los Reyes, Chinmaya Potnis, Ping Dong & Vivienne Kachollom Rwang (2024) Student voice for promoting inclusion in primary schools, *International Journal of Inclusive Education*, DOI: 10.1080/13603116.2024.2317729 Published online: 20 Feb 2024 in Scopus, Available at: <https://www.tandfonline.com/toc/tied20/current> [in English].
- [3] Shalbayeva, D.Kh., Akbayeva, G.N., Moiseeva, L.V. (2021). Psikhologo-pedagogicheskiye osobennosti obucheniya angliyskomu yazyku uchashchikhsya s osobymi obrazovatel'nymi potrebnostyami [Psychological and pedagogical peculiarities of teaching the English language to learners with special educational need] Available at: <https://rep.ksu.kz/handle/data/11749> *Bulletin of the Karaganda University. Pedagogics Series. - 2021. №3. P.154-162* [in Russian].
- [4] Abdizhamalova Akmonshak, Tulekova Gulmira, Antikeyeva Samal (2023). Vnedreniye inklyuzivnogo obrazovaniya v Kazakhstane: ob"yektivnyye potrebnosti i real'nyye varianty [Implementing inclusive education in Kazakhstan: objective needs and real options] *Proceedings of the 8th International Scientific and Practical Conference «Current Issues and Prospects for the Development of Scientific Research» (November 19-20, 2023). Orléans, France* [in Russian].
- [5] Aisina, R.M., Nesterova, A.A., Suslova, T.F., Khitryuk, V.V. (2019). Otnosheniya pedagogov k inklyuzivnomu obrazovaniyu detei s RAS: obzor otechestvennykh i zarubezhnykh issledovaniy [Teachers’ attitudes to inclusive education of children with ASD: an overview of domestic and foreign studies]. *Obrazovanie i nauka - Education and science, 21 (10), pp. 189-210* [in Russian].
- [6] Demicheva, O.G. (2012). Nespetsial'nye problemy inklyuzivnogo obrazovaniya [Non-special problems of inclusive education]. *Sotsial'naya pedagogika - Social pedagogy, 2, p. 54-58* [in Russian].
- [7] Zakon Respubliki Kazakhstan ot 11 iyulya 2002 goda № 343-II «O sotsial'noy i mediko-pedagogicheskoy korrektsionnoy podderzhke detey s ogranichennymi vozmozhnostyami» [Law of the Republic of Kazakhstan dated July 11, 2002 No. 343-II “On social and medical-pedagogical correctional support for children with disabilities”] [Electronic resource]. — Available at: <https://online.zakon.kz/document/? Doc id=1032168> [in Russian].

[8] Kuangalieva, D.S. Metodicheskiye rekomendatsii po organizatsii individual'nogo obucheniya na domu detey s narusheniyami intellekta. [Methodological recommendations for organizing individual education at home for children with intellectual disabilities]. – Almaty, 2011– 53 p. [in Russian].

[9] Metodicheskie rekomendatsii po obucheniiu detei na domu po uchebnym programmam obshcheobrazovatelnoi shkoly. [Methodological recommendations for schoolers according to a general education school curriculum]. (2017). Astana: NAO imeni I. Altynsarina. [in Russian].

[10] Roweng Bomen “How are inclusive education resource centre supported students with special needs experiencing education in regular classroom settings in the town schools in western province of Papua New Guinea”, The University of Waikato, 2017 [in English].

**Кисметова Г.Н., Шамгонова Р.Г., Қудайбергенова А.О.
ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ШЕТЕЛ ТІЛДЕРІН
ОҚЫТУ**

Андатпа. Инклюзивті білім беру оқушылардың білім беру қажеттіліктері мен жеке мүмкіндіктерінің алуан түрлілігін ескере отырып, білім беру процесіне тең қолжетімділікті қамтамасыз етуді білдіреді. Мақалада шет тілін инклюзивті жағдайда оқытудың ерекшеліктері қарастырылған. Дамуында ерекшелігі бар мектеп оқушылары үшін инклюзивті тәсілді жүзеге асырудағы шет тілінің рөлі баланың жеке басын дамыту, оның айналасындағы әлемді және өзін ашу және түсіну қажеттіліктерін ынталандыру, сондай-ақ оның әлеуметтену мүмкіндігі болып табылады. Мақалада оқу-тәрбие процесін дараландыру, табысқа жетуді көздейтін білім беру ортасын құру, сондай-ақ баланың танымдық функцияларының ерекшеліктерін ескере отырып пайдалану ұсынылады.

Мақалада мектептегі шет тілі сабақтарында мүмкіндігі шектеулі оқушылардың интеллектуалдық құзыреттіліктерін қалыптастыру мақсатында оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру мәселесі де қарастырылған.

Кілт сөздер: инклюзивті білім беру; шетел тілі; мүмкіндігі шектеулі оқушылар; оқу процесі; даралау; дамыту.

**Кисметова Г.Н., Шамгонова Р.Г., Қудайбергенова А.О.
ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В УСЛОВИЯХ
ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

Аннотация. Инклюзивное образование подразумевает обеспечение равного доступа обучающихся к образовательному процессу с учетом разнообразия их образовательных потребностей и индивидуальных возможностей. В статье рассматривается специфика обучения иностранному языку в условиях инклюзива. Роль иностранного языка при реализации инклюзивного подхода школьников, имеющих особенности в развитии, заключается в возможности развития личности ребенка, стимулирования его потребностей в открытии и понимании окружающего мира и самого себя, а также его социализации. В статье предлагается использовать принцип индивидуализации учебного процесса,

создание образовательной среды, предполагающей достижение успеха, а также учитывать специфику познавательных функций ребенка.

Также в статье рассматривается проблема организации образовательного процесса с целью формирования интеллектуальных компетенций учащихся с ограниченными возможностями здоровья на уроках иностранного языка в школе.

Ключевые слова: инклюзивное образование; иностранный язык; ученики с ограниченными возможностями; образовательный процесс; индивидуализация; развитие.

УДК 372.881.161.1

МРНТИ 14.25.09

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).18

¹Утегенова К.Т.*, ²Беркина С.С.

^{1,2}Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова,
Уральск, Казахстан

*Автор-корреспондент: karlyga@bk.ru

E-mail: karlyga@bk.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье рассматривается проблематика формирования функциональной межкультурной коммуникативной компетенции на уроках русского языка. В настоящее время в условиях процесса глобализации навык межкультурной коммуникации становится все более актуальной компетенцией. Для эффективного общения с представителями других культур необходимо уметь понимать и уважать их культуру. На уроках русского языка важно, чтобы ученики не только усваивали языковые знания и навыки, но и развивали свою межкультурную компетенцию. Для этого важно создавать условия для обсуждения культурных особенностей различных народов, использовать в учебном материале тексты и задания, которые помогают понимать различия между культурами. В данной статье также предложен комплекс упражнений, направленный на формирование функциональной межкультурной коммуникативной компетенции на основе развития навыков письма.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация; функциональная грамотность; формирования компетенции; коммуникативная компетенция; развитие навыков письма; русский язык с казахским языком обучения; система упражнений; 9 класс; письмо и чтение; культура и традиции.

Введение

Развитие межкультурной коммуникативной компетенции приобретает все большую необходимость в связи с процессами глобализации в современном обществе, поскольку от человека все чаще требуется взаимодействие с людьми из разных культурных и языковых слоёв в различных контекстах, таких как образовательные учреждения, рабочие места и прочие социальные ситуации. Для образовательного пространства в Казахстане эта тема также актуальна, потому что в казахстанских общеобразовательных школах обучаются дети различных национальностей и из семей разного социального статуса, а обучение проводится на казахском, русском и английских языках. Наличие всех этих факторов позволяют судить о нахождении современных детей в постоянной межкультурной

коммуникации, что, в свою очередь, требует развития соответствующих навыков. Цель настоящей статьи – дать методические рекомендации учителям-предметникам по формированию функциональной межкультурной коммуникативной компетенции на уроках русского языка в казахстанской школе. Задания, предложенные в настоящей статье, направлены на развитие у учащихся навыков и знаний, необходимых для успешного общения в мультикультурной среде, а также для понимания и уважения к различным культурам и традициям.

Материалы и методы исследования

Материалами для статьи послужили исследования по проблеме функциональной грамотности ряда авторов, а также Инструктивно-методическое письмо и учебник по русскому языку и литературе за 9 класс в школах с казахским языком обучения.

В рамках данной статьи были применены следующие методы: анализ и синтез теоретической литературы по изучаемому вопросу, а также метод моделирования, с помощью которого был составлен комплекс упражнений на формирование функциональной межкультурной коммуникативной компетенции на основе развития навыков письма.

Результаты исследования

Согласно инструктивно-методическому письму «Об особенностях учебно-воспитательного процесса в организациях среднего образования Республики Казахстан в 2023-2024 учебном году», необходимо создать такую образовательную среду, которая будет благоприятной для гармоничного становления и развития личности обучающегося, который, в свою очередь, ориентирован на национальные и общечеловеческие ценности, обладает навыками функциональной грамотности и может быть конкурентоспособным в окружающей его действительности [1, с. 7]. Таким образом, задача современного образования – научение школьников готовности к адаптации в соответствии с постоянными тенденциями мира, а также уметь достигать планируемых результаты.

Функциональной грамотностью называют овладение системой ключевых компетенций, позволяющих эффективно применять усвоенные знания в практической ситуации и успешно их использовать в процессе социальной адаптации [2]. Один из навыков функциональной грамотности – коммуникативная компетенция. По мнению исследователей, владение коммуникативными навыками означает умение адаптироваться к новым социальным средам, соблюдать культурные нормы и этикет, знание обычаев и традиций, проявление приличий и воспитанности, умение использовать коммуникативные инструменты, соответствующие национальному и социальному менталитету в соответствующей коммуникативной ситуации [3, с. 6-7]. На основе указанных терминов, можем заключить, что формирование функциональной межкультурной коммуникативной компетенции на уроках русского языка – это процесс, направленный на развитие у учеников умения эффективно и адекватно взаимодействовать с представителями других культур.

На основе анализа структурного содержания межкультурной компетенции обучающихся в работах российских и зарубежных учёных исследователем Д.О.

Сорокиным было предложено содержание данной компетенции [4]. Рассмотрим её структуру в виде таблицы (табл. 1).

Таблица 1 – Структурное содержание межкультурной компетенции.

Межкультурная компетенция	
Знания	- знания о характеристиках и типах культур, а также способах их взаимоотношений друг с другом; - знания различных моделей действий во время межкультурного взаимодействия.
Умения	- умение инициировать межкультурное взаимодействие и адекватно реагировать на попытку инициации контакта со стороны другого коммуниканта; - умение поддерживать диалог в благоприятной для обоих коммуникантов атмосфере; в) умение выступать в качестве представителя своей культуры; - выступать в качестве посредника между своей и иной культурой; - умение прогнозировать межкультурные конфликты; - умение находить и применять наилучшие стратегии в ситуации межкультурного конфликта; - умение интерпретировать и оценивать факты или события одной культуры, с позиции другой; - умение критически оценивать различные культуры с позиции этнорелятивизма.
Отношения	- готовность отвергнуть стереотипы и предубеждения по отношению к другим культурам; - принятие других культур с позиции этнорелятивизма.

Развитие у учащихся функциональной межкультурной коммуникативной компетенции должно также включать в себя повышение осведомлённости о культуре и навыков видения перспективы, поскольку эти факторы необходимы для успешного и результативного общения между культурами. По нашему мнению, для достижения этой цели уроки русского языка должны быть организованы таким образом, чтобы ученики имели возможность:

- 1) познакомиться с культурой, традициями и обычаями русского и казахского народов;
- 2) изучать культуру и традиции других стран, находить сходства и различия с родной культурой;
- 3) слышать речь носителей русского языка из других стран, используя различные цифровые ресурсы;
- 4) анализировать и интерпретировать тексты различных жанров, связанных с культурой и историей Казахстана и других стран;

5) участвовать в дискуссиях на актуальные темы, связанные с культурой и историей Казахстана и других стран.

То есть, важной составляющей процесса формирования функциональной межкультурной коммуникативной компетенции являются задания, направленные на поддержание интереса учеников к изучению русского языка и культуры Казахстана. Такие задания могут быть построены как на анализе текстов и видеоматериалов, так и на создании своих текстов и видеоматериалов, связанных с русской культурой и традициями. Для успешного формирования функциональной межкультурной коммуникативной компетенции на уроках русского языка необходимо использовать различные методы и формы обучения, учитывая общекультурные и языковые потребности учеников в соответствии с их возрастом и уровнем подготовки [5]. К примеру, чтобы развить функциональную межкультурную коммуникативную компетенцию на уроках русского языка, учителя могут использовать различные стратегии, такие как инсценировка межкультурной коммуникативной деятельности, использование аутентичных материалов и сценариев, отражающих реальные коммуникативные ситуации, и прямое обучение навыкам и стратегиям межкультурного общения. Слушание речи носителей русского языка или лиц с сильным культурным и лингвистическим опытом владения русским языком также может быть эффективным способом развития функциональной межкультурной коммуникативной компетенции на занятиях по русскому языку.

Основой для формирования функциональной межкультурной коммуникативной компетенции на уроках русского языка является развитие умения анализировать и интерпретировать языковые и культурные особенности текста [6]. В этом процессе ученики должны учиться различать культурные коды и элементы, связанные с менталитетом и национальными особенностями, и уметь использовать их в соответствующем контексте.

Приведём в пример комплекс упражнений, направленный на реализацию функциональной межкультурной коммуникативной компетенции на уроках русского языка и литературы в 9 классе с казахским языком обучения. Выбор данного класса обусловлен не только обширностью тем в программе, связанных с культурным аспектом, а также тем, что девятиклассники являются выпускниками основного среднего звена, перед которым стоит выбор профессии, и, соответственно, большая потребность в межкультурной коммуникации.

Предложенные упражнения составлены с опорой на лексические и грамматические темы из учебника авторов У.А. Жанпейс, А. Майбалаева, Г. Атембаева «Русский язык и литература» для 9 класса издательства «Атамұра» [7], например, такие как «Феномен культуры», «Мир казахов», «Общение и культура», «Национальная культура – это национальная память народа», «Русский сын казахского народа», «Необычные традиции, обычаи и праздники народов мира», «Малая родина» и «Праздник планеты Земля».

Задание 1. *Ситуация: вы приехали в другую страну и пошли на экскурсию. Разделитесь на пары и составьте диалог по следующим ключевым словам: искусство, традиция, культура, культурное наследие, музей.*

Задание 2. *Ситуация:* представьте, что вы пишете письмо вашему другу из другой страны и вам необходимо описать наиболее известные достопримечательности вашего родного города или посёлка. При подготовке письма попробуйте подобрать описание таким образом, чтобы человек, незнающий вашу местность, смог её себе представить.

Задание 3. *Ситуация:* представьте, что вы работаете дипломатом в консульстве какой-нибудь далекой страны. Близится национальный праздник страны, которую вы представляете. Ваша задача – составить официальное письмо-приглашение на торжественное мероприятие в честь празднования этого праздника для местных властей, представителей других консульств и местных жителей. Укажите график планируемых мероприятий.

Задание 4. *Напишите заметку для социальных сетей об удивительной и интересной культуре другой страны. Расскажите, что вам непонятно в данной культуре или какие существуют различия и сходства изучаемой культуры с вашей родной. Подберите хештеги (ключевые слова) для вашего поста.*

Задание 5. *Ситуация:* Вы готовите концерт, посвящённый русской культуре и вам необходимо подготовить афишу данного мероприятия. Для этого необходимо выбрать 5-6 известных песен на русском языке и представить их на вашем плакате.

Объясните, как данные песни связаны с русской культурой?

Задание 6. *Составьте подборку лучших книг, фильмов или музыки, связанных с какой-либо культурой (национальной, этнической, социальной, возрастной и т.п.), и обоснуйте свой выбор. Что в выбранных вами произведениях лучше всего отображает особенности представленной культуры? Прочитайте выдержки из выбранных вами произведений. Напишите рецензию на одно из представленных произведений.*

Задание 6. *Составьте условные обозначения с описанием запрещающих правил поведения в театре. Например, такие как «Выключите мобильный телефон» и «Вход с мороженым запрещён». Объясните, зачем существуют правила поведения в общественных местах. Отличаются ли правила поведения в театре, автобусе и библиотеке? Почему?*

Задание 7. *Ситуация:* представьте, что вы блогер, который занимается культурным просвещением своих подписчиков. Подготовьте пост-рассуждение на тему «Почему музеи и выставки являются важным аспектом сохранения культурного наследия». Подкрепите ваш пост личными фотографиями из музеев и выставок.

Задание 8. *Сравните историческое и современное искусство и объясните, в каком отношении они находятся друг к другу. Составьте диаграмму Венна, показав особенности и различия выбранного вами направления искусства.*

Задание 9. *Ситуация:* представьте, что вы готовите рекламу какого-то казахского обычая или традиции. Вам необходимо написать текст, который можно прочитать не более, чем за полминуты. Укажите только основные характеристики, но так, чтобы у вас получилось заинтересовать человека, незнакомого с казахской культурой.

Задание 10. *Ситуация: представьте, что вас пригласили на «Тұсау кесер» («разрезание пут»). Напишите на казахском языке пожелания малышу и переведите их на русский. Удалось ли сохранить первоначальный смысл пожеланий? Все ли слова можно перевести с тем же значением на русский?*

Данные упражнения помимо реализации межкультурной коммуникативной компетенции, направлены также на развитие навыков письма как средства формирования функциональной грамотности обучающихся. Развитие навыков письма считается важным компонентом в развитии навыков функциональной грамотности у учащихся. Функциональная грамотность относится к способности эффективно использовать языковые навыки в различных контекстах, включая общение, решение проблем и критическое мышление [8]. Исследователи считают, что учащиеся, владеющие навыками письма, как правило, лучше успевают по учебным предметам, требующих обладание подобными навыками, таким как языковые предметы, история, география, биология, физика и т.п. [9]. Также мы считаем, что улучшение навыков письма связано с улучшением коммуникативных и социальных навыков, которые необходимы для успеха в реальном мире. Развитие навыков письма является одним из важнейших средств формирования функциональной грамотности обучающихся, потому что письмо – это один из способов общения с другими людьми, а также средство самовыражения и выражения своих мыслей и идей. Одним из способов развития навыков письма является постоянная практика: обучающиеся должны постоянно писать тексты различных жанров. Также важно обращать внимание на качество написанного, исправлять ошибки и работать над улучшением своей грамотности. Кроме того, развитие навыков письма можно осуществлять через чтение литературы и анализ текстов. Чтение помогает обогащать словарный запас и улучшать навыки восприятия текстов, а анализ текстов позволяет изучать стиль и технику написания различных авторов [10]. Таким образом, развитие навыков письма – это важный этап в формировании функциональной грамотности обучающихся, который требует постоянной практики и самоконтроля.

Заключение

В заключение следует отметить, что развитие функциональной межкультурной коммуникативной компетенции на уроках русского языка имеет важное значение для подготовки учащихся к успешному функционированию в современном глобализованном обществе. Внедряя стратегии, способствующие воспитанию личности, способной к межкультурному общению и культурной просвещённости, учителя могут помочь развить у учащихся необходимые навыки и умения для эффективного общения и взаимодействия в различных культурных и языковых контекстах. При этом важно использовать разнообразные задания и методы, которые помогают стимулировать интерес к культуре других стран и народов, уважать и ценить различия в культуре, а также изучать и оценивать культурные ценности других народов. Это позволит учащимся получать удовольствие от общения с другими людьми, видеть в них интересную личность, а не только представителя другой культуры, и строить гармоничные отношения на основе взаимопонимания и уважения. В итоге ученики не только преодолевают

языковые барьеры, но и развиваются как личности, которые умеют адаптироваться к новым условиям и ориентироваться в многонациональном мире.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Инструктивно-методическое письмо «Об особенностях учебно-воспитательного процесса в организациях среднего образования Республики Казахстан в 2023-2024 учебном году». – Нур-Султан: НАО имени И. Алтынсарина, 2022. – 320 с.

[2] Национальный план действий по развитию функциональной грамотности на 2022-2026 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 24 ноября 2022 года № 941. – Режим доступа URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000941/> (дата обращения: 23.12.2023).

[3] Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение. Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.

[4] Сорокин Д.О. Структура межкультурной компетенции обучающихся // Вестник ТГУ. 2022. №3.

[5] Атаджанова Б. Т. Формирование коммуникативной компетенции на уроках русского языка // Достижения науки и образования. 2019. №8-3 (49).

[6] Барбарян А.М. Развитие коммуникативной компетенции на уроках русского языка и литературы // Педагогическая наука и практика. 2020. №2 (28).

[7] Жанпейс У.А., Майбалаева А., Атембаева Г. Русский язык и литература: Учебник для 9 класса общеобразовательной школы с казахским языком обучения. В 2 ч. – Алматы: Атамұра, 2019 – 208 с.

[8] Карамышева Е.В. Формирование функциональной грамотности у учащихся начальной школы на уроках русского языка / Е. В. Карамышева. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2023. – № 2 (449). – С. 452-454.

[9] Сазонова Г.В. Обучение чтению и письму как важнейшее условие формирования функциональной грамотности. – Режим доступа URL: <https://mcoip.ru/blog/2022/06/14/obuchenie-chteniyu-i-pismu-kak-vazhneyshee-usloviye-formirovaniya-funkczionalnoj-gramotnosti/> (дата обращения: 23.12.2023).

[10] Мягкова Е.Ю. Навык чтения и проблемы понимания текста // Языковое бытие человека и этноса. – 2018. – №20.

REFERENCES

[1] Instruktivno-metodicheskoe pis'mo «Ob osobennostyah uchebno-vozpitateľnogo processa v organizacijah srednego obrazovaniya Respubliki Kazahstan v 2023-2024 uchebnoġ godu» (2022). [Instructional and methodical letter «On the peculiarities of the educational process in secondary education organizations of the Republic of Kazakhstan in the 2023-2024 academic year»]. Nur-Sultan [in Russian].

[2] Nacional'nyj plan dejstvij po razvitiyu funkcional'noj gramotnosti na 2022-2026 gody. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 24 noyabrya 2022 goda № 941 [The National Action Plan for the Development of Functional Literacy for 2022-2026. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2022 №. 941]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000941/> (data obrashcheniya: 23.12.2023) [in Russian].

- [3] Kunicyna, V.N., Kazarinova, N.V., Pogol'sha, V.M. (2001). *Mezhlichnostnoe obshchenie* [Interpersonal communication]. Saint-Petersburg [in Russian].
- [4] Sorokin, D.O. (2022). *Struktura mezhkul'turnoj kompetencii obuchayushchihsya* [The structure of students' intercultural competence]. *Vestnik TGU – Bulletin of TSU* [in Russian].
- [5] Atadzhanova, B. T. (2019). *Formirovanie kommunikativnoj kompetencii na urokah russkogo yazyka* [Formation of communicative competence in Russian language lessons]. *Dostizheniya nauki i obrazovaniya – Achievements of science and education* [in Russian].
- [6] Barbaryan, A.M. (2020). *Razvitie kommunikativnoj kompetencii na urokah russkogo yazyka i literatury* [Development of communicative competence in Russian language and literature lessons]. *Pedagogicheskaya nauka i praktika – Pedagogical science and practice* [in Russian].
- [7] Zhanpejs, U.A., Majbalaeva, A., Atembaeva, G. (2019). *Russkij yazyk i literatura* [Russian language and literature] Almaty: Atamura [in Russian].
- [8] Karamysheva, E.V. (2023). *Formirovanie funkcional'noj gramotnosti u uchashchihsya nachal'noj shkoly na urokah russkogo yazyka* [Formation of functional literacy among primary school students in Russian language lessons]. *Molodoj uchenyj – A young scientist* [in Russian].
- [9] Sazonova, G.V. *Obuchenie chteniyu i pis'mu kak vazhnejshee uslovie formirovaniya funkcional'noj gramotnosti* [Learning to read and write as the most important condition for the formation of functional literacy]. Retrieved from <https://mcoip.ru/blog/2022/06/14/obuchenie-chteniyu-i-pismu-kak-vazhnejshee-uslovie-formirovaniya-funkcionalnoj-gramotnosti/> (data obrashcheniya: 23.04.2023) [in Russian].
- [10] Myagkova, E.Yu. (2018). *Navyk chteniya i problemy ponimaniya teksta* [Reading skills and text comprehension problems]. *Yazykovoje bytie cheloveka i etnosa – The linguistic existence of a person and an ethnic group* [in Russian].

Утегенова К.Т., Беркина С.С.

ОРЫС ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ФУНКЦИОНАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Андатпа. Бұл мақалада орыс тілі сабақтарында функционалды мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Қазіргі уақытта жаһандану процесінде мәдениетаралық қарым-қатынас дағдысы барған сайын өзекті құзыретке айналууда. Басқа мәдениеттердің өкілдерімен тиімді қарым-қатынас жасау үшін олардың мәдениетін түсіну және құрметтеу қажет. Орыс тілі сабақтарында студенттердің тілдік білім мен дағдыларды игеріп қана қоймай, олардың мәдениетаралық құзыреттілігін дамытуы маңызды. Ол үшін әр түрлі халықтардың мәдени ерекшеліктерін талқылауға жағдай жасау, оқу материалында мәдениеттер арасындағы айырмашылықтарды түсінуге көмектесетін мәтіндер мен тапсырмаларды қолдану маңызды. Бұл мақалада жазу дағдыларын дамыту негізінде функционалды мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған жаттығулар жиынтығы ұсынылған.

Кілт сөздер: мәдениетаралық коммуникация, функционалды сауаттылық, құзыреттілікті қалыптастыру, коммуникативтік құзыреттілік, жазу дағдыларын

дамыту, қазақ тілінде оқытатын орыс тілі, жаттығу жүйесі, 9-сынып, жазу және оқу, Мәдениет және дәстүрлер.

Utegenova Karlyga, Berkina Svetlana
**FORMATION OF FUNCTIONAL INTER-CULTURAL COMMUNICATIVE
COMPETENCE IN THE RUSSIAN LANGUAGE**

Annotation. This article examines the problems of the formation of functional intercultural communicative competence in Russian language lessons. Currently, in the context of the globalization process, the skill of intercultural communication is becoming an increasingly relevant competence. To communicate effectively with representatives of other cultures, it is necessary to be able to understand and respect their culture. In Russian language lessons, it is important that students not only acquire language knowledge and skills, but also develop their intercultural competence. To do this, it is important to create conditions for discussing the cultural characteristics of different peoples, to use texts and assignments in the educational material that help to understand the differences between cultures. This article also offers a set of exercises aimed at the formation of functional intercultural communicative competence based on the development of writing skills.

Keywords: intercultural communication; functional literacy; competence formation; communicative competence; writing skills development; Russian with Kazakh language of instruction; exercise system; 9th grade; writing and reading; culture and traditions.

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

УДК 321

МРНТИ 11.15.07

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).19

¹Мокин К.С., ²Нуртазин М.С.*

¹ФНИСЦ, Институт социологии РАН (РФ), Российская Федерация

²Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Уральск,
Казахстан

*Автор-корреспондент: nurzko@mail.ru

E-mail: mokin_konstantin@list.ru

ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ПРИНЦИПОВ ИНСТИТУТА ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ (НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА И РОССИИ)

Аннотация. Статья посвящена изучению институтов государственного управления и государственной службы. Рассмотрены законодательство и другие нормативные документы и материалы касающегося темы исследования. В статье дается теоретическое обоснование и раскрывается специфика принципов государственной службы двух стран, что указывает на актуальность и новизну темы исследования. Исследуемая тема будет интересна преподавателям, магистрантам и социологам, исследующим теорию и практику государственной и гражданской служб. В материале описываются законодательно закрепленные нормы принципов государственной службы Казахстана, а также государственной и гражданской службы Российской Федерации. Анализируются специфические подгруппы принципов, закрепленных в нормативных актах и применяемых в схожих управленческих схемах и процедурах. Авторы акцентируют внимание на том, что большое значение при оценке эффективности и результативности государственного управления имеет сравнительная характеристика системы менеджмента. На основании полученных данных были выявлены общие сходства формирования современных принципов института государственного управления и государственной, гражданской служб двух стран.

Ключевые слова: государственная служба; гражданская служба; профессиональная деятельность; должностное лицо; функции и полномочия; государственное управление; подконтрольность и подотчетность; принцип обязательности исполнения решений.

Введение

В качестве социального государства современный Казахстан придерживается принципов государственной службы, которые способствуют его трансформированию на совершенно новую ступень развития страны. При этом все сферы жизнедеятельности республики – политика, экономика, социальные условия жизни, подвергаясь модернизации, дают возможность Казахстану войти в список конкурентноспособных стран, повысив при этом качество благосостояния граждан.

Общеизвестно, что показатель состояния и эффективности государственных институтов страны есть существенный фактор выяснения конкурентоспособности государства. В то же время политические институты государства, создавая условия для ее стабильного экономического роста, делают экономику страны способной выдерживать конкуренции среди многих стран. При этом стратегической задачей республики остается упрочение государственных институтов и всех уровней власти.

Разумеется, что способ использования народного волеизъявления не может быть единственным путем решения проблемы регулярного управления страной. В этот процесс управления страной активно включена деятельность государственных органов, осуществляемая госслужащими. В данном аспекте исследование реформирования системы государственной службы, определение путей ее совершенствования в формате современных политических процессов, происходящих в стране, несомненно, являются актуальными.

Методы и материалы

Материалом статьи послужили научные труды исследователей Анри Файол, Д.Н.Бахрах, Г.В.Атаманчук. Д.Н.Бахрах делит принципы по трем основным критериям: законность, демократизм, профессионализм. Приводятся некоторые понятия принципов в характеристике российского ученого Г.В.Атаманчук. Материалы поданы в форме описания некоторых норм и требований законодательных актов двух стран, что подчеркивает новизну по сравнению с другими подобными исследованиями. Применен также сопоставительный метод.

Результаты и обсуждение

В государственном управлении и государственной службе по мере требований времени и обстоятельств, все подвергается изменениям – люди, цели и задачи, функции, всё, кроме принципов. Перефразируя Томаса Джефферсона, можно сказать, что необходимо «быть как скала», если дело связано с принципами, в других вопросах можно и не прибегать к этому. Говоря о своем личном опыте Т.Джефферсон, писал о своем стремлении быть гибким в политике, а в случае с принципами он всегда неотступен от своих взглядов [1, с.112].

Построенные за законами базовые положения, принципы составляют основу науки управления. Исследователи и практики в области науки о госслужбе в процессе освещения ее проблем первостепенную роль отводят фундаментальным основам как главным принципам.

Деятельность государственного служащего зиждется на конкретно установленных принципах, на индивидуальных позициях и взглядах. Они диктуют отношение госслужащего к исполнению своих функциональных

обязанностей, построенных на моральных и нравственных принципах. Основная суть управления социумом достигается посредством не простой суммы субъективно-объективных отношений. В принципах государственной службы не учитываются воля и желания отдельных личностей.

Понятие «принцип» пришло с латинского языка. При переводе на русский язык “principium” значит «первоначально» или «основа». В рамках исследуемой нами науки теоретическое понятие «принцип» объясняется как закономерности, отношения и взаимосвязи на государственной службе. Необходимая конкретность и стабильность в управленческих отношениях реализуются за счет нормативного установления этих принципов.

Ученым и практикам Казахстана сегодня необходима активная интеллектуальная работа над актуализацией научного понимания тех или иных принципов государственной службы. В научной литературе известно достаточное количество принципов (Г.Эмерсон – двадцать, А.Файоль – четырнадцать, Д.Карнеги – двадцать девять и т.д.), но не все они применяются в управленческой практике или влияют на него.

Принципы объективны по природе и содержанию, но по своему выражению, оформлению и закреплению являются фактами сознания. Это проявление объективных законов в субъективной форме, в общественном сознании [2, стр. 187]. Принципы государственной службы при неизменности их сути называются в разных странах, в различных национальных школах менеджмента по-разному. По данному поводу вспоминается общеизвестное высказывание Анри Файола: «Число принципов управления неограниченно. Всякое правило, всякое административное средство, укрепляющее социальное образование или облегчающее его отправления, занимает свое место среди принципов, во всяком случае на все то время, пока опыт утверждает его в этом высоком звании».

Закон Республики Казахстан “О государственной службе РК” отражает принципы государственной службы. В то же время эти принципы даются без комментариев их содержаний и пояснений об их установленных или имеющих возможность быть допустимыми исключениях.

Далее мы проведем сопоставительный анализ некоторых принципов двух стран, раскрывая их суть. Анализируя институциональное становление и принципы госслужбы двух государств – Казахстана и России, необходимо отметить важность того, что начало законодательного оформления госслужбы начинается примерно, в одно и то же время. В Российской Федерации (далее – РФ) с принятием в августе 1995 года Федерального закона «Об основах государственной службы Российской Федерации», а в Казахстане – Указа Президента Республики Казахстан (далее – РК), имеющего силу закона «О государственной службе в РК» в декабре этого же года.

Государственная служба в любом цивилизованном государстве как специфическая профессиональная деятельность, связанная с выполнением управленческой функции в обществе, основывается на определенных принципах, выражающихся в виде требований, положений и правил, соблюдение которых гарантирует функционирование института государственной службы в целом. Основные принципы государственной службы Республики Казахстан взяты из

положений Конституции РК и закреплены в Законе РК «О государственной службе Республики Казахстан» [3].

Принципы государственной службы РФ вытекают из положений конституции. Однако, наиболее полно и точно они сформулированы в ФЗ№58 «О системе госслужбы» и касаются всех видов госслужбы в стране, которых более 10 видов [4]. При чем обращает внимание, что речь в законе идет о принципах построения и функционирования системы государственной службы (это не одно и тоже). Принципы гражданской службы определены в ФЗ№79 [5]. В указах президента, уставах и законах субъектов принципы госслужбы не определяются, потому что, во-первых, все виды гос.службы кроме гражданской относятся к виду федеральной гос.службы; во-вторых, у регионов нет полномочий по определению каких-либо дополнительных принципов на гос.службе (в данном случае гражданской). Современные российские исследователи свободно и разносторонне трактуют принципы госслужбы.

Одними под принципами понимаются основополагающие идеи, на которых построена организация и функционирование государственной службы. Другие считают, что все принципы государственной службы тесно взаимосвязаны и призваны функционировать в системе: соблюдение одних способствует реализации других и, напротив, нарушение какого-либо из принципов негативно действует на результативность остальных принципов. Известный ученый Д.Н. Бахрах делит принципы по трем основным критериям: законность; демократизм; профессионализм. Понятие принципов в характеристике Г.В.Атаманчук же в его монографии звучит следующим образом: «В приближенном выражении принцип представляет собой определенную закономерность, отношение и взаимосвязь общественной жизни людей, познannую и выраженную в виде научного положения, закреплённого в ряде случаев законодательством и применяемого в теоретической и практической деятельности» [6, с.164].

Принципы госслужбы РК различаются по своему содержанию на общие принципы государственного управления и специфические. Последние указывают на особенности профессиональной деятельности должностных лиц.

По нашему мнению, основанному на опыте повседневной практики, а также в соответствии с современными реалиями функционирования госаппарата, принципы казахстанской госслужбы можно объединить в группы и рассмотреть в качестве следующих специфических подгрупп:

1. *Общественно-политическими и правовыми считать принцип законности, патриотизма, приоритета прав, свобод и законных интересов граждан, общедоступности, добровольности поступления граждан на государственную службу, учета общественного мнения и гласности;*

2. *Организационно-структурными и функциональными полагать принцип единства системы государственной службы, профессионализма государственных служащих, равной оплаты труда за выполнение равнозначной работы, обязательности исполнения решений, подконтрольности и подотчетности государственных служащих, личной ответственности;*

3. *Социально-мотивационными рассмотреть принципы правовой и социальной защищенности государственных служащих, поощрение*

государственных служащих и непрерывность повышения квалификации государственных служащих и развития необходимых компетенций.

Далее мы рассмотрим некоторые принципы института государственной службы с учетом законодательной базы двух стран.

Принцип законности. Данный общий принцип как признак правовой урегулированности общества, закреплен практически во всех нормативных правовых актах. Он выражается в требовании точного соблюдения государственных служащими Конституции РК, законов и других нормативных правовых актов. В РФ законность как качественное состояние функционирования системы государственной службы и деятельности самого служащего характеризуется основными признаками: соблюдение требований верховенства Конституции РФ над конституциями, уставами и законами субъектов РФ. Подзаконные акты всех видов и всех уровней могут действовать лишь в том случае, когда какие-либо отношения законодательно не урегулированы. Последнее положение характерно и для казахстанской госслужбы. В Кодексе чести государственных служащих РК, утвержденного в мае 2005 года, прописано, что в своей деятельности государственные служащие должны: руководствоваться принципом законности, неукоснительно соблюдая Конституцию и строго следуя законам Республики Казахстан, актам Президента Республики Казахстан и иным нормативным правовым актам Республики Казахстан.

Принцип приоритета прав, свобод и законных интересов граждан. В РФ принцип сформулирован иначе: В ФЗ№58 «приоритет прав и свобод человека и гражданина, их непосредственное действие, обязательность их признания, соблюдения и защиты»; В ФЗ№79 «приоритет прав и свобод человека и гражданина». Любые принципы закрепленные в законодательстве РК является общим как для государственного управления, так и для государственной службы. Он является важным ориентиром в области взаимоотношений между гражданином и государством. Рассматриваемый принцип закрепляет преимущественное положение граждан перед государством, его органами при рассмотрении вопросов, затрагивающих права, свободы и законные интересы.

Принцип общедоступности, то есть равного права граждан на доступ к государственной службе в соответствии со своими способностями и профессиональной подготовкой также закреплено в Конституции РК (ст.33, п.4) и обуславливаются только характером должностных обязанностей и устанавливаются законом. Конституция РФ (ч. 4 ст. 32) и вышеупомянутые законы – ФЗ№58 и ФЗ№79 устанавливают, что граждане России имеют равный доступ к государственной службе. Поскольку служба стала профессиональной деятельностью российских граждан, законодательно установлены квалификационные требования к ее должностям, определено правовое положение (статус) государственного служащего, введены ограничения и запреты в связи с нахождением на государственной службе, автоматической реализации равного доступа граждан к государственной службе не существует. Это в полной мере соответствует мировой юридической практике, в том числе Международному пакту о гражданских и политических правах.

В РФ принцип «*профессионализм и компетентность государственных служащих*» раскрывается через систему устанавливаемых квалификационных требований. В соответствии с этим принципом подбор кадров на государственную службу в Казахстане осуществляется на основе предварительной оценки специальных знаний кандидата на госслужбу с точки зрения его профессиональной пригодности к работе в определенной сфере деятельности. Не секрет, что все демократически развитые страны для управления общественными процессами стремятся иметь на госслужбе профессионалов с глубоким и комплексным знанием и в том числе в РФ.

Принцип равной оплаты труда за выполнение равнозначной работы. В РФ – это не принцип, а право служащих и гарантия представителя нанимателя. В РК заработная плата государственного служащего устанавливается не ниже предусмотренных соответствующими нормативами уровней. Оплата труда производится в соответствии с присвоенной категорией. Учитывается также стаж работы, который гарантирует определенные надбавки. Предусматриваются также социальные гарантии.

Принцип обязательности исполнения решений, (В РФ-это обязанность), принятых вышестоящими государственными органами и должностными лицами в пределах их полномочий, для подчинения государственных служащих и служащих нижестоящих государственных органов. Данный принцип является характерным для государств, придерживающихся принципа рациональной бюрократии определенным еще М.Вебером.

Этот принцип выражает систему подчинения государственных органов «по вертикали» и объединяет всю государственную службу в единый централизованный институт [7, с.90].

Принцип подконтрольности и подотчетности государственных служащих. Профессиональная деятельность каждого государственного служащего РК осуществляется под непосредственным контролем вышестоящего органа или должностного лица [8, с.112].

При этом принципе соблюдается строгая иерархичность уровней управления, при которой каждый нижестоящий уровень контролируется вышестоящим, подчиняется и отчитывается перед ним.

Принцип учета общественного мнения и гласности. Данный принцип стал более актуальными для властных структур Казахстана с объявленной концепцией «Слышащего государства» Президента РК К.К.Токаева. В российском ФЗ№58 принцип звучит «*открытость государственной службы и ее доступность общественному контролю, объективное информирование общества о деятельности государственных служащих*». В ФЗ№79 принцип звучит «*доступность информации о гражданской службе*». Данный принцип закрепляет один из важных аспектов участия граждан в управлении делами государства. В последние годы в целях более эффективной работы этого принципа деятельность государственной службы двух стран осуществляются с привлечением различных неправительственных организаций и общественности. Этот принцип стал более эффективным с применением в Казахстане и России информационных технологий в форме электронного правительства; электронного акимата (администрации); интернет-

сайтов государственных органов, включая региональный уровень, расширивший возможности населения для доступа к государственным услугам.

Принцип защиты прав и социальной защищенности служащих госаппарата. Государственным служащим обеспечиваются общие конституционные гарантии правовой и социальной защищенности. В то же время, на них распространяются специальные нормы правовой и социальной защищенности. Гарантированность социального статуса госслужащих влияет на социально-психологическое самочувствие работников госаппарата двух стран. При формировании современных принципов социальной защиты государственных чиновников важно учитывать комплекс мер для компенсации ограничений, связанных со спецификой данной деятельности; для реализации профессиональной деятельности с ее социальными ожиданиями; для нивелирования препятствующих эффективной служебной деятельности конкретного лица факторов.

Принцип поощрения государственных служащих применяется в случае образцового выполнения должностных обязанностей, безупречной государственной службы, выполнения заданий особой важности и сложности. Для государственного служащего материальные вознаграждения в условиях рынка создают высокий мотивационный эффект. И несмотря на большое значение заработной платы в разработке системы мотивации госслужащих, заработная плата – не единственный фактор мотивации персонала. Существует еще немало факторов, влияющих на удовлетворенность работников и уровень их профессиональной мотивации.

Принцип непрерывности повышения квалификации государственных служащих. (В РФ это право служащих). Следует отметить, что в эпоху "информационного бума" и "глобализма" государственные служащие, подобно всем остальным профессионалам в других областях деятельности, работают в условиях динамичного развития, большого потока информации и поэтому обречены на непрерывное повышение квалификации, переобучение и обновление знаний.

Принцип направлен на формирование управленческого корпуса с высоким профессиональным уровнем и инициативным типом мышления. Повышение профессионального уровня и квалификации для эффективного исполнения служебных функций и полномочий входит в число основных обязанностей государственных служащих.

Главным функциональным принципом обучения государственных служащих определен принцип «обучающей организации», а именно: неразрывной связи карьеры и обучения, его соответствия квалификационным требованиям, общедоступности, планомерности, последовательности, непрерывности и опережающего характера обучения [9, с.164]. В настоящее время этот принцип приобретает новое содержание. С развитием информационных технологий к государственным служащим предъявляются соответствующие требования, что определяет направления повышения уровня квалификации.

Вышеуказанные принципы тесно взаимосвязаны, отражают специфику и единую систему требований, по которым функционируют институты государственной службы Казахстана и России, в том числе на региональном

уровне. Необходимо отметить, что Федеральными законами могут быть предусмотрены, и другие принципы построения и функционирования видов государственной службы, учитывающие их.

Но необходимо отметить особенность российского нормотворчества, отличающегося разнообразием принципов, когда один и тот же принцип не указан в законодательном акте. В нормативных актах субъектов РФ принципы не определяются, отмечаются только дополнительные гарантии. Согласно ФЗ №58 в ведении субъекта Российской Федерации находится только организация государственной гражданской службы субъекта. В законодательстве же РК о государственной службе не повторяются принципы, приведенные в Конституции страны. В РФ принципы тоже едины, так как они содержатся только в нормах федеральных законов, а регионам полномочия по определению своих принципов не передаются и у них нет такого предмета ведения. Они едины во всех казахстанских законодательных актах, и эта особенность допускается только в унитарном государстве, каковым является Казахстан.

Заключение

Таким образом, проведя общее описание принципов, можно предположить, что они представляют собой объективные закономерности, содержания организационной структуры, выраженные в виде определенных научных положений, закрепленных правовыми нормами и применяемых в теории и на практике в сфере государственной службы.

Государственная служба в РФ находится на федеральном уровне, а государственная гражданская служба функционирует только в субъектах Российской Федерации.

Принципы государственной службы Республики Казахстан оформляются из положений Конституции РК и закреплены в Законе РК «О государственной службе Республики Казахстан». В отличие от принципов институтов государственной службы Российской Федерации во всех казахстанских законодательных актах они едины, так как это характерно только в унитарном государстве как современный Казахстан.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Мэри Кэй, Об умении работать с людьми [Текст]. Перевол с англ. – Алматы, 2004. 190 с.

[2] Атаманчук Г.В. Теория государственного управления [Текст]. Курс лекций. – М.:

Юрид. лит., 1997. – 400 с.

[3] «О государственной службе Республики Казахстан» Закон РК от 23 ноября 2015 года № 416-V ЗПК. – Режим доступа URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000416> [дата обращения: 01.02.2024]

[4] Федеральный закон "О системе государственной службы Российской Федерации" от 27.05.2003 N 58-ФЗ – Режим доступа URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_42413/ (дата обращения: 12.02.2024)

[5] Федеральный закон "О государственной гражданской службе Российской Федерации" от 27.07.2004 N 79-ФЗ – Режим доступа URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_42413/ (дата обращения: 12.02.2024)

[6] Атаманчук Г.В. Сущность государственной службы: история, теория, закон, практика [Текст]: Монография. Изд. 2-е, доп. – М.:Изд-во РАГС, 2008. – 312 с.

[7] Теория государства и права [Текст] / под редакцией А.У.Бейсеновой. – Алматы: Атамұра, 2006. – 392 с.

[8] Уваров В.Н. Государственная служба и управление. [Текст] – Петропавловск, 2004. – 416 с.

[9] Послание Президента народу Казахстана от 2 сентября 2019 года. – Режим доступа URL: <http://astanazan.kz/?p=3925> [дата обращения: 13.02.2024].

[10] Капаров С.Г. Совершенствование государственной службы в Казахстане [Текст]. Екатеринбург, 2005. – 320 с.

REFERENCES

[1] Meri Key, (2004). Ob umenii rabotat' s lyud'mi [About the ability to work with people]. Perevod s ang. – Almaty [in Russian].

[2] Atamanchuk, G.V., (1997). Teoriya gosudarstvennogo upravleniya [Public Administration Theory]. Kurs lektsiy. – М.: Yurid. lit. [in Russian].

[3] «О государственной службе Республики Казахстан» Закон РК от 23 ноябрыа 2015 года № 416-V ZRK. ["On the Civil Service of the Republic of Kazakhstan" Law of the Republic of Kazakhstan dated 23 November 2015 No. 416-V SAM.] Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000416> (data obrashcheniya: 01.02.2024) [in Russian].

[4] Federal'nyy zakon "O sisteme gosudarstvennoy sluzhby Rossiyskoy Federatsii" ot 27.05.2003 N 58-FZ [[Federal Law "On the Civil Service System of the Russian Federation" dated 05/27/2003 No. 58-FZ] Retrieved from https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_42413/ (data obrashcheniya: 12.02.2024) [in Russian].

[5] Federal'nyy zakon "O gosudarstvennoy grazhdanskoj sluzhbe Rossiyskoy Federatsii" ot 27.07.2004 N 79-FZ [Federal Law "On the State Civil Service of the Russian Federation" dated 07/27/2004 No. 79-FZ] Retrieved from https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_42413/ (data obrashcheniya: 12.02.2024) [in Russian].

[6] Atamanchuk, G.V. (2008). Sushchnost' gosudarstvennoy sluzhby: istoriya, teoriya, zakon, praktika [The essence of public service: history, theory, law, practice]: Monografiya. Izd. 2-ye, dop. – М.: Izd-vo RAGS, [in Russian].

[7] Teoriya gosudarstva i prava [Theory of State and law] / pod redaktsiyey Beysenovoy, A.U., (2006) – Almaty: Atamūra, [in Russian].

[8] Uvarov, V.N. (2004). Gosudarstvennaya sluzhba upravlenie [Public service and management]. – Petropavlsk [in Russian].

[9] Poslaniye Prezidenta narodu Kazakhstana ot 2 sentyabrya 2019 goda. [The President's message to the people of Kazakhstan] Retrieved from: <http://astanazan.kz/?p=3925> [data obrashcheniya: 13.02.2024].

[10] Kaparov, S.G. (2005). Sovershenstvovaniye gosudarstvennoy sluzhby v Kazakhstane [Improving public service in Kazakhstan]. Yekaterinburg [in Russian].

Мокин К.С., Нуртазин М.С.

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ПРИНЦИПТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

(Қазақстан мен Ресей мысалында)

Аңдатпа. Мақала мемлекеттік басқару және Мемлекеттік қызмет институттарын зерттеуге арналған. Авторлар зерттеу тақырыбына қатысты заңнама мен басқа да нормативтік құжаттар мен материалдарды зерттеді. Онда теориялық негіздеме беріледі және екі елдің мемлекеттік қызмет принциптерінің ерекшелігі ашылады, бұл зерттеу тақырыбының өзектілігі мен жаңалығын көрсетеді. Қарастырылып отырған тақырып мемлекеттік және азаматтық қызметтердің теориясы мен практикасын зерттейтін оқытушылар, магистранттар мен әлеуметтанушылар үшін қызықты болады. Материалда Қазақстанның мемлекеттік қызметі мен Ресей Федерациясының мемлекеттік және азаматтық қызметі қағидаттарының заңнамалық бекітілген нормалары сипатталған. Нормативтік актілерде бекітілген және ұқсас басқару схемалары мен процедураларында қолданылатын принциптердің нақты кіші топтары талданады. Авторлар менеджмент жүйесінің салыстырмалы сипаттамасы мемлекеттік басқарудың тиімділігі мен тиімділігін бағалауда үлкен маңызға ие екендігіне назар аударады. Алынған мәліметтер негізінде екі елдің мемлекеттік басқару институты мен мемлекеттік, азаматтық қызметтерінің қазіргі заманғы қағидаттарын қалыптастырудың жалпы ұқсастықтары анықталды.

Кілт сөздер: Мемлекеттік қызмет; азаматтық қызмет; кәсіптік қызмет; лауазымды тұлға; функциялар мен өкілеттіктер; мемлекеттік басқару; бақылау және есеп беру; шешімдерді орындаудың міндеттілігі қағидаты.

Mokin Konstantin, Nurtazin Mirbulat

FORMATION OF MODERN PRINCIPLES INSTITUTE OF PUBLIC SERVICE

(using the example of Kazakhstan and Russia)

Annotation. The article is devoted to the study of institutions of public administration and public service. The authors studied the legislation and other regulatory documents and materials related to the research topic. It provides a theoretical justification and reveals the specifics of the principles of public service in the two countries, which indicates the relevance and novelty of the research topic. The topic under consideration will be of interest to teachers, undergraduates and sociologists researching the theory and practice of public and civil services. The article describes the legislatively fixed norms of the principles of the civil service of Kazakhstan and the state and civil service of the Russian Federation. The specific subgroups of principles enshrined in regulations and applied in similar management schemes and procedures are

analyzed. The authors emphasize that the comparative characteristics of the management system are of great importance in assessing the effectiveness and efficiency of public administration. Based on the data obtained, the general similarities in the formation of modern principles of the institute of public administration and public and civil services of the two countries were revealed.

Keywords: civil service; civil service; professional activity; official; functions and powers; public administration; accountability and accountability; the principle of mandatory execution of decisions.

UDC 94 (574.1)

IRSTI 03.20

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).20

¹Rysbekov Tuykbai, ²Kushkinbaeva Akerke*^{1,2} M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

*The author is a correspondent: esbulatovna95@gmail.com

E-mail: tuyakbai.rysbekov@mail.ru, esbulatovna95@gmail.com

STUDY OF THE SCIENTIFIC HERITAGE OF THE SCIENTIST-HISTORIAN M.KOZYBAEV

Annotation. The article analyzes the life path and research works on the scientific and pedagogical activities of the scientist academician Manash Kabashuly Kozybaev. At the same time, the article examines the opinions and memories of the scientist's contemporaries, friends, colleagues and government officials.

Keywords: works of the scientist academician M.K. Kozybaev; research; methodological problems; history of Kazakhstan; history of the Motherland; historical assessment.

Introduction

Manash Kabashuly Kozybaev is one of the scientists who contributed to the development of the history of Kazakhstan and became a leading teacher in educating a new generation of historians. Academician of the National Scientific Academy of the Republic of Kazakhstan S. Kirabayev and corresponding member of the National Scientific Academy of the Republic of Kazakhstan A. Beysenova wrote: “Manash Kozybayev was one of the brightest and most outstanding personalities in the scientific history of Kazakhstan. In turn, his contribution to the development of the national consciousness of his time and serving the national interest is enormous. Thanks to this work, he was widely recognized in his country and enjoyed the respect of his people. This was recognized by the majority during the celebration of the scientist's 70th birthday” [1, 22 p.]. These words leave no doubt about his invaluable merits as a scientist in the field of society and science.

Materials and research methods

The works and scientific research of M.K. Kozybaev are of great importance for public life. Despite the fact that the scientific and organizational work of the scholar-historian coincides with the heyday and culmination of party-authoritarian governance and the authoritarian administrative system, he made his contribution to the formation and development of scientific history. During the years of leadership of the Institute of History named after Sh.Sh. Ualikhanov National Academy of Sciences, the shrine of the history of Kazakhstan, he mobilized historians to study issues called “aktandak”; ways of forming historical consciousness were determined, the personnel potential of the institute was strengthened, and the level of scientific research increased. Under the direct leadership of Academician M.K. Kozybayev, such areas of domestic historical science as problems of the methodology of historical research, rethinking of

accumulated historical knowledge, the history of the political, social and economic development of Kazakhstan, issues related to relations with near and far foreign countries have become relevant. He also created research concepts to study the trend in the formation of the national intelligentsia at the beginning of the twentieth century, the political situation in the 20-30s, collectivization of agriculture, confiscation of the rich, persecution, patriotic deeds of the Kazakh people during the Great Patriotic War [1, 51-56 pp.].

During the years of independence, the outstanding scientist showed that he is the son of his people, born for his country and land. He took part in the discussion of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the discussion of the national symbols of our country, was able to make a proposal and give a comprehensive opinion when analyzing laws related to the development of the field of science.

Research results

The scientific, pedagogical and social activities of M. Kozybayev are integrated with the events of the political, social and cultural development of Kazakhstan. Therefore, by studying his life path and scientific creative heritage of M.K. Kozybayev as a person means to tell the history of Kazakhstan from ancient times to the present from a scientific point of view, to evaluate it.

The life path of M. Kozybaev and his social work, his first articles and publications dates back to the 50s of the twentieth century, i.e. since my student days. If his life within the walls of the university and participation in work as a historian and his first scientific works were noted in the articles of I. Eskozhin, A. Erzhanov, E. Sholanov, L. Levitskaya[2], then in the 60s it became a series of articles evaluating his scientific works will be published.

The published work “Fruits of the Great Commonwealth” [3] (Alma-Ata, 1968.) with the participation of M. Kozybaev and edited by academician S. Baishev, was highly appreciated by researchers A. Akhmetov [4], [5], T. Naizagarin, F. Petrikovets [6] and other scientists, and the value of this work in historical science was noted.

The achievements and successes of M. Kozybaev in scientific history were clearly demonstrated in their articles by S. Bakeneev [7], Zh. Danenov [8]. In the articles of these scientists, attention was paid to the process of defending his doctoral dissertation (1969), and the scientific significance of the dissertation research work was especially noted. In the 70s of the twentieth century, a series of articles was published expressing an opinion on the scientific works of Manash Kabashuly Kozybaev. For example, in connection with the publication of his monographic work “Kazakhstan Maidan Arsenals”, articles by a number of scientists T. Mustafin, E. Baytenov, B. Sunkarbekov, O. Suindikov and others were published on the pages of union and republican periodicals [9], who noted the historical value labor and they all agreed that this work is extremely important for the history of Kazakhstan and was written on rich sources.

The life, scientific, creative and social work of Academician M. Kozybaev is analyzed in various encyclopedic, scientific, bibliographic publications and essay-memoirs. A series of articles dedicated to the 50th, 60th and 70th anniversary of the scientist were published on the pages of periodicals, which showed the scientific creativity of M. Kozybayev from all sides. For example, researchers under the leadership of V. Seregin [10] and B. Bolatov [11] made new conclusions about the

scientist's achievements in the field of science and social work, and scientists M. Asylbekov, M. Kul-Muhammed, Kh. Madanov, D. Shaimukhanov, O. Sagynayev, objectively describing the milestones and scientific achievements of the hero of the day, highly appreciated the significance and importance of his scientific works [12].

During the years of independence in the 1990s, M. Kozybaev published monographs and scientific articles on current topics of various historical periods. The publication of the scientist's scientific monographs, such as "History and Modernity", "Aktandaktar Akikaty", "Zhaudy Shaptym Tu Baylap", "Work for Victory", "Tarikh Zerdesi" written in different years, replenished the number of methodological, historiographical, and documentary works. For example, B. Tolepbaev, B. Suzhikov, B. Isaev, A. Seydimbek, A. Kayyrbek and others, in their studies, assessing the importance and depth of the content of M. Kozybaev's works, the scientist's conclusions on the issue of "actandaks", his proposals proving the need to conduct a study of heritage and genealogy, his clear judgments regarding the fate of the Constitution, language, religion, the national liberation movement and the truth about the December events showed that these are invaluable works [13].

On the occasion of the 70th anniversary of Manash Kozybayev, scientific articles and memoirs began to be published on the pages of periodicals, telling about his life path, formation as a historian, scientist, teacher and public figure. A special place is occupied by the educational articles of the outstanding scientist K. Nurpeis, who analyzes his life path M. Kozybaev [14]. The author dwelled on the bright path of M. Kozybaev since his arrival in science, assessed the scientist's scientific activities in collecting and popularizing the national cultural heritage, and emphasized the importance of contribution to national spirituality, scientific thought and ideas. Special mention should be made of scientific publications and collections that reveal the scientific and creative activities of Academician M. Kozybaev [15]. Analyzing his path to science, his creative searches in the field of history, the significance of historical works, he expresses good wishes for achieving new heights in the scientific path, and S. Mendibai, P. Suynkina, S. Zholdasov, S. Aubakirov, studying his path to historical science, affirm the superiority of his scientific and journalistic works [16].

In the magazine "Otan Tarikh", published for the 70th anniversary of M. Kozybaev, a short article about the life path, state and social activities and scientific work of the scientist was published in Kazakh, Russian and English. This special issue notes the active work of M. Kozybaev in the formation of historical consciousness, the history of Kazakh statehood, the history of Kazakhstan during the period of colonialism and Soviet totalitarianism, and conceptual thinking. In addition, opinions about the scientist were published by a number of scientists, such as A. Kekilbayev, S. Zimanov, A. Kaidar, O. Sultangazin, K. Ormantaev, K. Sagadiyev, T. Sharmanov, A. Koshanov, T. Mansurov, S. Sartaev, K. Nurpeis, M. Asylbekov, A. Kusaynov, K. Baipakov, O. Batyrbekov, K. Akhmetov, M. Kul-Mukhammed, O. Ysmagulov, K. Smayylov, M. Koygeldiev, E. Sydykov, G. Mendikulova, D. Kabiev and others [17], [18].

The memoirs of Manash Kabashuly "Menin Zhuldyzym" were published [19].

This work, consisting of five parts, contains excerpts from the events of his childhood, adult life, his difficult and interesting experiences on the path to science, and his memories of relatives, friends and associates. This biographical work of the

scientist is especially valuable for his analytical understanding of life lessons and the preservation of historical truth.

On the occasion of 40 days since the death of M. Kozybaev, telegrams expressing condolences in connection with the untimely death of the President of the country N.A. were published in a special edition of the magazine “Otan Tarihi”. Nazarbayev, Prime Minister I. Tasmagambetov, Chairman of the Senate O. Abdikarimov and others, in which, along with scientists and government officials, they emphasized the talent of an outstanding scientist, a prominent statesman, a person known throughout the country, who revived the national history of a scientist-historian, a master of rhetoric, writer and a person of high intelligence[21]. The life, social activities and scientific heritage of Manash Kabashuly Kozybaev in the period from 1931 to 1985 formed the basis for the candidate’s dissertation and scientific articles of the historian Z.M. Tolenova. The scientist’s research work analyzes and gives a historical assessment of the scientific works of M. Kozybaev, published during the specified period. The materials of the scientific and practical conference held in the cities of Almaty, Kostanay, Petropavlovsk, dedicated to the scientific, pedagogical, organizational, social work of Manash Kabashula and the significance of his scientific works, were published in a collection [22]. These collections included articles written by A. Koshanov, A. Kapaeva, N. Atygaev [23].

Conclusion

In conclusion, we recognize that the legacy of the scientific work of the outstanding scientist M.K. Kozybaev has not lost its value, has programmatic significance, is worthy of a good opinion and research, and will be a reference point for many scientific works. Research and memories of the scientist’s scientific, organizational and creative activities once again prove that he is an outstanding scientist, a professional specialist, revealing the multifaceted side of the scientist.

REFERENCES

- [1] Zhuldyzy zhangan gulama. Memories of academician Manash Kozybaev. – Almaty: Atamura, 2003. - 288 [in Kazakh].
- [2] Eskozhin, I. (1952). Ozat student isi osyndai [For excellent studies] -May 1; Erzhanov A., Sholanov E. Kaharmandyk kurestin yymdastyrushysy Socialist Kazakhstan. –1955. - March, 6; Levitskaya L. Report on the history of Kustanai /Lenin’s path. – 1957. - November 12 [in Kazakh].
- [3] Kozybaev, M.K., Baishev, S. et al. (1968). Fruits of the Great Commonwealth. – Alma-Ata, [in English].
- [4] Akhmetov, A. (1963). Pages of heroic history // Kazakhstanskaya Pravda. December 4; Zhana kitaptar // Socialist Kazakhstan [in English].
- [5] Akhmetov, A. (1968). Fruits of the Great Commonwealth // Party life of Kazakhstan. No. 7, 69-71 [in English].
- [6] Nayzagarin, T., Petrikovets, F. (1968). Uly yntymak zhemisi // Kazakhstan communications. No. 8, 75-77 [in Kazakh].
- [7] Bakeneev, S. Kozybaev, M. (1969). – Doctor of Historical Sciences // Socialist Kazakhstan. [in English].

[8] Danenov, Zh. (1969). Shakirtterimdi maktan etemin // Communism tany [in Kazakh].

[9] Mustafin T., Baitenov E. (1970). Bagaly enbek // Ortalyk Kazakhstan. Sunkarbekov B., Suyundikov O. A story about the courage of Kazakhstan // Tselinagradszkaya Pravda. – 1970. - October 8. Seregin V. Republic - Arsenal of Victory // Kazakhstanskaya Pravda. – 1970. - October 16. Doskaliev K. Kyzyl Armiyanyn kuatty arsenals // Communist Enbek. –1970. - the 13th of November; Balakaev T. Otty zhyldar okigasyna arналган enbek // Kazakhstan communications. –1970. - No. 11, 76 [in Kazakh].

[10] Seregin, V. (1970). Republic - Arsenal of Victory // Kazakhstanskaya Pravda. – 1970. - October 16. Doskaliev K. Kyzyl Armiyanyn kuatty arsenals // Communist Enbek. –1970. - the 13th of November; Balakaev T. Otty zhyldar okigasyna arналган enbek // Kazakhstan communications. –. - No. 11,76 [in English].

[11] Bolatov, B. (1975). Kaharly kyder elesi // Socialist Kazakhstan; Nikitin E. At the head of the defense of the Soviet Motherland // In the world of books. №5. - P. 63-64 [in Kazakh].

[12] Asylbekov, M.Kh. (1991). Tarikhshi parzy // Egemendi Kazakhstan; Kul-Mukhammed M. Academician M. Kozybaev: portrait-essay // Kazak Adebieti. –1991. - December 13th; Madanov H. Tanyymal tarikhshy // Zhas Alash. –1991. - November 27; Shaimukhanov D., Sagynaev O. Academician Manash Kozybaev // Ortalyk Kazakhstan. –1991. -November 12. [in Kazakh].

[13] Tulepbaev, B., Suzhikov, B. And experience, the son of difficult mistakes... // Kazakhstanskaya Pravda. – 1991. October 12; Isaev B. Tarikhtyn tu ustaushysy // Ulan. Guard. – 1998. - No. 1. 4-6-ss; Petrushel O. Chronicler of history // Evening Almaty. – 1999. - November 8; Seydimbek A. Bagaly Tartu // Kazakhstan gylmy. – 1998. -March 16-31; Kayyrbek A. Taraz // Kazakh eli. –1998. - March 20-26. [in English].

[14] Nurpeyis, K. (2000). Barinen shyndyk kymbat // Kazakh batyrlary. No. 4; Koshbasy // Kazakh tarihy. – 2001. - No. 5. - 3-6-ss; [in Kazakh].

[15] Kozybaev Manash Kabashevich. Our region is famous for their names // Workers of science and technology. – Kustanay, 1973. - pp. 10-11.; Kozybaev Manash Kabashhuly // Kazakh Council encyclopedia. – Almaty, 1976. - T. 6. -585 p.; Kozybaev Manash Kabashevich // Biobibliography of social scientists of Kazakhstan. – Alma-Ata, 1986. - P. 246-248.; Kozybaev Manash Kabashevich // Academy of Sciences of the Kazakh SSR. – Alma-Ata, 1987. - P. 234.; Bisenbaev A.K., Kuandykova S.A., Bitimbaeva M.D. Manash Kabashhuly Kozybaev//Kazakhstan Galymdarynyn biobibliography of son materialdar - Almaty: Gylm, 1991. - 80 p.; Smagulova S.A., Abenova L.D. Manash Kabashhuly Kozybaev. //Kazakhstan Galymdaryn bibliography of son materialdar - Almaty, 2001. -160 p. [in Kazakh].

[16] Mendibay, S. (2001). Kostanaydin Manashi bar // Kostanay tany. Suyinkina P. Kozybaev Manash - bizdin tylegimiz // Kazakhstan mektebi. – 2001. No. 11-12. - 3-6-ss.; Zholdasov S., Aubakirov S. Zhuregi tunyp turgan tarikh // Ontustik Kazakhstan. – 2001. - November 15 [in Kazakh].

[17] Kozybaev, M.K. (2001). Otan tarikha. Arnauli basilym [in Kazakh].

- [18] Academician Manash Kozybaev. Mereytoilyk zhinak. - Almaty: Atamura, 2001. - 240 [in Kazakh].
- [19] Kozybaev, M. (2001). Zhuldyzym menin. – Almaty: Arys, 240 [in Kazakh].
- [20] Otan tarihi. Arnauli basilym. - 2002. - No. 1. -1-28-ss. [in Kazakh].
- [21] Dunieden otti tarikhtyn tarlanbozy. Zhinak. – Almaty: GAUHAR, 2002 -84 p.; Zhuldyzy zhangang gulama. Academician Manash Kozybayev turaly natural kitap. – Almaty: Atamura, 2003. - 288 p. [in Kazakh].
- [22] Tolonova, Z.M. (2002). Academician M.K. Kozybaevtyн ulttyk tarihi sanana kalyptastyru zhonindegi oilary //Abai at. Almaty Khabarshysy University. No. 1. - 75-83 ss.; "M. Kozybaevtyн tarihi murasy zhane kazirgi uakyt" atty gylymi-practice conference materialdarynyn zhinagy. – Kostanay, 2004. - 109 p.; “Academician Manash Kozybaevtyн gylymi zhane tarihi murasynyn ozektiligi” republican, gylymi-practical conference materials. – Petropavl, 2004. -196 p. [in Kazakh].
- [23] Eurasia ortalogy. – 2006. - No. 2 (3). 7 - 110 [in Kazakh].

Рысбеков Т.З., Кушкенбаева А.Е.

ҒАЛЫМ-ТАРИХШЫ М. ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Мақалада ғалым академик Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың ғылыми-педагогикалық қызметі бойынша өмір жолы мен ғылыми-зерттеу жұмыстары талданады. Сонымен бірге мақалада ғалымның замандастарының, достарының, әріптестерінің және мемлекеттік қызметкерлердің пікірлері мен естеліктері қарастырылады.

Кілт сөздер: ғалым академик М.Қ. Қозыбаевтың еңбектері; зерттеу; әдістемелік мәселелер; Қазақстан тарихы; Отан тарихы; тарихи бағалау.

Рысбеков Т.З., Кушкенбаева А.Е.

ИЗУЧЕНИЕ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ УЧЕНОГО-ИСТОРИКА М.КОЗЫБАЕВА

Аннотация. В статье анализируется жизненный путь и исследовательские работы, посвященные научно-педагогической деятельности ученого академика Манаша Кабашулы Козыбаева. В то же время в статье рассматриваются мнения и воспоминания современников ученого, друзей, коллег и государственных чиновников.

Ключевые слова: труды ученого академика М.К. Козыбаева; исследование; методологические проблемы; история Казахстана; история Родины; историческая оценка.

ӘӨЖ 94(574)

ҒТАХР 03.00.00

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).21

Боранбаева Б.С.

**М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал, Қазақстан**

E-mail bbaktyly@bk.ru

АЛАШ ТҮЛҒАЛАРЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ ҮНДЕСТІГІ

Аңдатпа. Мақалада Алаш қайраткерлері А. Байтұрсынов пен Ғ. Қараштың өмірі, қоғамдық - саяси қызметі мен шығармашылығы салыстырмалы ғылыми талдау негізіне алынған. Бір уақыт мезгілінде коммунистік партия қатарына қабылданған екі тұлғаның, 1919 жылдың соңынан бастап, ғылым, оқу-ағарту, өнер, баспасөз салаларындағы атқарған қызметтері сараланады. Ахмет Байтұрсынов пен Ғұмар Қараштың «Қазақ» және «Қазақстан» басылымдарында жарық көрген жер, ұлт, мәселесі, оқу-ағарту ісі, мемлекеттік құрылыс сияқты маңызды мәселелер жөніндегі мақалаларының мазмұнына талдау жасалады. Екі тұлғаның редакторлығымен қазақ тілінде жарық көрген мерзімді басылымдардың демократиялық, реформаторлық идеяларымен, яғни әлеуметтік прогрестік, бағыттағы сапалылығымен ерекшеленетіні тұжырымдалады. Алаш қайраткерлері А.Байтұрсынов пен Ғ.Қараш қазақ халқын еуропалық мәдениетке үндеген, И.Гаспринскийдің жүйесі бойынша оқытудың жаңа әдісін қолдаған жәдидшіл тұлға ретінде қарастырылады. Ұлт ұстазы А.Байтұрсыновтың саласындағы еңбектері, Ғ.Қараштың «Педагогика» еңбегі салыстырмалы талдау нысанына алынады.

Кілт сөздер: А.Байтұрсынов; Ғ.Қараш; И.Гаспринский; жәдид; оқу-ағарту; ғылым; «Қазақ»; «Қазақстан»; баспасөз; мектеп.

Кіріспе

XX ғасыр басында қазақ зиялыларын ойландырған мәселелер – елдің елдігін, ұлттың бірлігін, жердің тұтастығын сақтау, және қазақ халқын өркениетті елдердің қатарына қосу арқылы, ұлттық теңдік пен дербестікке қол жеткізу болды. Бұл мәселелер бүгінгі таңда жаңаша формада алға қойылып отырғанын ескерсек, ғасыр басындағы алаш көсемдерінің алға қойған мақсаттары мен қоғамдық тәжірибелерінің қаншалықты маңызды екендігін терең түсінуге болады.

Алаш зиялылары Ахмет Байтұрсынов пен Ғұмар Қараштың қилы тағдырлары қаншалықты ұқсас болса, шығармаларында айтылар негізгі ой соншалықты үндес келеді. Екі алаш зиялысы уақыт пен кеңістік жағынан алғанда бір кезеңде өмір сүріп, бір дәуірде еңбектерін жазды, ортақ қоғамдық-саяси іс-шараларға қатысты.

А.Байтұрсынов – патша өкіметі мен кеңестер үкіметі тұсында да қоғамдық және мемлекеттік қайраткер деңгейінде қызметтер атқарған тұлға. Үлкен ағартушы, ірі ғалым-лингвист, қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынов Сарытүбек деген жерде, қазіргі Қостанай облысы, Жанкелдин ауданында 1873 жылы 25 январьда туған. Жергілікті әкімдердің зорлық - зомбылығына көнбеген әкесі Байтұрсын Сібірге жер аударылады. Әкесінің інісінің қамқорлығымен Ахмет тоғыз жасынан бастап ауыл мектебінде, кейіннен Торғайдағы екі сыныптық орыс-қазақ училищесінде оқиды. Одан соң Орынбордағы мұғалімдер мектебіне түсіп, оны 1895 жылы бітіреді. 1895-1909 жылдар аралығында Ақтөбе, Қостанай және Қарақаралы уездеріндегі мектептерде, орыс-қазақ училищелерінде мұғалім болып қызмет атқарады [1, 65 - б.].

Ал Ғұмар Қараш 1875 жылы, бұрынғы Бөкей губерниясының Талов қисымындағы (уезіндегі) Борсы жерінің Құрқұдық мекенінде (қазіргі Батыс Қазақстан облысы, Жәнібек ауданына қарасты) дүниеге келген. Әкеден 7 жасында жетім қалған Ғұмар ағаларының қамқорлығымен ауыл молдасынан хат танып, сауат ашады. Кейін, Жалпақтал ауылындағы Ғұбайдолла Ғалікеев хазіреттен дәріс алып, сол кісі ұстаған медресені бітіреді. Бұдан соң Ғұмар Қараш өзі туып өскен Тіленшісай, Борсы мекендерінде 1907-1910 жылдары мектеп ашып, жәдид (жаңа) тәсілімен бала оқытуды қолға алады [2, 15 - б.].

Екі тұлғаның өмір жолдарындағы ұқсас жайттарды көрсеткенде олардың азамат, қаламгер, қайраткер ретінде қалыптасуларына қаншалықты ықпал еткенін байқағымыз келеді. Жеке адамға тұлға ретінде қалыптасуына шыққан тегі, өскен ортасы, алған білімі мен тәрбиесі, аралас-құралас болған замандастары әсер етсе, осы жағынан алғанда Қараш пен Ахметтің тағдырларында қабысатын жағдайларды көп байқауға болады.

XX ғасырдың басында қазақ қоғамы оқуға, әсіресе орыстың білімі мен өнеріне ерекше ден қойды. Алаш қайраткерлері Ғұмар Қараш пен Ахмет Байтұрсыновтың өмір жолындағы басты ұстанымдары қазақ халқының ұлттық санасын ояту, өнер, білімге жетелеу, тұрмыс- жағдайын жақсарту, ол үшін халықты оқытып, сауатын ашу екенін айтып, өздерінің ұлттық идеясын насихаттайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Кеңестік тоталитарлық жүйе өзінің «қанды шеңгеліне» түсіріп, есімдерін халық жадынан шығарып, тарих бетінен біржола өшіруге тырысқанына қарамастан, алаш көсемдерінің ұлттық мүдде тұрғысында айтылған негізгі ой-пікірлерінің бүгінгі таңда қайта жаңғыруының тарихи маңызы айырықша. Демек, қазақ елінің азаттығы жолында жанкешті қызмет еткен ұлт зиялыларының өмірі мен қоғамдық-саяси және шығармашылық қызметін архив деректері негізінде зерттеу табиғи түрде күн тәртібіне қойылған-ды. Сөйтіп тәуелсіздікпен бірге келген тарихи мүмкіндіктің нәтижесінде алаш қозғалысы қайраткерлері А. Байтұрсынов пен Ғұмар Қараштың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін, шығармаларын ғылыми зерттеуге арналған іргелі еңбектер жарық көрді. Мәселен, әдебиеттанушы Қ.Сыдықов «Замана» деген атпен Ғұмар Қараштың шығармалары мен өлеңдері топтастырылған жеке кітабын, өлке тарихын зерттеуге үлес қосқан ғалымдар И.Кенжалиев, М.Тәжмұрат сондай-ақ осы

жолдардың авторы Б.Боранбаеваның монографиялық зерттеу еңбектері жарыққа шықты. Бұл әрине, кейінгі ғұмартанушылар үшін игілікті іс болды.

Ұлттық сананы оятып, рухты жаңғыртуға күш салған, надандық, жалқаулық, тоғышарлық сияқты қазақ ұлтының бойындағы теріс мінез-құлықтарды өткір сынаған ойшыл ақын Ғ.Қараштың өлеңдері, шығармалары бүгінгі күні де рухты жаңғыртудың биік парадигмасы ретінде танылып, ғылыми зерттеу жұмысының арқауына айналдырылып отыр. Зерттеу мақалада Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архив, Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорындағы тарихи деректер, жоғарыда айтылған монографиялық зерттеулер сондай-ақ Ғұмар Қараштың артына қалдырған әдеби, пәлсапалық шығармалары мен мерзімді басылымдарда жарияланған мақалалары құндылығы жоғары дерек ретінде тартылды.

Зерттеу жұмысында тарихи жүйелілік, тарихи - салыстырмалы, жазба деректерді зерттеу, талдау, тарихи құжаттарды саралау сияқты тарихи зерттеулердің дәстүрлі әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері

Бұл екі тұлғаның еңбек жолдарын ағартушылықтан бастауының үлкен мәні бар. Өткен XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезінде қазақ интеллигенциясы қалыптаса бастағаны мәлім. Петербург, Омбы, Қазан, Уфа, Орынбор, Тройцк т.б. қалаларда оқып, мұсылманша немесе орысша білім алған қазақ жастары шыға бастады. Олар дәулетті де, кедей де шағын ортадан шыққандар болғанымен, едәуір білім алғандардың көбі әкімшілік-сот орындарында қызмет етіп, бас пайдасын, өз мүддесін көздейтін болды. Ахмет Байтұрсыновтың өз тілімен айтқанда, «байға мал, оқығанға шен мақсат боп, жұрттың қамын аз ойлайтын адам аз боп» тұрғанда, оқу-білімнен кенде қараңғы қазақ қауымының сауатын ашып, білім беру жолын қалап алғандардың, бірі ғана емес, біргеілері А. Байтұрсынов, Ғ.Қараш еді. Олардың атқарған ағартушылық ісі сол кезеңдегі қазақтың әлеуметтік тіршілігінде ең қажет, ең игілікті әрекет болатын.

Бүкіл саналы ғұмырын ұстаздық ағартушылық қызметке арнаған Ғұмар Қараштың 1910-1918 жылдары аралығында халықтың көзін ашып, келешекке деген үміт сенімін ояту, оқу ағарту, имандылық тәрбиесі бағытындағы «Ойға келген пікірлерім», «Өрнек», «Қарлығаш», «Тумыш», «Бала тұлпар», «Аға тұлпар», «Көкселдір», «Шайыр», «Тұрымтай» атты еңбектерін жазып жариялады.

XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басындағы Ғ.Қараш атқарған игі істерді А.Байтұрсыновтан да көреміз, 1895 жылы мұғалімдер мектебін бітірген ол өз бетінше білімін жетілдіріп, 1909 жылға дейін Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездерінде бала оқытқан. «Ұлт жұмысы, – деп жазды Ахмет Байтұрсынұлы «Орысша оқушылар» атты мақалада, – үлкен жұмыс» «Басқадан кем болмас үшін біз білімді, бай хәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға оқу керек. Бай болуға кәсіп керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек» дейді. Міне, кәсіби біліктілік заманында өмір сүріп отырған бүгінгі ұрпақ үшін А. Байтұрсынұлының бұл ойы бұдан бір ғасыр бұрын айтылған еді.

А.Байтұрсыновтың ұлылығы ұлт ұстазы дәрежесіне көтерілген еңбегінде. Гуманист, ағартушы 1907 жылы жазған өзінің «Анама хат» деген өлеңінде:

Адамнан туып, адам ісін етпей, Ұялмай не бетіммен көрге барам?», – деп тебіренді.

Алаш қайраткері Ғұмар Қараш бөкейлік қазақ зиялыларымен бірлесе отырып, 1911-1913 жылдар аралығында «Қазақстан» газетін шығарып, қазақ халқының жаңа заман талабына бейімделу қажеттілігі турасында: «Замана өзгереді, заман шаруаны, адамды өзгертеді. Өзгермесе, жаңаға ыңғайланбаса, ол кейін қалады. Заманымыз өзгеріп отыр, біз де өзгерейік», - деп бүгінгі күн үшін де өзінің өзектілігін жоғалтпаған ұлағатты тұжырым жасайды [3, 86 б.].

Қазақ даласында жәдидтік қозғалыстың басшысы И.Гаспринскийдің бастамасын жүзеге асырған Ахмет Байтұрсынов өзі жасаған «Төте жазу әліппесі» арқылы жәдидтік идеяларды насихаттаған «Қазақ» газетін дүниеге әкелді. Гаспринский мен Байтұрсынов бастамасына Әлихан Бөкейханов, Мұстафа Шоқай, Міржақып Дулатов, Ғұмар Қараш, Мұхамеджан Сералин, Мағжан Жұмабаев сияқты қазақ ұлтшылдары қолдау көрсетті. Олар қазақ қоғамы мешеулігінің, ескіргендігінің негізгі себебі халықтың сауатсыздығында (надандық), молдалардың білімсіздігінде, байлардың дарақылығы мен қатыгездігінде, отаршылдардың қазақ шаруаларын талап - тонауында жатыр деп санады. Осының бәрінен шығаратын жол қоғамды оқу - ағарту, И.Гаспринскийдің жүйесі бойынша жаңа әдіспен оқыту, қазақтардың отырықшылық тұрмыс салтына көшуі (қала салу) деп білді. Бұл сол заман уақыты үшін маңызды прогресшіл идея болған еді.

1912 жылы А.Байтұрсынов қазақ халқының талайдан тұтынып келген араб қаріпті әліпбиін ана тіліміздің табиғатына лайықтап оны жетілдірудің жаңа үлгісін жасады.

Алайда Ахмет Байтұрсынов қарсы сын айтушылар аз болмады. Мерзімді баспасөз деректеріне қарағанда қазақ, татар тіліндегі басылымдарда олардың қарсы пікірлері жарияланып отырған. Мәселен «Айқап» журналында Шаһзаман Жияшұлы «Бірге қозғалайық» атты мақаласында А.Байтұрсыновқа түркі тіліндегі оқуды жөнге салушы И.Гаспринский татар болғандықтан, татарлардың ұстаздық жолын қабыл еткің келмегендіктен күллі түркі халқына ортақ жазу үлгісінен қашып, қазақты бөлектегің келеді деген дау айтты [5].

Осындай сын - пікірлердің бәріне Ахмет Байтұрсынов қазақ, татар, орыс баспасөз беттерінде ғылыми түрде тиянақты жауап беріп отырды. Мәселен ол: «Түрік тілінің бәріне ғұмуми емле болу керек десек, түріктің қай баласында азбаған тұнық тіл, түзу емле болса, соны аларға керек. Асыл тіл, түзу емле – қазақта боларға тиісті. Неге десек, ата кәсібін тастамай істеп келе жатқан қазақ. Басқа жұртқа араласпай, өз алдына оңаша оқшау жүрген – қазақ. Жат жазудың ыңғайына қарап, басқалардай тілін бұзуға, арасына жазу жайылмаған түрік баласы – қазақ, сырттан бірен-саран жат сөздер келсе, оны жаншып, жеміріп өз тілінің қалпына түсіріп алған қазақ... Қазақ тілін өзгертіп, татар тіліне қосу болса, онда солай деп айтарға керек. Емлесін қате десек, тастап, бізге келер деген ой-қате. Ол жақсы мен жаманды, қисық пен түзуді айырарлық қазақта көз жоқ деген болады. Егер де Гаспринскийдің сөзін тірілтеміз десек, ұлығ іс үшін ұсақ намысты қойып, түріктің тұнық тілін, түзу емлесін алу керек. Сол екеуі де қазақтан табылады. Азбаған асыл тілден емле шығарып, соған қарап басқа

емлелерді түзету керек...» [5], – деп пайымдады. Сондай-ақ А. Байтұрсынов И.Гаспринскийдің еңбегін: «Сол күннен бастап өршіп көбейген Россия мұсылмандары арасында 5-6 мыңға жуық бастауыш мектептің бәрінің үлгісі Гаспринский мектебі еді. Бұл күнде төте оқу үшін шығарылған неше түрлі әліппе болса, бәрі де үлгіні Гаспринский шығарған әліппеден алған еді. Бұл күнде он мыңға жуық мұғалімдердің бас ұстазы, жолбасшысы Гаспринский», – деп бағалады.

Қазан төңкерісіне дейін түркі халықтарының баспасөз тарихында үздіксіз 33 жыл шығып тұрған И.Гаспринскийдің «Тәржіман» газеті туралы да Ахмет Байтұрсынов: «Төрт-бес жылдың ішінде шығып тоқтаған хәм осы күнде шығып тұрған түрліше газет-журналдардың бәрі «Тәржіманның балалары», – деп жазды.

Осылайша Ғұмар Қараш 1911-1913 жылдар аралығында «Қазақстан газетінің ал, А.Байтұрсынұлы 1913 жылдың наурызынан 1917 жылдың қыркүйегіне дейін би ресми ұлттық «Қазақ» апталық газетінің редакторы болды. Осы кезеңде газетті жаздырып алушылар саны 3000-нан 8000-ге дейін өсті. «Қазақ» газетіндегі белсенді қызмет А.Байтұрсыновты қазақ халқының рухани көсемі деңгейіне көтерді. «Аталы жұртымыздың, ауданды ұлтымыздың аруақты аты деп, газетіміздің есімін «қазақ» қойдық» - деп жазды. Газеттің алғашқы санындағы алғысөзінде «Ұлы істің ұлғаюына күшін қосып, көмектесіп, қызмет ету – қазақ баласына міндет. Халыққа қызмет етемін десеңдер, азаматтар, тура жолдың бірі осы. Жол ұзақ, ғұмыр қысқа, қолдан келгенін ғұмыр жеткенше істеп кетелік. Малша оттап, асап ішіп, халық қам қылмай, қарын тойғанына мәз болып, мал өлімінде өлмейік», - толғанады. Ал өзі де осы айтылған қағиданы өмір бойы ұстанып, «Халық үшін қам қылып» өтті. «Құрметті оқушылар» атты мақаласында: «жалаң аяқ, жалаң бас, жеңдеріміз киюсыз, етектеріміз жиюсыз ашылып, шашылып қамсыз» жатқан қазақтың алдына түсіп, жол сілтеп, басшылық етуді мақсат тұтқанын жазды.

Ахмет Байтұрсынов редакторлық еткен «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасқан білімпаз азаматтар оның беттерінде жарияланған жер, ұлт, мәселесі, оқу-ағарту ісі, мемлекеттік құрылыс сияқты маңызды мәселелер жөніндегі мақалалар арқылы, кейде ашық айтылған пікірлері арқылы патша үкіметінің отарлық саясатын сынап, оған демократиялық мазмұндағы талаптар қоюмен қатар халықтың саяси санасын тәрбиелейді. Демек, жоғарыда айтылған «Қазақстан» мен «Қазақ» газетінің ұлттық идеясы бір еді. Олар отарлық езгіге қарсы саяси хал-ахуалды қалыптастырды [6], .

XX ғасырдың басында қазақ даласында қалыптасқан күрделі қоғамдық-саяси жағдайда ұлт жанашырларының рухани үндестігі анық көрінеді. Мәселен, Ахмет Байтұрсынов: «Жол ұзақ, ғұмыр қысқа, қолдан келгенін ғұмыр жеткенше істеп кетелік» десе, Ғұмар Қараш: «Ұлтымызды болашаққа бастау үшін қолдан келген барлық жақсылығымызды аямайық», - деп жар салды.

Ұлт қайраткері Ғ.Қараштың «Игілік және жақсылық» жеген мақаласында: «Жақсылық адамның өзіне байланысты. Мұны өзгермейтін қағида десе де болады. Тереңірек ой жүгіртіп қарасақ, әлемде болып жатқан оқиғалардың бәрі осыны дәлелдейді. Жақсылық екі түрлі болады. Бірі – рухани, бірі – материалдық. Материалдық жақсылық әркімге мәлім. Мәселен, біреудің мұқтажына қарай (мал,

киім кешек, тамақ т.б.) моральдық қажеттерінің өтелуі. Рухани жағынан бірін-бірі қолдап отыру – адамның ең жақсы қасиеті. Адам абыройының артуы, сөзінің өтімді болуы оның істеген жақсылық істеріне байланысты. Жақсылық адамдардың өз қолында дейтініміз осыдан», - дей отырып:

«Бақ, дәреже тап болса,
Ел не керек деменіз.
Халық деген қауымың,
Қаны бірге бауырың,
Бір туып, бір кететін
Жаны бірге дененіз.
Жаны бірге дененді
Сүйенер күндер туғанда

Сүйеу беріп деменіз» [2, 111 - б.], - деп жаңа буын жастарды да ұлт үшін қызмет етуге, жақсылық жасауға шақырды. Бұл «Жаңа шыққан жастарға» атты өлеңі бүгінгі біздің тәуелсіз Қазақ елінің жастарына да айтылғандай. Ұлы бабамыз қазақ елін өркениетке жеткізер жолда жастарға үмітпен қарап, оларға сенім арта отырып, жастар үшін пайдалы ақыл кеңестерін де ұсынады.

Патша өкіметінің отарлық саясатын бүкпесіз батыл да ашық түрде әшкерелегені үшін қуғын-сүргінге ұшырап, жер аударылған Ахмет 1910 жылдың басынан 1917 жылдың аяғына дейін Орынбор қаласында тұрды.

Міне осы бір кезеңде ол өзінің «Маса» деп аталатын кітабын, оның алдында классикалық «Қырық мысал» жинағын шығарған еді. Ал Ғұмар Қараш 1911 жылы Қазан қаласынан «Қарылғаш» атты өлең кітабы жарық көрді. Ахмет қалың ұйқыда жатқан қазақты «Маса» болып ызындап оятқысы келсе, Ғұмар еңбекқор «Қарылғаш» құсты сөлетіп, қазақтың бейқам өмірін сынға алады. Екі ағартушы ақынның түпкі ойы осы жерде тоқайласып отырады.

«Қазақ» газеті 1917 жылы шілде айында дүниеге келген ұлттық демократиялық партияны дайындауда салиқалы, сан түрлі қызметтер ақарды. Партия Россияда 1917 жылы ақпан революциясы жеңіске жеткеннен кейінгі елде орын алған мүмкіндіктер жағдайында, 1917 жылы 12-26 шілдеде Орынбор қаласында өткен Бүкілқазақтық бірінші сиезде құрылды. Бұл партияға «Алаш» деген ат береді. Сиезді шақыру мен оны өткізуде А.Байтұрсынов үлкен белсенділік көрсетті. Сиез өткеннен кейін екі-үш ай бойы оның шешімдеріне сәйкес» А.Байтұрсынов «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасын жасау ісіне қатысты. Социалистік идеялар, оның ішінде большевизм мен оның ту етіп ұстаған кеңес өкіметінің саясатын қабылдамаған «Алаш» қайраткері дайындаған бұл саяси құжат 10 баптан тұрды. А. Байтұрсынов 1917 жылы 5-17 желтоқсанда Орынбор қаласында өткен Бүкілқазақтық екінші сиез жұмысына да белсенді түрде ат салысты [5]. Сиез күн тәртібі Алаш партиясы программасы жобасының талаптарынан және орталықта социалистік революцияның жеңіске жетуіне байланысты орын алған қоғамдық-саяси өзгерістерден туындады. Сиез талқылап, шешім қабылдаған 10 мәселенің ішіндегі ең маңыздылары бүкіл қазақ жерлерін біріктіретін Алаш атономиясын (қаза мемлекеттігін) құру, оны басқаратын үкімет – Алашорданы сайлау және «халықтық милиция» аталған Алаш автоноимиясының қарулы күштерін жасақтау жөніндегі қабылдаған шешімдер

болды. Сиезде «Тез арада автономия жариялау» мәселесін көтерген делегаттар арасында А.Байтұрсынов, Ғұмар Қарашов отырды. Бірақ екеуі қарама-қарсы топ жағында болғаны тарихтан белгілі.

Қазақ халқы үшін Қазан төңкерісінің мәні мен мақсаты түсініксіз болғандығы жөнінде Ғ.Қараш: «Ақ малтасын езіп, ішіп алаңсыз отырған біздің қазақ жұртын революция тасқыны келіп, басқа еш нәрсеге әзірленбеген, қалай өтерін, қайда кетерін білмей отырған халықты қатты сасқалақтатты. Ал саяси таптық күресі азамат соғысына айналғанда, көбі қосақ арасында бос кетіп, құр далаға құрбан болды. Ескі патшалық режимнің бізге мирас болып қалған бұзықтықтар, кейіпсіз пысықтар атқа мініп қалған әдеттері бойынша: «Құдай жаңа берді, шалуы жоқ, қағуы жоқ, момынның бәрі менікі» деген бағытқа түсті», - деп жазды.

Осы орайда, большевиктердің қанқұйлы әрекетіне сенімсіздікпен қараған Ахмет Байтұрсынов «Революция және қырғыздар» мақаласында: «Қырғыздарға (қазақтарға) ақпан революциясы... қандай түсінікті болған болса, оларға Қазан төңкерісі соншалықты түсініксіз болып көрінді. Олар алғашқы революцияны қандай қуанышпен қарсы алған болса, екіншісін сондайлық үрейлі қорқынышпен қарсы алуларына тура келді» [7], - деген тұжырымы Ғұмар Қарашпен үндеседі. Қазан төңкерісіне тарихи екі тұлға да күдікпен қарады.

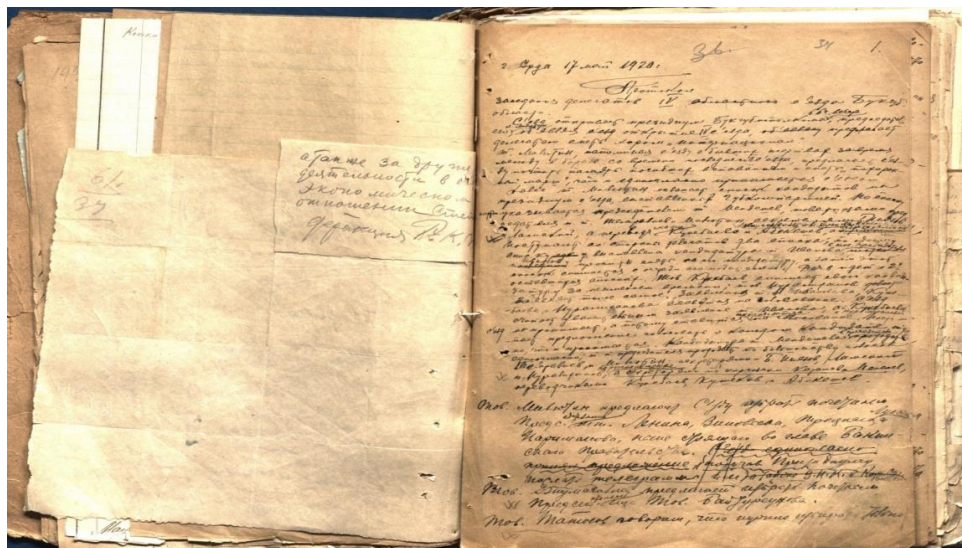
Большевиктік өкімет қазаққа дербес ұлттық автономия алып береміз деген алаш зиялыларының әрекетін тұйыққа тіреді. Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Досмұханбетов, Х.Досмұханбетов, Ғ.Қараш сияқты Алаш қайраткерлері білімсіз кедей-кепшіктің қалың тобырына арқа сүйеген жүгенсіз коммунистік қозғалысқа қарсы тұруға ол заманда қауқарсыз еді. Осыны түсінген және халқымен бірге болуды ойлаған Ахмет 1919 жылы наурызда Кеңестер өкіметі жағына өтті. Коммунистік партия қатарына қабылдау туралы өтінішінде Ахмет өзінің бұл әрекетін былайша түсіндірді: «Қаншама жыл қиналып келген қазақ халқының бостандығын алу жолдарын ұзақ уақыт іздегеннен кейін мен мынаған көзім жетті ... РКП (б) бағдарламасында аймақтағы ұлттық қарым-қатынас жөнінде ұлттың өзін-өзі анықтаудағы РКП (б) Орталық комитетінің айтқан ой-пікірлері мен практикалық долбар қорытындыларын талқылап баяндаған Ленин жолдастың көзқарасында шығыс халықтарының ортасындағы істерді қолдануды және қаналушы ұлт ретінде қырғыз халқының мүддесін толық қамтамасыз етуге мүмкіншілік жасайтындары айтылған. Осындай жоғарыда айтылғандардан кейін осы бағдарламадағы істерді әсіресе, шығыс істерін асыруға көмектесу үшін Ресей коммунистік партиясының құрамына кіруге шешім қабылдадым», - деп өз халқының мүддесі үшін Кеңес өкіметімен ымыраға келуге, кеңестік платформаға өтуге шешім алған еді.

Шын мәнінде, Ахмет Байтұрсынов пен оның серіктері кеңестік билікті амалсыз мойындаған еді. Бұл туралы А.Байтұрсыновтың өзі: «Егер де бұрын бір топ адамдар патша чиновниктері атынан қырғыздарды (қазақтарды – Б.Б.) жауапсыздықпен қанап, әртүрлі зорлық-зомбылықтарға жол берген болса, дәл осындай қылықты шет аймақтарда большевик-коммунистер деген атты жамылған осындай және басқадай адамдар тобы байқатты. Патша өкіметі кезінде, бұрын мұндай жағдаймен ымыраға келмеген мен және менің пікірлестерім, енді тағы да

осындай істер Советтік Ресейде түгелдей орын алуда деп ойлап ымыраға келмей кеңес өкіметін мойындауға қарсы болдық. Бірақ монархиялық билік бағытындағы Колчактың пайда болуы осы және басқа билік туралы ойлуға мәжбүр етті. Сонда біз қырғыз (қазақ – Б.Б.) халқының ежелгі арманы оңшыл ма әлде солшыл ма әйтеуір, жүзеге асар болар дегенге көзіміз жеткендіктен жергілікті большевиктердің іс-әрекеті біздерге ұнамды көріне қоймаса да кеңес өкіметі жағына шыққанды жөн көрдік [8,],-» , – деп ашық жазған еді. Сөйтіп ол алғашқы өлкеде құрылған Революциялық комитет құрамына енді. Екі жылдай Республика Халық ағарту комиссары қызметінде болып, қазақты ағарту ісіне еңбек сіңірді. 1919 жылы наурызда А.Байтұрсынов кейін сол жылдың тамыз айында Ғ.Қараш Ресей коммунистік большевиктер партиясы қатарына қабылданып, алаштық платформадан кеңестік платформаға өтеді. Олар қандай платформада болмасын қазақ халқының мүддесін ойлап қызмет етті. Кеңестік билік кезіндегі қоғамның белсенді мүшесі болды. Олардың мақсаты қазақ халқының тұрмыс тіршілігін түзеп, өмірін жақсарту болды.

Қазақтың ұлы тұлғасы А. Байтұрсыновқа Ғұмар Қараштың туып өскен даласы Бөкей Ордасының көрсеткен құрметі жөнінде Батыс Қазақстан облыстық архив қорында дерек сақталған. Бұл дерек жөнінде айтсақ, 1920 жылдың мамыр айында 10 күнге созылған Бөкей губерниялық кеңестер сиезінің алғашқы мәжілісі ашқан С.Мендешов сиездің құрметті төралқасына Ленин, Зиньвов, Тройкий, Наримановпен бірге А.Байтұрсыновтың ұсынылғанын хабарлайды. А. Байтұрсынов Алаш партиясы қатарында болғанын айтып, делегаттары арасында дау шығады. Сиезге Ғ.Қарашта қатысып отырды. Ұзаққа созылған айтыстан кейін, дауысқа салынып, сиез делегаттарының 89-ы жақ тап, 37 -і қарсы болды, 2-і қалыс қалды. Сөйтіп А. Байтұрсынов көпшілік дауыспен сиездің құрметті төралқасына сайланады [9,34-37пп.],

Ғұмар Қараштың шығармалары мен өлеңдерінен коммунистік идеяны, таптық көзқарасты басты назарда ұстап, езілген халықтың, әсіресе, кедей шаруаның жаңа

өмірдегі алатын орнын, Кеңес өкіметінің алдына қойған мақсаттарын түсіндіруге ұмтылғанын көреміз [10, 144 - б.].

Ахмет Байтұрсынов: «Мектептің жаны – мұғалім». Мұғалім қандай болса мектебі һәм сондай болмақшы, мұғалім білімді болса, білген білімін басқаға үйрете білетін болса, ол мектептен балалар көбірек білімі біліп шықпақшы. Солай болған соң, ең әуелі мектепке – керегі білімді, педагогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім», - деп мұғалімнің қоғамдағы орнын айқындап берген еді.

Ұлт ағартушысы Ғ.Қараштың «Педагогика» еңбегіндегі тұжырымдарының қазіргі кезде де өзінің мәнін жоғалтпағанын көреміз. Ол: «Баланың аузына дайындап, ештеңе салып бермеңіз. Бала керегін өзі тауып жесін», - дейді. Бұл бүгінгі күні білім ордаларындағы жас буынды өздігінен шығармашылық ізденіске тәрбиелеу талабымен сәйкес келеді [10, 77-б.].

А.Байтұрсынов «... Оқыту ісіне керек құралдар қолайлы һәм сайлы болуы. Құралсыз іс істелмейді. Өәм құрал қандай болса істеген іс те сондай болмақшы. Істің жақсы болуына құралдар сайлы һәм жақсы болуы шарт. Үшінші, мектепке керегі программа. Әр іс көңілдегідей болып шығуы үшін оның үлгісі я мерзімді өлшеуі боларға керек. Үлгісіз я мерзімді өлшеусіз әстелген іс олпы-солпы, я артық я кем шықпақшы. Керексіз нәрселерді үйретіп, балалардың өмірін босқа өткізбес үшін, үйретерге тиісті білімді кем үйретпес үшін, балалардың күші жетпейтін өте алысқа сүйреп, кетпес үшін, бастауыш мектепте үйрететін нәрселердің кесім-пішімі болуға тиісті. Сол пішім программа» [11], - деп түсіндіреді.

Сондай-ақ ол :«Мұғалімнің соңғы сайлы болуға тиісті нәрсе ол оқу құралдары. Қағаз, қалам, кара сия, отыруға керек нәрселер –пұлға табылатын нәрселер. Қазірде пұлға табылмайтын: қазақ мектебінде қазақ тілінде оқытуға керек кітаптар. Немесе ол: «Оқу жұмысының үш жағы үш нәрсеге тіреледі: бірі ақашаға, бірі құрадға, бірі мұғалімге. Осы үш тіреу бірден тең болса, оқу қисаңдамай, ауытқымай түзу жүреді. ...Жоғарғы айтылған оқу жұмысының үш тіреуі де біздің қазақта бұл күнде сай емес. Бірақ бірте-бірте сайлы болып, жөнделер деп үміттенеміз» [13], - деді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, ХХ ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өмірге белсене араласқан ұлттық ояну мен жаңғыру идеяларына бой ұрған Ахмет Байтұрсынов пен Ғұмар Қараш ұлт мүддесін ойлап, өзінің еңбектері арқылы халқын ағартушылыққа шақырған қайраткер ретінде таныла білді. Алаш зиялыларының ар-ождан, моральдық қасиеттерді санаға сіңіріп, жеке адамды қалыптастыру арқылы мемлекетті нығайту, өркениетті деңгейге көтеру, идеяларының мазмұны мен мағынасы бүгінгі күні де өзінің өзектілігін жоймаған құнды пікірлер. Қос тұлғаның шығармаларында қазақ ұлтының әлеуметтік прогресс жолына түсуі туралы көтерген ой-пікірлері өзінің өміршендігімен құнды. Олар қазақ халқының өркениеттік жолға түсуі үшін міндетті түрде ғылым мен білім ең өзекті мәселе екендігін алға тартып, туған халқын оқу-ағарту ісіне насихаттауда өлшеусіз еңбек сіңірді. А.Байтұрсынов пен Ғ.Қараштың шығармашылығындағы негізгі сарын – ағартушылық идеялық бағыт. Патша өкіметінің отаршылдық саясатының

зардабын тани білген олар қазақ халқының қасіретін өнер-ғылымға кеңделіктен деп түсінеді. Демек, «Ұлтжандылық деген – ұлтты сүйу»,- деп ұлт үшін өмір сүрген ұлы тұлғалардың идеялық үндестігі жас ұрпақ үшін өнеге. Қазақ халқының абзал ұлдарының есімдері халық жадында мәңгілік сақталады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қойгелдиев М. Қорғансыздың күнін кешкендер. Менің ғылымдағы өмірім. Монография. – Алматы: Арыс, 2019. – 304 б.
- [2] Ғұмар Қараш. Замана. (Өлең, толғаулар, пәлсапалық ой-толғамдар, мақалалар). Құрастырған Қ.Сыдиықов. – Алматы: Ғылым, 1998. – 240 б.
- [3] Субханбердина Ү. Қазақ халқының атамұралары. Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. – Алматы: Қазақстан Республикасы Орталық ғылыми кітапхана, 1999. – 834 б.
- [4] Ысмағұлов М. Ғұмар Қараштың тәлім - тәрбиелік ой - пікірлері // Қазақстан мұғалімі, 1959. 21 - май.
- [5] Қойгелдиев М. Ғасыр қасіретін арқалаған арыстар // Егемен Қазақстан. 1994, 12 тамыз.
- [6] Нүрпейісов К. Алаштың күрескер ұлы // Қазақстан мектебі. 1998, №6. 5-б.
- [7] Әбдіқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. – Алматы: Ғылым, 1971. – 188 б.
- [8] Байтұрсынов А. Революция и киргизы (казахи). Жизнь национальностей. 1919. № 29. (37), 3 августа.
- [9] Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві 312-қ., 1-т., 2-іс.
- [10] Боранбаева Б.Ғұмар Қараш. Қоғамдық-саяси қызметі – Алматы: Арыс, 2014- 232 б.
- [11] Омарбеков Т. Рухани көсем болған // Ақиқат. 1998, №8.
- [12] Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: Мектеп, 2008. – 480 б.
- [13] Күзембаева В. Ұлттың ұлы ұстазы – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. – 262 б.
- [14] Құрманбайұлы Ш. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі – Алматы: Ғылым, 2005. – 144 б.
- [15] Бекхожин Х. Қазақ баспасөзі тарихының очеркі (1860-1958). – Алматы: Мектеп, 1981. – 240 б.
- [16] Аллаберген Қ. Оразай Ф.Нұсқабайұлы Ж. Қазақ журналистикасының тарихы (1870-1995). – Алматы: Рауан, 1996. – 244 б.
- [17] Әбдіманов Ө. Қазақ газеті. – Алматы: Қазақстан, 1993, – 168 б.
- [18] Сералин М. Қадірменді оқушылар! // Айқап, 1913. № 1.
- [19] М.Д. (Дулатов М.) Оқушыларға жәрдем жамығаты // «Қазақ» газеті. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998.
- [20] Бурабаев М.С. Сегізбаев О.А. (1987). Идейные связи общественно-философской мысли Казахстана и России [Ideological connections between the social and philosophical thought of Kazakhstan and Russia]. Алма - Ата, 1987. – 310 с.
- [21] Қамзабекұлы Д. Жәдитшілдік – ұлттық рухани серпілу негізі // Ақиқат, 2008. № 1, 34-41б.

REFERENCES

- [1] Qoigeldiev, M. (2019). Qorğansyzdyñ küni keşkender. Meniñ ğylymdağy ömirim [Those who passed the day of Korgansiz. My life in science] Monografiya. Almaty: Arys [in Kazakh].
- [2] Qaraş, Ğumar. (1998). Zamana. [Zamana]. Qūrastyrğan Q.Sydiyqov. Almaty: Ğylym [in Kazakh].
- [3] Subhanberdina, Ü. (1999). Qazaq halqynyñ atamūralary. Mazmūndalğan bibliografiyalıq körsetkiş [Ancestors of the Kazakh people. Contents bibliographic index]. Almaty: Qazaqstan Respublikasy Ortalyq ğylymi kıtaphana [in Kazakh].
- [4] Ysmağūlov, M. (1959). Ğumar Qaraştyñ tälīm - tärbielik oi - pikirleri [Gumar Karash's teaching - educational thoughts - opinions]. // Qazaqstan mūğalımı [in Kazakh].
- [5] Qoigeldiev, M. (1994). Ğasyr qasiretin arqalağan arystar [Lions who bear the suffering of the century]. // Egemen Qazaqstan [in Kazakh].
- [6] Nūrpeisov, K. (1998). Alaştyñ küresker ūly [The fighter son of Alash]. // Qazaqstan mektebi [in Kazakh].
- [7] Äbdıqasymov, B. (1971). Alğaşqy qazaq gazetteriniñ tılı [The language of the first Kazakh newspapers]. Almaty: Ğylym [in Kazakh].
- [8] Baitürsynov, A. (1919). Revolüsia i kirgizy (kazahi) [Revolution and the Kyrgyz (Kazakhs)]. Jizn nasionálnostei [in Kazakh].
- [9] Batys Qazaqstan oblystyq memlekettik arhivı 312-q., 1-t., 2-ıs.
- [10] Boranbaeva, B. (2014). Ğumar Qaraş. Qoğamdyq-saiasi qyzmeti [Humar Karash. Social and political activity]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- [11] Omarbekov, T. (1998). Ruhani kösem bolğan [He was a spiritual leader]. // Aqiqat [in Kazakh].
- [12] Qoigeldiev, M. (2008). Alaş qozğalysy. Bırınşı tom. Öñdelip, tolyqtyrylğan екінші basylymy [Alash movement. The first volume. Edited and supplemented second edition]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- [13] Kūzembraeva, V. (2001). Ūltyñ ūly ūstazy [Great teacher of the nation] Almaty: Ortalyq ğylymi kıtaphana [in Kazakh].
- [14] Qūrmanbaiūly, Ş. (2005). Qazaq bılımpazdarynyñ tūñğyş siezi [The first syez of Kazakh educators]. Almaty: Ğylym [in Kazakh].
- [15] Bekhojin, H. (1981). Qazaq baspasözi tarihynyñ ocherki (1860-1958) [Essay on the history of the Kazakh press] Almaty: Mektep [in Kazakh].
- [16] Allabergen, Q. Orazai, F. Nūsqabaiūly, J. (1996). Qazaq jurnalistikasynyñ tarihy (1870-1995) [History of Kazakh journalism (1870-1995)]. Almaty: Rauan [in Kazakh].
- [17] Äbdımanov, Ö. (1993). Qazaq gazetı [Kazakh newspaper]. Almaty: Qazaqstan
- [18] Seralin, M. (1913). Qadirmendi oquşylar! [Dear students!] // Aiqap [in Kazakh].
- [19] Dulatov, M. (1998). Oquşylarğa järdem jamiğaty [Student aid society] // «Qazaq» gazetı. Almaty: Qazaq ensiklopediasy Bas redaksiyası [in Kazakh].
- [20] Burabaev, M.S. Segızbaev O.A. (1987). İdeinye sväzi obşestvenno-filosofskoi mysli Kazahstana i Rosii. Alma – Ata: Rauan [in Russian].

[21] Qamzabekūly, D. (2008). Jäditşıldık – ũlttyq ruhani serpılı negizı [Traditionalism is the basis of national spiritual growth] // Aqıqat [in Kazakh].

Боранбаева Б.С.
ИДЕЙНОЕ СОЗВУЧИЕ ТРУДОВ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА И
ГУМАРА КАРАША

Аннотация. В статье на научной основе анализируется жизнь, творчество и общественно-политическая деятельность деятелей движения Алаш Ахмета Байтурсынова и Гумара Караша. Исследование жизни этих двух личностей, принятых одновременно в коммунистическую партию, начинается с 1919 года. В статье проводится детальный анализ статей Ахмета Байтурсынова и Гумара Караша публиковавшихся в газетах «Казак» и «Казакстан», где они поднимали важные проблемы связанные с землей, национальным вопросом, просвещением и государственным устройством. Делается вывод о демократической и реформаторской направленности идей озвученных в статьях двух мыслителей. Деятели Алаш А. Байтурсынов и Г. Караш рассматривали И. Гаспринского как личность призывавшую казахский народ к приобщению европейской культуре, общественного деятеля-джадидиста поддерживавшего новометодное обучение. В качестве предмета для сравнительного анализа выбраны труды А. Байтурсынова в педагогической сфере и труд Гумара Караша «Педагогика».

Ключевые слова: А.Байтурсынов; Г.Караш; И.Гаспринский; джадид; просвещение; наука; «Казак»; «Казакстан»; печать; школа.

Boranbayeva Baktyly
IDEOLOGICAL HARMONY OF ALASH PEOPLE AKHMET
BAITURSYNOV AND GUMAR KARASH

Annotation. The article is based on a comparative scientific analysis of the life, socio - political activities and work of Alash figures Akhmet Baitursynov and Gumar Karash. Since the end of 1919, the positions held by two persons who joined the Communist Party at the same time are differentiated in the fields of science, education, art, and the press. An analysis of the content of the articles of Akhmet Baitursynov and Gumar Karash published in the publications «Kazakh» and «Kazakhstan» on such important issues as land, nationality, problems, educational work, state construction is carried out. It is concluded that periodicals published in the Kazakh language under the editorship of two persons are distinguished by democratic, reformist ideas, that is, by the quality of social progress and direction. Alash figures A. Baitursynov and G. Karash are considered as the jadids who appealed to the European culture of the Kazakh people, supported the new method of teaching according to the system of I. Gasprinsky. The works of the teacher of the nation A. Baitursynov, the work of G. Karash «pedagogy» are subject to comparative analysis.

Keywords: A. Baitursynov; G. Karash; I. Gasprinsky; jaded; educational work; science; «Kazakh»; «Kazakhstan»; publication; school.

ӘОЖ 94 (574.1)

ҒТАХР 03.20

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).22

¹Байбулсинова А.С.*, ²Бейбітқызы Б.

^{1,2}М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал, Қазақстан

*Корреспондент-авторы: alfia_b11@mail.ru

E-mail: alfia_b11@mail.ru, beybryzy02@mail.ru

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ КӘРІМ ЖӘЛЕНОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада ХХ ғасырдың басындағы Алашорда зиялы қауымының ішінде белді тұлғалардың бірі, әлі де өз дәрежесінде зерттелмей келе жатқан, қазақ мектебі үшін математиканы оқытудың өзіндік әдістемелік жүйесін жасау ісіне орасан зор үлес қосқан көрнекті қоғам қайраткері, әдіскер-математик Кәрім Жәленовтің өмір жолы берілген. К.Жәленовтың өмір жолы мен қызметі, шығармашылығы құжаттар деректері, куәгерлер жазбалары және архив материалдар негізінде зерттелген.

Кілт сөздер: К.Жәленов; Алашорда; Халық ағарту комиссариаты; қоғам қайраткері; шығармашылығы; тарихи баға.

Кіріспе

Бүгінгі таңда отандық ғылым-білімнің қалыптасуына елеулі ықпал еткен қайраткерлердің мұрасы қоғам сұранысына ие болып отыр. Арада біраз уақыт өтседе, алаш қайраткерлерінің еңбектері бүгінде өзектілігін жоя қоймады. Себебі қазіргі тәуелсіз Қазақстанның бет алысы, даму үрдісі алаш қайраткерлерінің еңбектерімен сарындас, мақсаты үндес болып отыр.

Алашорда зиялы қауымының ішінде әлі де өз дәрежесінде зерттелмей келе жатқан тұлғалардың бірі, қазақ мектебі үшін математиканы оқытудың өзіндік әдістемелік жүйесін жасау ісіне орасан зор үлес қосқан көрнекті қоғам қайраткері, әдіскер-математик Кәрім Жәленовтің орны бөлек. Алайда, қазақ әдістемелік-математикалық ғылымының осынау бір ірі, әрі тағдыры күрделі тұлғасы туған халқына әлі де болса толық танылмай және оның сіңірген еңбегі қазақ мәдениеті тарихында өзінің лайықты бағасын ала алмай келеді. Алаш ардагері, К.Жәленовтың өмірбаяны мен шығармашылық қызметі мүлде зерттелмеген аса күрделі мәселе болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ғылыми мақаланың тақырыбы бойынша әдебиеттер жинақталып, архив құжаттарын сәйкестендіру, деректерге сипаттама беру арқылы зерттеу қарастырылған. Қажетті шешімді табуға мүмкіндік беретін жүйелілік, ғылыми әдіснама, деректерді іріктеу арқылы аналитикалық және материалды синтездеу әдістері қолданылған. Қазіргі заманғы гуманитарлық ғылымның әр түрлі зерттеу әдістері ескерілген.

Зерттеу нәтижелері

XX ғасырдың басындағы Алаш қайраткері Жәленов Кәрім 1889 жылы Орал облысы, Жымпиты уезі, Байғұтты болысы, 4-ауылда туған. 1929 жылғы 6 ақпандағы ОГПУ жауаптау парағында берген жауабында К.Жәленов «Орал губерниясының, Жымпиты уезі, Байғұтты болысының №4 ауылында дүниеге келдім. Қазақ төңкерісіне дейін Жымпитыдағы уездік атқару комитетінің төрағасы қызметін атқардым» деп жазған [1,505 б.]. Батыс Алашорданың қайраткері, әдіскер-математик, қазақтың алғашқы ауылшаруашылық мамандарының бірі. Үш жылдық орыс-қазақ мектебін, екі сыныптық орыс-қазақ училищесін бітірген. Болыстық басқармада хатшы болып жұмыс істеді. 1905-1908 жылдары Орал шаруашылық мектебін, 1908-1914 жылдары Орал реальдық әскер училищесін аяқтаған. Училищеде оқып жүрген кезінде ол М.Х.Мырзағалиевпен бірге жастар үйірмесіне қатысады. Сабақтан босаған кезде, жазғы демалыс айларында қазіргі Орал қаласы маңындағы Зеленов станицасында бай казак Астраханинге жалданып жұмыс істеді. Кейін 1914 жылы Воронеж ауылшаруашылық институтына оқуға түседі.

1916 жылы Б.Жанқадамов, М.Балтанов, М.Баймұхамедовтармен бірге қазақтан майданға адам алуды кейінге қалдыруды сұрап Петроградқа барған Жайық сырты қазақтары делегациясының құрамында болды. Оқуын аяқтамастан Түркістан генерал-губернаторлығы мен Бүкілресей Земство одағының және «Қазақ» газеті маңындағы ұлт зиялыларының шақыруымен тылдағы қазақ жігіттеріне жөн-жоба көрсететін мыңбасы, жүзбасы оқығандардың қатарында Батыс майданына келіп, осындағы 9 қос (жұмыс дружинасы) Кіші жүз жігіттеріне басшылық етуге қатысты. Сол жылы наурыз-сәуір айларында Жайық сырты қазақтары управасының шақыруымен I Қазақ Орал облыстық съезіне әзірлік жұмыстарына қатысты. 1917 жылы сәуірдің басында Орынборда өткен Торғай және Орал облысы қазақтары съезінің делегаты. 1917 жылы сәуірдегі I Қазақ Орал облыстық съезінде Жайық сырты қазақ комитетіне мүше болып сайланған. Осы жылы мамырда Мәскеуде өткен Бүкілресейлік Мұсылмандар съезіне қатысты. Сәл кейінірек Жымпиты уездік атқару комитетінің төрағасы болды. Осы қызметте жүріп, Уақытша үкіметтің 1917 жылы маусымдағы бұратана ұлттарға жергілікті басқару билігін земство жолымен беру жоспарында көрсетілген, қыстау бойынша уездік сайлау тізімін жасау тәртібіне орай бұрынғы әкімшілік бірліктерді қайта межелеу, саны аз руларды өз алдына болыс, ауыл етіп қоныстандыру жұмысын жүргізді [1, 169 б.].

Жайықтың сол жағалауындағы құнарлы жерлерді қазақтардан қайтарып алу мәселесін Құрылтай жиналысы негізінде, қазақтарды жерге орналастырып барып шешу жағында болды. 1918 жылы қыста Қаратөбеде өткен III Қазақ Орал облыстық съезінде кедейлерге салынатын салық ауыртпалығын жеңілдету үшін салықты түгін басына емес, ауыл-ауыл, қауым-қауым бойынша бөліп салуды ұсынған Ғ.Әлібеков тобын қолдады. Өзге мәселелер бойынша Жанша және Халел Досмұхамедовтер жағында қалды. Осы кезеңде үйде қару сақтағаны үшін Казак Войско үкіметі тарапынан тұтқындалған Е.Қасаболатовты, Ә.Әлібековті, М.Х.Мырзағалиевті кепіл болып босатып алды. 1918 жылы бас кезінде өткен

Орал большевиктері съезінен кейін большевиктер іс-әрекетінің жүгенсіз, анархияшыл сипатын әшкерелеп, оларға жақтас болғандар революциялық заң жолымен қатаң жазаланатыны жөнінде облатком бұйрығын шығарды. Оралда оқитын қазақ жастарының мәдени-ағарту, өзара көмек көрсету бағытындағы «Ақ ниет» ұйымының құрылтай жиналысына қатысып, ұйымға қолдау көрсетті. Ұйымды құрушы А.Арыстанов, Б.Бейсенов, А.Арғыншиев, Ғ.Ниязов, С.Жетімеков, Ө.Ипмағамбетов секілді жастарға қамқорлық жасады. 1918 жылы қаңтарда Орал қаласында қайыра өткен облыстық земство басқармасын сайлау кезінде облземуправа төрағасы Х.Досмұхамедовке орынбасар болып сайланды. 1918 жылы наурыз-сәуірде К.Жәленов және Х.Досмұхамедовтер басқарған делегация құрамында Мәскеуге барып, Совнарком Кіші коллегиясында екі жақты келісім-шарт әзірлеу ісіне қатысты. 1918 жылы 21 мамырда Жымпитыда өткен IV Қазақ Орал облыстық съезінде съезд президиумына хатшы болып сайланды. Ойыл уәлаяты құрылғаннан кейін Жымпиты уездік земство басқармасының төрағасы қызметін атқарды. Облыстық және уездік деңгейдегі земство басшысы кезінде Алаш милициясын, кейін Батыс Алашорда Халық әскерін жасақтау ісін ұйымдастырушылардың бірі болды. Батыс Алаш-Орда тізе бүккеннен кейін оның ең беделді қайраткерлерінің бірі ретінде Қазақстаннан аулақтатылып, 1920 жылы басында К.Жәленов және Х.Досмұхамедовтермен бірге Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті қарамағына жіберілді [1, 170 б.].

Бұл туралы Қазревкомның мына қаулысынан көруге болады:

1. «Қырғыз (қазақ) өлкесінде Кеңес өкіметі мықтап орнығып алғанынша

Алашорда ұлттық үкіметі Батыс бөлімшесінің жауапты басшылары қазақтың еңбекші бұқарасынан аластатылсын. 1) Жанша Досмұхамедов, 2) Халел Досмұхамедов, 3) Иса Көшкінбаев, 4) Кәрім Жәлелов, 5) Берікқали (Беркінғали) Атшыбаев Мәскеуге немесе басқа орталық губернияларға жіберілсін.

2. Алашордалықтардың барлық дүние-мүліктері, қазыналық немесе жеке меншік

болсын, қай жерде екеніне қарамастан, бұдан былай ревкомның ерекше нұсқауы шыққанша тіркеуге алынсын, ревком мүлікке жауап беретін бірден-бір құзырлы орган болып табылады.

Алашорданың Батыс бөлімшесі белсенді қызметкерлерінің Ревком мүшесі болуына, сондай-ақ басқа да жауапты қызметтерге қойылуына жол берілмесін» [3, 65-66 стр.]. Осылайша, Ревкомның бұл шешімі Алаш көсемдері аңсаған қазақ қоғамындағы ұлттық келісім мен ауызбіршілік идеясын қабылдамай, өлкедегі ұлттық-мемлекеттік құрылыстың таптық принциптерін негіз етіп алған. Бұл «Алаш» партиясы мен Алашорда үкіметінің Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінен кетуге мәжбүр болғандығын көрсетеді [4, 160 б.]

Алайда, Кәрім Жәленов Алашорда таратылғаннан кейін, 1920 ж. маусым – қазан айларында Орынборда Қазревкомның хатшысы қызметін атқарады және сол жылы Ташкенттегі Қазақ халық ағарту институтына және Орта Азия университетінің агрономия бөлімінде оқытушы, Түркесубликасы Халық ағарту комиссариаты жанынан Х.Досмұхамедов, проф. А.Шмидт, Ө.Диваев, М.Жұмабаев, Н.Архангельскиймен бірге «Талап» қазақ мәдениетін көркейткіштері қауымын құрысты. Осында жұмыс істей жүріп, 1922 - 1924

жылдары институт директоры қызметін атқарады. 1922 жылы халықтың мәдени деңгейін көтеру мақсатында Халел Досмұхамбетовтің бастамасымен Ташкент қаласында құрылған «Талап» қауымына мүше болып, оның қызметіне белсене араласады [5, 105 б.].

Ұстаз - математик ретінде ана тіліндегі оқу құралдарын дайындауға көп еңбек сіңірді. 1923 жылы Ташкент қаласында оның «Есеп тану жобасы» және «Есеп тану. Бөлшек сандар» атты еңбектері жарық көрді. Бұл еңбектері кейінірек қырғыз тіліне аударылып, қырғыз мектептерінде де негізгі оқу құралдары ретінде пайдаланылды. Кәрім Жәленұлы математиканы оқыту әдістемесі ғылымынан басқа салаларда да жемісті еңбек етіп, сол кезде Ташкент қаласында шығып тұрған «Сана», «Наука и просвещение» сияқты журналдарға мақалалар жазып тұрған.

1923-1924 жылы ауыл шаруашылық кооперациясында оқып, білімін жетілдіреді. 1924 – 29 жылы Орал губерниялық және Гурьев (қазіргі Атырау) округтік жоспарлау комитеттерінде экономист болып қызмет істеген. 1929 жылы 8 қаңтарда Гурьев қаласында тұтқынға алынып, 5 жылға Воронежге жер аударылды. Жазаны өтеп келгеннен кейін 1937 ж. қайта тұтқындалып, 1938 жылы 26 ақпанда атылды [6, 615 б.]. 1988 жылы қарашада ақталды. 1988 жылы зайыбы Полина Сергеевна Жәленова Атырау қаласында тұрған [5, 106 б.].

Батыс Алашорда қайраткері, қазақтың алғашқы ауыл шаруашылығының мамандарының бірі.

Кәрім Жәленов Қазақстанда математиканы оқыту жөніндегі ғылыми ой-пікірдің қалыптасуында үлкен орын алады. Оның бұл салаға зор үлес қосқанына мына бағыттағы атқарған істері толық дәлел бола алады:

Біріншіден, ел басына түскен алмағайып заманда ол қазақтың оқыған азаматтарының жанынан табылды. Қазақстанның ХХ ғасыр басындағы қоғамдық - саяси өміріне белсене араласты, Алаш партиясының және Алашорда үкіметінің атқарған ісіне зор үлес қосты. Сондықтан да біз оны ең алдымен мемлекет және қоғам қайраткері ретінде танимыз.

Екіншіден, ол қазақ арасындағы халық ағарту ісін ұйымдастыру жағына басшылық етумен бірге оқу - ағарту ісінің келелі мәселелерімен шұғылданып, оқу орындарында ұстаздық қызмет атқарған.

Үшіншіден, алғашқы мерзімді басылымдарда қазақ мектебінің тарихы және ұлттық бастауыш мектепте оқу-тәрбие жұмысын ана тілінде ұйымдастыру туралы көптеген мақалалар жазды.

Төртіншіден, қазақ мектебінде математиканы оқытудың теориясы мен тәжірибесін қалыптастыру бағытындағы шығармашылық ізденістерінің жемісі болып табылатын қазақ мектебіне арналған тұңғыш оқу бағдарламасы мен бөлшек сандар арифметикасынан алғашқы оқулықты жазды.

Бұл Кәрім Жәленұлының Қазақстанның оқу - ағарту саласындағы аса ірі тұлғалардың бірі болғандығын айқындайды.

Зерттеу жұмыстарымның барысында Кәрім Жәленұлының төмендегідей педагогикалық еңбектері мен сол кездегі мерзімді педагогикалық басылымдарда жариялаған мақалалары табылды:

- 1) «Есеп тану жобасы». - Ташкент, 1923 ж.;

- 2) «Есеп тану. Бөлшек сандар».-Ташкент, 1923 ж.;
- 3) «Қазақ – қырғыз мектептері», (мақала, «Сана» журналы, 1923, №1);
- 4) «Химиядағы өзгерістер» (мақала, «Сана» журналы, 1923, №1);
- 5) «Киргизские школы» (мақала, «Наука и просвещение» журн., 1923, №2).
- 6) «Өсімдіктердің түзілісі» (мақала, «Шолпан» журналы, 1923, №6 – 8) [5, 105 б.].

«Есептану жобасы» - қазақ бастауыш мектебі үшін математика пәні бойынша жасалған алғашқы төл оқу бағдарламасы болып табылады. Еңбектің көлемі 12 бет, «Есеп ғылымының жобасы» және «Мұғалімдерге» атты екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімінде төртжылдық мектептің математика пәнінің оқу бағдарламасы келтірілген. Оның түсінік - хат сипатында әзірленген «Мұғалімдерге» атты екінші бөлімін қазақ мұғалімдеріне арналған математиканы оқыту жөніндегі тұңғыш әдістемелік құрал деп бағалауға болады [7].

«Есептану.Бөлшек сандар» кітабы бөлшек сандар арифметикасынан қазақ тілінде жазылған алғашқы оқу құралы болып табылады. Көлемі 58 бет, 94 параграфты қамтитын мынадай 5 тарауға бөлінген: I. «Бөлушілер туралы»; II. «Жай бөлшектер»; III. «Ондық бөлшектер»; IV. «Процент туралы»; V. «Метр өлшеуіштері». Оқу құралының түпнұсқасының сыртында «Екінші бөлім» деген жазу бар [8].

Сонымен қатар оның мұқабасында: «Бастырушы: қазақ - қырғыз мәдениетін көркейтушілер қауымы «Талап» деп көрсетілген. Яғни оқулық сол кезеңдерде Х.Досмұхамбетұлының басқаруымен Ташкент қаласында жұмыс істеген «Талап» қоғамы тарапынан басылып шыққан.

Қорытынды

«Қазақтың бүкіл тарихы бірігу тарихы, тұтастану тарихы» деп Елбасы Н. Назарбаев айтқандай Алаш тарихын жете зерттеп, ондағы ашылмаған сырды анықтап жарыққа шығару – болашақ жас ұрпақтың, яғни біздің қолымызда!

Ғасырлар тоғысында дүниеге келіп, өзге түгіл өзінің келешегіне кепілдік бере алмас алмағайып заманда өмір сүрген алаш азаматтарының рухы мәңгілік биікте болсын.

ӘДЕБИЕТ

[1] «Алаш ісі. 1920-1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары» // «Алашское дело 1920-1930 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ». В двух томах.первый: Торгойское дело. 1922-1926 гг. Сост.: М.К.Койгелдиев (ответ ред.), З.Б.Мырзатаева, Р.М.Мирзакулова.– Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2022. - 984 с.

[2] Алаш. Алашорда. Энциклопедия / Құраст: Ғ.Әнес, С.Сұмағұлова. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. 169-171 бб.

[3] Протоколы Революционного комитета по управлению Казахским краем 1919-1920 гг. Сб. документов. – А., 1993. 65-66 бб.

[4] Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін),. Бес томдық. 4-том. – Алматы: «Атамұра», 2010. -752 б. 160 б.

- [5] Сүлейменова Д.Д. Батыс Алашорда тарихы – өлке тарихының құрамдас бөлігі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007, 136 б.
- [6] «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия/Бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2001. – 720 б.
- [7] Жаленов К. Есеп тану. Бөлшек сандар. – Ташкент: 1923 ж.
- [8] Жаленов К. Есеп тану жобасы. – Ташкент: 1923 ж. -1125 б.//

REFERENCES

- [1] «Alash isi. 1920-1930 jj. OGPÝ júrgizgen jasandy tergeý isiniń qujattary men materialdary» [The Alash case. 1920s-1930s Documents and materials of the case of artificial investigation conducted by the OGPU]. «*Alashskoe delo 1920-1930 gg. Dokýmenty i materialy sledstvennogo dela, sfabrikovannogo OGPÝ». V dvýh tomah.pervyy: Torgoiskoe delo. 1922-1926 gg. – «The Alash affair of 1920-1930. Documents and materials of the investigative case fabricated by the OGPU.» In two volumes.first: The Torgai case. 1922-1926 Sost.:M.K.Koigeldiev (otvet red.), Z.B.Myrzataeva, R.M.Mirzakýlova.– Almaty: TOO "Izdatelstvo LEM", 2022, 984 s. [In Kazakh].*
- [2] Ánes, G., Sumagúlova, S. (2009). Alash. Alashorda. Ensiklopedia [Alash. In alashorda. Encyclopedia] Almaty: "Arys" baspasy, 169-171 bb. [In Kazakh].
- [3] Protokoly Revolúsiionnogo komiteta po úpravlený Kazahskim kraem 1919-1920 gg. Sb. dokýmentov. – A., 1993. 65-66 bb. [In Russian].
- [4] Qazaqstan tarihy (kóne zamannan búginge dein) History of Kazakhstan (from ancient times to the present) (2010). *Bes tomdyq. 4-tom. - Five volumes. Volume 4 – Almaty: "Atamura", 752 b. 160 b. [In Kazakh].*
- [5] Súleimenova, D.D. (2007). Batys Alashorda tarihy – ólke tarihyның quramdas bóligi [History of West Alashorda-an integral part of the history of the region], Almaty: "Arys" baspasy, 136 b [In Kazakh].
- [6] «Qazaqstan». Ultyq ensiklopedia [«Kazakhstan». National Encyclopedia]. Bas red. Á.Nysanbaev. (2001). – Almaty: «Qazaq ensiklopediasynyń» Bas redaksiyası, 720 b. [In Kazakh].
- [7] Jalenov, K. (1923). Esep taný. Bólshek sandar [Report recognition. Fractional numbers]. – Tashkent: 1125 [In Kazakh].
- [8] Jalenov, K. (1923). Esep taný jobasy [Accounting project] . – Tashkent, 1125 [In Kazakh].

Байбулсинова А.С., Бейбітқызы Б.

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛАШСКОГО ДЕЯТЕЛЯ КАРИМА ДЖАЛЕНОВА

Аннотация. В статье представлен жизненный путь выдающегося общественного деятеля, методиста-математика Карима Джаленова, одного из самых выдающихся деятелей алашординской интеллигенции начала XX века, который до сих пор не изучен в своей степени, внес огромный вклад в создание собственной методической системы обучения математике для казахской школы. Жизненный путь и деятельность, творчество К. Жаленова исследованы на основе данных документов, свидетельских записей и архивных материалов.

Ключевые слова: К. Джаленов; Алашорда; Народный комиссариат просвещения; общественный деятель; творчество; историческая цитата.

Baibulsinova Alfiya, Beibitkizi Bekzada

LIFE AND WORK OF ALASH FIGURE KARIM ZHALENOV

Annotation. The article presents The Life Path of Karim Zhalenov, a prominent public figure, methodologist-mathematician who made a huge contribution to the development of his own methodological system of teaching mathematics for the Kazakh school, one of the key figures in the alashorda intelligentsia of the early twentieth century. The life path and work of K. Zhalenov are studied on the basis of documents, eyewitness accounts and archival materials.

Keywords: K. Zhalenov; Alashorda; people's Commissariat of education; public figure; creativity; historical assessment.

ГЕОГРАФИЯ – GEOGRAPHY

УДК 598.112.3

МРНТИ 39.19.25

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).23

¹Ахмеденов К.М. *, ²Бакиев А.Г.

¹Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан

²Самарский федеральный исследовательский центр РАН, Институт экологии Волжского бассейна РАН, Тольятти, Россия

*Автор-корреспондент: kazhmurat78@mail.ru

E-mail: kazhmurat78@mail.ru

НОВЫЕ НАХОДКИ СТЕПНОЙ АГАМЫ *TRAPELUS SANGUINOLENTUS* (PALLAS, 1814) В АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. Представлен обзор мест встреч степной агамы на территории современной Атырауской области Казахстана. Они обозначены на карте, указаны географические привязки, координаты, даты и источники информации. Впервые опубликована достоверная информация о встречах вида севернее реки Эмба (Жем).

Ключевые слова: пресмыкающиеся; ящерицы; встречи вида; географическое распространение; северная граница ареала; Жылыойский район Атырауской области.

Согласно принятой нами в настоящее время систематике, степная агама – самостоятельный политипический вид *Trapelus sanguinolentus* (Pallas, 1814). Ареал вида включает изолированные друг от друга западную и восточную части, разделенных Каспийским морем (рис. 1). В западной части ареала распространен номинативный подвид, в восточной – *T. s. aralensis* (Lichtenstein, 1823).

Рисунок 1 – Ареал *Trapelus sanguinolentus* (из: [1])

Через Атыраускую область Республики Казахстан проходит северная граница восточной части разорванного ареала вида. Последняя сводка мест встреч *T. sanguinolentus* в регионе опубликована в 2013 г. [2] и содержит неточности. Задачей настоящей работы является уточнение картины распространения и, в частности, северной границы ареала, степной агамы в Атырауской области на основании ранее опубликованных и новых данных.

По ранее опубликованным данным [3–6] северная граница распространения этой ящерицы на территории нынешней Атырауской области прослеживается с запада на восток от побережья Каспия по линии, находящейся несколько южнее р. Эмба (Жем). На рис. 2 отмечены места встреч вида в Атырауской области, в том числе впервые публикуемые. Они ранжированы по номерам, возрастающим с севера на юг. Наибольший интерес представляет участок (пункты 1–6), расположенный севернее Эмбы, где мы встретили степную агаму в ходе полевых работ 6–7 мая 2023 г. Эти находки продвигают известные пределы распространения вида в границах Атырауской области примерно на 80 км в северном направлении.

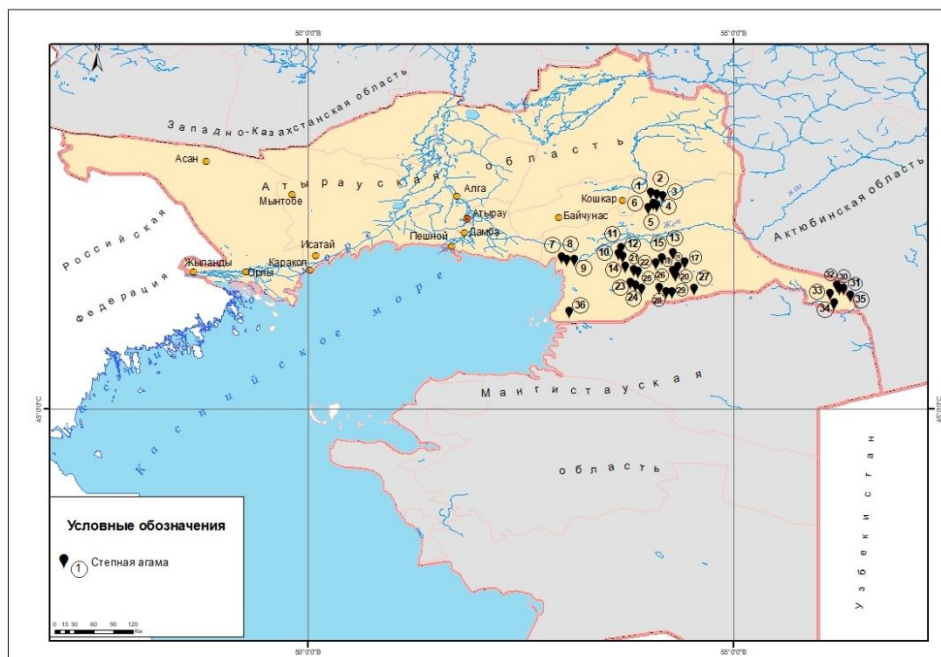

Рисунок 2 – Места встреч *Tranelus sanguinolentus* в Атырауской области:
1 – урочище Конырсай (47°37'06.9"N, 54°14'17.0"E), 07.05.2023 (наши данные); 2 – точка низовья балки Кайнар, урочище Акши (47°33'00.0"N, 54°21'15.6" E), 07.05.2023 (наши данные); 3 – низовья балки Кайнар, урочище Шоптиколь (47°32'49.1"N, 54°25'30.7"E), 07.05.2023 (наши данные); 4 – гора Койкара (47°25'16.4"N, 54°18'15.3"E), 06.05.2023 (наши данные); 5 – там же (47°25'05.7"N, 54°18'12.2"E);, 06.05.2023 (наши данные); 6 – там же (47°25'00.3"N, 54°18'19.6"E), 06.05.2023 (наши данные); 7 – развалины пос. Жилая Коса (46°49'N, 53°10'E), 29.07.2004 [6]; 8 – там же (46°48'N, 53°11'E), 28.04.2009 [6]; 9 – 5 км юго-вост. Жилой Косы (46°50'N, 53°19'E), 28.04.2009 [6]; 10 – 12 км юго-вост. пос. Косчагыл (46°44'N, 53°53'E), 27.04.2009 [6];

11 – сев. пос. Тургызба 10 км (46°41'N, 53° 55'E), 27.04.2009 [6]; 12 – 8 км сев. пос. Тургызба (46°40'N, 53°56'E), 27.04.2009 [6]; 13 – некрополь Токсанклы (46°39'N, 54°24'E), 27.09.2005 [6]; 14 – окр. пос. Тургызба (46°38'N, 53°58'E), 27.04.2009 [6]; 15 – 15 км сев.-зап. пос. Майкомген (46.637497°N, 54.200141°E), 05.05.2018 (<https://www.inaturalist.org/observations/20974474>); 16 – 7 км сев. пос. Майкомген (46.577299°N, 54.266664°E), 05.05.2018 (<https://www.inaturalist.org/observations/20974518>); 17 – некрополь Ушкан (46°35'N, 54°31'E), 17 и 23.04.2008, 27.04.2009 [6]; 18 – в 4 км юго-западнее некрополя Ушкан ата (46.555957°N, 54.46752°E), 05.05.2022 (наши данные); 19 – там же (46.551762°N, 54.480642°E), 04.05.2022 (наши данные); 20 – в 5 км юго-западнее некрополя Ушкан ата (46.543339°N, 54.470186°E), 04.05.2022 (наши данные); 21 – окр. некрополя Карашунгыл (46°30'N, 54°03'E), 27.04.2009 [6]; 22 – некрополь Карашунгыл (46°29'45.1"N 54°03'19.4"E), 14.08.2020 (наши данные); 23 – 2 км сев.-зап. пос. Аккудук (46°24'N, 53°59'E), 26.04.2009 [6]; 24 – сев. окр. пос. Аккудук (46°23'N, 54°01'E), 25.09.2009 [6]; 25 – 3 км юго-вост. пос. Аккудук (46°22'N, 54°03'E), 26.04.2009 [6]; 26 – 13 км юго-вост. пос. Аккудук (46°20'N, 54°11'E), 26.04.2009 [6]; 27 – некрополь Темирорпа (46°18'N, 54°32'E), 30.09.1999 [6]; 28 – 4 км зап. бугра Устибукай (46°16'N, 54°15'E), 26.04.2009 (Сараев, Пестов, 2010); 29 – окр. бугра Устибукай (46°16'N, 54°18'E), 17.04.2007 [6]; 30 – чинк Донызтау, подъем Кызылкуз (46°22'N, 56°14'E), 21.09.2009 [6]; 31 – там же (46°22'N, 56°16'E), 2018 [7]; 32 – там же (46°20'N, 56°17'E), 2018 [7]; 33 – там же (46°14'N, 56°14'E), 2018 [7]; 34 – там же (46°11'N, 56°13'E), 2018 [7]; 35 – балка у колодца Тасастау (46°15'N, 56°24'E), 22.09.2009 [6]; 36 – 15 км ю.-в. Тенгизского нефтегазового месторождения (46°04'N, 53°32'E), ? [5]

Надо заметить, что работавшими до нас на данном участке герпетологами встречены следующие виды пресмыкающихся: пискливый геккончик *Alsophylax pipiens* (Pallas, 1814); серый геккон *Mediodactylus russowii* (Strauch, 1887); такырная круглоголовка *Phrynocephalus helioscopus* (Pallas, 1771); быстрая ящурка *Eremias velox* (Pallas, 1771); прыткая ящерица *Lacerta agilis* Linnaeus, 1758; песчаный удавчик *Eryx miliaris* (Pallas, 1773); восточная степная гадюка *Vipera renardi* (Christoph, 1861) [6, 8–13]. Мы первыми встретили здесь в мае 2023 г. разноцветную ящурку *Eremias arguta* (Pallas, 1773), узорчатого полоза *Elaphe dione* (Pallas, 1773) и степную агаму (рис. 3).

Рисунок 3 – *Trapelus sanguinolentus* в Жылыойском районе Атырауской области, северный склон горы Койкара (6 мая 2023 г., фото К.М. Ахмеденова)

Таким образом, часть северной границы ареала степной агамы проходит в юго-западной оконечности Подуральяского плато севернее среднего течения р. Эмба.

Благодарности

Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (проект № AP19675960). Выражаем признательность А.В. Давыгоре, С.К. Рамазанову и М.И. Шпигельману за дружеское сотрудничество.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Tuniyev V. *Trapelus sanguinolentus* [Электронный ресурс] / V. Tuniyev, N.B. Ananjeva, A. Aghasyan, N.L. Orlov, S. Tuniyev, S. Anderson, L. Shi // The IUCN Red List of Threatened Species. – 2019. – e.T164777A1074719. Режим доступа: <https://dx.doi.org/10.2305/IUCN.UK.2019-2.RLTS.T164777A1074719.en>
- [2] Дебело П.В. Амфибии и рептилии Урало-Каспийского региона / П.В. Дебело, А.А. Чибилёв. – Екатеринбург: РИО УрО РАН, 2013. – 400 с.
- [3] Параскив К.П. Пресмыкающиеся Казахстана / К.П. Параскив. – Алма-Ата: Изд-во АН Казахской ССР, 1956. – 228 с.
- [4] Банников А.Г. Определитель земноводных и пресмыкающихся фауны СССР / А.Г. Банников, И.С. Даревский, В.Г. Ищенко, А.К. Рустамов, Н.Н. Щербак. – М.: Просвещение, 1977. – 414 с.
- [5] Брушко З.К. Ящерицы пустынь Казахстана / З.К. Брушко. – Алматы: Конжык, 1995. – 228 с.

[6] Сараев Ф.А. К кадастру рептилий Северного и Северо-Восточного Прикаспия / Ф.А. Сараев, М.В. Пестов // Герпетологические исследования в Казахстане и сопредельных странах. – Алматы: АСБК – СОПК, 2010. – С. 174-193.

[7] Смелянский И.Э. Отчет по результатам комплексной экспедиции для изучения территории предлагаемого природного парка «Северный Устюрт» в Жылыойском районе Атырауской области / И.Э. Смелянский, М.В. Пестов, А.П. Лактионов, Ф.А. Сараев, Л.А. Романова и др. – Астана, 2018. – 197 с.

[8] Неручев В.В. Фауна рептилий (Reptilia) Северо-Восточного Прикаспия / В.В. Неручев, Н.Ф. Васильев // Вестн. зоол. – 1978. – № 6. – С. 36-41.

[9] Неручев В.В. Фауна и ландшафтные комплексы рептилий юга Урало-Эмбинского междуречья / В.В. Неручев, А.Ф. Ширяев, С.Ф. Капустина, Е.Ю. Кудакина // Наземные и водные экосистемы. – Горький, 1984. – С. 86-91.

[10] Смирнов С.И. Гекконы Северного Прикаспия / С.И. Смирнов, В.Ф. Шкунов, Е.И. Кудакина // Вопросы герпетологии. – Л.: Наука, 1985. – С. 195-196.

[11] Накаренко Е.Г. О редких видах рептилий северного Прикаспия / Е.Г. Накаренко, В.В. Неручев // Материалы междунар. науч. конф. «Биоразнообразие и биоресурсы Урала и сопредельных стран». – Оренбург: ИПК «Газпромпечатъ», 2001. – С. 295-296.

[12] Накаренко Е.Г. Экологические аспекты формирования герпетофауны Северного Прикаспия и тенденции ее современного развития. Дис... канд. биол. наук / Е.Г. Накаренко. – Нижний Новгород, 2002. – 200 с.

[13] Пестов М.В. Новые находки рептилий в Северном Прикаспии (Республика Казахстан) / М.В. Пестов, Ф.А. Сараев, В.С. Агеев // Современная герпетология. – 2011. – Т. 11, вып. 3/4. – С. 192-195.

REFERENCES

[1] Tuniyev, B., Ananjeva, N.B., Aghasyan, A., Orlov, N.L., Tuniyev, S., Anderson, S. & Shi, L. (2019). *Trapelus sanguinolentus*. The IUCN Red List of Threatened Species, e.T164777A1074719. URL: <https://dx.doi.org/10.2305/IUCN.UK.2019-2.RLTS.T164777A1074719.en>

[2] Debelo, P.V. & Chibilev, A.A. (2013). Amfibii i reptilii Uralo-Kaspijskogo regiona [Amphibians and reptiles of the Ural-Caspian region]. *Ekaterinburg: Editorial and Publishing Department of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences*. 400 [in Russian].

[3] Paraskiv, K.P. (1956). Presmykayushchiesya Kazakhstana [Reptiles of Kazakhstan]. Alma-Ata: Izdatel'stvo AN Kazakhskoy SSR. 228 [in Russian].

[4] Bannikov, A.G., Darevskiy, I.S., Ishchenko, V.G., Rustamov, A.K. & Shcherbak, N.N. (1977). Opredelitel' zemnovodnykh i presmykayushchikhsya fauny SSSR [Key to amphibians and reptiles of the fauna of the USSR]. Moscow: Prosveshcheniye. 414 [in Russian].

[5] Brushko, Z.K. (1995). Yashcheritsy pustyn' Kazakhstana [Desert lizards of Kazakhstan]. *Almaty: Konzhyk*. 228 [in Russian].

[6] Sarayev, F.A. & Pestov, M.V. (2010). K kadastru reptiliy Severnogo i Severo-Vostochnogo Prikaspiya [Towards the cadastre of reptiles of the Northern and North-Eastern Caspian Sea]. *Gerpetologicheskiye issledovaniya v Kazakhstane i sopredel'nykh stranakh - Herpetological research in Kazakhstan and neighboring countries*. Almaty: ASBK – SOPK, 174-193 [in Russian].

[7] Smelyanskiy, I.E., Pestov, M.V., Laktionov, A.P., Sarayev, F.A., Romanova, L.A. et al. (2018). Otchet po rezul'tatam kompleksnoy ekspeditsii dlya izucheniya territorii predlagayemogo prirodnoy parka «Severnnyy Ustyurt» v Zhylyoyskom rayone Atyrauskoy oblasti [Report on the results of a comprehensive expedition to study the territory of the proposed natural park "Northern Ustyurt" in the Zhylyoi district of Atyrau region]. Astana. 197 [in Russian].

[8] Neruchev, V.V. & Vasil'yev, N.F. (1978). Fauna reptiliy (Reptilia) Severo-Vostochnogo Prikaspiya [Reptile fauna (Reptilia) of the North-Eastern Caspian region]. *Vestnik zoologii - Vestn. zool*, 6, 36-41 [in Russian].

[9] Neruchev, V.V., Shiryayev, A.F., Kapustina, S.F. & Kudakina, E.I. (1984). Fauna i landshaftnyye komplekсы reptiliy yuga Uralo-Embinskogo mezhdurech'ya [Fauna and landscape complexes of reptiles in the south of the Ural-Emba interfluve]. *Nazemnyye i vodnyye ekosistemy - Terrestrial and aquatic ecosystems. Gor'kiy, 1984*, 86-91 [in Russian].

[10] Smirnov, S.I., Shkunov, V.F. & Kudakina Ye.I. (1985). Gekkony Severnogo Prikaspiya [Voprosy gerpetologii Geckos of the Northern Caspian]. *Voprosy gerpetologii - Issues of herpetology. Leningrad: Nauka, 195-196* [in Russian].

[11] Nakarenok, E.G. & Neruchev, V.V. (2001). O redkikh vidakh reptiliy severnogo Prikaspiya O redkih vidah reptilij severnogo Prikaspiya [About rare species of reptiles of the northern Caspian region]. *Materialy mezhdunar. nauch. konf. «Bioraznoobrazie i bioresursy Urala i sopredel'nykh stran» Orenburg: IPK «Gazprompechat'» - Materials of the international. scientific conf. "Biodiversity and bioresources of the Urals and neighboring countries."* 295-296 [in Russian].

[12] Nakarenok, E.G. (2002). Ekologicheskiye aspekty formirovaniya gerpetofauny Severnogo Prikaspiya i tendentsii yeye sovremennogo razvitiya [Ecological aspects of the formation of the herpetofauna of the Northern Caspian region and trends in its modern development]. *Dissertatsiya ... kandidata biologicheskikh nauk. Nizhniy Novgorod. 200* [in Russian].

[13] Pestov, M.V., Sarayev, F.A. & Ageyev, V.S. (2011). Novyye nakhodki reptiliy v Severnom Prikaspii (Respublika Kazakhstan) [New finds of reptiles in the Northern Caspian region (Republic of Kazakhstan)]. *Sovremennaya gerpetologiya - Modern herpetology*, 11 (3-4), 192-195 [in Russian].

Ахмеденов К.М., Бакиев А.Г.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АТЫРАУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ
TRAPELUS SANGUOLENTUS (PALLAS, 1814) ДАЛА ЕШКІЕМЕРІНІҢ
ЖАҢА КЕЗДЕСУЛЕРІ**

Аңдатпа. Қазақстанның қазіргі Атырау облысының аумағында дала ешкіемерінің кездесу орындарына шолу жасалды. Олар картада белгіленген, географиялық орындары, координаттар, күндер және ақпарат көздері көрсетілген.

Алғаш рет Ембі өзенінің солтүстігіндегі түрдің кездесулері туралы сенімді ақпарат жарияланды.

Кілт сөздер: бауырымен жорғалаушылар; кесірткелер; түр кездесулері; географиялық таралуы; ареалдың солтүстік шекарасы; Атырау облысының Жылыой ауданы.

Akhmedenov Kazhmurat, Bakiev Andrey
NEW FINDS OF THE STEPPE AGAMA *TRAPELUS SANGUINOLENTUS*
(PALLAS, 1814) IN ATYRAU REGION OF THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN

Annotation. An overview of the meeting places of the steppe agama on the territory of the modern Atyrau region of Kazakhstan is presented. They are indicated on the map, geographic references, coordinates, dates and sources of information are indicated. For the first time, reliable information on sightings of the species north of the Emba (Zhem) River has been published.

Keywords: reptiles; lizards; species occurrences; geographical distribution; northern border of the range; Zhylyoisky district of Atyrau region.

UDC 332.12

IRSTI 06.61.43

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).24

¹Imashev Eduard*, ²Utebaliyeva Bakzhan

^{1,2}M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

*Correspondence: eduard.imashev@gmail.com

E-mail: eduard.imashev@gmail.com, bagzhan-87@mail.ru

THEORETICAL AND CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF SPATIAL DEVELOPMENT OF REGIONS

Annotation. The paper presents the results of a study of fundamental scientific works and scientific-analytical studies of foreign and domestic economic geographers and economists, revealing the theoretical and conceptual foundations of the spatial development of regions. The article shows the essence and features of the influence of the following theories and concepts on the spatial development of the region: the theory of central places; concepts for the development of problem (crisis, depressed, marginal) areas; theories of diffusion of innovations; concepts of poles and centers of growth (“polarized development”); theories of territorial production complexes; Japanese concept of technopolises; theories of geographical (territorial) industrial clusters; Russian concept of polarized development. Based on the considered theories and concepts, the goals and objectives of the spatial development of regions are formulated. It is concluded that these theories and concepts can contribute to the effective territorial organization of the economy and population, the spatial development of the regions of Kazakhstan based on the transformation and modernization of regional territorial socio-economic systems.

Keywords: spatial development; theory; concept; region; territorial socio-economic system; territory; socio-economic development; competitiveness; transformation.

Introduction

In modern market conditions, competition between countries is intensifying. The competitiveness of the state increasingly depends on the sustainable development of territorial socio-economic systems (TSES) at the regional level. In this regard, it becomes relevant to study the issues of scientifically grounded practical use of the theoretical and conceptual foundations of spatial development of regions for the purpose of effective territorial organization of the economy and population of Kazakhstan.

The theoretical and conceptual foundations of spatial development of regions is a set of theories that are characterized by constructiveness, contributing to the achievement of effective functioning, modernization, historically established and (or) emerging TSES, sustainable socio-economic development of the territory, and ensuring its competitive advantages.

Materials and research methods

The study of the theoretical and conceptual foundations of spatial development of regions was carried out on the basis of an analysis of 43 fundamental scientific works and scientific and analytical studies of foreign and domestic economic geographers and economists. The analyzed works comprehensively reveal theories and concepts aimed at increasing the competitiveness of the socio-economic systems of the territory through the involvement of territorial resources in the production process. The materials studied reflect the importance of taking into account the spatial factor when determining the directions of socio-economic development of the territory.

The study of materials was carried out using methodological approaches of literary and systemic analysis, generalization, induction, historical-geographical, analogy, deduction, analysis of expert assessments, comparative geographical, cartographic-analytical, descriptive, factor analysis and others. The listed methods made it possible to reveal the essence and features of a number of theories and concepts of spatial development of regions.

Research results

In general, this work does not pretend to consider and systematize all theories and concepts of spatial development of regions that have developed within the framework of geographical and economic sciences. In our opinion, the main theoretical and conceptual foundations of spatial development of regions include the following theories and concepts that have been and are actively used by economic geographers: the theory of central places by W. Christaller and A. Loesch; the concept of development of problem (crisis, depressed, marginal) areas; theory of diffusion of innovations; the concept of poles and centers of growth (“polarized development”); theory of territorial production complexes (TPC) N.N. Kolosovsky; Japanese concept of technopolises; M. Porter's theory of geographical (territorial) industrial clusters; Russian concept of polarized development.

The foundations of *the theory of central places* were laid by the German scientists W. Christaller (“Die zentralen Orte in Süddeutschland” (1933) [1]) and A. Loesch (“Geographical distribution of the economy” (1940)). “The foci, or cores, to which settlements gravitate and around which they are grouped, Christaller called central places. Each central place, according to his theory, is complemented by the surrounding territory with which it is functionally connected” [2, p. 581-582]. A central place is a settlement of any size, most often a city, acting as a center that provides goods and services to the population of other settlements in the area [3, p. 65]. The central places are not the same in importance. Higher-order centers have a wider range of goods and services than lower-order centers, which are partially provided by the higher-order center. The areas served by central locations are called complementary areas. Those of them that belong to centers of a higher order occupy a large area and overlap the small complementary areas of centers of lower orders [4, p. 416].

As the basis for his theory of central places, W. Christaller takes the smallest settlement cells that form regular hexagons with an even distribution of settlements in the sales zone, which are characterized by the smallest average distance for buyers to travel to the center. The hierarchy of settlements (places of residence of consumers of

goods and services) is such that any center always has under its control the same (denoted by the letter K) number of settlements that have a lower rank [5, p. 141-142]. Explaining the formation of different levels of services, he introduces the “radius for the sale of services and goods,” which is different for market zones of different levels. At the same time, he comes to the conclusion that there is a lower limit, beyond which the influx of consumers is too small to justify the activity of the enterprise [6, p. 314].

“Christaller establishes three possible options for determining the dimensions of K . 1. Sales orientation. If the source of supply for goods or services produced in central locations must be located at a minimum distance from dependent locations, then a hierarchy of $K = 3$ is appropriate, since in this case the number of central locations is maximized. In this case, connections exist only with the two closest points (the third is the center itself), which will lead to a symmetrical nested hierarchy. 2. Focus on transport. At high transport costs, a hierarchy with K equal to 4 is advisable, since the largest number of central places will be located on one highway connecting larger cities, which ensures the lowest costs for the construction and operation of roads. In this case, connections will be established with three of the six dependent sites, which will give a different nesting pattern. 3. Administrative orientation. To implement clear administrative control, according to Christaller, a hierarchy based on $K = 7$ is appropriate, in which the central place is connected with all six closest dependent places” [7, p. 149-150].

W. Christaller’s constructions have strictly fixed values of K , at which the size and function of settlements located on the same level are the same. At the same time, central places of high rank have all the functions of smaller settlements. His model can only be extended to the service sector.

The theory of central places was further developed in the works of A. Lösch, where a more complex model of the location of settlements was given, as close as possible to reality. “First of all, he believed,” writes W. Bunge, “that transport costs grow with increasing distances, which is why on the periphery of market zones prices for goods and services rise and demand falls” [5, p. 143]. As a result, a “cone of demand” is formed - the radius of the zone for selling goods and services of central places, the lower limit of which is determined by the threshold value of the market, and the upper limit is determined by the distance at which it is advisable to sell the product [7, p. 151]. Using the example of a brewery, A. Lösch shows the “cone of demand” in a formalized form: “Algebraically, this can be expressed using the following equation:

$$D = d \times \pi \int_0^R f(p+t) \times t \times dt$$

where D is total demand as a function of price p ;

d is twice the population of a square in which transporting one unit of production along one side costs 1 mark;

$\pi = 3.14\dots$;

$d=f(p+t)$ – individual demand as a function of price at the place of consumption;

p – FOB price (ex-factory transport vehicle);

t is the cost of transporting a unit of product from the brewery to the consumer;

R – maximum available transport costs...” [8, p. 116-117].

Based on mathematical calculations, he proves that with a complete division of the territory into market zones and a straight line of demand, the total volume of demand cones will be maximum when their bases are shaped like a hexagon. On this occasion, A. Lösch writes: “Economic regions are quite conceivable in the form of triangles or squares. But the hexagon has the advantage that it comes closest to the ideal shape of a circle. In accordance with this, of all three options for the shape of the area, the greatest demand per unit of area is provided in the hexagon” [8, p. 120]. He further writes: “...for an individual entrepreneur it makes no difference what shape his area has, and yet for all producers as a whole, the shape of the honeycomb cells is more profitable, since it allows the existence of the maximum number of independent enterprises” [8, p. 122].

A. Lösch understood that different goods and services would have different sizes of market zones. By rotating the superimposed market zones of various cities around a common center (where, in the author’s opinion, the main city appears, which has all the advantages associated with broad local demand), he sought to reduce the maximum possible number of centers at $K = 3$, $K = 4$, $K = 7$, as a result of which the network system forms a “gear wheel” with 6 sectors with a large number of production points and 6 with a small number of them. The author proves: “With this arrangement, most of the production locations coincide; it becomes possible to purchase goods mainly locally, the sum of the minimum distances between production locations acquires the smallest value, and as a result, not only the volume of transportation decreases, but also the length of communication routes” [8, p. 132]. At the same time: “In the immediate vicinity of the main city, which resembles a cogwheel in shape, there will inevitably be few cities, since in the vicinity of a large point the production of only a few types of local goods can be profitable” [8, p. 133]. A. Lösch calls the system of market zones with an agglomeration effect an “economic landscape” and considers it the highest link in the hierarchy of economic location.

The model developed by A. Lösch has a more flexible structure than that of W. Christaller, and differs in that the values of K can be freely varied. This allows the formation of an almost continuous sequence of centers. In this case, settlements of a higher order do not necessarily perform all the functions that are available in settlements of a lower order. And settlements with the same number of functions cannot always perform the same functions. In addition, A. Lösch’s constructions extend to the production sphere.

The works of W. Christaller and A. Lösch, although of an abstract nature, played a significant role in the formation of the spatial approach to the territorial organization of the population and economy. Yu.G. Saushkin notes: “The merits of W. Christaller and A. Lösch lie in the fact that they made an attempt to discover the law of mutual spatial distribution of settlements... and, having learned the objective law, accept it when designing settlements in newly developed territories. The works of W. Christaller and A. Lösch opened the way to the study of spatial systems, their calculation, and the widespread use of mathematical methods in economic geography” [9, p. 272-273].

Thus, the idea of the theory of central places is the mutual spatial location of settlements, industries of production and non-production spheres, in the zone of influence of central places of different hierarchical levels with minimal costs of

production and marketing of goods and services provided. Central places are aimed at ensuring optimal movement of consumers of different types of goods and services, improving and developing market, transport infrastructure and the administrative structure of the region.

Development at the turn of the 30s - 40s. XX century, *the concept of development of problem areas* is associated with the emergence of depressed areas in many countries of Europe and North America, mainly in the UK, Germany, France and the USA. The emergence of depressed areas is determined by the uncontrolled placement of production and its concentration in certain areas with more favorable conditions for the production of material goods, the decline of uncompetitive enterprises in old industrial areas, and the general crisis of the capitalist system of that time.

The term “depressed area” first appeared in England. “This is how “depressed areas” in England were called the areas most affected by unemployment in 1929 - 1933, for the recovery of the economy of which measures were required at the national level. In Germany, “disaster areas” are identified that show the lowest rates of economic growth and the highest level of unemployment, and are unable to solve their social and economic problems without government intervention. The West German economist E. Dietrich introduced a special term - “problem areas”. ...where, as a result of the anarchic distribution of productive forces, socio-economic contradictions have reached such severity that they began to pose a threat to the bourgeois system” [10, p. 76-77]. The emergence of problem areas in many European countries and the United States is due to many reasons. For example, Ya.G. Feigin writes that one of the main reasons for the progressive growth of unemployment in industries located in depressed areas of England is the closure of more enterprises and their relocation to other areas to obtain higher profits [11, p. 65-66].

To solve the problems of depressed areas, through the efforts of many scientists, with the support of the state, a concept for the development of problem areas is being developed. The goal of the concept is to stop economic and social contradictions associated with a crisis situation determined by stagnation or regression of the socio-economic development of the territory, which leads to increased unemployment and poverty of the population. The objective of this concept is: to create new jobs by placing new production and service facilities on preferential terms (for example: “In the UK, firms and enterprises located in backward areas with above-average unemployment rates receive government benefits known as free depreciation.” [10, p. 13]); improving the territorial-sectoral structure of the district's economy; creating a favorable investment and innovation climate; increasing the competitiveness of goods and services in the region.

The study, development and scientific substantiation of the theory of diffusion of innovations is associated with the names of J. Schumpeter (1912), T. Hegerstrand (1952) and R. Morill (1970). The term “innovation” was first introduced into economics by J. Schumpeter. “Economic changes are caused by innovations,” noted J. Schumpeter [12, p. 112]. Innovation is any new object, phenomenon or process for a given territory, and diffusion of innovation is the process of spreading innovations in geospace, which has certain reasons, patterns and consistency [13, p. 234-235]. “Innovations are understood as purposeful changes that introduce new, relatively stable elements of a

social, economic, political nature into the distribution environment” [6, p. 317]. Skopin A.Yu. writes: “The diffusion of economic innovations should be understood as the spread of new goods and services, new economic ideas and models of behavior, new technologies and labor organization, new factors of production in geospace” [13, p. 235].

In our opinion, the following components are distinguished in the process of dissemination of innovations: 1) investments in the innovation process; 2) sufficient scientific and technical base 3) generation; 4) implementation; 5) diffusion of innovations. According to B.N. Semevsky: “The whole process of “diffusion of innovations” takes place in two areas: a) production, among entrepreneurs - most often technological innovations; and b) in the sphere of consumption – a new type of goods or services” [14, p. 156].

For the emergence and spread of innovations in space, the creation of certain conditions is required. To form innovative generators, it is necessary to have in the territory of a large city where there are qualified scientific and production personnel, an appropriate base, a sufficient amount of financial capital, the presence of acceptors outside the center (i.e. people, institutions, enterprises that have accepted this innovation and are implementing it in their activity) etc.

The following types of diffusion of innovations are distinguished: diffusion of substitution, when old elements are replaced by new ones (in which the structure of the system remains stable), and diffusion of combination, when old elements coexist with new ones (the structure of the system becomes more complex). Diffusion of substitution and combination can be carried out in two ways - expansion and movement. The expansion method presupposes the existence of an innovation generator capable of producing the amount of innovation necessary to fill the entire space of the region, in which innovation, having arisen at some point in space, expands evenly in all directions, displacing or coexisting with old elements. With the method of movement, either there is no generator of innovation, or innovation is not capable of self-reproduction, or it encounters strong opposition from old elements and therefore can only move in space, temporarily displacing or coexisting with old elements. In turn, diffusion expansion is carried out in three ways: contact (from the innovative to the old element); cascade (from the innovation generator to the second, third and subsequent levels); hierarchical (top-down, bottom-up or horizontally according to the existing hierarchical structure). The minimum speed of innovation diffusion is characteristic of the contact method, the average - for the cascade method, the maximum - for the hierarchical one [13, p. 235-236].

Thus, the speed of expansion (which is not unimportant in modern market conditions, where economic advantage and competitiveness are determined by the speed of innovation implementation) and the degree of modernization and transformation of territorial socio-economic systems depend on the choice of types of diffusion of innovations and methods of their spatial distribution throughout the region. regional level.

Swedish geographer T. Hegerstrand, studying the spatial diffusion of innovations, identified four stages of diffusion of innovations. As described by P. Huggett: “The first, or initial, stage is characterized by the beginning of the diffusion process and a sharp contrast between the centers from which innovations spread and the peripheral territories. In the second stage, true diffusion begins and powerful centrifugal

forces act. This leads to the formation of new rapidly developing centers in remote areas and to a reduction in the sharp regional contrasts typical of the first stage. In the third stage (condensation stage), equal expansion occurs in all three places. At the fourth stage (saturation stage) there is a general, but slow, asymptotic rise to the maximum possible under existing conditions” [15, p. 77].

The American geographer R. Morill introduced an additional time component into T. Hagerstrand's constructions and obtained a wave model of the diffusion of innovation, in which he discovered that the spread of innovation over time in different settlements (more central or less central) will have a different structure. For example, in the center of the spread of innovations, the number of acceptors will gradually increase with a weak peak in the fourth year after the start of the spread of innovations, and in the next locality the innovation will begin to spread later, but the peak will be very sharply expressed. In the third point, the beginning of the spread of innovations is shifted by more than a year compared to the initial point. The peak of propagation also shifts by a year, and the attenuation of the wave is not as sharp as in the previous paragraphs. And finally, in the fourth and fifth points, innovation begins to spread only when the peak of its spread in the center has already ended [13, p. 238-239].

The American scientist J. Friedman rightfully asserted: “Development... is a process of innovation leading to a structural restructuring of social systems.” Norwegian researcher T. Hermansen noted: “The development process can be interpreted as the introduction of successive waves of innovations into the functional and geographical space” [12, p. 91].

Thus, the diffusion of innovations is a wave spatial distribution of new ideas, goods and services, new production technologies, etc., capable (if assimilated and implemented locally) to modernize or transform and optimize the economic and social structure of the territory. For the emergence and spread of innovations in space, the creation of certain conditions is required.

Innovations in space are concentrated around the leading industry and, subject to the multiplier effect, economic “growth poles” and development centers are formed [16].

Foundations of *the concept of growth poles and centers* in the 1950s. were founded by the French scientists F. Perroux and J. Boudville. F. Perroux was the first to propose the terms “growth poles” and “development centers.” “By growth pole, he understood compactly located and dynamically developing industries and individual enterprises in which the “impulse of development” is concentrated, influencing the territorial structure of the economy and its dynamics. This occurs as a result of the concentration of innovations that cluster around the leading industry. If this industry is also propulsive, that is, capable of producing a positive multiplier effect, then it forms a growth pole. Thus, for Perroux the growth pole is a functional concept” [7, p. 160].

The merit of J. Boudville lies in the fact that he not only developed the ideas of F. Perroux, but also managed to transfer his theory to another area, managed to tie it to a specific geographical space and, what is especially important for regional science, gave a regional interpretation of the growth pole. J. Boudeville wrote this: “a regional growth pole is a set of developing and expanding industries located in an urbanized area and capable of causing further development of economic activity throughout the entire zone

of its influence.” And further: “It is best to describe growth poles as geographic agglomerations of activity... In short, growth poles are cities with a complex of propulsive industries” [10, p. 61-62].

The spatial forms of influence of the growth pole are manifested through commodity flows, flows of services, capital; migration processes play an important role, largely depending on the dynamism of the pole, in which it closely interacts with the surrounding territory, and depending on its own characteristics, to one degree or another transforms her [12, p. 126].

It should be noted that the differences in the concepts of growth pole and growth center are that in the first case a set of industries is understood, and a growth (development) center is a geographical interpretation of the pole, i.e. a specific center, city. This differentiates the functional and geographical parts of the two indicated concepts [7, p. 161].

Spanish scientist H.R. Lasuen, who developed a theory of urbanization and development processes based on the theory of growth poles and diffusion of innovations, contributed to the development of the concept of growth poles and centers. “He, in particular, proposes the following provisions about growth poles: “1) a growth pole is a regional (and not national) node of enterprises (and not industries), associated with the export sector of the region (and not with the leading industry), located in one or several geographical clusters (concentrations) of the region; 2) the system of growth poles and each of them individually grow due to impulses generated by national demand, transmitted through the region’s export sector and perceived in the process of competition between the poles; 3) the growth impulse is transmitted to peripheral secondary industries through market connections (and not through supply and consumption connections) between enterprises, and to the geographic periphery - in the same way, but taking into account the facts of location” [10, p. 62-63].

Thus, the ideology of the concept of growth poles and centers is to create a reference point (reference points) in the region around a dynamically developing industry under the influence of innovations, which are the “impulse of development” of the territory. As a result of the effective functioning and development of the growth pole and its intensive interaction with the servicing and new industries generated by it, a center of spatial development is formed. This development center has a great influence on the territorial structure of the economy. The creation of a growth pole(s) and a development center(s) in the region makes it possible to concentrate production, forming a regional hub of enterprises, and obtain maximum economic effect. The implementation of this concept stimulates the development and improvement of TSES by creating cores of spatial development.

The first germs of the theory of territorial production complexes (TPC) appeared in the 1920s. in the plans of GOELRO (G.M. Krzhizhanovsky, I.G. Aleksandrov). The fundamental principles of the theory of TPC are laid down in the works of N.N. Kolosovsky. The theory was further developed in the works of N.N. Baransky, N.N. Nekrasov, A.E. Probsta, Yu.G. Saushkina, V.M. Chetyrkina, T.M. Kalashnikova, M.K. Bandman et al. The TPC theory was used in practice from 1971 to 1990.

Under TPC N.N. Kolosovsky (1948) understood: “... such an economic (interdependent) combination of enterprises in one industrial point or in an entire

region, in which a certain economic effect is achieved due to the successful (planned) selection of enterprises in accordance with the natural and economic conditions of the area, with its transport and economic and geographical location" [17, p. 138]. "This term should mean an interdependent (subordinate) combination of production enterprises and residential areas (populated areas) either in a limited territory (local complexes) or in the territory of an economic region or subdistrict (district complexes)" [18, p. 142].

E.B. Alaev defines TPK as "... a combination of enterprises (and institutions), for which the territorial community of its components is an additional factor in increasing economic efficiency due to: a) significant stability of mutual connections ... and the rhythm of the production process; b) reduction of transport costs; c) rational use of all types of local resources and more favorable conditions for maneuvering them; d) creating optimal conditions for combining sectoral (intersectoral) planning and management with territorial planning and management" [19, p. 212].

From the above definitions it follows that the main component of the industrial and industrial complex is a combination of enterprises in a certain territory that form stable production connections among themselves. N. N. Kolosovsky identifies the following connections in the TPC: "Vertical connections - cover the entire set of production connections, following upward from any "initial" production process sequentially to the "upper floors" of production that produce finished products...; Horizontal connections develop between neighboring branches of different vertical rows; Production cooperation arises from top to bottom and aims to ensure the complexity of manufactured products through the use of the capacities of several underlying links...; Service connections arise on the basis of the development of auxiliary and service industries, ensuring the uninterrupted flow of main processes" [18, p. 143].

It is precisely such stable ties in the industrial and industrial complex that provide additional economic benefits both through savings in production as a result of more complete use of raw materials during extraction and processing, combination and cooperation of industrial and agricultural enterprises, better use of fixed assets, working capital, savings in living labor of workers, and modern operation of common infrastructure by enterprises [20, p. 221]. Also, the concentration of industrial enterprises leads to savings in territory and all of the above economic advantages help reduce the cost of goods produced within the TPC.

When forming a TPC, it is necessary to take into account the influence of many factors. V.I. Chalov writes: "When forming a TPC, one has to deal with natural-climatic, socio-economic factors in the development of productive forces and production relations of society, with a political strategy that determines the relevance and priority of the development of a given TPK, and, finally, with social factors that determine the development of local the working population as part of the whole society" [21, p. 36].

To solve the problems of further development of the TPC, "an integrated approach is required, which would include issues of improving the management of the TPC in a combination of all its aspects: organizational, structural, functional, planning, economic, legal, etc." [22, p. 201].

M.K. Bandman distinguishes two types of TPC: 1) classical (traditional) “TPC as a form of spatial organization of the material and technical base of any taxonomic unit of the economic or administrative-territorial division of the country...”; 2) program-targeted TPC “as a form of spatial organization of productive forces in the implementation of regional programs of a certain type and rank...” [23, p. 29-30].

In the works of T.M. Kalashnikova comes across the term “economic-territorial complex” (ETC) [24; 25], introduced into science by Yu.G. Saushkin (1973). “The economic-territorial complex is a combination of enterprises and institutions of the production and non-production spheres, which makes it possible to achieve the greatest socio-economic effect (from the perspective of the whole society). This goal is achieved through the expedient territorial organization of the economy, the rational use of natural and economic resources and conditions, as well as the advantages of the geographical location” [24, p. 44]. Thus, the concept of ETC is broader than the concept of TPC, which includes the territorial organization of the non-production sphere.

The presence of TPC and ETC in the region provides an additional economic effect due to the correct selection of enterprises and institutions that form stable relationships with each other, which will allow achieving optimal use of local natural and labor resources, minimizing transport costs, and the rhythm of the production process. TPC and ETC will also stimulate infrastructural development, both industrial and social, and the optimal development of the region's TSES.

The Japanese concept of technopolises was first published in 1980 by the Ministry of Foreign Trade and Industry of Japan. The concept of technopolises is aimed at improving the territorial distribution of productive forces and the territorial structure of the economy, creating conditions for the introduction of new technologies into the production of knowledge-intensive enterprises, small and medium-sized firms, on the basis of research centers. Analyzing the Technopolis program in the regional development of Japan, I.L. Romanova writes: “... in the “technopolis” the “high technology” industries and scientific research should develop in organic unity. At the same time, “technopolises” must have residential areas that are well-maintained in terms of the environment and the provision of public amenities” [26, p. 205]. In the technopolis, all favorable conditions are created for the integration of science and production, to stimulate regional industrial development.

Technopolis is the most important element of the modern market system, an organizational form of merging firms, innovative companies, higher educational institutions, consulting, innovative and other service institutions, relevant departments of government bodies, creating a single mechanism [16].

The following criteria determine the formation of Japanese technopolises [26, p. 206, 209; 27, p. 188]:

- the area of the territory should not exceed 130 thousand hectares;
- population of candidate cities – no more than 150 thousand people;
- presence of an airport or high-speed railway station nearby;
- an integrated complex of industrial zones, research institutes and residential areas;
- improved information network;

- all production facilities, service establishments and residential areas should be located no more than 30 minutes away. drive from the city center;

- technologies of the 21st century must be developed, first of all, such as electronics, biotechnology, production of new industrial materials, special chemistry, development of the resources of the World Ocean, etc.

The advantage of technopolises is that the entire technological chain from fundamental research and implementation of results into production to the release and sale of new products is carried out within its boundaries. Technopolis acts as a generator of innovation in the territory, effectively influencing production and the social environment, determining the economic growth of the region.

Thus, a technopolis is a territorially localized research and production complex, where all elements of the production and social sphere interact and function effectively and organically, implementing a single technological chain that ensures maximum economic effect through the introduction of innovations and the sale of new goods and services.

Technopolises make it possible to create new industrial centers in the region with developed industrial and social infrastructure. It also makes it possible to unite enterprises, firms, research institutes, educational institutions, and innovative companies into a system, which has a great effect on the spatial economic and social development of the region.

The theory of geographical (territorial) industrial clusters is associated with the American economist M. Porter and has gained applied significance since the early 1990s. Research on industrial clusters was also carried out by S. Rosenfeld [28], E.J. Feser [29], M. Brennan, E.W. Hill [30], T. Andersson, E. Hansson, S.S. Serger, J. Sorvik [31] and other scientists.

M. Porter first introduced the concept of “cluster” (1990) and gives the following definition: “clusters, or industrial groups, are a group of geographically adjacent, interconnected companies and related organizations operating in a certain field, characterized by common activities and interacting with each other” [32, p. 258]. In M. Porter’s definition, three properties of a cluster can be distinguished, to which he draws attention: 1) territorial localization; 2) close relationship between enterprises and organizations; 3) technological interconnectedness of industries. It is these properties of the cluster that determine the competitive advantages of enterprises and organizations included in the cluster. Emphasizing the geographic proximity and concentration of enterprises in a cluster with stable relationships, S. Rosenfeld [28] (1997) writes about obtaining a synergistic effect [33, p. 10].

“The predominance of clusters in the economy,” writes M. Porter, “rather than isolated firms and industries, reveals the importance of understanding the nature of competition and the role of geographic location for competitive advantage” [32, p. 256]. “...the competitiveness of the country and regions is determined not so much by individual enterprises, but by the effectiveness of interaction between firms and organizations within a cluster within the boundaries of certain territories” [33, p. 9].

“Clusters are geographically concentrated groups of interconnected companies, specialized suppliers, service providers, firms in related industries, and related organizations (for example, universities, standardization agencies, trade associations) in

certain areas that compete, but leading joint work” [32, p. 256]. Competition between firms within a cluster stimulates innovation. It should be noted that competition between firms in a cluster is not direct. The introduction of innovations by all cluster participants determines a new “impulse” for development, increasing the competitiveness of manufactured products.

In terms of territorial coverage, clusters can be located within the same city, region or between regions and even between neighboring countries. As correctly noted by Yu.G. Lavrikova: “The formation of clusters in the region makes it possible to solve not only sectoral problems, but also contributes to the multipolar distribution of growth points throughout the region, and thereby ensures the uniformity and balance of spatial development” [34, p. 4]. V.A. Ermolaeva writes: “...in the zone of formation of regional clusters, it is possible to create optimal conditions for the formation of new firms associated with the availability of labor resources of the appropriate classification and special taxation regimes” [35].

Developing M. Porter's idea of industrial (territorial) clusters, M. Enright is developing the theory of a “regional cluster”. M. Enright (1996) introduced the term “regional cluster” and defined it as “an industrial cluster in which member firms of the cluster are located in geographic proximity to each other,” or: “A regional cluster is a geographic agglomeration of firms operating in the same or several related sectors of the economy” [36]. I.G. Menshikova defines a regional cluster as “...a group of interconnected companies and organizations localized in the region, interacting with each other in the process of production and sale of goods and services within a single value chain to achieve a specific economic effect and realizing the competitive advantages of a given territory” [33, p. 10].

The regional cluster concentrates: 1) small and medium-sized enterprises forming an industrial area; 2) high-tech firms connected through the development and use of common production methods; 3) a production system with representative offices of large TNCs and firms that separated in the process of “spin-off” [37].

Principles of organization and functioning of regional clusters according to I.G. Menshina are as follows: 1) territorial localization; 2) intra-cluster competition and cooperation; 3) interdependence; 4) innovativeness; 5) dynamism; 6) multiplicity of participants; 7) community of joint activities; 8) unity of the information space; 9) common corporate culture; 10) structure [33, p. 11-12]. The above principles of organization and functioning of a regional cluster ensure sustainable development of both the cluster itself and the entire territory of the region.

The formation, territorial organization and functioning of clusters are influenced not only by many socio-economic and geographical factors, but also a large role is assigned to the state, requiring the government to develop a cluster policy. Yu.G. Lavrikova writes: “... cluster policy can be considered as a system of relations between government authorities of the region and economic entities regarding increasing their competitiveness based on the formation and development of clusters,” and further: “The goal of cluster policy is to improve the quality of socio-economic growth in the region by the basis of creating conditions for strengthening the competitiveness of economic entities forming regional clusters” [34, p. 31]. “Government structures that have a significant impact on the cluster can be considered as part of it” [32, p. 258] - writes M.

Porter. “According to Enright,” writes I. V. Pilipenko, “it is at the level of regional clusters that the competitive advantage of countries is created; it is regional clusters that need targeted support from government agencies and research organizations” [37].

Thus, regional clusters create conditions in the region for efficient production at low costs and will significantly increase the competitive advantages of companies and firms included in the cluster compared to firms located outside the cluster, with government support. Regional clusters are characterized by great competitive advantages that can increase the growth of gross regional product and stimulate the socio-economic spatial development of the region.

The Russian concept of polarized development “implies a special focus of financial, administrative, managerial, human and other resources in “supporting regions” (“poles”, “locomotives” of growth), as well as the subsequent spread of innovative activity to other regions. Therefore, economic growth, entrepreneurial activity, and the innovation process in the “core regions” are most intense, influencing other territories that are not included in the “poles” [38].

To select regions (“locomotives” of growth), the following criteria have been established [38]:

- there is a steady upward trend in passenger and cargo traffic in the region;
- presence in the region of a scientific and educational center of world or federal significance;
- in this region (urban agglomeration) a strategic initiative has been formed that is important for the entire country;
- this region must have high scientific, technical, intellectual, personnel and socio-economic potential,
- the region is already making a significant contribution to the country’s GDP growth;
- in this region there is or may be a strategic partnership between government, civil society and business;

“In the next 10-12 years, this region can become a “developer” for neighboring territories.”

According to the authors, it is “The concentration of efforts within individual regions makes it possible to obtain an effect of scale and an agglomeration effect, which creates the force of self-development in the “poles” (“locomotives”) of growth, and the correct choice of these poles in the country ensures over time the rise of the surrounding regions... the totality of regions – “locomotives of growth” – should form a new frame structure of the spatial organization of Russia. This structure can be formed not only by the constituent entities of the Federation, but also by cities and urban agglomerations connected by a common economic and social life and having a common system of transport communications” [38].

The formation of regions of “growth locomotives” requires the creation or development of free economic zones (FEZ) and geographic (territorial) industrial clusters on their territory to attract investment, develop and implement innovations, effective interaction between enterprises and institutions, strengthen export potential, etc. which will increase the competitiveness of these regions in the global economic

space. As V. A. Dergachev writes: “...FEZ is a harbinger of regional economic growth” [39].

In the document of the Kyoto Convention of 1973, “a free zone is understood as a part of the country’s territory in which goods are considered as objects located outside the national customs territory” [40, p. 265]. V.P. Maksakovsky in general terms defines FEZ as “... a part of the country’s territory where the state establishes a special management regime that is most favorable for the activities of foreign and domestic entrepreneurs, to attract foreign and domestic investment [41, p. 350].

There are many types of FEZs. V.P. Maksakovsky identifies the following groups of FEZs [41, p. 350-351]: 1) trade; 2) industrial production; 3) scientific and technical (technical and implementation); 4) service; 5) complex; 6) international. In the formation of regions of “locomotives of growth”, the “Concept of the Strategy for the Social and Economic Development of Regions of the Russian Federation” focuses on supporting regional programs for the creation of technology parks, innovation and technology centers, business incubators, etc., belonging to the group of scientific and technical (technical) implementation) FEZ. As an example of one of the effective forms of territorial organization of the economy, let us consider technology parks.

A technology park (science park) is a “research and production territorial complex, which includes a research center and an adjacent compact production zone, in which small high-tech firms are located on a lease basis” [42, p. eleven]. A.V. Lugovtsov understands a technology park as “...a territorially isolated research and production complex that creates a territorial innovation environment by promoting the production and commercial development of the achievements of world and domestic science and technology” [43, p. 9].

The technology park includes the following components: “territory and buildings; a research center with its potential, personnel and ideas; industrial firms that realize the potential of the research center into market products; administrative and management structure ensuring the functioning of the entire complex as a single whole; establishment of support infrastructure, industrial and household” [42, p. 13]. Firms and companies located in the technology park receive benefits from the state, which attracts investors. Technoparks contribute to the rapid implementation of innovations in production, and are also “able to quickly implement the strategic goal - to form “growth centers” in the region with maximum use of local resources” [43, p. 10] and increasing competitiveness.

Thus, the essence of the Russian concept of polarized development lies in the formation of regions of “growth locomotives” (where financial, innovative, and production power is concentrated) capable of influencing the socio-economic development of other regions and forming a supporting frame for the spatial organization of Russia.

Conclusion

The ideology of all the concepts and theories discussed above is to take into account the spatial factor in the socio-economic development of the region.

Thus, it can be determined that the goal of spatial development of regions is the optimal placement of productive forces, the organic spatial combination and functioning

of production and social facilities, the organization of regional TSES that are competitive in modern market conditions.

The tasks of spatial development of regions are:

- creating conditions for the formation and development of spatial interaction between competitive companies and firms;
- spatial distribution of innovations and active implementation and use of new technologies in production;
- creation of territorial development centers with a powerful and competitive production, scientific, personnel, financial and infrastructural base;
- improving the investment and innovation climate;
- spatial expansion of markets for competitive goods and services;
- spatial infrastructural development;
- modernization and transformation of TSES elements;
- formation of a competitive TSES at the regional level and creation of conditions for the integration of the region into the socio-economic space of the country and the world.

All of the above aspects of spatial development are relevant for the regions of Kazakhstan. The scientifically based use of the considered theories and concepts of spatial development of regions in territorial planning and government programs contributes to the transformation of the territorial organization of the economy and population of the regions of Kazakhstan, which will ensure sustainable spatial socio-economic development of the country.

REFERENCES

- [1] Christaller, W. (1933). Die zentralen Orte in Süddeutschland. – Jena: Gustav Fischer [in English].
- [2] Dzhejms, P., Martin, Dzh. (1988). Vse vozmozhnye miry: istoriya geograficheskikh idej [All Possible Worlds: a history of geographical ideas] Per. s angl - Translated from English. – M.: Progress, 672 [in Russian].
- [3] Lipec, YU.G. Pulyarkin, V.A., SHlihter, S.B. (1999). Geografiya mirovogo hozyajstva: ucheb. posobie dlya studentov [Geography of the world economy: textbook. manual for students] M.: Humanite. ed. VLADOS center, 400 [in Russian].
- [4] Hagget, P. (1979). Geografiya: sintez sovremennykh znaniy [Geography: synthesis of modern knowledge]. M.: Progress, 685 [in Russian].
- [5] Bunge, V. (1967). Teoreticheskaya geografiya [Theoretical geography]. Per s angl. M.: Izdatel'stvo «Progress», 280 [in Russian].
- [6] Golubchik, M.M., Evdokimov, S.P., Maksimov, G.N., Nosonov, A.M. (2005). Teoriya i metodologiya geograficheskoy nauki: ucheb. posob. dlya stud. Vuzov [Theory and methodology of geographical science: textbook. allowance. for students universities]. M.: Gumanitar. izd. centr VLADOS, 463 [in Russian].
- [7] Golubchik, M.M., Fajbusovich, E.L., Nosonov, A.M., Makar, S.V. (2003). Ekonomicheskaya i social'naya geografiya: Osnovy nauki: ucheb. dlya stud. vyssh. ucheb. Zavedenij [Economic and social geography: Fundamentals of science: textbook. for students higher textbook establishments]. M.: Gumanit. izd. centr VLADOS, 400 [in Russian].

- [8] Lyosh, A. (1959). Geograficheskoe razmeshchenie hozyajstva [Geographical location of the farm]. Per. s angl. – M.: Izd. Inostranoj literatury, 456 [in Russian].
- [9] Saushkin, YU.G. (1973). Ekonomicheskaya geografiya: istoriya, teoriya, metody, praktika [Economic geography: history, theory, methods, practice]. –M.: Mysl', 559 [in Russian].
- [10] Regional'nye issledovaniya za rubezhom [Regional studies abroad]. M.: Nauka, 1973, 304 [in Russian].
- [11] Fejgin, YA.G. (1958). Razmeshchenie proizvodstva prim kapitalizme i socializme: izdanie vtoroe, pererabotannoe i dopolnennoe [Location of production under capitalism and socialism: second edition, revised and expanded]. M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, 687 [in Russian].
- [12] Burzhuaznaya regional'naya teoriya i gosudarstvenno-monopolisticheskoe regulirovanie razmeshcheniya proizvoditel'nyh sil. – M.: Mysl' [Bourgeois regional theory and state-monopoly regulation of the distribution of productive forces]. 1981, 251 [in Russian].
- [13] Skopin, A.YU. (2001). Vvedenie v ekonomicheskuyu geografiyu: ucheb. dlya stud. vyssh. ucheb. Zavedenij [Introduction to economic geography: textbook. for students higher textbook establishments]. – M.: Gumanitar. izd. centr VLADOS, 272 [in Russian].
- [14] Semevskij, B.N. (1981). Teoreticheskaya ekonomgeografiya [Theoretical economic geography]. Pod red. N.T. Agafonova. L.: Nauka, 172 [in Russian].
- [15] Hagget, P. (1968). Prostranstvennyj analiz v ekonomicheskoy geografii [Spatial analysis in economic geography]. Per. s angl. – M.: Progress, 391 [in Russian].
- [16] Safiullin, R.G., Safiullina, R.M. (2008). Evolyuciya koncepcij prostranstvennogo razvitiya [Evolution of concepts of spatial development]. V sb.: Prostranstvennaya organizaciya Permskogo kraja i sopredel'nyh territorij. Kn. 1: materialy Vseros. nauch.-prakt. konf. - Spatial organization of the Perm region and adjacent territories. Book 1: materials of Vseros. scientific-practical conf. 10 – 13 noyabrya, Perm' / Perm. gos. un-t. – Perm', 446, 12 – 18 [in Russian].
- [17] Kolosovskij, N.N. (1958). Osnovy ekonomicheskogo rajonirovaniya [Basics of economic zoning]. M.: Gospolitizdt, 200 [in Russian].
- [18] Kolosovskij, N.N. (1969). Teoriya ekonomicheskogo rajonirovaniya [Theory of economic zoning]. M.: Mysl', 336 [in Russian].
- [19] Alaev, E.B. (1983). Social'no-ekonomicheskaya geografiya: ponyatijno-terminologicheskij slovar' [Socio-economic geography: conceptual and terminological dictionary]. M.: Mysl', 350 [in Russian].
- [20] Osnovy konstruktivnoj geografii [Fundamentals of constructive geography]. Pod red. I.G. Gerasimova, V.S. Preobrazhenskogo. M.: Prosveshchenie, 1986, 287 [in Russian].
- [21] CHalov, V.I. (1983). Territorial'no-proizvodstvennyj kompleks: problemy formirovaniya i upravleniya [Territorial production complex: problems of formation and management]. M.: Mysl', 160 [in Russian].
- [22] Dvoskin, B.YA. (1986). Ekonomiko-geograficheskoe rajonirovanie Kazahstana [Economic-geographical zoning of Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 248 [in Russian].

- [23] Bandman, M.K. (1980). Territorial'no-proizvodstvennyye komplekсы: teoriya i praktika predplanovyh issledovaniy [Territorial production complexes: theory and practice of pre-planning research]. Novosibirsk: Nauka, 256 [in Russian].
- [24] Kalashnikova, T.M. (1982). Ekonomicheskoe rajonirovanie [Economic zoning]. M.: Izd-vo MGU, 216 [in Russian].
- [25] Kalashnikova, T.M. (1980). Social'nye aspekty hozyajstvennyh territorial'nyh kompleksov v SSSR [Social aspects of economic territorial complexes in the USSR] Voprosy geografii. Vyp. 115. Ekonomicheskaya i social'naya geografiya - Questions of geography. Vol. 115. Economic and social geography, 100-108 [in Russian].
- [26] Romanova, I.L. (1986). «Tekhnopolis» v programmah regional'nogo razvitiya [Technopolis" in regional development programs]. Yaponiya: problemy nauchno-tehnicheskogo progressa - Japan: problems of scientific and technological progress. M.: Nauka, 256 [in Russian].
- [27] Tacuno, SH. (1989). Strategiya – tekhnopolisy: Per. s angl. [Strategy – technopolises: Translated from English] . General ed. and introduction by V.I. Danilova-Danilyan. M.: Progress, 344 [in Russian].
- [28] Rosenfeld, S. (1997). Bringing Business Clusters into the Mainstream of Economic Development. European planning studies. №5. P. 3-23 [in English].
- [29] Feser, E.J. (1998). Old and New Theories of Industry Clusters, in Steiner, M. (Ed.) Clusters and Regional Specialisation: On Geography, Technology and Networks. – London: Pion, 18-40 [in English].
- [30] Brennan, M., Hill, E.W., A. (2000). Methodology for Identifying the Drivers of Industrial Clusters. The Foundation of Regional Competitive Advantage. Vol. 14. ISSUE: 1. P. 65-96 [in English].
- [31] Andersson, T., Hansson, E., Serger, S.S., Sorvik, J. (2004). The Cluster Policies Whitebook. Malmo: IKED, 248 [in English].
- [32] Porter, M. (2006). Konkurenciya: Per. s angl. [Competition: Translated from English]. M.: Izdatel'skij dom «Vil'yams», 608 [in Russian].
- [33] Men'shina, I.G. (2009). Regional'nye klasteriy kak forma territorial'noj organizacii ekonomiki [Regional clusters as a form of territorial organization of the economy]. Avtoreferat dis. kand. ekonom. nauk. Ekaterinburg, 28 [in Russian].
- [34] Lavrikova, YU.G. (2009). Klasteriy kak rynochnyj instrument prostranstvennogo razvitiya ekonomiki regiona [Clusters as a market tool for spatial development of the region's economy]. Avtoreferat dis. kand. ekonom. nauk. Ekaterinburg, 46 [in Russian].
- [35] Ermolaeva, V.A. (2008). Novye podhody v upravlenii razvitiem territorii [New approaches in managing the development of the territory]. V sb.: Prostranstvennaya organizaciya Permskogo kraja i sopredel'nyh territorij. Kn. 1: materialy Vseros. nauch.-prakt. konf. - In the collection: Spatial organization of the Perm Territory and adjacent territories. Book 1: Proceedings of the All-Russian Scientific and Practical Conference, November 10 – 13, 2008, Perm/ Perm. gos. un-t– 446 .C. 88-92 [in Russian].
- [36] Pilipenko, I.V. (2004). Principial'nye razlichiya v koncepciyah promyshlennyh klasterov i territorial'no-proizvodstvennyh kompleksov [Fundamental

differences in the concepts of industrial clusters and territorial production complexes]. Vestnik MGU. Ser. 5 Geografiya. – Bulletin of Moscow State University. Ser. 5 Geografiya, 5, 3-9 [in Russian].

[37] Pilipenko, I.V. (2003). Analiz osnovnyh zarubezhnyh teorii konkurentosposobnosti stran i regionov v sovremennom mirovom hozyajstve [Analysis of the main foreign theories of competitiveness of countries and regions in the modern world economy]. Izv. AN. Seriya geograficheskaya- Izv. AN. Geographical series, 6, 15-25 [in Russian].

[38] Konceptiya «Strategii social'no-ekonomicheskogo razvitiya regionov Rossijskoj Federacii» (v sokrashchenii) [The concept of the "Strategy of socio-economic development of the regions of the Russian Federation" (in abbreviation)]. Kejs issledovatelya – The researcher's case 2007, 3 (4), 2, 122-138 [in Russian].

[39] Dergachev, V.A. (1995). Svobodnye ekonomicheskie zony – put' k otkryтому obshchestvu: istoriko-geograficheskij podhod [Free economic zones – the way to an open society: a historical and geographical approach.]. Izv. RAN. Ser. Geograficheskaya - Izv. RAS. Ser. Geographical., 3, 117-123 [in Russian].

[40] Andreev, A.V. (2008). Osnovy regional'noj ekonomiki: ucheb. posob. [Fundamentals of regional economics: studies. help.]. A.V. Andreev, L.M. Borisova, E.V. Pluchevskaya. – 2-e izd., ster. M.: KNOKUS, 336 [in Russian].

[41] Maksakovskij, V.P. (2006). Geograficheskaya kartina mira [The geographical picture of the world]. V 2 kn. Kn. 1: Obshchaya harakteristika mira. 3-e izd., ispr. M.:Drofa, 495 [in Russian].

[42] Avdulov, A.N., Kul'kin, A.M. (1992). Nauchnye i tekhnologicheskie parki, tekhnopolisy i regiony nauki [Science and technology parks, technopolises and regions of science]. – M.: INION RAN, 167 [in Russian].

[43] Lugovcov, A.V. (2008). Formirovanie i razvitie tekhnoparkov kak innovacionnoj formy biznesa [Formation and development of technoparks as an innovative form of business]. Avtoreferat dis. kand. ekonom. nauk. Ekaterinburg, 24 [in Russian].

Имашев Э.Ж., Утебалиева Б.Е.

АЙМАҚТАРДЫҢ КЕҢІСТІКТІК ДАМУЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ- ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Бұл жұмыста өңірлердің кеңістіктік дамуының теориялық-тұжырымдамалық негіздерін ашатын шетелдік және отандық эконом-географтар мен экономистердің іргелі ғылыми еңбектері мен ғылыми-аналитикалық зерттеулерінің зерделеу нәтижелері келтірілген. Мақалада келесі теориялар мен тұжырымдамалардың аймақтық кеңістіктік дамуына әсер етуінің мәні мен ерекшеліктері көрсетілген: орталық орындар теориясы; проблемалық (дағдарыстық, депрессиялық, маргиналды) аудандардың даму тұжырымдамасы; инновациялардың диффузия теориясы; полюстер мен өсу орталықтарының тұжырымдамасы («поляризацияланған даму»); аумақтық өндірістік кешендер теориясы; жапондық технополис тұжырымдамасы; географиялық (аумақтық) өнеркәсіптік кластерлер теориясы; поляризацияланған дамудың ресейлік тұжырымдамасы. Қарастырылған теориялар мен тұжырымдамалар негізінде

аймақтардың кеңістіктік дамуының мақсаты мен міндеттері тұжырымдалды. Бұл теориялар мен тұжырымдамалар шаруашылық пен халықты тиімді аумақтық ұйымдастыруға, өңірлік аумақтық әлеуметтік-экономикалық жүйелерді трансформациялау және жаңғырту негізінде Қазақстан өңірлерінің кеңістіктік дамуына ықпал етуі мүмкін деген қорытындыға келдік.

Кілт сөздер: кеңістіктік даму; теория; тұжырымдама; аймақ; аумақтық әлеуметтік-экономикалық жүйе; аймақ; әлеуметтік-экономикалық даму; бәсекеге қабілеттілік; трансформация.

Имашев Э.Ж., Утебалиева Б.Е.

ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ПРОСТРАНСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ

Аннотация. В работе представлены результаты изучения фундаментальных научных трудов и научно-аналитических исследований зарубежных и отечественных экономико-географов и экономистов, раскрывающих теоретико-концептуальные основы пространственного развития регионов. В статье показаны сущность и особенности влияния на пространственное развитие региона следующих теорий и концепций: теории центральных мест; концепции развития проблемных (кризисных, депрессивных, маргинальных) районов; теории диффузии нововведений; концепции полюсов и центров роста («поляризованного развития»); теории территориальных производственных комплексов; японской концепции технополисов; теории географических (территориальных) промышленных кластеров; российской концепции поляризованного развития. На основе рассмотренных теорий и концепций сформулированы цель и задачи пространственного развития регионов. Сделан вывод, что эти теории и концепции могут способствовать эффективной территориальной организации хозяйства и населения, пространственному развитию регионов Казахстана на основе трансформации и модернизации региональных территориальных социально-экономических систем.

Ключевые слова: пространственное развитие; теория; концепция; регион; территориальная социально-экономическая система; территория; социально-экономическое развитие; конкурентоспособность; трансформация.

УДК 911.3(574)

МРНТИ 39.21.00

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).25

¹Подгорный В.П., ²Имашев Э.Ж. *, ³Достангалиева Ж.Б.

^{1, 2, 3}Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск,
Казахстан

*Автор-корреспондент: eduard.imashev@gmail.com

E-mail: poj7367@gmail.com, eduard.imashev@gmail.com, zhazok.borisovna@bk.ru

ТРАНСФОРМАЦИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНО-ОТРАСЛЕВОЙ СТРУКТУРЫ ПРОМЫШЛЕННОСТИ МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В научной статье представлены результаты исследований трендов трансформации территориально-отраслевой структуры промышленности Мангистауской области. На основе использования 8 показателей выявлены изменения в отраслевой структуре и уровне развития промышленности административных районов Мангистауской области. Определено, что разные темпы прироста/убыли производства промышленной продукции за пятилетний период способствовало трансформации территориально-отраслевой структуры промышленности Мангистауской области. В территориальной структуре производства промышленной продукции значительно вырос удельный вес Каракиянского района, также увеличилась доля Бейнеуского и Мунайлинского районов, т.е. в тех административных районах, где прослеживаются наибольшие значения прироста объемов промышленного производства. Сократился удельный вес промышленности Тупкараганского и Мангистауского районов, территорий Актауской и Жанаозенской городских администраций. В Мангистауской области получили развития 13 отраслей промышленности. Отраслевые сдвиги в промышленности характерны для всех административных районах области. К примеру, выявлено, что в промышленности моногорода Жанаозен значительно выросла доля нефтедобывающей промышленности, увеличился удельный вес нефтегазоперерабатывающей и химической промышленности, производства строительных материалов, гидроминеральной промышленности, черной металлургии и металлообработки, машиностроения, деревообрабатывающей и мебельной промышленности, при сокращении доли газодобывающей промышленности, добычи строительного сырья, пищевой промышленности, легкой промышленности, теплоэлектроэнергетики. Рассчитанный индекс индустриального развития территории показал рост уровня развития промышленности в 4 и снижения в 3 административных районах области. На основе выявленных трендов предложены приоритетные направления территориально-отраслевого развития промышленности Мангистауской области с акцентом на развитие обрабатывающих отраслей.

Ключевые слова: промышленность; территориально-отраслевая структура; Мангистауская область; административные районы; трансформация; промышленное производство; отраслевые сдвиги; индустриальное развитие.

Введение

Необходимость системного изучения индустриального развития территории определяется тем, что промышленность является базой «производства средств производства и создания новой техники, основа механизации, интенсификации и повышения эффективности производственного процесса в сельском хозяйстве, на транспорте, в строительстве, а также сектор производства широкого круга потребительских товаров для населения и т.д.» [1, с. 15], и соответственно промышленный сектор экономики занимает особую роль в территориально-хозяйственной системе страны и ее регионов. Промышленность имеет сложную территориально-отраслевую структуру с тесными вертикально-горизонтальными отраслевыми и межотраслевыми связями, что определяет ее в качестве сложно-структурированного комплекса, пространственное развитие, трансформация и модернизация которой является необходимым условием для повышения конкурентоспособности и устойчивого экономического развития.

Актуальность изучения трансформационных процессов в промышленности подчеркивается публикациями зарубежных и отечественных ученых, среди которых можно отметить труды P.V. et S. Labory [2], V.I. Chasovsky, A.P. Katrovsky [3], О.Ю. Денисовой [4], В.И. Часовского [5], И.А. Зубрицкой [6], Э.Ж. Имашева [7], I. Zaprudski [8], Ю.В. Вертаковой, Ю.С. Положенцевой, В.В. Масленниковой [9], U.D. Berikbolova [10] и других. Однако исследований, посвященных трансформации территориально-отраслевой структуры промышленности регионов Казахстана (в том числе Мангистауской области) очень мало.

В настоящее время в экономическом развитии Казахстана промышленность обеспечивает более ¼ части валового внутреннего продукта (ВВП) и является лидирующей отраслью материального производства экономики страны. Обеспечение поступательного развития индустриального сектора экономики страны является одним из приоритетов государственной политики Казахстана. С 2003 г. приняты, реализованы и реализуются стратегия [11], концепции [12; 13; 14] и государственные программы индустриально-инновационного развития [15; 16] и отдельных отраслей промышленности [17; 18; 19]. Приоритеты государственной промышленной политики Казахстан направлены на развитие обрабатывающей промышленности. Согласно действующей Концепции развития обрабатывающей промышленности Республики Казахстан на 2023-2029 годы: «Главными направлениями государственной политики индустриализации, как катализатора и основы диверсификации всей экономики, являются создание технологически прогрессивной промышленности, модернизация основных фондов, цифровая трансформация предприятий, ориентированных на создание продукции средних и верхних переделов, с ориентиром на включение в глобальные цепочки поставок.». В этой связи важным является трансформация территориально-отраслевой

организации промышленности регионов страны, от которой зависит системность и конкурентоспособность регионального промышленного комплекса и всей экономики Казахстана.

Мангистауская область занимает 6,1% (165,6 тыс. кв. км) площади территории Казахстана, где на 1 января 2024 г. проживало 786,9 тыс. человек или 3,9% населения страны. Показатель плотности населения Мангистауской области ниже среднереспубликанского значения, которая составляло 4,7 человек на 1 кв. км [20]. Среди областей и городов республиканского значения Казахстана по площади территории Мангистауская область занимает 7 позицию; по показателю численности населения уступает 11 областям; по плотности населения занимает 13 место.

Промышленность в Мангистауской области является ведущей отраслью экономики. В этой связи актуальность и значимость исследования трендов и перспектив трансформации территориально-отраслевой структуры промышленности Мангистауской области определяется реализацией государственных стратегических документов, в частности Концепции развития обрабатывающей промышленности Республики Казахстан, Комплексного плана и Прогноза социально-экономического развития области. Выявление особенностей и трендов трансформации территориально-отраслевой структуры промышленности позволит определить перспективные направления индустриального развития и способствует реализации Комплексного плана и Прогноза социально-экономического развития Мангистауской области.

Материалы и методы исследования

Основными материалами исследования выступали статистические данные Департамента Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан по Мангистауской области. В разрезе административных районов Мангистауской области систематизированы и проанализированы такие показатели как объем производства промышленной продукции (товаров, услуг) в стоимостном выражении (в том числе по видам экономической деятельности и отраслям), индекс промышленного производства по отношению к предыдущему году, число предприятий и производств, численность населения, площадь территории. На основе использования некоторых вышеперечисленных показателей рассчитывались ряд корреляционных показателей (индекс территориальной плотности промышленных предприятий и производств в расчете на 100 кв. км, индекс индустриального развития территории, объем промышленного производства на душу населения). Анализ вышеприведенных статистических показателей проведен за 2017-2021 годы.

Исследование проводилось на основе методов научной абстракции, аналогии и сравнения, анализа и синтеза, индукции и дедукции, типологии, системного и логического подходов. Кроме того, использовались статистический, математический, сравнительно-географический, картографический, геоинформационный, хронологический, описательный корреляционный и другие методы исследования.

С целью выявления уровня пространственного индустриального развития Мангистауской области по каждому административному району нами был

рассчитан индекс индустриального развития территории, который определялся с помощью следующей формулы:

$$I_i = \frac{V}{\sqrt{N \times S}},$$

где V – объем промышленного производства (млрд. тенге); N – численность населения (тыс. человек); S – площадь территории (тыс. км²) [21].

В целом применение названных методов исследования и анализ вышеприведенных статистических показателей позволил выявить тренды и особенности трансформации территориально-отраслевой структуры промышленности Мангистауской области за пятилетний период.

Результаты исследования

Мангистауская область является индустриальным регионом и входит в состав Западного экономического района Казахстана. Занимая средние и низкие позиции по площади, численности и плотности населения среди областей страны, существенно геоэкономическая роль промышленности Мангистауской области в ВВП Казахстана. По состоянию на конец 2022 г. среди областей и городов республиканского значения страны Мангистауская область по удельному весу в валовой продукции промышленности и ВВП Казахстана занимала 4 место, уступая Атырауской, Карагандинской и Западно-Казахстанской областям (таблица 1).

Таблица 1 – Геоэкономическая роль промышленности Мангистауской области в валовой продукции индустриального сектора экономики и ВВП Казахстана в 2022 г.

№	Наименование областей	Валовая продукция промышленности, млн. тенге	Удельный вес в валовой продукции промышленности страны, %	Удельный вес в ВВП страны, %
1	Абай	646,5	2,1	0,6
2	Акмолинская	1 110,8	3,6	1,1
3	Актюбинская	1 675,0	5,4	1,6
4	Алматинская	1 269,1	4,1	1,2
5	Атырауская	7 399,1	24,0	7,1
6	Западно-Казахстанская	2 327,1	7,5	2,2
7	Жамбылская	502,4	1,6	0,5
8	Жетису	188,2	0,6	0,2
9	Карагандинская	3 570,8	11,6	3,4
10	Костанайская	1 437,0	4,7	1,4
11	Кызылординская	747,0	2,4	0,7
12	Мангистауская	2 143,1	6,9	2,1
13	Павлодарская	1 663,4	5,4	1,6

14	Северо-Казахстанская	355,5	1,2	0,3
15	Туркестанская	607,5	2,0	0,6
16	Улытау	1 017,6	3,3	1,0
17	Восточно-Казахстанская	1 387,4	4,5	1,3
18	г. Астана	989,2	3,2	1,0
19	г. Алматы	1 049,5	3,4	1,0
20	г. Шымкент	755,4	2,5	0,7

Составлено авторами по: [22, с. 125-126]

За 2017-2022 гг. удельный вес промышленности в ВРП Мангистауской области уменьшается с 59,1% до 48,7% [23, с. 234; 22, с. 125], что свидетельствует о замедлении темпов развития индустриального сектора по сравнению с другими отраслями экономики. В стоимостном выражении объем производства промышленной продукции (товаров и услуг) в Мангистауской области за рассматриваемый период вырос с 2 316,2 до 3 182,6 млрд. тенге или на 27,2% [23, с. 301; 22 с. 276]. Однако с 2017 по 2021 гг. по индексу промышленного производства в Мангистауской области наблюдается снижение в 2019 и 2020 гг. по отношению к предыдущему году. По данному показателю темпы снижения и прироста характерны всем видам экономической деятельности (группам отраслей) промышленности, что подчеркивает нестабильное индустриальное развитие Мангистауской области в связи с влиянием конъюнктур мирового и национального рынков (в том числе связанного с влиянием коронакризиса) (таблица 2).

Таблица 2 – Изменение индекса промышленного производства в Мангистауской области за 2017-2021 гг.

№	Виды экономической деятельности	Индекс промышленного производства, в % к предыдущему году				
		2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.
1	Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	100,5	100,4	99,8	93,4	98,0
2	Обрабатывающая промышленность	106,1	112,2	109,1	101,2	98,7
3	Электроснабжение, подача газа, пара и воздушное кондиционирование	99,3	104,8	103,8	100,1	100,9
4	Водоснабжение; канализационная система, контроль над сбором и распределением отходов	103,0	98,5	115,2	92,0	101,1
	Промышленность в целом	100,9	101,1	100,9	94,1	98,3

Составлено авторами по: [24, с. 151-152]

В Мангистауской области за 2017-2021 гг. наблюдаются структурные сдвиги в производстве продукции (товаров, услуг) по видам экономической деятельности (группам отраслей) промышленности (рисунок 1).

Рисунок 1 – Изменение структуры производства продукции (товаров, услуг) по видам экономической деятельности (группам отраслей) промышленности Мангистауской области за 2017-2021 г. Составлена авторами по: [25, с. 17; 24, с. 152-153]

Как видно из рисунка 1 в Мангистауской области незначительно сокращается доля группы отраслей горнодобывающей промышленности и разработки карьеров на 0,2%, электроснабжения, подачи газа, пара и воздушное кондиционирования на 0,2%, водоснабжения, обслуживания канализационной системы, контроля над сбором и распределением отходов на 0,2% и увеличивается удельный вес обрабатывающей промышленности на 0,6%.

В целом за 2017-2021 гг. объемов производства промышленной продукции (товаров и услуг) в стоимостном выражении в Мангистауской области вырос с 2 316,2 до 2 726,7 млрд. тенге или на 15,1% [26]. В территориальном аспекте тенденция роста объемов производства промышленной продукции (товаров и услуг) в стоимостном выражении наблюдаются в 4 административных районах и на территориях Актауской и Жанаозенской городских администрациях Мангистауской области. Сокращение объемов производства промышленной продукции (товаров и услуг) в стоимостном выражении прослеживается в Мангистауском районе. По сравнению с 2017 г. в 2021 г. высокие темпы прироста объемов производства промышленной продукции (товаров и услуг) в стоимостном выражении характерны Бейнеускому (39,8%), Каракиянскому (29,1%) районам. В Мунайлинском районе прирост составил 19,3%, что выше среднеобластного значения (15,1%). На территориях Актауской (5,4%) и Жанаозенской (11,3%) городских администраций и в Тупкараганском районе

(9,6%) рост промышленного производства в стоимостном выражении ниже среднеобластного значения. Объемы промышленного производства в Мангистауском районе сократились на 16,4% (рис. 2).

Разные темпы прироста/убыли производства промышленной продукции за пятилетний период способствовало трансформации территориальной структуры промышленного производства в Мангистауской области. За 2017-2021 гг. в территориальной структуре производства промышленной продукции значительно вырос удельный вес Каракиянского района (с 36,2% до 43,3%), также увеличилась доля Бейнеуского (с 2,2% до 3,1%) и Мунайлинского (с 2,3% до 2,4%) районов, т.е. в тех административных районах, где прослеживаются наибольшие значения прироста объемов промышленного производства в стоимостном выражении. Сократился удельный вес промышленности Тупкараганского района (с 22,5% до 21,2%), территорий Актауской (с 9,0% до 8,1%) и Жанаозенской (с 7,0% до 6,7%) городских администраций. Как и следовало ожидать, вклад в общий объем промышленного производства Мангистауской области территории Мангистауского района сократилось существенно: с 20,8% до 15,2%.

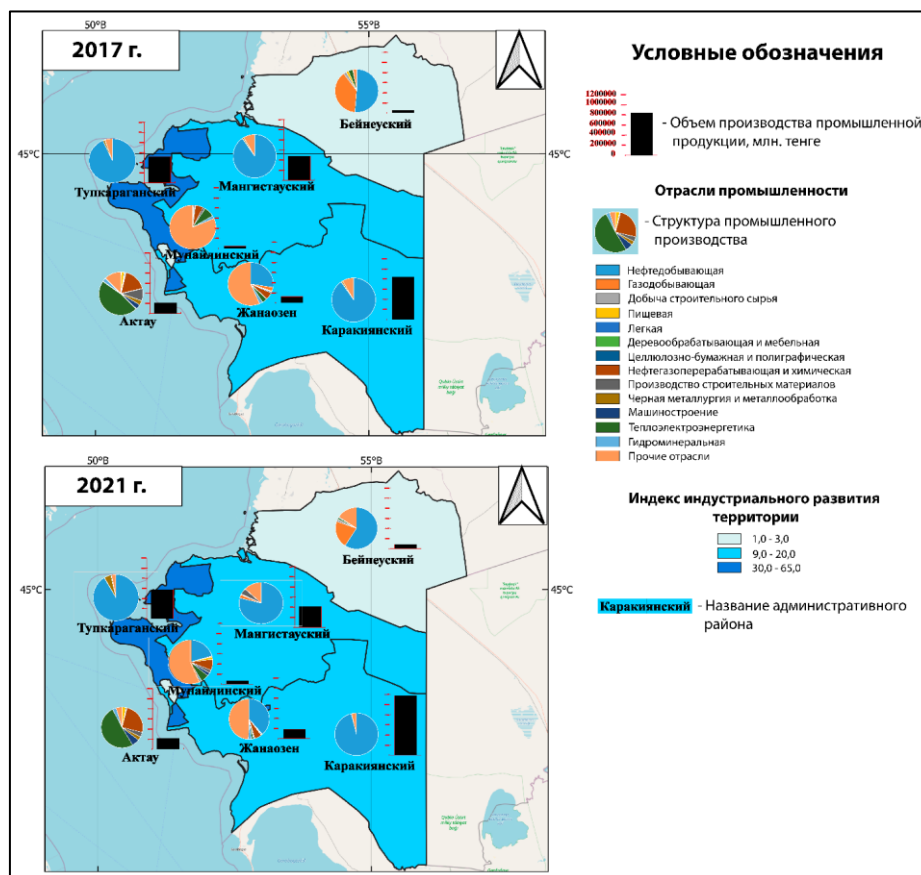

Рисунок 2 – Изменение территориально-отраслевой дифференциации индустриального развития Мангистауской области за 2017-2021 годы. Составлено авторами по: [20; 24, с. 10; 26].

По сравнению с 2017 г. увеличение промышленного производства в Мангистауской области в 2021 г. также связано с ростом количества промышленных предприятий и производств – за пятилетний период их количество увеличилась на 14,6% и составило 549 единиц [26]. Рост числа промышленных предприятий и производств прослеживается в 6 административных районах Мангистауской области, и только в Каракиянском районе наблюдается снижение количества хозяйствующих субъектов в промышленности. Больше всего появилось новых производственных субъектов в промышленности Мунайлинского района (34 единиц), территории Актауской городской администрации (19 единиц) и территории Жанаозенской городской администрации (16 единиц) (таблица 3).

Таблица 3 – Изменение количества и территориальной плотности размещения промышленных предприятий и производств в административных районах Мангистауской области за 2017-2021 годы

№	Название административных районов	Количество промышленных предприятий и производств, единиц		Индекс территориальной плотности размещения промышленных предприятий и производств в расчете на 100 кв. км площади	
		2017 г.	2021 г.	2017 г.	2021 г.
1	Территория Актауской городской администрации	192	211	64,4	70,8
2	Территория Жанаозенской городской администрации	40	56	7,8	10,9
3	Бейнеуский	47	53	0,1	0,1
4	Каракиянский	48	44	0,1	0,1
5	Мангистауский	39	44	0,1	0,1
6	Мунайлинский	52	86	1,1	1,7
7	Тупкараганский	51	55	0,6	0,6
	Всего/среднее значение по Мангистауской области	469	549	0,3	0,3

Составлено авторами по: [26; 24, с. 10].

Рост числа промышленных предприятий и производств способствовал изменению территориальной плотности размещения хозяйствующих субъектов в индустриальном секторе экономики ряда административных районов Мангистауской области, что показывают наши расчеты индекса территориальной

плотности размещения промышленных предприятий и производств в расчете на 100 кв. км площади. Рост этого индекса характерен территориям Актауской и Жанаозенской городских администраций и Мунайлинскому району. Не изменился индекс территориальной плотности размещения промышленных предприятий и производств в расчете на 100 кв. км площади, как и в целом по Мангистауской области, в Бейнеуском, Каракиянском, Мангистауском, Тупкараганском районах (таблица 3).

В целом по Мангистауской области производство промышленной продукции в стоимостном выражении на душу населения выросло с 3507,7 до 3655,6 тыс. тенге или на 4,0% [20; 26]. Рассмотрение данного показателя в разрезе административных районов области показывает увеличение производства промышленной продукции в стоимостном выражении на душу населения в Бейнеуском (на 36,7%), Каракиянском (на 30,3%), Мунайлинском (на 16,4%) районах и на территории Жанаозенской городской администрации (на 13,8%). В остальных 3 административных районах наблюдается снижение данного показателя в 2021 г. Уменьшение на территории Актауской городской администрации (на -25,0%), Тупкараганском (на -14,4%) районе связано с разными темпами прироста промышленного производства и численности населения. Если за 2017-2021 гг. на территории Актауской городской администрации прирост промышленного производства составил 5,4%, то рост численности населения был равен 29,0%, а в Тупкараганском районе соотношение составило 9,6% и 22,6% соответственно. В Мангистауском районе показатель производства промышленной продукции в стоимостном выражении на душу населения уменьшился на 6,0%, что связано с сокращением объемов промышленного производства в стоимостном выражении на -14,1% и численности населения на -8,6% (рис. 3).

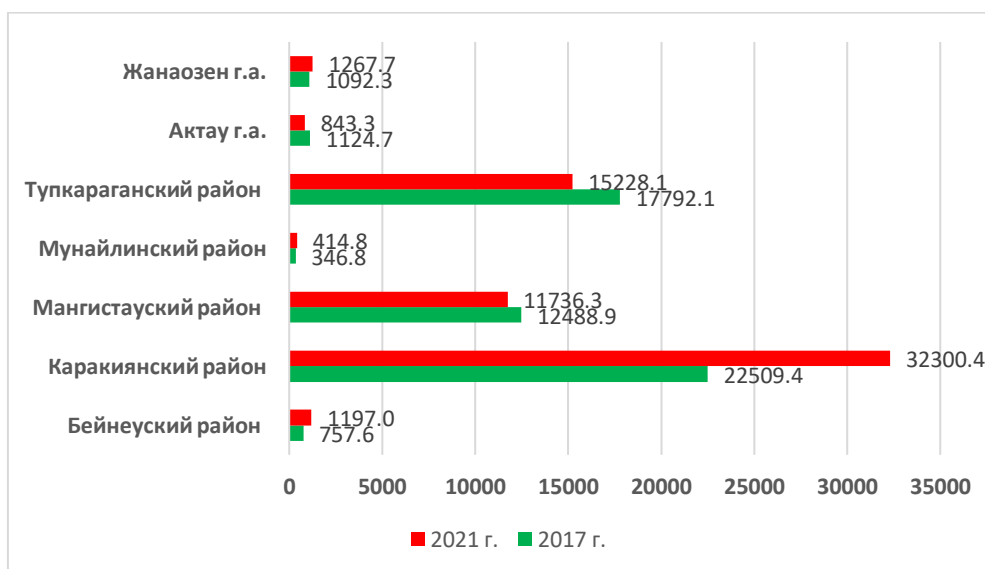

Рисунок 3 – Изменение территориальной дифференциации производства промышленной продукции в стоимостном выражении на душу населения в Мангистауской области за 2017-2021 годы. Составлено авторами по: [20; 26].

Как видно на рисунке 3 по итогам 2021 г. по производству промышленной продукции в стоимостном выражении на душу населения с большим отрывом лидирует Каракиянский район, далее следуют Тупкараганский, Мангистауский районы, территория моногорода Жанаозен, Бейнеуский район, территория Актауской городской администрации, Мунайлинский район.

В целом в Мангистауской области получили развития 13 отраслей промышленности: нефтедобывающая промышленность; газодобывающая промышленность; добыча промышленного сырья; гидроминеральная промышленность; пищевая промышленность; легкая промышленность; деревообрабатывающая и мебельная промышленность; целлюлозно-бумажная и полиграфическая промышленность; нефтегазоперерабатывающая и химическая промышленность; производство строительных материалов; черная металлургия и металлообработка; машиностроение; теплоэлектроэнергетика. Трансформация отраслевой структуры промышленности административных районов Мангистауской области за изучаемый период показана на рисунке 2. Отраслевые сдвиги в промышленности наблюдаются во всех административных районах области, что подчеркивает разные темпы развития отраслей индустриального сектора экономики.

Например, за 2017-2021 гг. в промышленности территории моногорода Жанаозен значительно выросла доля нефтедобывающей промышленности (с 27,5% до 38,4%), увеличился удельный вес нефтегазоперерабатывающей и химической промышленности, производства строительных материалов, гидроминеральной промышленности, черной металлургии и металлообработки, машиностроения, деревообрабатывающей и мебельной промышленности, при сокращении доли газодобывающей промышленности, добычи строительного сырья, пищевой промышленности, легкой промышленности, теплоэлектроэнергетики.

В Каракиянском районе, которая выделяется высокими темпами развития и высокой долей в структуре промышленного производства Мангистауской области, прослеживаются отраслевые сдвиги в промышленности в сторону значительного увеличения удельного веса нефтедобывающей промышленности с 90,3% до 96,1%. Также положительными трендами выделяются гидроминеральная промышленность и теплоэлектроэнергетика, доля которых в структуре промышленного производства незначительны.

Промышленности Мангистауского района, где наблюдается сокращение объемов производства промышленной продукции, характерен тренд существенного сокращения удельного веса лидирующей отрасли – нефтедобывающей промышленности с 89,0% до 79,0%. За рассматриваемый период в этом районе Мангистауской области увеличилась доля газодобывающей промышленности, производства строительных материалов, добычи строительного сырья, гидроминеральной промышленности и теплоэлектроэнергетики. Также в структуре промышленного производства уменьшилась доля пищевой промышленности, легкой промышленности, нефтегазоперерабатывающей и

химической промышленности, деревообрабатывающей и мебельной промышленности.

Рассчитанный нами индекс индустриального развития территории за 2017 г. и 2021 г. показывает рост данного показателя в целом по Мангистауской области: с 7,0 до 7,8. Проведенная группировка административных районов по индексу индустриального развития территории не показывает трансформации территориальной структуры промышленности Мангистауской области (рис. 2). Однако при сравнительном индивидуальном рассмотрении индекса индустриального развития территории можно проследить уровень развития промышленности того или иного административного района Мангистауской области.

За рассматриваемый пятилетний период индекс индустриального развития территории вырос в 4 и сократился в 3 административных районах Мангистауской области. Самый максимальный показатель индекса индустриального развития территории характерен моногороду Жанаозен, значение которого вырос с 58,3 до 63,3. Со значительным отставанием далее следует Тупкараганский район, где индекс индустриального развития территории незначительно уменьшился с 33,9 до 33,8. В 2021 г. на территории этих 2 административных единиц в стоимостном выражении было произведено 27,8% промышленного производства Мангистауской области при 4,9% занимаемой площади и 26,4% концентрации населения.

Согласно индексу индустриального развития территории, большой скачек развития промышленности характерен Каракиянскому району, где рассматриваемый показатель вырос с 17,1 до 23,8. Территория Актауской городской администрации занимает 4 место, где индекс индустриального развития территории по сравнению с предыдущими 3 административными районами уменьшился с 18,4 до 18,1. В целом Каракиянский район и территория Актауской городской администрации характеризуются высокими значениями индекса индустриального развития территории. В 2021 г. на долю этих 2 административных единиц приходилось 51,4% промышленного производства, 39,3% площади территории и 34,2% населения Мангистауской области.

Среднее значение индекса индустриального развития территории прослеживается в Мангистауском районе, который занимает 5 место среди административных единиц области. В данном административном районе индекса индустриального развития территории снизился с 11,3 до 9,5.

При положительных трендах минимальные значения индекса индустриального развития территории характерны Мунайлинскому и Бейнеускому районам. В Мунайлинском районе рассматриваемый показатель вырос с 1,9 до 2,2, а в Бейнеуском районе – с 1,0 до 1,6. В 2021 г. на территории Мангистауского, Мунайлинского и Бейнеуского районов приходилось 20,8% промышленного производства, 55,8% площади территории и 39,4% численности населения Мангистауской области.

Заключение

На основе проведенного анализа можно сделать обобщающий вывод, что за пятилетний период разные темпы прироста/убыли производства

промышленной продукции в административных районах способствовали трансформации территориально-отраслевой структуры промышленности Мангистауской области. Это отражается в изменении территориальной дифференциации темпов прироста/убыли производства промышленной продукции в стоимостном выражении (в т. ч. на душу населения), плотности размещения промышленных предприятий и производств, отраслевых сдвигов и индекса индустриального развития. Тем не менее трансформационные процессы не влекут за собой значительного уменьшения роли горнодобывающей промышленности и всестороннего развития отраслей обрабатывающей промышленности.

Основными проблемами в обрабатывающей промышленности выступают недостаточное развитие «экономика простых вещей», импорт преимущественно готовой продукции, низкая инвестиционная привлекательность обрабатывающих отраслей, недостаток системного финансирования модернизации основных средств и пополнение оборотного капитала для предприятий и производств [27]. При этом по итогам реализации Комплексного плана социально-экономического развития Мангистауской области на 2021 - 2025 годы планируется увеличить объем производства в обрабатывающей промышленности в 1,4 раза [27], что является нелегкой задачей.

В этой связи, по нашему мнению, перспективными направлениями территориально-отраслевой трансформации промышленности Мангистауской области должно стать:

- На основе эффективного использования имеющихся богатых природно-сырьевых ресурсов области необходимо территориальное развитие отраслей обрабатывающей промышленности и теплоэлектроэнергетики для внутренней переработки продукции горнодобывающей промышленности и снижение доли экспорта сырья. Это позволит создавать новые производства и рабочие места, производить продукцию с высокой добавленной стоимостью и диверсифицировать номенклатуру выпускаемых товаров, что способствует дальше уменьшать удельный вес горнодобывающей промышленности в структуре промышленного производства. Особенно среди отраслей обрабатывающей промышленности целесообразно развитие нефтегазоперерабатывающей и химической промышленности в административных районах, которые лидируют по добыче углеводородного сырья. Приоритетным должно стать расширение номенклатуры производимой продукции нефтегазоперерабатывающей и химической промышленности моногорода Жанаозен и города Актау.

- Для развития промышленности 3 административных районов, имеющие средние и минимальные значения индекса индустриального развития необходимо привлечение инвестиций в геологоразведочные работы и развития малого и среднего предпринимательства в обрабатывающей промышленности. Геологоразведочные работы могут расширить природно-сырьевую базу территорий, развивать горнодобывающую и обрабатывающую промышленности. Развитие малого и среднего предпринимательства через кредитование, субсидирование, льготы и т.д. целесообразно в пищевой и легкой промышленности, что будет способствовать развитию животноводческого и

рыбного хозяйства, росту объемов производства обрабатывающей промышленности, диверсификации промышленного производства и др.

- Необходимо ускорить процесс модернизации производственной инфраструктуры промышленных комплексов и способствовать повышению инновационной активности промышленных предприятий области. Города Актау и моногород Жанаозен должны развиваться в качестве центров индустриально-инновационного развития через создание востребованной инновационной инфраструктуры и развитых инновационных промышленных предприятий;

- Для создания эффективных интегрированных промышленных ареалов с тесными вертикально-горизонтальными связями и энергопроизводственными циклами необходимо формировать и развивать территориальный промышленные кластеры, которые способствуют созданию обрабатывающих производств и повышению конкурентоспособности промышленности.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Родионова И.А. Современные тенденции развития промышленности мира: учебно-методическое пособие. – М.: РУДН, 2012. – 114 с.

[2] Labory P.B. et S. Structural Transformations in Industry and Filières // *Revue d'économie industrielle*. – 2013. – №4 (144). – P. 177-199. DOI: <https://doi.org/10.4000/rei.5718>

[3] Chasovsky V.I., Katrovsky A.P. The Territorial and Sectoral Trends in the Industry of the Eurasian Economic Union // *International Journal of Economics and Financial*. – 2015. – №5. – P. 13-18.

[4] Денисова О.Ю. Трансформации территориальной и отраслевой структуры производительных сил Уральского экономического района в постсоветский период: осмысление причин и последствий // *Региональная экономика: теория и практика*. – 2015. – №7 (382). – С. 39-48.

[5] Часовский В.И. Теоретические аспекты и основные направления изменений в промышленном пространстве стран Евразийского экономического союза: монография. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета технологий управления и экономики, 2017. – 418 с.

[6] Зубрицкая И.А. Индустрия 4.0: цифровая трансформация обрабатывающей промышленности Республики Беларусь // *Цифровая трансформация*. – 2019. – № 3 (8). – С. 23–38.

[7] Имашев Э.Ж. Трансформация территориально-отраслевой структуры промышленности Западного Казахстана // *Материалы международной научной конференции «Общественная география в меняющемся мире: фундаментальные и прикладные исследования» в рамках X научной Ассамблеи Ассоциации российских географов-обществоведов*. – Казань: Издательство Казанского (Приволжского) федерального университета, 2019. – С. 230-233.

[8] Zaprudski I. Transformation of the territorial and sectoral structure of industry of the Republic of Belarus // *Ukrainian Geographical Journal*. – 2020 – №4. – P. 29-37. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2020.04.029>

[9] Вертакова Ю.В., Положенцева Ю.С., Масленникова В.В. Трансформация промышленности в условиях цифровизации экономики: тренды и особенности реализации // Экономика и управление. – 2021. – Т. 27. – № 7. – С. 491–503. DOI: <http://doi.org/10.35854/1998-1627-2021-7-491-503>

[10] Berikbolova U.D. Transformation of the sectoral structure of the economy of the regions of Kazakhstan // Экономика и предпринимательство. – 2023. – №12 (161). – С. 652-659.

[11] О Стратегии индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003-2015 годы / Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 17 мая 2003 года № 1096. – http://adilet.zan.kz/rus/docs/U030001096_ Дата обращения: 15.11.2023 г.

[12] Об утверждении Концепции индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015 - 2019 годы / Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2013 года № 1497. – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300001497> Дата обращения: 18.11.2023 г.

[13] Об утверждении Концепции формирования перспективных национальных кластеров Республики Казахстан до 2020 года / Утвержден постановлением Правительства Республики Казахстан от 11 октября 2013 года № 1092. – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300001092> Дата обращения: 18.11.2023 г.

[14] Об утверждении Концепции развития обрабатывающей промышленности Республики Казахстан на 2023-2029 годы / Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 20 декабря 2018 года № 846. – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000846> Дата обращения: 18.11.2023 г.

[15] О Государственной программе по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы / Указ Президента Республики Казахстан от 19 марта 2010 года № 958. – http://adilet.zan.kz/rus/docs/U100000958_ Дата обращения: 18.11.2023 г.

[16] Об утверждении Государственной программы индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 годы / Указ Президента Республики Казахстан от 1 августа 2014 года № 874. – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000874> Дата обращения: 18.11.2023 г.

[17] Об утверждении Программы по развитию химической промышленности Республики Казахстан на 2010-2014 годы / Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 сентября 2010 года № 1001. – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1000001001> Дата обращения: 18.11.2023 г.

[18] Об утверждении Программы по развитию машиностроения в Республике Казахстан на 2010-2014 годы / Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 сентября 2010 года № 1002. – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1000001002> Дата обращения: 18.11.2023 г.

[19] Об утверждении Программы по развитию легкой промышленности в Республике Казахстан на 2010 - 2014 годы / Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 сентября 2010 года № 1003. – <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1000001003> Дата обращения: 18.11.2023 г.

[20] Официальный сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. – <https://stat.gov.kz/ru/> Дата обращения: 20.01.2024 г.

[21] Имашев Э.Ж., Ерманова Н.И., Жәнібек Р.Б. Маңғыстау және Атырау облыстарының индустриялық кеңестіктік даму деңгейі // БҚМУ Хабаршысы. – 2018. – №4 (72). – Б. 392-403.

[22] Регионы Казахстана в 2022 году: статистический ежегодник (на казахском и русском языке). – Астана: Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, 2023. – 476 с.

[23] Регионы Казахстана в 2017 году: статистический ежегодник (на казахском и русском языке). – Астана: Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан, 2018. – 421 с.

[24] Мангистауская область в 2021 году: статистический ежегодник (на казахском и русском языках) / Гл. ред. Р.Ф. Утюшева. – Актау: Департамент Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан по Мангистауской области, 2022. – 270 с.

[25] Маңғыстау облысының өнеркәсібі: статистикалық жинақ (қазақ және орыс тілдерінде) / Бас ред. Р.Ф. Утюшева. – Актау, 2018. – 69 б.

[26] Статистические данные Департамента Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан по Мангистауской области об объемах произведенной продукции в действующих ценах предприятий (без НДС и акцизов) за 2017-2021 годы.

[27] Об утверждении Комплексного плана социально-экономического развития Мангистауской области на 2021 - 2025 годы и признании утратившими силу некоторых решений Правительства Республики Казахстан / Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 4 ноября 2021 года № 784. – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000784> Дата обращения: 25.11.2023 г.

REFERENCES

[1] Rodionova, I.A. (2012). *Sovremennye tendencii razvitiya promyshlennosti mira: uchebno-metodicheskoe posobie* [Modern trends in the development of industry in the world: educational and methodological manual]. M.: RUDN, 114 [in Russian].

[2] Labory, P.B. et S. (2013). Structural Transformations in Industry and Filières // *Revue d'économie industrielle*, 4 (144), 177-199. DOI: <https://doi.org/10.4000/rei.5718> [in English].

[3] Chasovsky, V.I., Katrovsky, A.P. (2015). The Territorial and Sectoral Trends in the Industry of the Eurasian Economic Union // *International Journal of Economics and Financial*, 5, 13-18 [in English].

[4] Denisova, O.Yu. (2015). Transformacii territorial'noj i otraslevoj struktury proizvoditel'nyh sil Ural'skogo ekonomicheskogo rajona v postsovetskij period: osmyslenie prichin i posledstvij [Transformations of territorial and sectoral structures of productive forces of the Ural economic region during the post-Soviet period: understanding of causes and consequences]. *Regional'naya ekonomika: teoriya i praktika - Regional Economics: Theory and Practice*, 7 (382), 39-48 [in Russian].

[5] Chasovsky, V.I. (2017). Teoreticheskie aspekty i osnovnye napravleniya izmenenij v promyshlennom prostranstve stran Evrazijskogo ekonomicheskogo soyuza: monografiya [Theoretical aspects and main directions of changes in the industrial space of the countries of the Eurasian Economic Union: monograph]. St. Petersburg: Publishing house of the St. Petersburg University of Management Technologies and Economics, 418 [in Russian].

[6] Zubritskaya, I.A. (2019). Industriya 4.0: cifrovaya transformaciya obrabatyvayushchej promyshlennosti Respubliki Belarus' [Digital Transformation of the Manufacturing Industry of the Republic of Belarus]. *Cifrovaya transformaciya - Digital transformation*, 3 (8), 23–38 [in Russian].

[7] Imashev, E.Zh. (2019). Transformaciya territorial'no-otraslevoj struktury promyshlennosti Zapadnogo Kazakhstana [Transformation of the territorial-sectoral structure of industry in Western Kazakhstan]. *Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Obshchestvennaya geografiya v menyayushchemsya mire: fundamental'nye i prikladnye issledovaniya» v ramkah X nauchnoj Assamblei Associacii rossijskih geografov-obshchestvovedov. – Kazan': Izdatel'stvo Kazanskogo (Privolzhskogo) federal'nogo universiteta - Materials of the international scientific conference “Public Geography in a Changing World: Fundamental and Applied Research” within the framework of the X Scientific Assembly of the Association of Russian Social Geographers. – Kazan: Publishing House of the Kazan (Volga Region) Federal University, 230-233 [in Russian].*

[8] Zaprudski, I. (2020). Transformation of the territorial and sectoral structure of industry of the Republic of Belarus // *Ukrainian Geographical Journal*, 4, 29-37. DOI:<https://doi.org/10.15407/ugz2020.04.029> [in English].

[9] Vertakova, Yu.V., Polozhentseva, Yu.S., Maslennikova, V.V. (2021). Transformaciya promyshlennosti v usloviyah cifrovizacii ekonomiki: trendy i osobennosti realizacii [Industrial Transformation in the Context of the Digitalization of the Economy: Implementation Features and Trends]. *Ekonomika i upravlenie - Economics and Management*, 27, 7, 491–503. DOI: <http://doi.org/10.35854/1998-1627-2021-7-491-503> [in Russian].

[10] Berikbolova, U.D. (2023). Transformation of the sectoral structure of the economy of the regions of Kazakhstan. *Ekonomika i predprinimatel'stvo - Economics and entrepreneurship*, 12 (161), 652-659 [in English].

[11] O Strategii industrial'no-innovacionnogo razvitiya Respubliki Kazahstan na 2003-2015 gody. [On the Strategy for Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2003-2015]. *Utverzhdena Ukazom Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 17 maya 2003 goda № 1096 - Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated May 17, 2003 No. 1096.* <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U030001096> Access date: 11/15/2023 [in Russian].

[12] Ob utverzhdenii Konceptcii industrial'no-innovacionnogo razvitiya Respubliki Kazahstan na 2015 - 2019 gody [On approval of the Concept of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2015 - 2019]. *Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 31 dekabrya 2013 goda № 1497 - Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 31, 2013*

No. 1497. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300001497> Access date: 11/18/2023 [in Russian].

[13] Ob utverzhdenii Konceptii formirovaniya perspektivnyh nacional'nyh klasterov Respubliki Kazahstan do 2020 goda [On approval of the Concept for the formation of promising national clusters of the Republic of Kazakhstan until 2020] *Utverzhden postanovleniem Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 11 oktyabrya 2013 goda № 1092 - Approved by Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 11, 2013 No. 1092.* <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300001092> Access date: 11/18/2023 [in Russian].

[14] Ob utverzhdenii Konceptii razvitiya obrabatyvayushchej promyshlennosti Respubliki Kazahstan na 2023-2029 gody [On approval of the Concept for the development of the manufacturing industry of the Republic of Kazakhstan for 2023-2029]. *Utverzhdena postanovleniem Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 20 dekabrya 2018 goda № 846 - Approved by Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 20, 2018 No. 846* <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000846> Access date: 11/18/2023[in Russian].

[15] O Gosudarstvennoj programme po forsirovannomu industrial'no-innovacionnomu razvitiyu Respubliki Kazahstan na 2010-2014 gody [On the State program for accelerated industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2010-2014]. *Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 19 marta 2010 goda № 958 - Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated March 19, 2010 No. 958.* <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U100000958> Access date: 11/18/2023[in Russian].

[16] Ob utverzhdenii Gosudarstvennoj programmy industrial'no-innovacionnogo razvitiya Respubliki Kazahstan na 2015-2019 gody [On approval of the State Program for Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2015-2019]. *Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 1 avgusta 2014 goda № 874 - Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated August 1, 2014 No. 874* <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000874> Access date: 11/18/2023[in Russian].

[17] Ob utverzhdenii Programmy po razvitiyu himicheskoy promyshlennosti Respubliki Kazahstan na 2010-2014 gody [On approval of the Program for the development of the chemical industry of the Republic of Kazakhstan for 2010-2014]. *Utverzhdena postanovleniem Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 30 sentyabrya 2010 goda № 1001 - Approved by Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated September 30, 2010 No. 1001.* <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1000001001> Access date: 11/18/2023[in Russian].

[18] Ob utverzhdenii Programmy po razvitiyu mashinostroeniya v Respublike Kazahstan na 2010-2014 gody [On approval of the Program for the development of mechanical engineering in the Republic of Kazakhstan for 2010-2014]. *Utverzhdena postanovleniem Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 30 sentyabrya 2010 goda № 1002 - Approved by resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated September 30, 2010 No. 1002.* <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1000001002> Access date: 11/18/2023 [in Russian].

[19] Ob utverzhdenii Programmy po razvitiyu legkoj promyshlennosti v Respublike Kazahstan na 2010 - 2014 gody [On approval of the Program for the

development of light industry in the Republic of Kazakhstan for 2010 – 2014]. *Utverzhdena postanovleniem Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 30 sentyabrya 2010 goda № 1003 - Approved by Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated September 30, 2010 No. 1003.* <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1000001003> Access date: 11/18/2023 [in Russian].

[20] Oficial'nyj sajt Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan [Official website of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]. <https://stat.gov.kz/ru/> Access date: 01/20/2024 [in Russian].

[21] Imashev, E.J., Ermanova, N.I., Zhanibek, R.B. (2018). Mañğystau jäne Atyrau oblystarynyñ industrialyq keñestiktik damu deñgeii [Level of spatial industrial development of the Mangistau and Atyrau oblasts]. *BQMU Habarşysy - Bulletin of WKSU. 4(72).392-403* [in Kazakh].

[22] Regiony Kazahstana v 2022 godu: statisticheskij ezhegodnik (na kazahskom i russkom yazyke [Regions of Kazakhstan in 2022: statistical yearbook (in Kazakh and Russian)]. Astana: Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, 2023. 476 [in Russian].

[23] Regiony Kazahstana v 2017 godu: statisticheskij ezhegodnik (na kazahskom i russkom yazyke) [Regions of Kazakhstan in 2017: statistical yearbook (in Kazakh and Russian)]. Astana: Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, 2018, 421 [in Russian].

[24] Mangistauskaya oblast' v 2021 godu: statisticheskij ezhegodnik (na kazahskom i russkom yazykah) [Mangistau region in 2021: statistical yearbook (in Kazakh and Russian languages)] *Gl. red. R.F. Utyusheva. – Aktau: Departament Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan po Mangistauskoj oblasti, 2022, 270* [in Russian].

[25] Mañğystau oblystynyñ önerkäsibi: statistikalyq jinaq (qazaq jäne orys tilderinde) / [Industry of Mangystau region: statistical collection (in Kazakh and Russian languages)]. General editor. R.F. Utyusheva. Aktau, 2018. 69 [in Kazakh].

[26] Statisticheskie dannye Departamenta Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan po Mangistauskoj oblasti ob ob'emah proizvedennoj produkcii v dejstvuyushchih cenah predpriyatij (bez NDS i akcizov) za 2017-2021 gody [Statistical data from the Department of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan for the Mangistau region on the volume of products produced in current enterprise prices (excluding VAT and excise taxes) for 2017-2021] [in Kazakh].

[27] Ob utverzhdenii Kompleksnogo plana social'no-ekonomicheskogo razvitiya Mangistauskoj oblasti na 2021 - 2025 gody i priznanii utrativshimi silu nekotoryh reshenij Pravitel'stva Respubliki Kazahstan [On approval of the Comprehensive Plan for Socio-Economic Development of the Mangistau Region for 2021 - 2025 and invalidation of some decisions of the Government of the Republic of Kazakhstan] *Utverzhdena postanovleniem Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 4 noyabrya 2021 goda № 784 - Approved by Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 4, 2021 No. 784.* <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000784> Access date: 11/25/2023 [in Russian].

Подгорный В.П., Имашев Э.Ж., Достангалиева Ж.Б.
**МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫ ӨНЕРКӘСІБІНІҢ АУМАҚТЫҚ-САЛАЛЫҚ
ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ТҮРЛЕНДІРІЛУІ**

Аңдатпа. Ғылыми мақалада Маңғыстау облысы өнеркәсібінің аумақтық-салалық құрылымын түрлендіру трендтерін зерттеу нәтижелері келтірілген. 8 көрсеткішті пайдалану негізінде Маңғыстау облысының әкімшілік аудандары өнеркәсіптерінің салалық құрылымы мен даму деңгейінде өзгерістер анықталды. Маңғыстау облысы өнеркәсібінің аумақтық-салалық құрылымының өзгеруіне бес жылдық кезең ішінде өнеркәсіп өнімі өндірісінің әр түрлі өсу/кему қарқыны ықпал еткені анықталды. Өнеркәсіп өнімін өндірудің аумақтық құрылымында Қарақия ауданының үлес салмағы едәуір өсті, өнеркәсіптік өндіріс көлемінің өсуінің ең үлкен мәндері байқалатын әкімшілік аудандарда, яғни Бейнеу және Мұнайлы аудандарының үлесі өскені байқалады. Түпқараған және Маңғыстау аудандары, Ақтау және Жаңаөзен қалалық әкімшіліктерінің аумақтары өнеркәсібінің үлес салмағы қысқарды. Маңғыстау облысында өнеркәсіптің 13 саласы дамыған. Өнеркәсіптегі салалық өзгерістер облыстың барлық әкімшілік аудандарына тән. Мысалы, Жаңаөзен моноқаласының өнеркәсібінде мұнай өндіру өнеркәсібінің үлесі едәуір өскені, мұнай-газ өңдеу және химия өнеркәсібінің, құрылыс материалдары өндірісінің, гидроминералдық өнеркәсіптің, қара металлургия мен металл өңдеудің, машина жасаудың, ағаш өңдеу және жиһаз өнеркәсібінің үлесі ұлғайғаны, газ өндіру өнеркәсібінің, құрылыс шикізатын өндірудің, тамақ өнеркәсібінің, жеңіл өнеркәсіптің, жылуэлектрэнергетикасының үлесі қысқаруы анықталды. Аумақтың индустриялық дамуының есептелген индексі өнеркәсіптің даму деңгейі облыстың 4 әкімшілік ауданында өскенін және 3-де төмендегенін көрсетті. Анықталған трендтер негізінде өңдеу салаларын дамытуға баса назар аударып отырып, Маңғыстау облысының өнеркәсібін аумақтық-салалық дамытудың басым бағыттары ұсынылды.

Кілт сөздер: өнеркәсіп; аумақтық-салалық құрылым; Маңғыстау облысы; әкімшілік аудандар; түрлендіру; өнеркәсіптік өндіріс; салалық қозғалымдар; индустриялық даму.

Podgorny Valentin, Imashev Eduard, Dostangalieva Zhazira
**TRANSFORMATION OF THE TERRITORIAL-SECTORAL STRUCTURE OF
INDUSTRY IN THE MANGISTAU REGION**

Annotation. The scientific article presents the results of research into trends in the transformation of the territorial-sectoral structure of industry in the Mangystau region. Based on the use of 8 indicators, changes in the sectoral structure and level of industrial development of the administrative districts of the Mangystau region were identified. It was determined that different rates of increase/decrease in industrial production over a five-year period contributed to the transformation of the territorial-sectoral structure of industry in the Mangystau region. In the territorial structure of industrial production, the share of the Karakiya district has increased significantly, and the share of the Beyneu and Munaily districts has also increased, i.e. in those administrative regions where the greatest increases in industrial production volumes are

observed. The share of industry in the Tupkaragan and Mangistau districts and the territories of the Aktau and Zhanaozen city administrations has decreased. In the Mangystau region, 13 industrial sectors have developed. Sectoral shifts in industry are typical for all administrative districts of the region. For example, it was revealed that in the industry of the single-industry town of Zhanaozen, the share of the oil industry has increased significantly, the share of the oil and gas refining and chemical industries, the production of building materials, the hydromineral industry, ferrous metallurgy and metalworking, mechanical engineering, the woodworking and furniture industries has increased, while the share of the gas industry, mining construction raw materials, food industry, light industry, thermal power engineering. The calculated index of industrial development of the territory showed an increase in the level of industrial development in 4 and a decrease in 3 administrative districts of the region. Based on the identified trends, priority directions for the territorial and sectoral development of industry in the Mangistau region are proposed, with an emphasis on the development of manufacturing industries.

Keywords: industry; territorial-sectoral structure; Mangistau region; administrative districts; transformation; industrial production; sectoral shifts; industrial development.

УДК 599.742.7 (574.1)

МРНТИ 39.19.25

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).26

¹Ахмеденов К.М. *, ²Майканов Н. С., ³Давыгора А.В., ⁴Габбасов А.А.

¹ Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан

^{2,4} Уральская противочумная станция, Уральск, Казахстан

³ Оренбургский государственный педагогический университет, Оренбург,
Россия

*Автор-корреспондент: kazhurat78@mail.ru

E-mail: kazhurat78@mail.ru, c71305@mail.ru

НОВЫЕ НАХОДКИ СТЕПНОЙ КОШКИ (*FELIS SILVESTRIS LYBICA* FORSTER, 1780) В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. Статья содержит сведения по биологии и распространению степной кошки - представителя семейства кошачьих *Felidae* в Западно-Казахстанской области Казахстана. Приводятся все известные встречи степной кошки (*Felis silvestris lybica* Forster, 1780) на этой территории, собранные в период 2019–2024 гг., а также по опубликованным и архивным материалам. Дикая степная кошка – малочисленный вид, встречающийся на юге в правобережной части области. Единственная находка в левобережной части сделана в Каратобинском районе на песках Карагандыкум. Большая часть наблюдений этого хищника отмечена на территории Нарын-песков Волго-Уральского междуречья.

По проведенному анализу видно, что ареал степной кошки меняется, а также вид испытывает антропогенное влияние. Полномасштабных исследований по распространению и численности степной кошки в настоящее время практически не проводится. Имеющиеся на настоящий момент данные являются отрывочными, необходимым и актуальным является в дальнейшем проведение исследований по изучению биологии и экологии степной кошки в Казахстане.

Ключевые слова: биогеография; степная кошка; редкий вид; климат; потепление; охрана редких видов, Западно-Казахстанская область.

Введение

В фауне Казахстана представлены 7 видов рода кошек (*Felis*), все они малочисленны, или находятся на грани исчезновения или занесены в «Красную книгу» Казахстана. Не является исключением и степная кошка (степной кот), или ее еще называют пятнистая кошка (*Felis silvestris lybica* Forster, 1780). Он заселяет полупустынные и пустынные районы, но везде встречается редко. До середины 20-го века в Казахстане – этот вид был довольно обычным, и ее добыча

составляла 6-7 тысяч диких кошек [1]. Есть сведения, что в небольшом количестве шкурки этих зверьков заготавливались в Жангалинском и Тайпакском районах Западно-Казахстанской области [2]. Однако затем численность хищников резко пошла на убыль и в некоторых местах они исчезли. Уже в 1982 году Е. В. Гвоздев с соавторами ставит под сомнение нахождение степной кошки западнее р. Урал (Жайык) [1]. Однако в Волго-Уральском междуречье она все же сохранилась и даже дала некоторый всплеск численности, который пришелся на конец 80-х – начало 90-х годов прошлого столетия [3]. Сейчас доподлинно известно нахождение этого зверя в Нарын-песках Волго-Уральского междуречья, где животные неоднократно были встречены в природе. Также отмечались встречи этого вида в левобережной части реки Урал (Жайык) на песчаных массивах Карагандыкум и Аккум.

Материалы и методы исследования

В настоящее время степную кошку относят к подвиду афро-азиатской дикой кошки *Felis lybica*, Forster, 1780. Афро-азиатская дикая кошка, один из наиболее распространенных видов кошачьих, широко распространен в Африке и Азии со стабильной или, возможно, сокращающейся популяцией и поэтому внесен в список вызывающих наименьшие опасения (рис.1). Имеющейся информации о тенденциях численности и ареала афро-азиатских диких кошек недостаточно, чтобы заслужить статус находящегося под угрозой исчезновения.

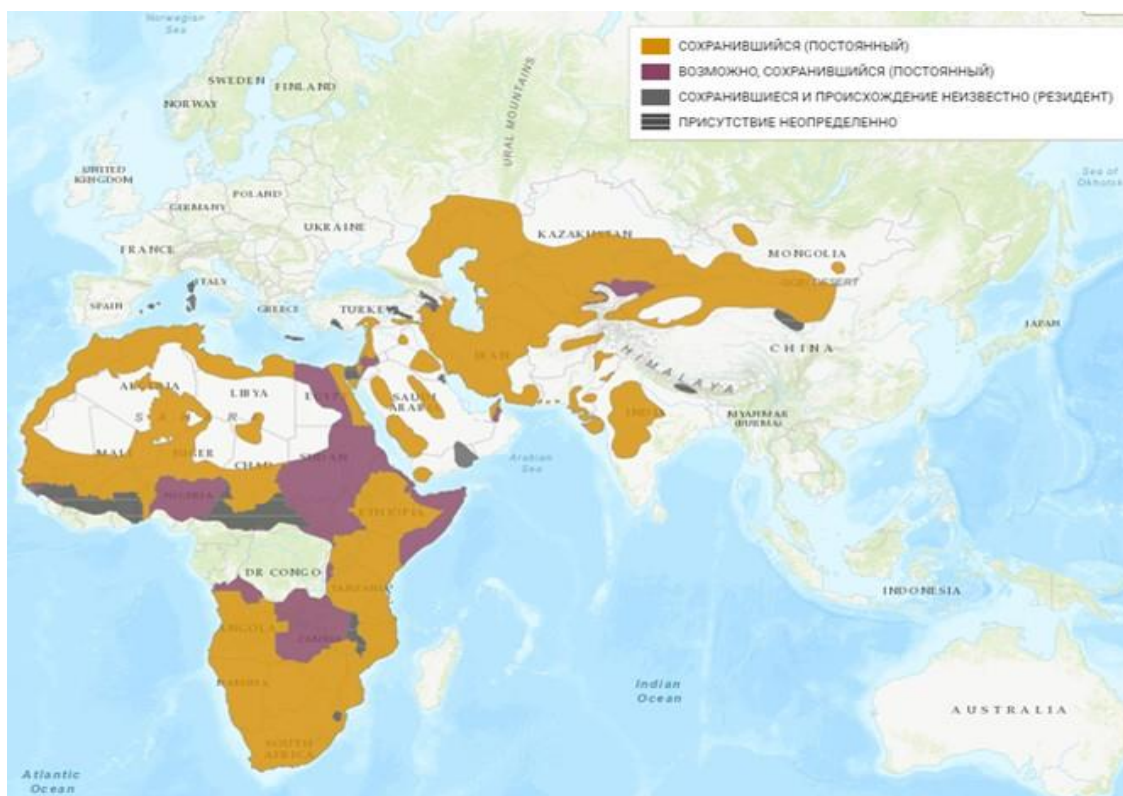

Рисунок 1 – Ареал афро-азиатской дикой кошки *Felis lybica* (из: [4])

Felis lybica имеет очень широкое распространение встречается на большей части Африки, в Юго-Западной и Центральной Азии, в Индии, Китае и Монголии [5]. В соседней России сообщается о расширении ареала афро-азиатской дикой кошки на север. Вид отмечен в Поволжье, Южном Урале и на равнинах Предкавказья, где он не встречался до 1990-х годов [6-10]. Необходимы дальнейшие исследования его статуса, тенденций численности, распространения и угроз. Хотя во многих районах популяция считается стабильной или, возможно, сокращающейся, в некоторых регионах [11,12]. существует ряд угроз выживанию вида, вызванных изменениями в землепользовании, охотой и браконьерством, торговлей мехом, дорожно-транспортными происшествиями, отловом в ловушки, нападением домашних собак и гибридизацией с домашними кошками.

Отдельные стороны жизни степной кошки и динамика колебания численности до конца не выяснены и представляют интерес для зоологов. Нами были изучены литературные источники в период с XIX в. по настоящее время, проведен обширный поиск публикаций по заданной теме исследования. Данные, использованные в этой статье были собраны из опубликованных и неопубликованных материалов и данных социальных сетей. Источниками наших материалов были сборники зоологических статей, книги, материалы конференций, методические пособия и т.д. Для определения текущего состояния популяций степной кошки использовались данные исследований отечественных ученых, ссылки на опубликованные работы которых приведены в соответствующих разделах. Также проанализированы последние зарубежные публикации по теме [4,5, 11-25, 30]. Мы поставили своей целью дополнить имеющиеся сведения о распространении степной кошки новыми оригинальными данными за последние 6 лет. Специальных учетов численности степной кошки не проводилось. Зафиксированные нами встречи позволяют судить только о распространении этого вида.

Результаты и обсуждение

Степная кошка является одной из двух видов семейства кошачьи - *Felidae* Fischer-Waldheim, 1817, другой вид – рысь обыкновенная - *Lynx lynx* (Linnaeus, 1758) и одним из 13 видов хищных млекопитающих, обитающих в Западно-Казахстанской области [26,27].

Видовая и подвидовая систематика степной кошки разработана недостаточно. Поэтому до сих пор можно встретить различные мнения на этот счет. Так, А. В. Афанасьев с соавторами [2] обозначает этого зверя как вид - *Felis ocreata* Gmelin, 1794. В тоже время Е. В. Гвоздев и Е. И. Страутман относят степную кошку к виду *F. libyca* Forster, 1780 [1]. В. Г. Гептнер и др. (1972) [28] объединяет группу степных и лесных кошек в один вид – *F. silvestris* Schreber, 1777 (кошка дикая) и приводят для Казахстана одну подвидовую форму - *F. silvestris caudata* Gray, 1874. Однако более поздняя версия систематической принадлежности степной кошки звучит как *Felis silvestris lybica* Forster, 1780 [3]. Причем, по данным авторов, этот подвид дикой кошки обитает на западе Казахстана, а на востоке живет ее близкий сородич - *Felis silvestris omata*. Согласно одной из последних сводок по фауне Казахстана [29] у нас обитают два

подвида пятнистой или степной кошки *Felis silvestris caudata* и *Felis silvestris matschiei*.

На территории Западного Казахстана и юга России возможно нахождение гибридных особей между *Felis silvestris caucasica* и *Felis lybica ornata*, перекрытие их ареалов и расширение их ареалов на север.

В прошлом дикие кошки считались одним видом, *Felis silvestris*, а Юго-Западная Азия рассматривалась как место, где встречаются разные филогенетические клады. Driscoll и др. (2007) [17] предположили, что большинство особей из Юго-Западной Азии следует отнести к *F. s. lybica*, несмотря на слишком малое количество образцов из этого региона. В пересмотренной таксономии *Felidae* [29], европейская и афро-азиатская дикая кошка считаются двумя разными видами: *Felis silvestris* и *Felis lybica* соответственно. По пересмотренной систематике *Felidae* [30] в Казахстане обитает *Felis lybica ornata* Gray, 1830. Несоответствия в названиях и ареалах распространения должны быть решены посредством дальнейших исследований. Мы взяли за основу наименование вида как *Felis silvestris lybica* Forster, 1780.

В основной части ареала, в зоне пустынь Средней Азии и Казахстана, главным пищевым объектом хищника являются грызуны — песчанки. Питание степного кота в условиях Западно-Казахстанской области не изучено; его потенциальными кормовыми объектами могут быть мышевидные грызуны, мелкие воробьиные птицы, молодняк зайцев-русаков и сусликов. При удобном случае они не отказываются от рептилий, земноводных и насекомых. Взрослые кошки могут поймать некрупного зайца. Хищники ведут одиночный скрытный образ жизни.

Степные коты обычно обитают в тростниковых зарослях по берегам водоемов, кустарников, небольших рожицах по балкам, широких лесополосах. Для Западно-Казахстанской области часты их встречи в густых кустарниках в понижениях рельефа среди обширных песчаных массивов Волго-Уральских песков (Нарын-песков).

Опасность для них представляют волки, собаки и человек. По литературным материалам длина тела взрослых степных кошек составляет 45,0-75,0 см., длина хвоста – 20,0-38,0 см., вес – от 3,5 до 6,5 кг [1].

На западе Казахстана степная кошка является редко встречаемым видом. За 2019-2024 годы степная кошка отмечена 6 раз в Западно-Казахстанской области.

Зверек был добыт в феврале 2019 года в Бокейординском районе на территории Волго-Уральского песчаного массива [31]. Хищник был убит чабаном, когда тот забрался в сарай. Координаты места находки животного следующие - 48.687510° N, 47.853691° E. (рис.2 – точка 1; рис.3А).

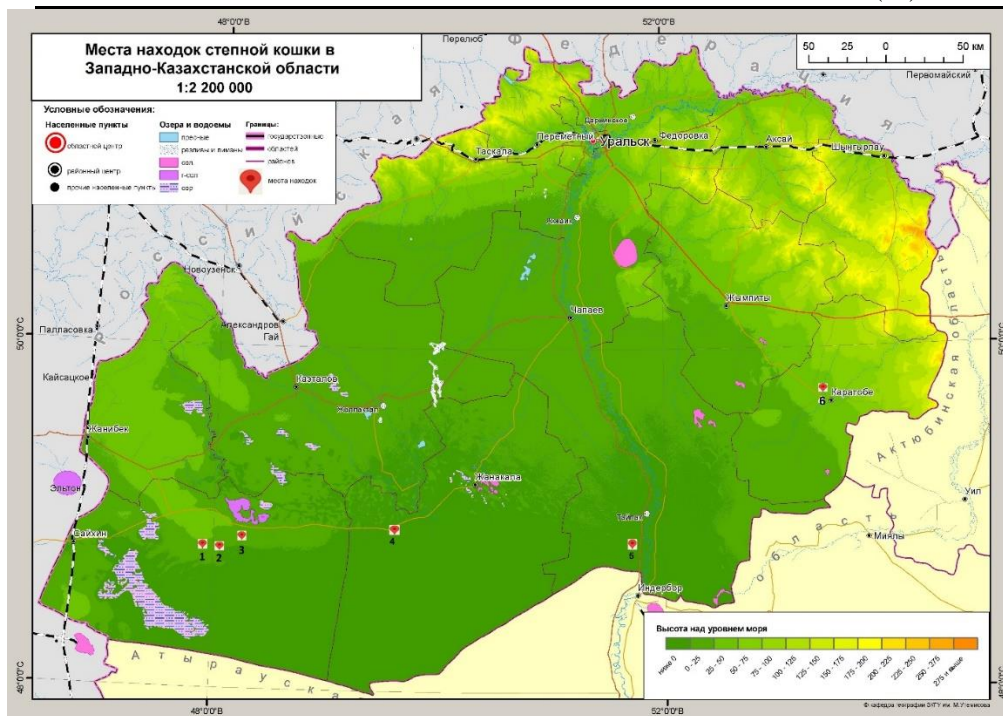

Рисунок 2 – Места находок степной кошки в Западно-Казахстанской области

26 января 2021 года в окрестностях зимовки Саркожа Тайпакского сельского округа Акжайыкского района был обнаружен труп степной кошки. Точка находится на правом берегу речки Багырлай, недалеко от Кырмызинской дамбы (координаты 48.56.072 N, 51.40.674 E), в 145 км от райцентра Чапаев и в 18 км от пос.Тайпак (рис.2 – точка 5). Предположительно ее поймали собаки, частично разорвали и обглодали, глаза выколоты воронами. Место находки соответствует типичным биотопам степной кошки – по берегу речки Багырлай имеются густые заросли тростника, камыша и рогоза, местами заросли тамарикса.

27 апреля 2023 в местности Тускудук в 3 км севернее от п.Коктерек Бокейординского района был убит при нападения пастушеских собак (рис.2 – точка 2; рис.3Б).

23 апреля 2023 года рядом с поселком Сейткали Бокейординского района во время охоты была пристрелена ружьем одна особь степной кошки (рис.2 – точка 3; рис.3В). 4 января 2023 года в 15 км западнее пос. Шоптиколь Каратобинского района зверь был загнан охотничьим гончими собаками (рис.2 –точка 6; рис.3Г).

1 февраля 2024 года в пос. Жанаказан Жангалинского района дикий кот был убит местным жителем, когда тот забрался в курятник и успел задушить троих кур. Координаты места находки животного следующие - 48°56,088 N, 49°36,093 E. (рис.2 –точка 4; рис.3Д).

А

Б

В

Г

Д

Рисунок 3 – Степная кошка из Западно-Казахстанской области в 2019-2024 гг.

Причины миграционной активности дикой кошки не выяснены. Одной из возможных причин перемещения степной кошки связана с потеплением климата, позволяющей ей расширить свой ареал в северном направлении. Ранее северная граница указывалась в пределах устья реки Эмбы (Жем) [28].

По другой версии, миграционная активность обусловлена бескормицей в Волго-Уральских песках (Нарын-песках) по причине снижения численности мышевидных грызунов.

По данным Г.А.Новикова [32] «... основная часть ареала расположена к востоку от Каспийского моря. Отмечена на левом берегу Волги в пределах Астраханской области, в низовьях р. Урала, распространена по восточному побережью Каспийского моря и далее на восток — в южной части Казахстана и в Средней Азии». Н.А. Бобринский [33] характеризуя степную или длиннохвостую кошку указывает, что «...она водится в Мугаджарах и на Усть-Урте, весьма обыкновенна по Сыр-Дарье и в Семиречьи, в частности по нижнему течению рек Или и Чу, нередко по Чирчику и крайне обычна по Аму-Дарье. ... Особняком стоит указание Хлебникова о трех экземплярах, добытых, по словам казаков, зимой 1923/24 г. близ Дшамбая (на левом берегу Волги в Астраханских степях). Определение этих шкур было проверено проф. Огневым». С.И. Огнев [34], описывая географическое распространение степного или пятнистого кота *Felis ornate caudate* Gray 1874 отмечает «...До последнего времени остался совершенно невыясненным вопрос, как далеко на запад простирается указанная граница. Выдающийся интерес представляет приобретение у киргизов трех шкур кошек, добытых по словам киргизов зимой 1923/24 г. близ Джамбая (на левом берегу). Шкурки этих кошек были любезно присланы мне для просмотра В.А.Хлебниковым...».

В Западно-Казахстанской области в Волго-Уральском междуречье вероятно находится северная окраина ареала вида. А.А. Слудский (1973) [35] указывает, что: «... небольшое число шкур пятнистого кота раньше заготавливали, по-видимому, на севере Волжско-Уральских песков в Джангалинском и Тайпакском районах... Достоверно, что он добывался лишь в Гурьевском, Жилокосинском, Мангистауском и Шевченковском районах Гурьевской области. На побережье Каспия у Прорвы один охотник в 30-х годах за сезон добывал двух-трех кошек. На п-ове Мангышлак и на Устюрте в это же время заготавливали 117—211 шкур...». Б. С. Виноградов (1952) [36] приводит данные о заготовках её шкурок на Нижнем Урале в Гурьевской области. По непроверенным данным, на севере Волго-Уральских песков степная кошка встречалась в 20–30-х гг. XX в., но позже к западу от р. Урал долгое время её не видели [35]. С начала 50-х до 70-х гг. её добывали на оз. Шала-Купа близ Урды, в 55 км к юго-востоку от оз. Эльтон. Зимой в 1964–1975 гг. единично она встречалась между Новой Казанкой и Арал-Сором. Местные жители встречали степную кошку в конце 80-х гг. у пос. Урда. В 1981–1986 гг. её регулярно встречали на севере Волго-Уральских песков. Весной 1999 г. зоологи противочумной станции наблюдали степную кошку в пункте Кызыл-Капкан на востоке Джангалинского района [37,38].

О. А. Бухарева, А. В. Быков [39] проводя периодизацию климатических изменений и хозяйственного освоения территории Прикаспийской низменности указывают, что в середине XVIII в. – 1820-е гг. в период высокого увлажнения здесь вероятно обитал степной кот, а в 1960-е – конец 1980-х гг. в период нарастающего увлажнения и повышения зимних температур все чаще появляются сообщения о встречах степного кота.

Наиболее первые упоминания о распространении степной кошки в Западном Казахстане с некоторыми неточностями мы находим у Э. Д. Эверсмана (1850) [40]. Э. Д. Эверсман [40] называя степную кошку *Felis servalina* пишет «... По скалистым обрывам Усть-Урта, называемых чинкь, по словам Киргизовъ, эта порода встръчается не очень рьдко. Пища ея состоитъ преимущественно въ антилопахъ». Возможно из-за внешнего сходства степной кошки с сервалом Э.Д.Эверсман называет ее *Felis servalina*, он пишет «... Приложенный къ вышеупомянутому сочиненію Jardinea рисунокъ и описаніе довольно сходны съ моимъ экземпляромъ...» (рис.4) [41]. Сервал, *Leptailurus serval* (Schreber, 1776) представитель монотипичного африканского рода семейства кошачьих в Евразии не обитает. Э. Д. Эверсман называет степной кошкой манула, а про дикую кошку пишет следующее «...*Felis catus* Lin., такъ называемая дикая кошка, которую принимали прежде за родоначальницу домашней кошки, не находится въ льсахъ Уральскихъ и слъдовательно совершенно чужда нашимъ странамъ».

Рисунок 5 - Иллюстрация – *Felis Ornata* (Servalina Cat) (из: [41])

По данным И.Ф.Брандта (1852) [42] степная кошка *Felis servalina* встречается на Мугоджарских горах и плоскогорье Устюрт. Он пишет «...этот вид, сначала доказанный мной в качестве обитателя России и более подробно описанный, по Леманну, встречается на Устюрте и в Мугоджарских горах».

Дальнейшее упоминание про степную кошку мы находим у Г. С. Карелин (1883) [43], он ее указал для саксауловых зарослей Устюрта, ошибочно назвав ее *Felis chaus*. Г.С.Карелин пишет «...13. *Felis chaus*. Степная кошка. По киргизски Кырь-Мысыкъ; не редька по саксауловымъ перельскамъ...». В другой части своей книги Г.С.Карелин отдельно указывает диких кошек и пишет следующее «... Хаусы (*Felis Chaus*), въ лѣсистыхъ горахъ. Дикія кошки, тамъ же...». В ЗИН РАН хранятся две шкуры пятнистого кота сбора Г. С. Карелина с этикетками «1865 г., Усть-Урт». В коллекции Зоологического музея РАН имеется экземпляры с Усть-Урта, пожертвованный в 1879 году М.Н.Богдановым. По данным А.А. Слудского в 1964—1965 гг., пятнистый кот был обычен на чинках Устюрта, реке по всему плато, Мангышлаку и Бузачи. По данным 70-х годов XX века [28] «...на западе Казахстана степной кот исключительно редок. Местами он обыкновенен на Мангышлаке и Устюрте».

Данные последних лет показывают ее наличие на Устюрте - на фотоловушки Казахстанской ассоциации сохранения биоразнообразия, установленные на равнинной части Южного Устюрта с мая по сентябрь 2019 года, попадались степные коты [44].

В XXI веке на соседней территории Саратовской области [8] отмечают расселение на север степной кошки как представителя пустынного фаунистического комплекса, что объясняется потеплением климата, выраженного в виде потепления зим. Степная кошка распространились на север Прикаспийской низменности вплоть до Сыртовой равнины Заволжья. Ближайшее местонахождение степного кота в новейшем определителе А.А. Аристова и Г.Ф. Барышникова (2001) приводится для Камыш-Самарских озер [45]. В фундаментальном труде В.Г. Гептнера с соавторами (1967, 1972) граница ареала степной кошки проводится значительно южнее [28,46]. Самец степного кота был добыт в окрестностях с. Яблоня в ноябре 1996 г. в байрачном лесу на склоне балки во время охоты с гончими собаками на зайцев. Самцы степного кота были добыты в хозяйственных постройках в с. Приузенском Александровогайского района в феврале 2002 г., на чабанской точке близ пос. Северный Озинского района в январе 2003 г. [47]. В соседней Оренбургской области вид неоднократно регистрировался в конце 90-х XX века в Соль-Илецком, Оренбургском и Беляевском районах [9,10].

Степная кошка отмечена на песчаных массивах долины реки Калдыгайты в Каратобинском районе в левобережье реки Жайык. Это пески Аккумы в долине ручья Куагаш и пески Карагандыкумы западнее реки Калдыгайты. Река Калдыгайты начинается после слияния ручьев Куагаш и Баяна, берущих начало в степи на склонах меловых гор. Ранее этот вид в регионе не встречался [40,48]. А.В.Давыгора и др., В. Н. Руди [49,50] отмечает единичные находки диких кошек в песках Аккумы. По свидетельству пастухов зимовки Актогай, расположенной у юго-западной кромки песков Аккум, дикие коты изредка попадают в капканы, поставленные у привады на лис поздней осенью и зимой. Так, в сезон 1991-1992 гг., в пойме реки Калдыгайты, огибающей названные пески с запада- юго-запада, были пойманы две особи. Как ранее мы указывали 4 января 2023 года в 15 км западнее пос. Шоптиколь Каратобинского района на песках Карагандыкум

степная кошка была загнана охотничьим гончими собаками. Данные песчаные массивы с заросшей поймой р. Калдыгайты являются подходящим местообитанием для этого вида.

Возможно это периодические заходы, либо это расширение пределов распространения вида к северу.

Таким образом основными лимитирующими факторами для степной кошки являются суровые и многоснежные зимы. В Западно-Казахстанской области степного кота истребляют бродячие собаки, животные добываются случайно при охоте на зайцев с гончими, он попадает в петли и капканы в населенных пунктах.

Заключение

Полномасштабных исследований по распространению и численности степной кошки в настоящее время практически не проводится. Имеющиеся на настоящий момент информация, устаревшая и отрывочная, поэтому необходимым и актуальным является проведение современных исследований.

Необходимо провести исследование по изучению биологии и распространения степной кошки в регионе с использованием различных методов слежения, в том числе дистанционного зондирования, методов регистрации фотоловушками [44,51], радио прослеживания, а в перспективе возможна спутниковая телеметрия.

Помимо установки и проверки фотоловушек нужно проводить сбор опросных сведений у местного населения, чабанов, охотников, охотинспекторов, зоологов и других специалистов, посещающих территории вероятного обитания степной кошки, а также пешее обследование территории с посещением скотоводческих стоянок, где будут опрашиваться местные жители, распространение анкет среди охотинспекторов, студентов. В время сбора информации о встречах со степной кошкой у местных жителей, возможно обнаружение ее шкур у чабанов, позволяющие судить о наличии и распространении вида.

Одним из перспективных методов является организация зимних маршрутных учетов с целью оценки численности зверя, а также для выявления наиболее предпочитаемых биотопов. В качестве модельной площадки для исследования может быть выбрана характерная для обитания степной кошки территория, которая находится в Нарын-песках и территории Камыс-Самарских разливов. На выбранной территории может быть проведено тщательное пешее обследование с целью поиска следов жизнедеятельности степной кошки (экскрементов, логов и т.д.), для обнаружения зверей могут быть установлены фотоловушки.

В соседних регионах Российской Федерации степная кошка внесена в Красную книгу Астраханской области [52], Красную книгу Саратовской области [53], Красную книгу Оренбургской области [54], как регионально редкий вид с сокращающимся ареалом и со слабо изученной динамикой численности вид и в Красную книгу Международного союза охраны природы в качестве вызывающих наименьшие опасения (Least Concern) [4], а также в Приложение II Конвенции о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимися под

угрозой исчезновения (CITES). Этот вид, несомненно, нуждается в охране во всем своем ареале. В качестве охранных мер следует отнестись полный запрет на его добычу.

Исследования проведены в рамках реализации проекта BR21882122 «Устойчивое развитие природно-хозяйственных и социально-экономических систем Западно-Казахстанского региона в контексте зелёного роста: комплексный анализ, концепция, прогнозные оценки и сценарии» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Гвоздев Е. В., Страутман Е. И. Млекопитающие Казахстана. Алма-Ата: «Наука», 1981. — Т. 3, ч. 2. — С. 179-190.
- [2] Афанасьев А. В. Звери Казахстана. Алма-Ата: «Академия наук Казахской ССР», 1953. — С. 432-439.
- [3] Соколов В. Е. и др. Жизнь животных. Млекопитающие. М.: «Просвещение», 1989. — С. 316.
- [4] Ghoddousi A. *Felis lybica* [Электронный ресурс] / Ghoddousi, A., Belbachir, F., Durant, S.M., Herbst, M. & Rosen, T. 2022. *Felis lybica*. The IUCN Red List of Threatened Species 2022: e. T131299383A154907281. <https://dx.doi.org/10.2305/IUCN.UK.2022-1.RLTS.T131299383A154907281.en>. Accessed on 08 February 2024.
- [5] Yamaguchi, N., Kitchener, A., Driscoll, C. and Nussberger, B. 2015. *Felis silvestris*. The IUCN Red List of Threatened Species 2015: e. T60354712A50652361. DOI: 10.2305/IUCN.UK.2015-2.RLTS.T60354712A50652361.en.
- [6] Шевченко В.Л. Новые данные о распространении пятнистой или степной кошки (*Felis lybica caudata* Gray, 1874) в Северном Прикаспии // *Selevinia* 1996-1997. — 1997. — С.76-79.
- [7] Шляхтин Г.В., Завьялов Е.В., Беляченко А.В., Димитриев С.Г., Мосолова Е.В., Ю.В. и Кузнецов В.А. Влияние изменения климата на разнообразие птиц и млекопитающих в северном бассейне Нижней Волги // *Успехи современной биологии*. — 2011. — 131(5). — С.453-549.
- [8] Опарин М. Л., Опарина О. С., Матросов А. Н., Кузнецов А. А. Динамика фауны млекопитающих степей Волго-Уральского междуречья за последнее столетие // *Поволж. экол. журн.* — 2010. — № 1. — С. 71–85.
- [9] Давыгора А.В. Позвоночные животные как кандидаты во второе издание Красной книги Оренбургской области // *Вестник Оренбургского государственного педагогического университета*. — 2005. — 3(41). — С. 91-102.
- [10] Давыгора А.В. Степной кот *Felis lybica* Forster 1780 // *Красная книга Оренбургской губернии: редкие и исчезающие виды растений, животных и грибов*. 2020. — С. 219-220.
- [11] Mallon, D. and Budd, K. 2011. Regional Red List Status of Carnivores in the Arabian Peninsula. IUCN and Environment and Protected Areas Authority, Cambridge, UK; Gland, Switzerland; and Sharjah, UAE.

- [12] Herbst, M., Foxcroft, L.C., Le Roux, J., Bloomer, P., and Do Linh San, E. 2016. A conservation assessment of *Felis silvestris*. In: Child, M.F., Roxburgh, L., Do Linh San, E., Raimondo, D. and Davies-Mostert, H.T. (eds), *The Red List of Mammals of South Africa, Lesotho and Swaziland*, South African National Biodiversity Institute and Endangered Wildlife Trust.
- [13] Amin, R., Wachter, T., Bowkett, A.E., Ogwoka, B., Morris, M. and Agwanda, B.R. 2018. Africa's Forgotten Forests: The Conservation Value of Kenya's Northern Coastal Forests for Large Mammals. *Journal of East African Natural History* 107(2): 41-61.
- [14] Byrom, A., Craft, M., Durant, S., Nkwabi, A., Metzger, K., Hampson, K., Mduma, S., Forrester, G., Ruscoe, W., Reed, D., Bukombe, J., Mchetto, J. and Sinclair, A. 2014. Episodic outbreaks of small mammals influence predator community dynamics in an east African savanna ecosystem. *Oikos* 123: 1014-1024.
- [15] Can, Ö.E., Kandemir, I. and Togan, I. 2011. The wildcat *Felis silvestris* in northern Turkey: assessment of status using camera trapping. *Oryx* 45(1): 112-118.
- [16] Daniels, M.J., Golder, M.C., Jarrett, O. and MacDonald, D W. 1999. Feline viruses in wildcats from Scotland. *Journal of Wildlife Diseases* 35(1): 121-124.
- [17] Driscoll, C.A., Menotti-Raymond, M., Roca, A.L. Hupe, K., Johnson, W.E., Geffen, E., Harley, E.H., Delibes, M., Pontier, D., Kitchener, A.C., Yamaguchi, N., O'Brien, S.J. and Macdonald, D.W. 2007. The Near Eastern origin of cat domestication. *Science* 317: 519-523.
- [18] Driscoll, C., Yamaguchi, N., O'Brien, S.J. and Macdonald, D.W. 2011. A suite of genetic markers useful in assessing wildcat (*Felis silvestris* ssp.)- domestic cat (*Felis silvestris catus*) admixture. *Journal of Heredity* 102 (Supplement 1): S87-S90.
- [19] Ghoddousi, A., Hamidi, A.K., Ghadirian, T. and Assadi, S.B. 2016. The status of wildcat in Iran - a crossroad of subspecies? *Cat News* 10: 30-63.
- [20] Herbst, M. and Mills, M. 2010. Techniques used in the study of African wildcat, *Felis silvestris cafra* in the Kgalagadi Transfrontier Park (South Africa/Botswana). *Koedoe - African Protected Area Conservation and Science* 52(1): 1-6.
- [21] Kitchener, A.C. and Rees, E.E. 2009. Modelling the dynamic biogeography of the wildcat: implications for taxonomy and conservation. *Journal of Zoology* 279(2): 144-155.
- [22] Le Roux J.J., Foxcroft L.C., Herbst M., MacFadyen S. 2015. Genetic analysis shows low levels of hybridization between African wildcats (*Felis silvestris lybica*) and domestic cats (*F. s. catus*) in South Africa. *Ecology and Evolution* 5: 288–299.
- [23] Treves, A., Wima, P., Plumptre, A.J., Isoke, S. 2010. Camera-trapping forest-woodland wildlife of western Uganda reveals how gregariousness biases estimates of relative abundance and distribution. *Biological Conservation* 143(2): 521-528.
- [24] Waser, P.M. 1980. Small nocturnal carnivores: ecological studies in the Serengeti. *African Journal of Ecology* 18: 167-185.
- [25] Wuest, D., Kitchener, A., Ghoddousi, A., Gerngross, P., Barashkova, A., Lanz, T., Sliwa, A., Krivopalova, A., Shakula, G., Breitenmoser-Würsten, Ch. and

Breitenmoser, U. 2021. Expediency of photographs to study the distribution of wildcats in South-west Asia. *Cat News* 72: 40-44.

[26] Дебело П.В., Булатова К.Б. Животные Западно-Казахстанской области. Позвоночные. Насекомые. Уральск.1999. — 208 с.

[27] Байдулова Л.А., Булатова К.Б. Хищные млекопитающие Западно-Казахстанской области // «Иванов окулары» - «Ивановские чтения»: Профессор В.В.Ивановты, профессор Е.А.Агелеовті, доцент А.З.Петренконы, доцент А.Ю. Богдановты еске алуға арналған аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары = Материалы региональной научно-практической конференции, посвященной памяти профессора В.В.Иванова, профессора Е.А.Агелеова, доцента А.З.Петренко, доцента А.Ю. Богданова. Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ баспа орталығы, 2011. — С.90-96.

[28] Гептнер В.Г., Слудский А.А. Млекопитающие Советского Союза. Хищные (гиены и кошки). М.: Высш. шк., 1972. — Т. 2, ч. 2. — 552 с.

[29] Позвоночные животные Казахстана: Справочник для вузов и школ. А.Ф.Ковшарь, В.А.Ковшарь, Ю.А.Грачев, С.Р.Тимирханов, Т.Н.Дуйсебаева. Алматы: Атамұра, 2013. — С.233- 234.

[30] Kitchener A. C., Breitenmoser-Würsten Ch., Eizirik E., Gentry A., Werdelin L., Wilting A., Yamaguchi N., Abramov A. V., Christiansen P., Driscoll C., Duckworth J. W., Johnson W., Luo S.-J., Meijaard E., O'Donoghue P., Sanderson J., Seymour K., Bruford M., Groves C., Hoffmann M., Nowell K., Timmons Z. & Tobe S. 2017. A revised taxonomy of the Felidae. The final report of the Cat Classification Task Force of the IUCN/SSC Cat Specialist Group. *Cat News Special Issue* 11, 80 pp.

[31] Ахмеденов К. М., Танитовский В. А., Майканов Н. С., Шпигельман М. И., Кармалиев Р. С., Парфёнов А. В. Исследование степной кошки (*Felis silvestris lybica* FORSTER, 1780) на особо опасные зоонозы в Западно-Казахстанской области // Карантинные и зоонозные инфекции в Казахстане. — 2019. — №1(38). — С.46-50.

[32] Новиков Г. А. Хищные млекопитающие фауны СССР. М.; Л.: Изд-во АН СССР; 1956. — 293 с.

[33] Бобринский Н. А. Дикие кошки СССР. Москва; Ленинград: Внешторгиздат, 1932. — 48 с.

[34] Огнев С. И. Звери СССР и прилегающих стран: (Звери Восточной Европы и Северной Азии). Т. 3: Хищные и ластоногие. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1935. — 752 с.

[35] Слудский А.А. Распространение и численность диких кошек в СССР // Промысловые млекопитающие Казахстана. Труды Института Зоологии. – Алма-Ата: Изд.: «Наука» КазССР, 1973. – Т. 34. – С. 48-49.

[36] Виноградов Б. С. Краткий обзор фауны млекопитающих долины нижнего течения р. Урал и прилежащих районов // Труды ЗИН АН СССР. 1952. — Т. XI. — С. 190–203.

[37] Линдеман Г. В., Абатуров Б. Д., Быков А. В., Лопушков В. А. Динамика населения позвоночных животных Заволжской полупустыни. М.: Наука, 2005. — 252 с.

[38] Окулова Н.М., Гражданов А.К., Неронов В.В. Структура и динамика сообществ млекопитающих Западного Казахстана. Общество с ограниченной ответственностью Товарищество научных изданий КМК. 2016. — 920 с.

[39] Бухарева О. А., Быков А. В. Основные тенденции динамики населения позвоночных животных в глинистой полупустыне Заволжья с середины XVIII в. // Поволжский экологический журнал. — 2019. — № 2. — С. 159 – 173. DOI: <https://doi.org/10.35885/1684-7318-2019-2-159-173>

[40] Эверсман Э. А. Естественная история Оренбургского края. Часть II. Естественная история млекопитающих животных Оренбургского края, их образ жизни, способы ловли и отношение к промышленности / Перевод В. И. Даля. Казань, 1850. — 296 с.

[41] Jardine Naturalist's Library Print – Felis Ornata (Servalina Cat). Табличка 25 из «Библиотеки натуралиста» сэра Уильяма Джардина. Первое издание - 1843 г. Раскрашенная вручную литография WH Lizars, Эдинбург. URL: <https://www.audubon-prints.com/product/jardine-naturalists-library-print-servalina-cat/> (дата обращения: 14.02.2024).

[42] Brandt J.F. Zoologischer Anhang an Alexander Lehmanns Reise nach Buchara und Samarkand in den Jahren 1841 und 1842: Nach den hinterlassenen Schriften desselben bearbeitet und mit Anmerkungen versehen von G.V. Helmersen // Beiträge zur Kenntnise des Russischen Reiches und der angränzenden Länder Asiens. Bd.17. St.-Ptb, 1852. S. 297-342.

[43] Карелин Г.С. (1801-1872). [Путешествия Г.С. Карелина по Каспийскому морю]. - СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1883. - VI, 497 с.; 6 л. карт. - (Записки имп. рус. геогр. о-ва по общей географии; т. 10).

[44] Кривопалова А.Ю., Барашкова А.Н., Смелянский И.Э., Томиленко А.А. Совместная встречаемость мелких кошачьих и других хищных млекопитающих в пустынно-степной полосе Казахстана // Вестник молодых учёных и специалистов Самарского университета. — 2019. — №2 (15). — С. 31-38.

[45] Аристов А.А., Барышников Г.Ф. Млекопитающие фауны России и сопредельных территорий (хищные и ластоногие). СПб.: Изд-во С.-Петербур. гос. ун-та, 2001. — 560 с.

[46] Гептнер В.Г., Наумов Н.П., Юргенсон П.Б., Слудский А.А., Чиркова А.Ф., Банников А.Г. Млекопитающие Советского Союза. М.: Высш. шк., 1967. — Т. 2, ч. 1. — 1004 с.

[47] Опарин М.Л., Опарина О.С. Изменение распространения млекопитающих в степях Нижнего Поволжья в связи с глобальным потеплением климата // Поволж. экол. журн. — 2005. — № 2. — С. 193 – 199.

[48] Зарудный Н.А. Дополнения к «Орнитологической фауне Оренбургского края» // Материалы к познанию фауны и флоры Российской империи. 1897. Отд.зоол. 3: — 171-312.

[49] Давыгора А. В., Руди В. Н., Корнев С. В. Новые данные о распространении некоторых видов млекопитающих в степях Южного Урала // Животный мир Южного Урала и Северного Прикаспия. Оренбург, 1995. — С. 11-13.

[50] Руди В.Н. Распространение некоторых видов млекопитающих в Оренбургской области // Ландшафтная зоогеография и зоология. Третьи чтения памяти А.П.Кузьякина. М.МОИП. 2008. — С.232-241.

[51] Жатқанбаев А.Ж., Досов Н.М., Грачёв А.А., Жатқанбаева Д.М. Степная кошка *Felis lybica ornata* как разоритель гнёзд балобана *Falco cherrug* и змеяда *Circaetus gallicus* в Южном Прибалхашье // Русский орнитологический журнал 2022, Том 31, Экспресс-выпуск 2199: 2693-2717

[52] Красная книга Астраханской области: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения объекты животного и растительного мира / авторы-составители: В. Н. Пилипенко, М. В. Лозовская, В. И. Закутнова, А. П. Лактионов, Ю. С. Чуйков, М. И. Пироговский, В. В. Федорович, Г. М. Русанов, Д. В. Бондарев, Н. Н. Гаврилов, Н. Д. Реуцкий, А. Т. Божанский, О. А. Кокин, В.Е. Афанасьев, А. В. Зимин, В. Ю. Андреев, О. В. Волобоева, Н. О. Мещерякова, Г. А. Лозовская, А. С. Бусалова, М. И. Фаизова. — 2-е изд. — Астрахань: Астраханский государственный университет, Издательский дом «Астраханский университет», 2014. — 413 с.

[53] Красная книга Саратовской области: Грибы. Лишайники. Растения. Животные / Министерство природных ресурсов и экологии Саратовской области. Саратов: Папирус, 2021. — 496 с.

[54] Красная книга Оренбургской области: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных, растений и грибов: официальное издание / Министерство природных ресурсов, экологии и имущественных отношений Оренбургской области, Оренбургский государственный педагогический университет, Институт степи Уральского отделения Российской академии наук. – Воронеж: ООО «МИР», 2019. — 488 с.

REFERENCES

[1] Gvozdev, E. V. & Strautman, E. I. (1981). Mlekovitajushhie Kazahstana [Mammals of Kazakhstan]. Alma-Ata: “Science”. Т. 3, part 2. P. 179-190 [In Russian].

[2] Afanasyev, A.V. (1953). Zveri Kazahstana [Animals of Kazakhstan]. Alma-Ata: “Academy of Sciences of the Kazakh SSR”, P. 432-439 [In Russian].

[3] Sokolov, V. E. et al. (1989). Zhizn' zhivotnyh. Mlekovitajushhie [Animal life. Mammals] М.: “Enlightenment”. P. 316 [In Russian].

[4] Ghoddousi, A., Belbachir, F., Durant, S.M., Herbst, M. & Rosen, T. (2022). *Felis lybica*. The IUCN Red List of Threatened Species 2022: e. T131299383A154907281. <https://dx.doi.org/10.2305/IUCN.UK.2022-1.RLTS.T131299383A154907281.en>. Accessed on 08 February 2024.

[5] Yamaguchi, N., Kitchener, A., Driscoll, C. & Nussberger, B. (2015). *Felis silvestris*. The IUCN Red List of Threatened Species 2015: e. T60354712A50652361. DOI: 10.2305/IUCN.UK.2015-2.RLTS.T60354712A50652361.en.

[6] Shevchenko, V.L. (1997). Novye dannye o rasprostranenii pjatnistoj ili stepnoj koshki (*Felis lybica caudata* Gray, 1874) v Severnom Prikaspii [New data on the distribution of the spotted or steppe cat (*Felis lybica caudata* Gray, 1874) in the Northern Caspian region]. Selevinia 1996-1997. P.76-79 [In Russian].

- [7] Shlyakhtin, G.V., Zavyalov, E.V., Belyachenko, A.V., Dimitriev, S.G., Mosolova, E.V., Yu.V. and Kuznetsov, V.A. (2011). Vliyanie izmeneniya klimata na raznoobrazie ptic i mlekopitajushhih v severnom bassejne Nizhnej Volgi [The influence of climate change on the diversity of birds and mammals in the northern basin of the Lower Volga]. *Advances in modern biology*. 131(5). P.453-549 [In Russian].
- [8] Oparin, M. L., Oparina, O. S., Matrosov, A. N., Kuznetsov, A. A. (2010). Dinamika fauny mlekopitajushhih stepej Volgo-Ural'skogo mezhdurech'ja za poslednee stoletie [Dynamics of the fauna of mammals in the steppes of the Volga-Ural interfluvium over the last century]. *Povolzhskiy Journal of Ecology No. 1*. P. 71–85 [In Russian].
- [9] Davygora, A.V. (2005). Pozvonochnye zhivotnye kak kandidaty vo vtoroe izdanie Krasnoj knigi Orenburgskoj oblasti [Vertebrates as candidates for the second edition of the Red Book of the Orenburg Region]. *Bulletin of the Orenburg State Pedagogical University*. — 3(41). P. 91-102 [In Russian].
- [10] Davygora, A.V. (2020). Stepoj kot *Felis lybica* Forster 1780 [Steppe cat *Felis lybica* Forster 1780]. *Red Book of the Orenburg Province: rare and endangered species of plants, animals and fungi*. P. 219-220 [In Russian].
- [11] Mallon, D. & Budd, K. (2011). Regional Red List Status of Carnivores in the Arabian Peninsula. IUCN and Environment and Protected Areas Authority, Cambridge, UK; Gland, Switzerland; and Sharjah, UAE.
- [12] Herbst, M., Foxcroft, L.C., Le Roux, J., Bloomer, P., and Do Linh San, E. (2016). A conservation assessment of *Felis silvestris*. In: Child, M.F., Roxburgh, L., Do Linh San, E., Raimondo, D. and Davies-Mostert, H.T. (eds), *The Red List of Mammals of South Africa, Lesotho and Swaziland*, South African National Biodiversity Institute and Endangered Wildlife Trust.
- [13] Amin, R., Wachter, T., Bowkett, A.E., Ogwoka, B., Morris, M. and Agwanda, B.R. (2018). Africa's Forgotten Forests: The Conservation Value of Kenya's Northern Coastal Forests for Large Mammals. *Journal of East African Natural History* 107(2): 41-61.
- [14] Byrom, A., Craft, M., Durant, S., Nkwabi, A., Metzger, K., Hampson, K., Mduma, S., Forrester, G., Ruscoe, W., Reed, D., Bukombe, J., Mchetto, J. and Sinclair, A. (2014). Episodic outbreaks of small mammals influence predator community dynamics in an east African savanna ecosystem. *Oikos* 123: 1014-1024.
- [15] Can, Ö.E., Kandemir, I. and Togan, I. (2011). The wildcat *Felis silvestris* in northern Turkey: assessment of status using camera trapping. *Oryx* 45(1): 112-118.
- [16] Daniels, M.J., Golder, M.C., Jarrett, O. and MacDonald, D W. (1999). Feline viruses in wildcats from Scotland. *Journal of Wildlife Diseases* 35(1): 121-124.
- [17] Driscoll, C.A., Menotti-Raymond, M., Roca, A.L. Hupe, K., Johnson, W.E., Geffen, E., Harley, E.H., Delibes, M., Pontier, D., Kitchener, A.C., Yamaguchi, N., O'Brien, S.J. and Macdonald, D.W. (2007) The Near Eastern origin of cat domestication. *Science* 317: 519-523.
- [18] Driscoll, C., Yamaguchi, N., O'Brien, S.J. and Macdonald, D.W. (2011). A suite of genetic markers useful in assessing wildcat (*Felis silvestris* ssp.)- domestic cat (*Felis silvestris catus*) admixture. *Journal of Heredity* 102 (Supplement 1): S87-S90.
- [19] Ghoddousi, A., Hamidi, A.K., Ghadirian, T. and Assadi, S.B. (2016). The status of wildcat in Iran - a crossroad of subspecies? *Cat News* 10: 30-63.

- [20] Herbst, M. & Mills, M. (2010). Techniques used in the study of African wildcat, *Felis silvestris cafra* in the Kgalagadi Transfrontier Park (South Africa/Botswana). *Koedoe - African Protected Area Conservation and Science* 52(1): 1-6.
- [21] Kitchener, A.C. & Rees, E.E. (2009). Modelling the dynamic biogeography of the wildcat: implications for taxonomy and conservation. *Journal of Zoology* 279(2): 144-155.
- [22] Le Roux J.J., Foxcroft L.C., Herbst M., MacFadyen S. (2015). Genetic analysis shows low levels of hybridization between African wildcats (*Felis silvestris lybica*) and domestic cats (*F. s. catus*) in South Africa. *Ecology and Evolution* 5: 288–299.
- [23] Treves, A., Wima, P., Plumptre, A.J., Isoke, S. (2010). Camera-trapping forest-woodland wildlife of western Uganda reveals how gregariousness biases estimates of relative abundance and distribution. *Biological Conservation* 143(2): 521-528.
- [24] Waser, P.M. (1980). Small nocturnal carnivores: ecological studies in the Serengeti. *African Journal of Ecology* 18: 167-185.
- [25] Wuest, D., Kitchener, A., Ghoddousi, A., Gerngross, P., Barashkova, A., Lanz, T., Sliwa, A., Krivopalova, A., Shakula, G., Breitenmoser-Würsten, Ch. and Breitenmoser, U. (2021). Expediency of photographs to study the distribution of wildcats in South-west Asia. *Cat News* 72: 40-44.
- [26] Debelo, P.V. & Bulatova, K.B. (1999). *Zhivotnye Zapadno-Kazahstanskoj oblasti. Pozvonochnye. Nasekomye* [Animals of the West Kazakhstan region. Vertebrates. Insects]. Uralsk. 208 p. [In Russian].
- [27] Baydulova, L.A. & Bulatova, K.B. (2011). *Hishhnye mlekopitajushhie Zapadno-Kazahstanskoj oblasti* [Predatory mammals of the West Kazakhstan region]. “*Ivanov oculars*” - “*Ivanovo readings*”: *Professor V.V. Ivanovty, Professor E.A. Ageleovti, Associate Professor A.Z. Petrenkony, Associate Professor A.Yu. Bogdanovty eske aluza arnalzan aimaktyk gylymi-tazhiribelik conference materials = Materials of the regional scientific and practical conference dedicated to the memory of Professor V.V. Ivanov, Professor E.A. Ageleov, Associate Professor A.Z. Petrenko, Associate Professor A.Yu. Bogdanov. Oral: M.Otemisov atyndagy BKMU baspa ortalogy. P.90-96.* [In Russian].
- [28] Heptner, V. G. & Sludskii, A. A. (1992). *Mammals of the Soviet Union. Volume II, Part 2. Carnivora (Hyaenas and Cats).* Smithsonian Institution Libraries and National Science Foundation, Washington D.C., 784 pp.
- [29] *Pozvonochnye zhivotnye Kazahstana: Spravochnik dlja vuzov i shkol* (2013) [Vertebrates of Kazakhstan: A reference book for universities and schools] A.F.Kovshar, V.A.Kovshar, Yu.A.Grachev, S.R.Timirkhanov, T.N.Duysebaeva. Almaty: Atamura. P.233-234. [In Russian].
- [30] Kitchener, A. C., Breitenmoser-Würsten Ch., Eizirik E., Gentry, A., Werdelin, L., Wilting, A., Yamaguchi, N., Abramov, A. V., Christiansen, P., Driscoll, C., Duckworth, J. W., Johnson, W., Luo, S.-J., Meijaard, E., O’Donoghue P., Sanderson, J., Seymour, K., Bruford, M., Groves, C., Hoffmann, M., Nowell, K., Timmons, Z. & Tobe S. (2017). A revised taxonomy of the Felidae. The final report of

the Cat Classification Task Force of the IUCN/SSC Cat Specialist Group. *Cat News Special Issue 11*, 80 pp.

[31] Akhmedenov, K. M., Tanitovsky, V. A., Maikanov, N. S., Shpigelman, M. I., Karmaliev, R. S., Parfenov, A. V. (2019). Issledovanie stepnoj koski (*Felis silvestris lybica* FORSTER, 1780) na osobo opasnye zoonozy v Zapadno-Kazahstanskoj oblasti [Study of the steppe cat (*Felis silvestris lybica* FORSTER, 1780) on especially dangerous zoonoses in the West Kazakhstan region]. *Quarantine and zoonotic infections in Kazakhstan.No. 1(38). P.46-50*. [In Russian].

[32] Novikov, G. A. (1956). Hishhnye mlekopitajushhie fauny SSSR [Predatory mammals of the fauna of the USSR] M.; L.: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. 293 p. [In Russian].

[33] Bobrinsky, N.A. (1932). Dikie koski SSSR [Wild cats of the USSR] Moscow; Leningrad: Vneshtorgizdat. 48 p. [In Russian].

[34] Ognev, S.I. (1935). Zveri SSSR i prilegajushhih stran: (Zveri Vostochnoj Evropy i Severnoj Azii). T. 3: Hishhnye i lastonogie. [Animals of the USSR and adjacent countries: (Animals of Eastern Europe and Northern Asia). T. 3: Predatory and pinnipeds] M.; L.: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. 752 p. [In Russian].

[35] Sludskiy, A.A. (1973). Rasprostranenie i chislennost' dikikh koshek v SSSR [Distribution and number of wild cats in the USSR], in: Promyslovye mlekopitayushchie Kazakhstana. Trudy Instituta Zoologii, vol. 34, pp. 5-106. Alma-Ata [In Russian].

[36] Vinogradov, B. S. (1952). Kratkii obzor fauny mlekopitaiushchikh doliny nizhnego techeniia reki Ural i prilezhashchikh raionov [Brief Review of the Fauna of Mammals in the Valley of the Lower Reaches of the Ural River and Adjacent Areas]. Trudy ZIN AN SSSR, vol. 11, pp. 190–203. [In Russian].

[37] Lindeman, G. V., Abaturov, B. D., Bykov, A. V., Lopushkov, V. A. (2005). Dinamika naseleniya pozvonochnykh zivotnykh Zavolzhskoi polupustyni [Dynamics of the Vertebrate Animal Population in Semidesert of the East of the Volga River]. Moscow, Nauka Publ. 252 p. [In Russian].

[38] Okulova, N.M., Grazhdanov, A.K., Neronov, V.V. (2016). Struktura i dinamika soobshhestv mlekopitajushhih Zapadnogo Kazakhstana [Structure and dynamics of mammal communities in Western Kazakhstan] Limited Liability Company Partnership of Scientific Publications KMK. 920 p. [In Russian].

[39] Bukhareva, O. A. & Bykov, A. V. (2019). Osnovnye tendencii dinamiki naselenija pozvonochnykh zivotnykh v glinistoj polupustyne Zavolzh'ja s serediny XVIII v. [Main Trends in the Vertebrate Animal Population Dynamics in a Clayey Semidesert of the Trans-Volga Region Since the Mid-18th Century] Povolzhskiy Journal of Ecology, no. 2, pp. 159– 173 [In Russian]. DOI: <https://doi.org/10.35885/1684-7318-2019-2-159-173>.

[40] Eversman, E. A. (1850). Estestvennaja istorija Orenburgskogo kraja. Chast' II. Estestvennaja istorija mlekopitajushhih zivotnykh Orenburgskogo kraja, ih obraz zhizni, sposoby lovli i otnoshenie k promyshlennosti [Natural history of the Orenburg region. Part II. Natural history of mammals in the Orenburg region, their way of life, methods of fishing and attitude to industry] / Translation by V. I. Dahl. Kazan. 296 p.

[41] Jardine Naturalist's Library Print – *Felis Ornata* (Servalina Cat). Plate 25 from Sir William Jardine's Naturalist's Library. First edition - 1843. Hand-colored lithograph by W. H. Lizars, Edinburgh. URL: <https://www.audubon-prints.com/product/jardine-naturalists-library-print-servilina-cat/> (access date: 02/14/2024).

[42] Brandt, J.F. (1852). Zoologischer Anhang an Alexander Lehmanns Reise nach Buchara und Samarkand in den Jahren 1841 und 1842: Nach den hinterlassenen Schriften desselben bearbeitet und mit Anmerkungen versehen von G.V. Helmersen. *Beiträge zur Kenntnise des Russischen Reiches und der angränzenden Länder Asiens. Bd.17. St.-Ptb, S. 297-342.*

[43] Karelin, G.S. (1801-1872). Puteshestvija, G.S. Karelina po Kaspijskomu morju [Travels of G.S. Karelin along the Caspian Sea]. - St. Petersburg: Type. Imp. Academician Sciences, 1883. VI, 497 pp.; 6 l. kart. (Notes of the Imperial Russian Geographical Island on general geography; vol. 10) [In Russian].

[44] Krivopalova, A.Y., Barashkova, A.N., Smelyansky, I.E., Tomilenko, A.A. (2019). Sovmestnaja vstrechaemost' melkih koshach'ih i drugih hishnhnyh mlekopitajushhih v pustynno-stepnoj polose Kazahstana [Cooccurrence of small wild cats and other carnivores in the steppe-desert belt of Kazakhstan]. *Proceedings of young scientists and specialists of the Samara University. N. 2 (15). P. 31-38.* [In Russian].

[45] Aristov, A.A. & Baryshnikov, G.F. (2001). Mlekopitajushhie fauny Rossii i sopredel'nyh territorij (hishhnye i lastonogie) [Mammals of the fauna of Russia and adjacent territories (carnivores and pinnipeds)] SPb.: Publishing house St. Petersburg. state Univ. 560 p. [In Russian].

[46] Geptner, V.G., Naumov, N.P., Yurgenson, P.B., Sludsky, A.A., Chirkova, A.F., Bannikov, A.G. (1967). Mlekopitajushhie Sovetskogo Sojuza [Mammals of the Soviet Union] M.: Higher. school. T. 2, part 1. 1004 p. [In Russian].

[47] Oparin, M.L. & Oparina, O.S. (2005). Izmenenie rasprostraneniya mlekopitajushhih v stepjah Nizhnego Povolzh'ja v svjazi s global'nym potepleniem klimata [Changes in the distribution of mammals in the steppes of the Lower Volga region in connection with global climate warming]. *Povolzhskiy Journal of Ecology. No. 2. P. 193 – 199* [In Russian].

[48] Zarudny, N.A. (1897). Dopolnenija k «Ornitologicheskoy faune Orenburgskogo kraja» [Additions to the “Ornithological fauna of the Orenburg region”] *Materials for the knowledge of the fauna and flora of the Russian Empire. Department of Zool. 3: 171-312.* [In Russian].

[49] Davygora, A.V., Rudi, V.N., Kornev, S.V. (1995). Novye dannye o rasprostranении nekotoryh vidov mlekopitajushhih v stepjah Juzhnogo Urala [New data on the prevalence of some mammal species in the steppes of the Southern Urals]. *Animal world of the Southern Urals and Northern Caspian region. Orenburg. P. 11-13.* [In Russian].

[50] Rudi, V.N. (2008). Rasprostranenie nekotoryh vidov mlekopitajushhih v Orenburgskoj oblasti [Distribution of some mammal species in the Orenburg region]. *Landscape zoogeography and zoology. Third readings in memory of A.P. Kuzyakin. M.MOIP. P.232-241.* [In Russian].

[51] Zhatkanbaev, A.Zh., Dosov, N.M., Grachev, A.A., Zhatkanbaeva, D.M. (2022). Stepnaja kosshka *Felis lybica ornata* kak razoritel' gnjozd balobana *Falco cherrug* i zmeejada *Circaetus gallicus* v Juzhnom Pribalhash'e [Steppe cat *Felis lybica ornata* as a destroyer of the nests of the saker falcon *Falco cherrug* and the snake eagle *Circaetus gallicus* in the Southern Balkhash region]. *Russian Ornithological Journal, Volume 31, Express issue 2199: 2693-2717* [In Russian].

[52] Krasnaja kniga Astrahanskoj oblasti: Redkie i nahodjashhiesja pod ugrozoi ischeznovenija ob#ekty zhivotnogo i rastitel'nogo mira (2014) [Red Book of the Astrakhan Region: Rare and endangered objects of flora and fauna] / *author-compilers: V. N. Pilipenko, M. V. Lozovskaya, V. I. Zakutnova, A. P. Laktionov, Yu. S. Chuikov, M. I. Pirogovsky, V. V. Fedorovich, G. M. Rusanov, D. V. Bondarev, N. N. Gavrilov, N. D. Reutsky, A. T. Bozhansky, O. A. Kokin, V.E. Afanasyev, A. V. Zimin, V. Yu. Andreev, O. V. Voloboeva, N. O. Meshcheryakova, G. A. Lozovskaya, A. S. Busalova, M. I. Faizova. 2nd ed. Astrakhan: Astrakhan State University, Publishing House "Astrakhan University". 413 p.* [In Russian].

[53] Krasnaja kniga Saratovskoj oblasti: Griby. Lishajniki. Rastenija. Zhivotnye (2021) [Red Book of the Saratov Region: Mushrooms. Lichens. Plants. Animals]. *Ministry of Natural Resources and Ecology of the Saratov Region. Saratov: Papyrus. 496 p.* [In Russian].

[54] Krasnaja kniga Orenburskoj oblasti: Redkie i nahodjashhiesja pod ugrozoi ischeznovenija vidy zhivotnyh, rastenij i gribov: oficial'noe izdanie (2019) [Red Book of the Orenburg Region: Rare and endangered species of animals, plants and fungi: official publication]. *Ministry of Natural Resources, Ecology and Property Relations of the Orenburg Region, Orenburg State Pedagogical University, Institute of the Steppe of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. – Voronezh: MIR LLC. 488 p.* [In Russian].

Akhmedenov Kazhmurat, Maykanov Nurbek, Davygora Anatoly, Gabbasov Abzal
NEW FINDINGS OF THE STEPPE CAT (*FELIS SILVESTRIS LYBICA*
FORSTER, 1780) IN WESTERN KAZAKHSTAN REGION

Annotation. The article contains information on the biology and distribution of the steppe cat, a member of the *Felidae* family of cats, in the West Kazakhstan region of Kazakhstan. All known sightings of the steppe cat (*Felis silvestris lybica* Forster, 1780) in this territory, collected in the period 2019-2024, as well as according to published and archival materials, are given. The wild steppe cat is a rare species found in the south in the right-bank part of the region. The only finding in the left-bank part was made in the Karatobinsky district on the Karagandykum sands. Most of the observations of this predator were made in the Naryn-sands of the Volga-Ural interfluve.

According to the conducted analysis it is clear that the steppe cat's range is changing, and also the species is experiencing anthropogenic influence. Full-scale studies on distribution and abundance of the steppe cat are practically not conducted at present. The data available at the present moment are fragmentary, it is necessary and urgent to conduct further studies on the biology and ecology of the steppe cat in Kazakhstan.

Keywords: biogeography; steppe cat; rare species; climate; warming; protection of rare species; West Kazakhstan region.

**Ахмеденов К.М., Майканов Н. С., Давыгора А.В., Габбасов А.А.
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ДАЛА МЫСЫҒЫНЫҢ
(*FELIS SILVESTRIS LYBICA* FORSTER, 1780) ЖАҢА КЕЗДЕСУЛЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның Батыс Қазақстан облысындағы *Felidae* мысық тұқымдасының өкілі - дала мысығының биологиясы және таралуы туралы мәліметтер бар. Осы аумақта 2019-2024 жылдар аралығында жиналған дала мысықтарының (*Felis silvestris lybica* Forster, 1780) барлық белгілі кездесулері, сондай-ақ жарияланған және мұрағаттық материалдар келтірілген. Жабайы дала мысығы - облыстың оң жағалауында оңтүстікте кездесетін саны аз түр. Сол жағалаудағы жалғыз табылуы Қаратөбе ауданында Қарағандықұм құмында. Бұл жыртқыштың бақылауларының көп бөлігі Еділ-Жайық өзен аралығының құрамдас бөлігі болып табылатын Нарынқұмдарында жасалған.

Жүргізілген талдауға сәйкес, дала мысықтарының таралу аймағы өзгеретінін, сондай-ақ түрге антропогендік әсер ететінін көруге болады. Қазіргі уақытта дала мысықтарының таралуы мен саны туралы толық зерттеулер жүргізілмейді. Қазіргі уақытта қолда бар деректер бөлшектелген болып табылады, Қазақстанда дала мысығының биологиясы мен экологиясын зерттеу бойынша зерттеулерді одан әрі жүргізу қажет және өзекті болып табылады.

Кілт сөздер: биогеография; дала мысығы; сирек кездесетін түрлер; климат; жылыну; сирек кездесетін түрлерді қорғау; Батыс Қазақстан облысы.

UDC 58.085

IRSTI 31.23.41

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).27

¹Maksotova Altyngul, ²Issagat Railya, ³Uzakbay Gaukhar, ⁴Mendigaliyev Yeldar,
⁵Akatyev Nikolay*

^{1.2.3.4.5}West Kazakhstan University M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan

*Corresponding-author: nikolay.akatyev@wku.edu.kz

E-mail: nikolay.akatyev@wku.edu.kz

DETERMINATION OF THE TOTAL ANTHOCYANINS AND CAROTENOIDS CONTENT IN LEAVES OF FRUIT AND BERRY CROPS COMMON FOR WESTERN KAZAKHSTAN

Annotation. The total anthocyanins content, total carotenoid content and total content of chlorophylls *a* and *b* in leaves of fruit and berry crops common to the Western Kazakhstan region were analyzed using UV-vis spectrophotometry. Twelve plant species were studied in this work. Anthocyanins level in leaves varied from 0.041 to 0.532 mg/g, carotenoid levels were from 0.56 to 3.87 µg/g dry weight. The range of chlorophylls *a* and *b* content is significantly wider (2.15 to 14.07 and 1.8 to 9.1 µg/g respectively). Among the investigated plants *R.canina* has the highest levels of natural pigments. It has been observed that *P.armeniaca* is the plant richest in anthocyanins, in turn *R.canina* and *A.ovalis* was found to be richest in carotenoids. It was also found that the pigments content depends on plant species and the content of chlorophyll *a* exceeds the content of chlorophyll *b* from 1.19 to 2.75 times.

Keywords: fruit and berry crops; plant leaves; anthocyanins; carotenoids; chlorophyll.

Introduction

Anthocyanins and carotenoids are two groups of pigments with different chemical structures. They are present in fruit and berry crops, give them a special color, and can also have a healing effect on human health [1]. In the past few decades the interest in the investigation of anthocyanins and carotenoids in fruit and berry crops due to their possible health benefits was significantly increase [2].

Anthocyanins are phenolic water-soluble glycosides or acyl-glycosides of anthocyanidins. These compounds are secondary plant metabolites, protecting them against biotic and abiotic stresses, being the most abundant cyanidin delphinidin and pelargonidin derivatives [3]. Anthocyanins are responsible for the pink, red, blue and purple colors in flowers, fruits and vegetables, with the color being related to the substitution pattern (position and chemical groups) on the aromatic rings. They have been used as natural food coloring agents and are emerging as promising ingredients in food and nutraceutical industries. Anthocyanins are also recognized as possessing anti-microbial, anti-cancer and anti-diabetic activities and as potent antioxidant and anti-inflammatory agents [4].

Carotenoids are another set of naturally occurring plant pigments, mostly responsible for the red, yellow and orange colors of vegetables and autumn leaves (when all the chlorophyll has already been degraded), but can also be found in dark green vegetables [5]. All carotenoids are a polyisoprenoid structure, a long-conjugated chain of double bond and a near bilateral symmetry around the central double bond. The most common types of carotenoids in plant leaves are lutein, β -carotene, violaxanthin and neoxanthin [6].

The consumption of these compounds by humans, who are not able to synthesize them, seems to have a prominent role in reductions in several diseases such as eye-related cancer, immune disorders and cerebrovascular and cardiovascular diseases. Carotenoids are also quite relevant in industry, being used as food colorants, cosmetic products and nutraceuticals [7].

Chlorophylls are another relevant pigment class, that present in photosynthetic organisms such as plants, algae and cyanobacteria. Chlorophylls are the pigments that make plants green and are arguably the most important compounds on earth as they are required for the harvesting and transduction of light energy in photosynthesis [8]. These pigments are large molecules with a cyclic part (chlorine ring) bound to a metal ion (magnesium), which reflects green light. Five forms of chlorophyll are known (chlorophylls a, b, c, d and f), presenting slightly distinct functions during the photosynthetic processes undertaken by the different organisms. In plants, during senescence and fruit ripening, the programmed chlorophyll breakdown occurs to allow the remobilization of nutrients to parts of the plant that are still growing. This phenomenon unmasks the presence of carotenoids and anthocyanins in green plant leaves, which are mainly observed in autumn [9]. In addition, chlorophylls and carotenoids are known with their antioxidant properties [10]. Furthermore, chlorophylls as other porphyrins are used in photodynamic therapy of tumors and exhibit anti-mutagenic activity in short-term genotoxicity assays [11].

In this work, 12 species of fruit and berry crops common in the West Kazakhstan region were investigated. The content of anthocyanins and carotenoids in leaves were determined using UV-vis-spectrophotometry.

Materials and methods

Reagents and solvents.

All the analytical grade chemicals were purchased from commercial suppliers and used directly without any purification.

Collection and preparation of plant material.

List of plants chosen for our investigation with Russian and local names is given in Fig. 1.

Ribes nigrum
Смородина черная
Қара қарақат

Rosa canina
Ит раушан
Шиповник собачий

Amelanchier ovalis
Кәдімгі ирга
Ирга круглолистная

Cornus mas
Кәдімгі ит ағаш
Кизил обыкновенный

Crataegus laevigata
Кәдімгі долана
Боярышник
обыкновенный

Prunus domestica
Үй қара өрігі
Слива домашняя

Aronia melanocarpa
Қара жемісті итжүзім
Арония черноплодная

Rubus idaeus
Кәдімгі таңқурай
Малина обыкновенная

Sorbus aucuparia
Кәдімгі шетен
Рябина обыкновенная

Ribes uva-crispa
Кәдімгі қарлыған
Крыжовник
обыкновенный

Prunus armeniaca
Кәдімгі өрік
Абрикос обыкновенный

Prunus cerasus
Кәдімгі шие
Вишня обыкновенная

Figure 1 - Fruit and berry crops species used in this investigation.

Fresh plant leaves were collected from their native habitat, away from roads and industrial enterprises. Plants were thoroughly washed with tap water and double distilled water and then kept in a shaded ambient atmosphere to total remove the moisture. The dried samples were then ground in a stainless-steel mill, sieved through a 1.0 mm and stored at 4°C until further use.

Determination of total carotenoids content.

Total carotenoid content was determined *via* measurement of the absorbance of acetone extract as follows [12].

To 0.05 g of dry sample 5 ml of acetone were added and pulverized in a porcelain mortar in ice bath. Then, 1.0 g of anhydrous sodium sulfate was added and the solution mixed slowly followed by increasing the volume of acetone to 10 ml. The mixture was centrifuged at 26,000 rpm for 10 min. The supernatant was then removed and the absorbance measured at 662, 645 and 470 nm in 10 mm quartz cuvette. The total carotenoid content was calculated by the following formulas:

$$C_a (\mu\text{g/g}) = 11.24A_{662} - 2.04A_{645}$$

$$C_b (\mu\text{g/g}) = 20.13A_{645} - 4.19A_{662}$$

$$C_t (\mu\text{g/g}) = (1000A_{470} - 1.9C_a - 63.14C_b) / 214$$

where C_a stands for chlorophyll a , C_b for chlorophyll b and C_t is total carotenoid content. A_{470} is absorption at 470 nm (related to carotenoids), A_{645} - at 645 nm (related to chlorophyll a) and A_{662} - at 662 nm (related to chlorophyll b) [12].

Determination of anthocyanins content.

Anthocyanins content was spectrophotometrically measured from 1% hydrochloric acid extract of dried sample as described below [12].

To 0.02 g of dry sample 4 ml of 1% hydrochloric acid containing methanol were added and pulverized in a porcelain mortar. Solution was kept for 24 h in the refrigerator (4°C). Then, after centrifugation for 10 min at 13,000 rpm the absorbance of supernatant was measured at 530 and 657 nm in 10 mm quartz cuvette against blank. The blank solution was 4 ml of 1% hydrochloric acid solution containing methanol. The anthocyanins content (mg/g DW) was calculated by the following equation:

$$\text{Anthocyanins (mg/g)} = A_{530} - (0.25 \cdot A_{657})$$

where “A” stands for absorbance at 530 nm and 657 nm respectively

Statistical analysis

Each experiment was carried out in triplicate ($n = 3$) and the data presented as an average of three independent determinations.

Research results

The results of chlorophyll a and chlorophyll b content determination are shown in Fig. 2.

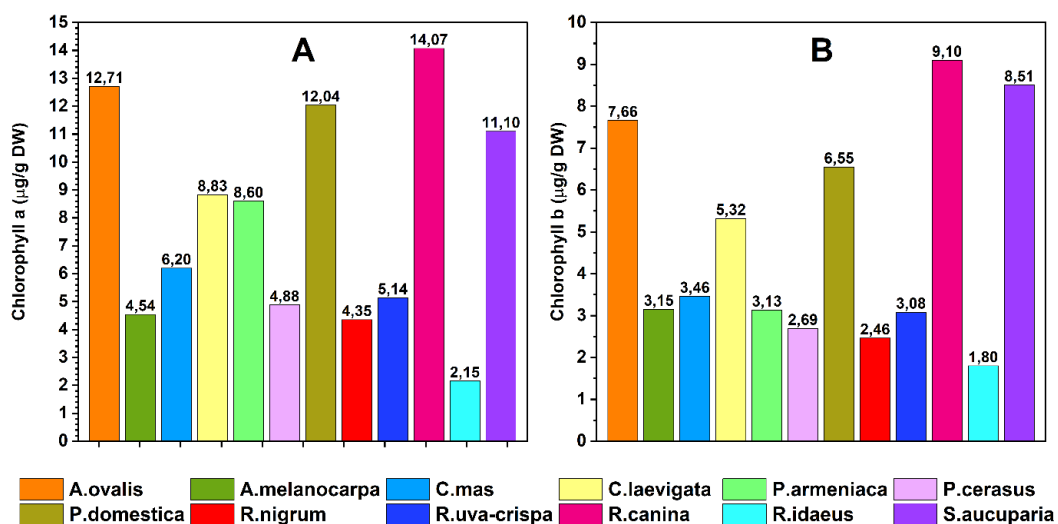

Figure 2 – Content of Chlorophyll a (A), Chlorophyll b (B) in leaves of the investigated plants.

As can be seen, the highest content of chlorophylls *a* and *b* was determined in *R.canina*, (14.07 $\mu\text{g/g}$ and 9.10 $\mu\text{g/g}$ respectively). Significant amount of the pigments was also observed for *S.aucuparia*, *A.ovalis* and *P.domestica*. In general, the content of chlorophyll *a* varies from 2,15 $\mu\text{g/g}$ (*R.idaeus*) to 14,07 $\mu\text{g/g}$ (*R.canina*). The content of chlorophyll *b*, in turn, is within 1.80 $\mu\text{g/g}$ (*R.idaeus*) to 9.10 $\mu\text{g/g}$ (*R.canina*). In addition, content of the chlorophyll *a* exceeds the content of chlorophyll *b* in all plants tested. The Chl *a/b* ratios for investigated plants are given in Fig.3.

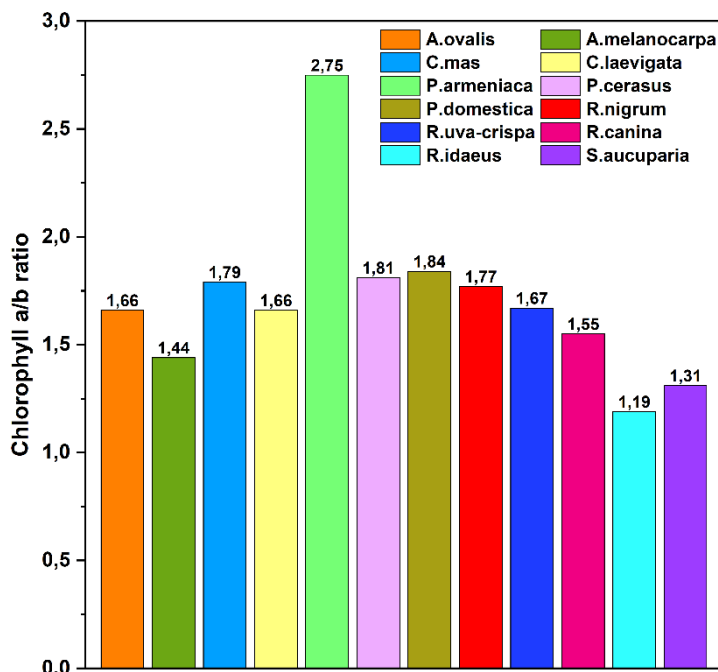

Figure 3 – The Chlorophyll *a/b* ratio in leaves of the investigated plants.

Fig. 3 illustrates that Chl *a/b* ratio in investigated plants varies from 1,19 (*R.idaeus*) to 2.75 (*P.armeniaca*). This ratio of chlorophylls content is typical for the plant world and can vary from 1 to 3 [13]. Examples of high and low Chl *a/b* ratios in leaves have been previously determined for different developmental stages of leaves grown under low or high light conditions [14].

The total content of anthocyanins in studied plants is given in Fig.4

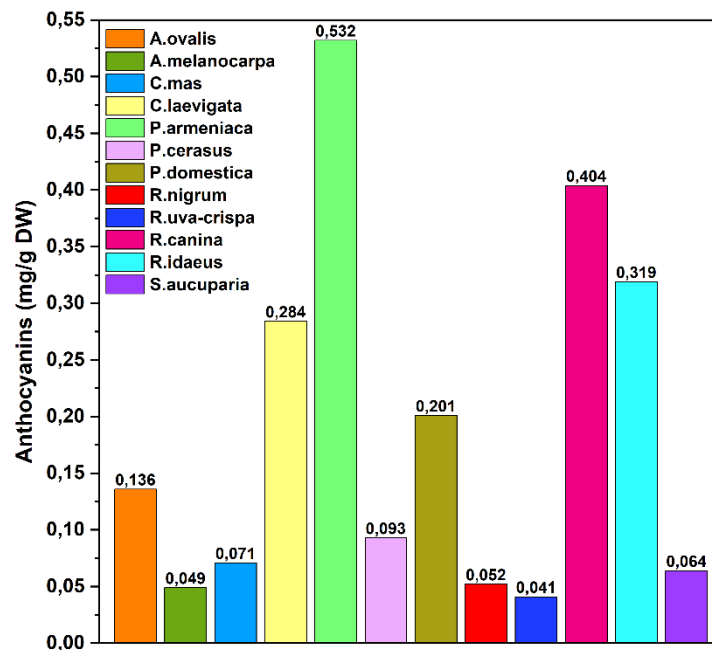

Figure 4 – Total anthocyanins content in leaves of the investigated plants.

According to Fig. 4, the anthocyanins content varied in a fairly wide range from 0.041 mg/g in *R.uva-crispa* to the highest value of 0.532 mg/g in *P.armeniaca*. Significant amounts of anthocyanin was observed for *P. domestica* (0.201 mg/g), *C.laevigata* (0.284 mg/g), *R. idaeus* (0.319 mg/g) and *R. canina* (0.404 mg/g). Other plants contain less than 0.14 mg/g of anthocyanins.

The total carotenoid content determined in plant leaves is given in Fig.5.

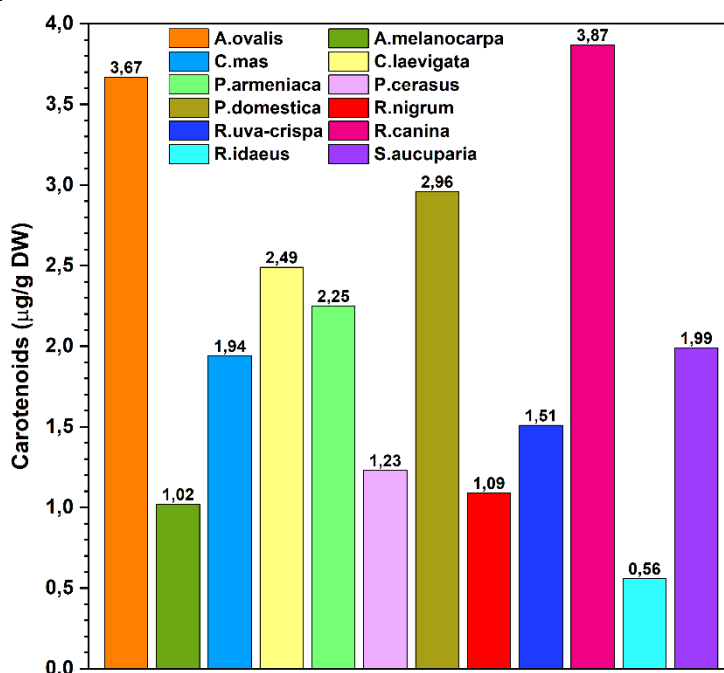

Figure 5 – Total carotenoids content in leaves of the investigated plants.

Fig. 5 shows that total carotenoid content is in the same trend as the content of chlorophylls *a* and *b*. The highest values of total carotenoids corresponds to *R.canina* (3.87 µg/g) and *A.ovalis* (3.67 µg/g). The lowest – to *R.idaeus* (0.56 µg/g). In the leaves of most of the plants studied, the total carotenoid content varies from 1,0 to 3,0 µg/g.

A comparison of the total content of carotenoids in the leaves of similar plant species growing in another countries is shown in Table 1.

Table 1- Comparison of total carotenoids content (µg/g) in leaves of the investigated plants.

Country	Total carotenoids content (µg/g)			References
	<i>R. canina</i>	<i>S. aucuparia</i>	<i>R. idaeus</i>	
Tunisia	4.68	-	-	[15]
Bagheria, Palermo, Italy	19,76	-	-	[16]
Komi Republic, Yoshkar-Ola	-	1.50	-	[17]
Warsaw, Poland	-	-	2.61	[18]
Uralsk, Kazakhstan	3.87	1,99	0.56	This work

As can be seen from the Table 1, the total carotenoid content for identical species significantly varies depending on the region of growth. Similar data are available in previously published works on the phytochemical composition of leaves of

R. canina, *R. idaeus* and *S. aucuparia* growing in Tunisia, Italy, the Komi Republic, and Poland. These results are differed from those obtained in our investigation. Comparison of available data allow to suggest that the reason of these differences is due to the fact that the pigments content is directly depends on climatic conditions and soil type.

Conclusion

The main goal of this study was to determine the anthocyanins and carotenoids content in leaves of some berry and fruit crops locally grown in West Kazakhstan region. The research has shown that investigated plants are significantly differ on total anthocyanins and carotenoids contents and the content of all pigments varies in wide range. Considering the fact that all plants were collected in the same area and at the same time, this difference is most likely due to the species belonging and physiology specifics of each plant species. The difference in pigment content from similar species studied in other countries indicates that their content is also influenced by the region of growth, climate characteristics and soil type. *R. canina* stood out with the highest natural pigment content among others. In general, obtained results of our research indicate that leaves of the most common berry and fruit crops are the reach source of natural pigments.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Сасс-Кисс А. и др. Различия в содержании антоцианов и каротиноидов во фруктах и овощах // Food Research International. – 2005. – Т. 38. – №. 8-9. – С. 1023-1029.
- [2] Эгбалифериз С., Ираншахи М. Прооксидантная активность полифенолов, флавоноидов, антоцианов и каротиноидов: обновленный обзор механизмов и катализирующих металлов // Фитотерапевтические исследования. – 2016. – Т. 30. – №. 9. – С. 1379-1391.
- [3] Cartea M.E. et al. Фенольные соединения в овощах Brassica // Молекулы. – 2010. – Т. 16. – №. 1. – С. 251-280.
- [4] Хатъе, Ж.-Х. Б.; Гулд, К.С. Функция антоцианов в вегетативных органах. В антоцианах; Уайнфилд К., Дэвис К., Гулд К., ред.; Springer New York: Нью-Йорк, штат Нью-Йорк, 2008 г.; стр. 1–19. https://doi.org/10.1007/978-0-387-77335-3_1.
- [5] Колашинац С.М. и др. Каротиноиды: новые применения «старых» пигментов // Фитон. – 2021. – Т. 90. – №. 4. – С. 1041-1062.
- [6] А.В. Рао, Л.Г. Рао, Каротиноиды и здоровье человека, Фармакологические исследования, том 55, выпуск 3, 2007 г., страницы 207–216, ISSN 1043-6618.
- [7] Хонда М. Нутрицевтическое и фармацевтическое применение каротиноидов // Справочник по пигментам из микроводорослей. – 2020. – С. 449-469.
- [8] Дэвис К. (ред.). Ежегодные обзоры растений, растительные пигменты и манипуляции с ними. – Джон Уайли и сыновья, 2009.
- [9] Союза К. Антоцианы, каротиноиды и хлорофиллы в листьях съедобных растений, обнаруженные с помощью тандемной масс-спектрометрии // Продукты питания. – 2022. – Т. 11. – №. 13. – С. 1924 год.

- [10] Перес-Гальвес А., Вьера И. и Рока М. (2020). Каротиноиды и хлорофиллы как антиоксиданты. Антиоксиданты, 9(6), 505. doi:10.3390/antiox9060505.
- [11] Дэшвуд Р. Хлорофиллы как антиканцерогены //Международный онкологический журнал. – 1997. – Т. 10. – №. 4. – С. 721-727.
- [12] Виейра, Л.М.; Мариньо, LMG; Роча, JDCG; Баррос, Фармацевтика; Стрингета, ПК. Хроматический анализ для прогнозирования содержания антоцианов во фруктах и овощах. Пищевая наука. Технол 2019, 39 (2), 415–422. <https://doi.org/10.1590/fst.32517>.
- [13] Огава Т. и Сибата К. (1965). ЧУВСТВИТЕЛЬНЫЙ МЕТОД ОПРЕДЕЛЕНИЯ ХЛОРОФИЛЛА в РАСТИТЕЛЬНЫХ ЭКСТРАКТАХ. Фотохимия и фотобиология, 4 (2), 193–200. doi:10.1111/j.1751-1097.1965.tb05736.x
- [14] Лихтенталер Х.К., Бушманн К. Хлорофиллы и каротиноиды: измерение и характеристика с помощью УФ-ВИД-спектроскопии //Современные протоколы аналитической химии пищевых продуктов. – 2001. – Т. 1. – №. 1. – С. Ф4. 3.1-F4. 3.8.
- [15] Газгази Х. и др. Фенолы, эфирные масла и каротиноиды *Rosa canina* из Туниса и их антиоксидантная активность //Африканский журнал биотехнологии. – 2010. – Т. 9. – №. 18. – С. 2709-2716.
- [16] Д'ангиолильо Ф., Маммано М.М., Фаскелла Г. Пигменты, полифенолы и антиоксидантная активность экстрактов листьев четырех видов шиповника, выращенных на Сицилии //Notulae Botanicae Horti Agrobotanici Cluj-Napoca. – 2018. – Т. 46. – №. 2. – С. 402-409.
- [17] Шавикин К.П. и др. *Sorbus aucuparia* и *Sorbus aria* как источник антиоксидантных фенолов, токоферолов и пигментов //Химия и биоразнообразие. – 2017. – Т. 14. – №. 12. – С. e1700329.
- [18] Пондер А., Холлманн Э. Содержание фенолов и каротиноидов в листьях различных органических и обычных сортов малины (*Rubus idaeus* L.) и их активность *in vitro* //Антиоксиданты. – 2019. – Т. 8. – №. 10. – С. 458.

REFERENCES

- [1] Sass-Kiss A. et al. (2005). Differences in anthocyanin and carotenoid content of fruits and vegetables [Razlichiya v sodержanii antocianov i karotinoïdov vo fruktah i ovoshchah]. *Food Research International*, T. 38. №. 8-9. С. 1023-1029 [in Russian].
- [2] Eghbaliferiz, S., Iranshahi, M. (2016). Prooksidantnaya aktivnost' polifenolov, flavonoidov, antocianov i karotinoïdov: obnvlennyj obzor mekhanizmov i kataliziruyushchih metallov [Prooxidant activity of polyphenols, flavonoids, anthocyanins and carotenoids: updated review of mechanisms and catalyzing metals] *Fitoterapevticheskie issledovaniya - Phytotherapy Research*, T. 30. №. 9. С. 1379-1391[in Russian].
- [3] Cartea, M. E. et al. (2010). Fenol'nye soedineniya v ovoshchah Brassica [Phenolic compounds in Brassica vegetables]. *Molecules*, T. 16. №. 1. С. 251-280 [in Russian].
- [4] Hatier, J.-H. B.; Gould, K. S. (2008). Funkciya antocianov v vegetativnyh organah [Anthocyanin Function in Vegetative Organs. In Anthocyanins]; Winefield,

C., Davies, K., Gould, K., Eds.; Springer New York: New York, NY, pp 1–19. [in Russian].

[5] Kolašinac, S. M. et al. (2021). Karotinoidy: novye primeneniya «staryh» pigmentov [Carotenoids: New applications of “old” pigments] *Phyton*, T. 90, №. 4, С. 1041-1062 [in Russian].

[6] A.V. Rao, L.G. Rao (2007). Karotinoidy i zdorov'e cheloveka, Farmakologicheskie issledovaniya [Carotenoids and human health, Pharmacological Research] Volume 55, Issue 3, Pages 207-216, ISSN 1043-6618 [in Russian].

[7] Honda, M. (2020). Nutricevticheskoe i farmacevticheskoe primenenie karotinoidov [Nutraceutical and pharmaceutical applications of carotenoids]. *Spravochnik po pigmentam iz mikrovodoroslej - Pigments from microalgae handbook*. С. 449-469 [in Russian].

[8] Davies, K. (ed.). (2009). Ezhegodnye obzory rastenij, rastitel'nye pigmenty i manipulyacii s nimi [Annual plant reviews, plant pigments and their manipulation]. – John Wiley & Sons [in Russian].

[9] Sousa, C. (2022). Karotinoidy i hlorofilly kak antioksidanty [Antioksidanty Anthocyanins, carotenoids and chlorophylls in edible plant leaves unveiled by tandem mass spectrometry] *Produkty pitaniya – Foods*, 11, 13, 1924 [in Russian].

[10] Pérez-Gálvez, A., Viera, I., & Roca, M. (2020). Karotinoidy i hlorofilly kak antioksidanty. Antioksidanty [Carotenoids and Chlorophylls as Antioxidants. Antioxidants], 9(6), 505 [in Russian].

[11] Dashwood, R. (1997). Hlorofilly kak antikancerogeny [Chlorophylls as anticarcinogens]. *Mezhdunarodnyj onkologicheskij zhurnal - International journal of oncology*, 10, 4, 721-727 [in Russian].

[12] Vieira, L. M.; Marinho, L. M. G.; Rocha, J. D. C. G.; Barros, F. A. R.; Stringheta, P. C. (2019). Hromaticeskij analiz dlya prognozirovaniya sodержaniya antocianov vo fruktah i ovoshchah. [Chromatic Analysis for Predicting Anthocyanin Content in Fruits and Vegetables]. *Pishchevaya nauka. Tekhnologiya - Food Sci. Technol* 39 (2), 415–422 [in Russian].

[13] Ogawa, T., & Shibata, K. (1965). CHUVSTVITEL'NYJ METOD OPREDELENIYA HLOROFILLA b V RASTITEL'NYH EKSTRAKTAH [A SENSITIVE METHOD FOR DETERMINING CHLOROPHYLL b IN PLANT EXTRACTS]. *Fotohimiya i fotobiologiya - Photochemistry and Photobiology*, 4(2), 193–200 [in Russian].

[14] Lichtenthaler, H. K., Buschmann, C. (2001). Hlorofilly i karotinoidy: izmerenie i harakteristika s pomoshch'yu UF-VID-spektroskopii [Chlorophylls and carotenoids: Measurement and characterization by UV-VIS spectroscopy]. *Sovremennye protokoly analiticheskoy himii pishchevyh produktov - Current protocols in food analytical chemistry*. 1, 1, F4, 3.1-F4. 3.8 [in Russian].

[15] Ghazghazi, H. et al. (2010). Fenoly, efirnye masla i karotinoidy Rosa canina iz Tunisa i ih antioksidantnaya aktivnost' [Phenols, essential oils and carotenoids of Rosa canina from Tunisia and their antioxidant activities]. *Afrikanskij zhurnal biotekhnologii - African Journal of Biotechnology*. 9, 18, 2709-2716 [in Russian].

[16] D'angiulillo, F., Mammano, M. M., Fascella, G. (2018). Pigmenty, polifenoly i antioksidantnaya aktivnost' ekstraktov list'ev chetyrekh vidov shipovnika,

vyrashchennyh na Sicilii [Pigments, polyphenols and antioxidant activity of leaf extracts from four wild rose species grown in Sicily]. *Notulae Botanicae Horti Agrobotanici Cluj-Napoca*, 46, 2, 402-409 [in Russian].

[17] Šavikin, K. P. et al. (2017). Sorbus aucuparia i Sorbus aria kak istochnik antioksidantnyh fenolov, tokoferolov i pigmentov [Sorbus aucuparia and Sorbus aria as a source of antioxidant phenolics, tocopherols, and pigments]. *Himiya i bioraznoobrazie - Chemistry & Biodiversity*, 14, 12. – С. e1700329 [in Russian].

[18] Ponder A., Hallmann, E. (2019). Soderzhanie fenolov i karotinoidov v list'yah razlichnyh organicheskikh i obychnykh sortov maliny (*Rubus idaeus* L.) i ih aktivnost' in vitro [Phenolics and carotenoid contents in the leaves of different organic and conventional raspberry (*Rubus idaeus* L.) cultivars and their *in vitro* activity]. *Antioksidanty – Antioxidants*, 8, 10, С. 458 [in Russian].

**Максотова А., Исағат Р., Ұзақбай Г., Мендіғалиев Е., Акатьев Н.
ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОБЩЕГО СОДЕРЖАНИЯ АНТОЦИАНОВ И
КАРОТИНОИДОВ В ЛИСТЬЯХ ПЛОДОВО-ЯГОДНЫХ КУЛЬТУР,
ТИПИЧНЫХ ДЛЯ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА**

Аннотация. Методом УФ-вид-спектрофотометрии проанализировано общее содержание антоцианов, общее содержание каротиноидов и общее содержание хлорофиллов *a* и *b* в листьях плодово-ягодных культур, распространенных в Западно-Казахстанской области. В работе изучено двенадцать видов растений. Содержание антоцианов в листьях варьировалось от 0,041 до 0,532 мг/г, каротиноидов – от 0,56 до 3,87 мкг/г сухой массы. Диапазон содержания хлорофиллов *a* и *b* был значительно шире (от 2,15 до 14,07 и от 1,8 до 9,1 мкг/г соответственно). Среди исследованных растений *R.canina* имеет самый высокий уровень содержания натуральных пигментов. Отмечается, что *P.armeniaca* является растением, наиболее богатым антоцианами, а *R.canina* и *A.ovalis*, в свою очередь, оказались наиболее богаты каротиноидами. Также установлено, что содержание пигментов зависит от вида растений, а содержание хлорофилла *a* превышает содержание хлорофилла *b* от 1,19 до 2,75 раз.

Ключевые слова: плодово-ягодные культуры; листья растений; антоцианы; каротиноиды; хлорофилл.

**Максотова А., Исағат Р., Ұзақбай Г., Мендіғалиев Е., Акатьев Н.
БАТЫС ҚАЗАҚСТАНҒА ТӘН ЖЕМІС-ЖИДЕК ДАҚЫЛДАРЫНЫҢ
ЖАПЫРАҚТАРЫНДАҒЫ АНТОЦИАНИНДЕР МЕН
КАРОТИНОИДТАРДЫҢ ЖАЛПЫ ҚҰРАМЫН АНЫҚТАУ**

Аңдатпа. УК-спектрофотометрияны қолдану арқылы Батыс Қазақстан облысында кең тараған жеміс-жидек дақылдарындағы антоциандардың жалпы мөлшері, каротиноидтардың жалпы мөлшері және *a* және *b* хлорофиллдердің жалпы мөлшері талданды. Бұл жұмыста өсімдіктің он екі түрі зерттелді. Жапырақтардағы антоциандардың құрғақ салмақтарының жалпы мөлшері 0,041-ден 0,532 мг/г, каротиноидтар – 0,56-дан 3,87 мкг/г дейін өзгерді. Хлорофилл *a* және *b* мәндерінің диапазоны кеңірек болды (тіісінше 2,15-тен 14,07-ге дейін және 1,8-ден 9,1 мкг/г-ге дейін). Зерттелген өсімдіктердің ішінде табиғи

пигменттердің ең жоғары деңгейі *R. canina* өсімдігіне тән. *P.armeniaca* антоцианиндерге ең бай өсімдік екені атап өтілді, өз кезегінде *R.canina* және *A.ovalis* жалпы каротиноидтарға ең бай болды. Сондай-ақ, өсімдік құрамындағы пигменттердің мөлшері өсімдік түріне байланысты, ал хлорофилл а мөлшері хлорофилл б мөлшерінен 1,19-2,75 есе артық екені анықталды.

Кілт сөздер: жеміс-жидек дақылдары; өсімдік жапырақтары; антоцианиндер; каротиноидтар; хлорофилл.

ӘОЖ 551.311.234.2

ҒТАХР 68.05.00

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).28

¹Кажгереева А.Б.*, ²Дарбаева Т.Е.^{1,2}М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан*Корреспондент-авторы: aelitakab@mail.ruE-mail: aelitakab@mail.ru, dtalshen@mail.ru

М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ АГРОБИОСТАНЦИЯ АУМАҒЫНДА ҚҰМДЫ ЦМИННІҢ (*HELICHRYSUM ARENARIUM*) ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Андатпа. Биологиялық алуантүрлілікті түсінудің ең іргелі тәсілдерінің бірі түрлердің ценопоуляциясын зерттеу болып табылады. Мақалада М. Өтемісов атындағы агробиостанция аумағындағы құмды цминнің (*Helichrysum arenarium*) ценопоуляциясының қазіргі жағдайы зерттелген. Қазіргі уақытта құмды цмин популяциясына антропогендік факторларға, сонымен қатар құм карьерінің дамуына байланысты жойылып кету қаупі туындап отыр. Бұл зерттеудің нәтижелері осы түрдің өсуі мен дамуы үшін оңтайлы жағдайларды анықтауға, сондай-ақ оны сақтау шараларын жасауға көмектеседі.

Кілт сөздер: құмды цмин; ценопоуляция; геоботаникалық әдіс; статистикалық әдіс; флористикалық талдау.

Kіpіcne

Ботаниканың маңызды міндеттерінің бірі – жекелеген аймақтардың флорасындағы өсімдіктердің пайдалы түрлерін анықтау және оларды практикалық қолдану мүмкіндігін бағалау, оның ең типтік және ірі таксондарын зерттеу. Осыған байланысты Қазақстан флорасындағы ең ірі тұқымдасының бірі Asteraceae ерекше қызығушылық тудырады [1].

Құмды Цмин (*Helichrysum arenarium*) Ресейдің Еуропалық бөлігі, Кавказ, Орта Азия (Тянь-Шань) Батыс Еуропа, Балкан, Кіші Азия, Монғолия және Батыс Қытайда кездеседі. Қазақстанда барлық аудандарында кездеседі. Қазақстанда құмды және тасты топырақта, өзен жағасындағы шалғында, құм өркештерінде, тау етегінің оңтүстік беткейіндегі қарағайлы орманда, құрғақ шалғындарда, шөл және шөлейт жерлерде өсіп өнеді.

Биіктігі 20-40 (60) см болатын, көпжылдық (кейде біржылдық) шөптесін өсімдік кейде жартылай бұта. Сабағы тік бұтақтанбаған, жеке, егер бірнешеу болса екіншілері жемістенбейді. Тамыры сүректенген, жуан. Орта және жоғарғы бөлігінің жапырағы ланцет-таспа тәрізді, отырмалы, төменгілері біршама ұзын. Себеті шар пішінді 10-30 (кейде 100) шоғырланып қалқанша құрайды. Күлте орамжапырақтары ашық сары түсті. Гүлінің саны 15-45 (50) қос жынысты, кейде шеткі гүлдері аналық, түтікше-жіп тәрізді ортаңғы гүлдері қосжынысты. Жемісі ұсақ, сопақ, қоңыр, ашық-сұр, немесе қара-қоңыр түсті, тұқымы ұзындығы 1,5 мм, жұмсақ сары түтіктерден тұратын айдаршасымен майда бездермен жамылған. Маусым-шілде айларында гүлдеп, шілде қыркүйек айларында жемістенеді. [2].

Құмды цмин (*Helichrysum arenarium*) «Батыс Қазақстан облысының жасыл кітабына» сирек және жойылып кету қаупі төнген өсімдіктің бірі ретінде енгізілуі ұсынылған [6,7,8,9].

Құмды цминнің (*Helichrysum arenarium*) қазіргі жағдайын анықтау үшін Батыс Қазақстан облысының М.Өтемісов атындағы БҚУ-нің агробиостанциясы аумағында орналасқан екі ценопопуляция зерттелді. Бірінші ценопопуляция агробиостанцияның шығыс беткейінің үстіңгі жағында, екінші ценопопуляция шығыс беткейінің төменгі жағында анықталды. Тіршілік формалары – шөптесін, жартылай бұта және жартылай бұташықты өсімдіктер көп кездесетін псаммофитті ценоз (1-сурет).

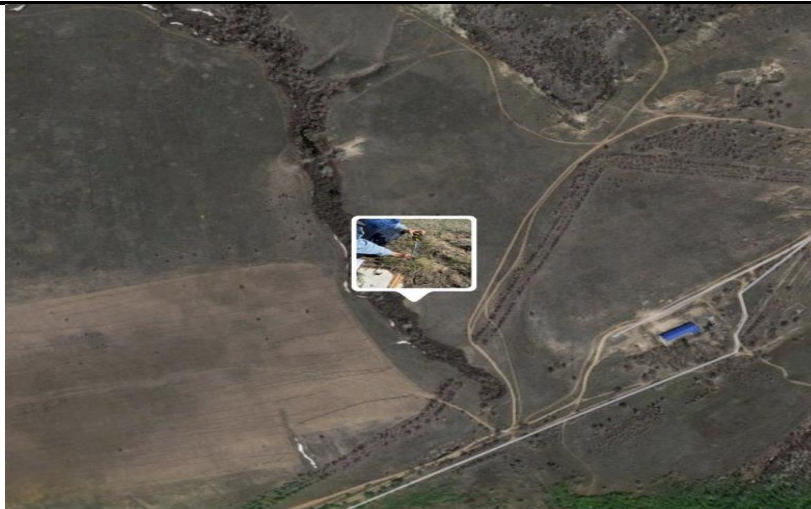
1 - Сурет - Құмды цмин (*Helichrysum arenarium*)

Зерттеу материалдары мен әдістері

Құмды цминнің (*Helichrysum arenarium*) ценопопуляциясын зерттеу базасы: М.Өтемісов атындағы БҚУ-нің агробиостанциясы (2-сурет).

GPS өлшемі: N: 51.11858°

E: 51.32370°

2 – Сурет - М.Өтемісов атындағы БҚУ-нің Агробиостанциясының территориясы

Құмды цмин (*Helichrysum arenarium*) өсімдігінің систематикалық орны:

Дүниесі: *Plantae*

Бөлімі: *Angiospermae*

Классы: *Magnoliopsida*

Қатары: *Asterales* [Asterales](#))

Тұқымдасы: *Asteraceae*

Түрі: *Helichrysum arenarium*

3 - Сурет - Псаммофитті ценоздағы құмды цминнің ценопопуляциясы

Құмды цмин (*Helichrysum arenarium*) популяциясын анықтау флористикалық, статистикалық, геоботаникалық әдістерімен жүргізілді. Зерттеу барысында екі қауымдастық анықталды. Біріншісі – гүлкекірелі-құмды цминді қауымдастығы, екіншісі – қоңырбасты-құмды цминді қауымдастығы.

Есептік алаңның геоботаникалық өлшемі 10x10 метр, жалпы ауданы 100 метр құрады. Зерттеу барысында құмды цминнің флористикалық құрамы мен статистикалық сараптамасына талдау жасалды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Флораны таксономиялық талдау нәтижелері олардың түрлік байлығы, таксономиялық тұрғыдан саналуандылығы мен систематикалық құрылымы туралы толық мағлұмат алып, әр түрлі қауымдастықтарды бір-бірімен салыстыруға мүмкіндік берді. Геоботаникалық зерттеулер В.Н. Сукачев ұсынған әдісімен жасалды.

Агробиостанцияның жыраларының шығыс беткейінің жағындағы құмды цмин қауымдастығының жобалық жабыны 20%, төменгі жағындағы қауымдастықта 30% құрады. Гүлкекірелі-құмды цминді қауымдастығының флористикалық құрамы 19 түрден тұрады – жауылша (*Alyssum*), гүлкекіре (*Centaurea*), биік аққаңбақ (*Gypsophila altissima*), ақ селеу (*Stipa*), қияқөлең (*Carex*), сүттіген (*Euphorbia*), айыр қазтабан (*Potentilla bifurca*), құмды жусан (*Artemisia albicerata*), биберштейн қызғалдағы (*Tulipa biebersteiniána*), сәлбен (*Salvia*). Ал қоңырбасты-құмды цминді қауымдастығы 10 құрамнан тұрады. Атап айтқанда, еркекшөп (*Agropyron*), кекіребас (*Jurinča*), Дат астрагаласы (*Astragalus dānicus*), қоңырбас (*Poa*), ақ селеу (*Stipa*), жауылша (*Alyssum*), қияқөлең (*Carex*), киікоты (*Organum bulgare*), айрауық (*Calamagrostis*), түйе жоңышқа (*Melilótus*).

Бірінші қауымдастықтағы құмды цминнің биіктігі $3\pm 0,7$ см және жер үсті бөлігінің диаметрі $7\pm 0,8$ см-ге, жапырақтар саны $37\pm 3,5$ жетті. Ал екінші қауымдастықта биіктігі $16\pm 0,8$, диаметрі $10\pm 2,5$ см, жапырақтар саны $58\pm 7,5$ құрады. Кестедегі екі ценопопуляцияның статистикалық нәтижелеріне сүйене отырып, екінші қауымдастық жас, жақсы дамып жатқаны, вегетативті өсімдіктер басым екені анықталды. Ауа райының қолайлығы, топырақтың ылғалдылығы бірдей вегетация кезеңіндегі ценопоуляциялардың осындай айырмашылықтары болуына ықпалын тигізді (1-кесте).

1- Кесте - Құмды цминнің (*Helichrysum arenarium*) статистикалық сараптамасы

№	Орналасуы	Өсімдіктердің биіктігі, см	Диаметрі, см	Гүлшоғыры саны, дара	Популяциядағы саны, дара	Жапырақтар саны, дара	Жапырақтың ұзындығы, см	Жапырақтың ені, см
1	Шығыс беткейінің жоғары бөлігі	$3\pm 0,7$	$7\pm 0,8$	$1\pm 0,5$	37	$37\pm 3,5$	$1\pm 0,4$	$0,5\pm 0,2$
2	Шығыс беткейінің төменгі бөлігі	$16\pm 0,8$	$10\pm 2,5$	$4\pm 1,5$	43	$58\pm 7,5$	$2\pm 0,9$	$1,8\pm 0,5$

Құмды цминнің екі ценопопуляциясына жүргізілген статистикалық сараптама агробиостанцияның шығыс беткейінің төменгі жағында орналасқан өсімдіктердің жақсы жетіліп жатқанын көрсетеді. Осылайша, зерттеу нәтижесі псаммофитті ценоздардағы құмды цминнің ценопопуляциясының тығыздығы мен құрылымы әртүрлі екенін көрсетті. Біз ең тығыз популяциялар топырақтың ылғалдылығы жоғары және құнарлы

топырақтары бар жерлерде екенін анықтадық. Алайда, ылғалдылығы төмен және топырағы нашар жерлерде ценопопуляциялар тығыздығы төмен және мөлшері аз болды.

Алынған деректерді талдау өсімдіктің биіктігі, жапырақтары мен гүлшоғырының саны бойынша ерекшеленетін құмды цминнің бірнеше түрлі морфотиптерін анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, тіршілік ету ортасына байланысты айырмашылықтары анықталды. Құмды цмин ценопопуляцияларының флористикалық құрамы зерттелді.

Қорытынды

Құмды цмин (*Helichrysum arenarium*) ценопопуляциясын зерттеу оның әртүрлілігі, статистикалық және флористикалық сипаттамалары, геоботаникалық рөлі туралы құнды ақпарат берді. Өсімдіктердің тіршілік ету ортасы мен таралуы анықталды. Антропогендік және экологиялық факторлардың, сонымен қатар құм карьерінің дамуы ценопопуляцияның санына айтарлықтай зиян келтіруі мүмкін. Түрді сақтау үшін табиғи популяцияның тұрақтылығы мен таралуын үнемі бақылау қажет. Ценопопуляцияларды зерттеу олардың дамуын болжауға және түрді сақтау үшін жетекті қорғау шараларын ұсынуға мүмкіндік берді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Кирпичников М.Э. 1959. Род Цмин, бессмертник – *Helichrysum arenarium* // Флора СССР. Т. XXV М. – Л. С. 405-430 бет

[2] Мухитдинов Н.М., Мамурова А.Т. – Дәрілік өсімдіктер «Алматы», 2013 – 178-179 бет

[3] Животовский Л.А. Онтогенетические состояния, эффективная плотность и классификация популяций // Экология. 2001. №1. С. 3–7. – Жукова Л.А. Популяционная жизнь луго-вых растений. Йошкар-Ола: РИИК «Лакар», 1995. 225.

[4] Петренко А.З., Джубанов А.А., Фатрушина М.М., Иркалиева Р.М., Рамазанов С.К., Сдыков М.Н., Дарбаева Т.Е., Кольченко О.Т., Чернышев Д.М. Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области.

[5] Злобин Ю.А., Скляр В.Г., Клименко А.А. Популяции редких видов растений: теоретические основы и методика изучения: монография. Сумы: Университетская книга, 2013. 439.

[6] Илюшечкина Н.В. Онтогенез и структура ценопопуляций цмина песчаного на северной границе ареала // Вестник ОГУ. 2009. №10 (104). С. 92–95.

[7] Растительное сырье Казахстана. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1947. - 552.

[8] Государственная фармакопея СССР. Изд. XI. - М.: Медицина, 1989. - Т. 2. - 398.

[9] Методические указания по изучению запасов дикорастущих лекарственных растений. - М.: ВИЛР, 1971. - 31.

[10] Дикорастущие полезные растения России. - СПб.: Изд-во СПХФА, 2001. - 663.

[11] Петренко А.З., Джубанов А.А., Фатрушина М.М., Чернышев Д.М., Тубетов Ж.М. Зеленая книга Западно-Казахстанской области.

REFERENCES

[1] Kirpichnikov, M. Je. (1959). Rod Cmin, bessmertnik – *Helichrysum arenarium* // Flora SSSR. T. XXV M. – L. S. 405-430 [in Russian].

[2] Muhitdinov, N. M., Mamurova, A. T. (2013). Dәrılık ösımdıkter [Medicinal plants] «Almaty», 178-179 [in Kazakh].

[3] Zhivotovskij, L.A. (1995). Ontogeneticheskie sostojaniya, jeffektivnaja plotnost' i klassifikacija populjacij [Ontogenetic states, effective density and classification of populations]. *Populjacionnaja zhizn' lugo- vyh rastenij - Population life of meadow plants. Joshkar-Ola: RIIK «Lakar», 225* [in Russian].

[4] Petrenko, A.Z., Dzhubanov, A.A., Fatrushina, M.M., Irkalieva, R.M., Ramazanov, S.K., Sdykov, M.N., Darbaeva, T.E., Kol'chenko, O.T., Chernyshev, D.M. Prirodno-resursnyj potencial i proektiruemye obekty zapovednogo fonda Zapadno-Kazahstanskoj oblasti [Natural resource potential and projected objects of the reserve fund of the West Kazakhstan region] [in Russian].

[5] Zlobin, Ju.A., Skljar, V.G., Klimenko, A.A. (2013). Populjicii redkih vidov rastenij: teoreticheskie osnovy i metodika izuchenija: monografija [Populations of rare plant species: theoretical foundations and study methods: monograph]. Sumy: Universitetskaja kniga, 439 [in Russian].

[6] Iljushechkina, N.V. (2009). Ontogenez i struktura cenopopuljacij smina peschanogo na severnoj granice areala [Ontogenesis and structure of cenopopulations of sandy cinnamon on the northern border of its range]. *Vestnik OGU - Bulletin of OSU . №10 (104). S. 92–95* [in Russian].

[7] Rastitel'noe syr'e Kazahstana [Plant raw materials of Kazakhstan]. - M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1947. – 552 [in Russian].

[8] Gosudarstvennaja farmakopeja SSSR [State Pharmacopoeia of the USSR]. Izd. XI. - M.: Medicina, 1989. - T. 2. – 398 [in Russian].

[9] Metodicheskie ukazaniya po izucheniju zapasov dikorastushhih lekarstvennyh rastenij [Guidelines for studying stocks of wild medicinal plants]. - M.: VILR, 1971. – 31 [in Russian].

[10] Dikorastushhie poleznye rasteniya Rossii [Wild useful plants of Russia]. - SPb.: Izd-vo SPHFA, 2001. – 663 [in Russian].

[11] Petrenko, A.Z., Dzhubanov, A.A., Fatrushina, M.M., Chernyshev, D.M., Tubetov, Zh.M. Zelenaja kniga Zapadno-Kazahstanskoj oblasti [Green book of the West Kazakhstan region] [in Russian].

Кажгереева А.Б., Дарбаева Т.Е.

СОВРЕМЕННАЯ СИТУАЦИЯ ЦМИНА ПЕСЧАНОГО НА ТЕРРИТОРИИ АГРОБИОСТАЦИИ ИМ. М. УТЕМИСОВА

Аннотация. Одним из наиболее фундаментальных способов понимания биологического разнообразия является изучение ценопопуляции видов. В статье исследованы современное состояние ценопопуляции песчаного цмина (*Helichrysum arenarium*) на территории агробиостанции ЗКУ им.М. Утемисова. В настоящее время популяции песчаного цмина находится под угрозой исчезновения из-за антропогенных факторов, а так же разработки песчаного карьера. Результаты этого исследования помогут определить оптимальные условия для роста и развития данного вида, а также разработать меры по его сохранению.

Ключевые слова: цмин песчаный; ценопопуляция; геоботанический метод; статистический метод; флористический анализ.

Kazhgereeva Aelita, Darbaeva Talshen

CURRENT SITUATION OF HELICHRYSUM ARENARIUM ON THE TERRITORY OF AGROBIOSTATION NAMED AFTER M. UTEMISOVA

Annotation. One of the most fundamental ways to understand biological diversity is to study the coenopulation of species. The article examines the current state of the cenopopulation

of sand cumin (*Helichrysum arenarium*) on the territory of the agrobiostation of the M. Utemisov ZKU. Currently, the population of sand cumin is under threat of extinction due to anthropogenic factors, as well as the development of a sand quarry. The results of this study will help determine the optimal conditions for the growth and development of this species, as well as develop measures for its conservation.

Keywords: sandy cumin; cenopopulation; geobotanical method; statistical method; floral analysis.

ӘОЖ 561.4

ГТАХР 68.43.29

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2024.93(1).29

¹Кажымуратова Ж.С., ²Сенбаева Х.С., ³Танатарова Қ.Т.
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан
*Корреспондент-авторы: zhannat_007@mail.ru

E-mail: zhannat_007@mail.ru, khanshaiym_senbaeva@mail.ru,
kuralai.tanatarova@mail.ru

ӨСУДІ РЕТТЕУШІ ЗАТТАРДЫҢ ӨСІМДІКТЕРДІ ТҰҚЫММЕН КӨБЕЙТУДЕГІ ӘСЕРІ

Аңдатпа. Өсімдіктердің жалпы тіршілік дәуірі өсу және даму деген ұғымдармен сипатталады. Өсімдіктердің салмағы мен көлемі, оның органдарының саны мен мөлшері және клеткалар санының артуы, сондай-ақ жаңадан протоплазма түзілу процестері өсу деп аталады. Өсу процесі – өсімдік органдарының ұзарып, енденіп, жуандап, көлемінің, салмағының ұлғаюымен, және жеке мүшелерінің жаңадан қалыптасып, сандарының көбеюімен бейнеленеді. Өсімдіктің тіршілік мерзімі өсу және көбею деген екі кезеңге бөлінеді. Бірінші – өсу кезеңіндегі жапырақтары, сабақтары, тамырлары қарқынды қалыптасып, көбейіп, бұтақтанады, түптенеді, гүл мүшелері қалыптасады. Екінші кезеңде өсімдік гүлденіп, жемістенеді. Өсімдік гүлденгеннен кейін ондағы физиологиялық және биохимиялық процестер өзгеріп, жеке өсу мүшелерінің ылғалдылығы төмендеп, жапырақтағы азотты қосындылардың мөлшері күрт азаяды да, органикалық заттар сақтағыш орындарға шоғырланып, сабақтың ұзарып өсуі тоқтайды. Өсімдіктің дамуы деген ұғым сапалы физиологиялық және морфологиялық, биохимиялық өзгерістерді бейнелейді. Организмдегі сапалық өзгеріс процестерін даму деп атайды, бұл жағдайда организм қызметінің жаңа түрлері немесе жаңа формалар пайда болады. Мысалы, өркендегі жапырақтар санының артуы өсу құбылысы болып табылады. Тұқымның өскінге айналуы, меристемалық клетканың өткізгіш ткань клеткасына өзгеруі даму процестері болып саналады. Бұндай өзгерістер организмде жаңа құрылымдардың пайда болуына байланысты өсімдіктің тіршілік өмірінің – онтогенезінің белгілі сатыларын – жастық шағын, жетілуін, көбею, қартаю және тіршілігінің тоқтау кезеңдерін сипаттайды. Өсімдіктерді өсіру барысында аз уақыт аралығында, сонымен қатар мол өнім алуда синтетикалық стимуляторларды қолдануға болады. Өсімдіктердің кейбір бөліктерінде стимуляторлардың мөлшері айрықша көп болады: мысалы, ауксиндермен сабақтың жоғарғы меристемалары, гиббереллиндермен – жапырақтары, цитокининдермен – тамыры мен дәні бай. Өсу стимуляторлары әртүрлі өсу процестеріне себеп болады, бұл процестерге өсімдіктердің белсенді өсуі, генерациялық дамуы, тропизмдер, регенерация және т.б. жатады.

Кілт сөздер: өсу процесі; даму процесі; синтетикалық стимуляторлар; гетероауксин; эпин-экстра; янтарь қышқылы; циркон; цитокинин; тұқым; өскін; вегетативті; генеративті.

Kіpіcne

Өсімдіктердің өсіп-дамуын жетелдету мақсатында синтетикалық стимуляторларды қолданудың маңызы зор. Өсу стимуляторлары – өсімдік денесінде тасымалдануға қабілетті және әртүрлі ұлпаларға тән реакциялар туғызатын, бірақ зат алмасу жолдарының барлық түрлеріне тікелей қатыспайтын төмен молекулалы реттеуші эндогендік заттар. Барлық стимуляторлардың маңызды қасиеті - өте аз концентрацияларда әрекет ету қабілеті. Өсу стимуляторларының әрекеті даму барысын өзгерту болып табылады, ол жасушалар мен тіндердің белсенділігінің күрделі өзгеруімен көрінеді: өсу, созылу, пептидтер мен әртүрлі метаболиттер синтезі. Гормоналды жүйедегі тепе-теңдіктің шамалы өзгеруі өсімдік денесін ұйымдастырудың әртүрлі деңгейлеріне елеулі әсер етеді. Өсімдіктердің кейбір бөліктерінде стимуляторлардың мөлшері айрықша көп болады: мысалы, ауксиндермен сабақтың жоғарғы меристемалары, гиббереллиндермен – жапырақтары, цитокининдермен – тамыры мен дәні бай [1]. Белгілі бір гормондардың функцияларының әртүрлілігіне қарамастан, оларды екі топқа біріктіруге болады: гормондар-стимуляторлар және гормондар-ингибиторлар. Ең маңызды стимуляторларға ауксиндер, гиббереллиндер және цитокининдер, ал ингибиторларға абсцизин қышқылы мен этилен жатады. Гормондар-активаторлар мен гормондар-ингибиторлардың арақатынасы өсімдіктердің жеке даму процесінде, сонымен қатар қоршаған орта факторларының өзгеруіне байланысты табиғи түрде өзгереді. Осыған байланысты өсімдіктердің қолайсыз факторларға төзімділігін арттыру үшін стимуляторлардың маңызы ерекше [2].

Абиотикалық және антропогендік факторлардың әсерінен өсімдіктердің экологиялық ластануларға төзімділігі төмендей түскендіктен ол мәселені шешудің бірден-бір жолы синтетикалық стимуляторларды өсімдіктердің реттеуші жүйесінде қолдану. Олар өсу және морфогенетикалық процестерге ғана емес, сонымен қатар қолайсыз факторлардың әсеріне байланысты бейімделу реакцияларында да шешуші рөл атқарады. Өсімдіктердің қоршаған ортаның қолайсыз факторларының әсеріне төзімділігін қалыптастырудың негізгі заңдылықтарын және өсу стимуляторларының осы процеске қатысуын зерттеу осы мәселенің маңыздылығы болып табылады [3].

Синтетикалық стимуляторлар өсімдіктердегі реттеу мен бақылаудың негізгі факторлары болып табылады. Олардың ерекшелігі – тұтас физиологиялық және морфогенетикалық бағдарламаларды қамтиды. Өсімдіктің өсуі, дамуы және онтогенезінің кезеңдерінің өтуі өсу стимуляторларының бақылауында болады. Өсімдік өміріндегі маңызды кезең - тұқымның өнуі. Онтогенездің бұл фазасы тыныштықтан шығумен және вегетативті массаның тез жиналуымен сипатталады. Өндіру тұқымның ісінуі, өскіннің пайда болуы, өскіннің гетеротрофты өсуі, қоректенудің автотрофты режиміне өту (фотосинтез) фазаларына бөлінеді [4].

Суды сіңіру – өнудің негізгі факторы, ол судың физикалық және осмостық сіңуіне байланысты пайда болады. Тұқым ылғалдылық шегіне жеткенде (40-65% ылғалдылық) өскіннің шығуы басталады. Бұл кезде алдымен тамырдың, содан кейін өркеннің ұшы өсе бастайды. Бастапқыда жасушалар созылады, кейінірек – бөлінеді, олар өскен сайын тіндердің дифференциациясы жүреді, содан кейін олар өсу стимуляторларын шығара бастайды. Зерттеушілер гормондар тұқымның өнуінің негізгі факторы деп есептейді. Ісінуге дейін тұқымда өнуге қажетті өсу стимуляторлардың тепе-теңдігі болмайды, ал өнудің өзінде эндогендік өсу стимуляторлардың қажетті концентрациясы белгіленеді деп болжанады [5].

Зерттеу материалдары мен әдістері

2023 - 2024 жылдар аралығында, жылдың әр маусымында зерттеу жұмыстары жүргізілді. Тақырыптың жоспары бойынша әдебиет көздерінен өсу, даму ұғымдары, синтетикалық стимуляторлар туралы мәліметтер қарастырылып, олардың ішінен ең тиімділері таңдалды. Тәжірибеге кез-келген жағдайда барлық аймақта өсе алатын «әмбебеп» үш түрлі өсімдік тұқымдары алынды: бұршақ, күнбағыс, арпа, катальпа, колеус, гербера тұқымдары. Өсімдіктердің әртүрлі өсу кезеңдеріне синтетикалық стимуляторлардың әсерін анықтауға 5 синтетикалық стимулятор және бақылауға су алынды олар: гетероауксин, эпин-экстра, циркон, янтарь қышқылы, цитокинин.

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында тәжірибе қою, эксперимент және бақылау, салыстыру, талдау зерттеу әдістері қолданылады.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу жұмысы барысында өсімдік тұқымдары қойылған бөлме температурасы мен ылғалдылығы өлшеніп отырылды (1 кесте).

1 - кесте - Зерттеу кезеңі аралығындағы бөлме температурасы мен ылғалдылығының өзгерісі

Күні	07.02	08.02	09.02	10.02	11.02	12.02	13.02	14.02	15.02	16.02	17.02	18.02	20.02
Температура, t°С	21°С	22°С	23°С	21°С	20°С	19°С	21°С	23°С	22°С	21°С	23°С	23°С	22°С
Ылғалдылық, %	65	65	70	65	60	55	65	70	65	65	70	70	65

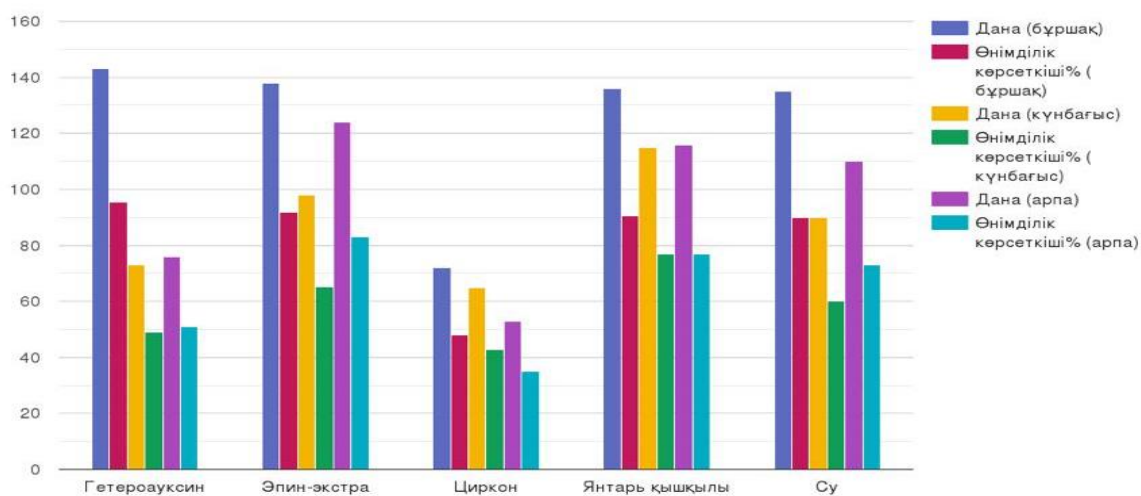
2023 жылы әдебиет көздерінен өсу стимуляторлары туралы мәліметтер қарастырылып, олардың ішінен ең тиімділері таңдалып алынды. Тәжірибеге үш түрлі өсімдік тұқымдары алынды. Олар: *Pisum ambrosia L.*, *Helianthus annuus L.*, *Hordeum vulgare L.* Өсімдіктердің әртүрлі өсу кезеңдеріне синтетикалық стимуляторлардың әсерін анықтауға 4 синтетикалық стимулятор және бақылауға су алынды, олар: гетероауксин, эпин-экстра, циркон, янтарь қышқылы.

Тәжірибе нәтижесінде өсімдік тұқымдарына санақ жүргізіліп, өнімділік көрсеткіші анықталды (2 кесте) (1 сурет).

2 – кесте - Синтетикалық стимуляторлардың өсімдік тұқымдарының өңгіштігіне әсері

Синтетикалық стимуляторлар	Бұршақ		Күнбағыс		Арпа	
	Дана	Өнімділік көрсеткіші, %	Дана	Өнімділік көрсеткіші, %	Дана	Өнімділік көрсеткіші, %
Гетероауксин	143	95,3	73	49	76	51
Эпин-экстра	138	92	98	65,3	124	83
Циркон	72	48	65	43	53	35
Янтарь қышқылы	136	90,7	115	77	116	77
Су	135	90	90	60	110	73

1 – сурет - Өсімдік тұқымдарының өңгіштік әсерінің диаграммасы

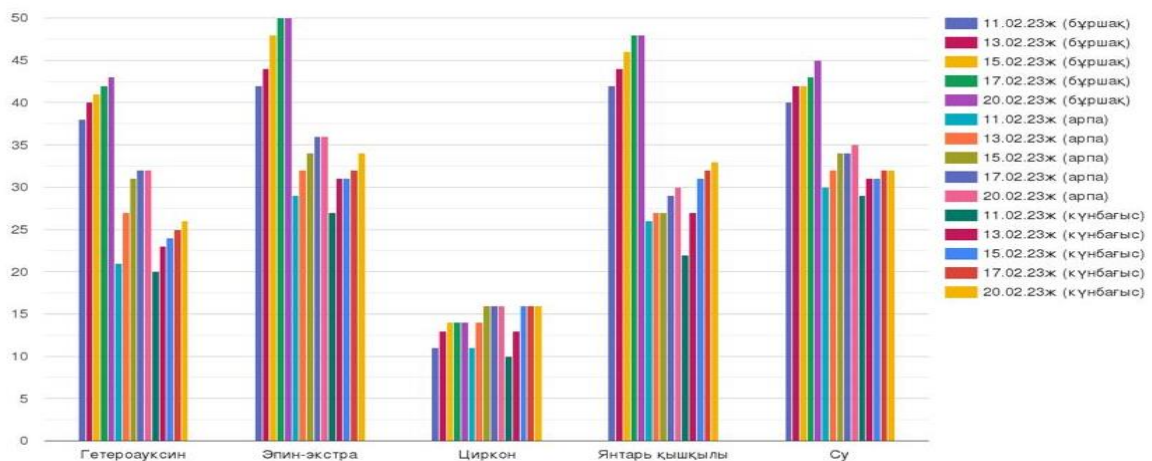
Кестені қорытындылай келе, 3 реттік бақылау жұмысының 5 күндегі көрсеткіштері берілген. Синтетикалық стимуляторлардың соңғы бақылау бойынша бақылауға алынған сумен салыстырғанда ең жоғары әсер еткен гетероауксин бұршақта 143 дана шығып, 95,3% өнімділік көрсетті; күнбағысқа жақсы әсер еткен янтарь қышқылында 115 дана шығып, 77% өнімділік көрсетті; ал арпаға ең жақсы әсер еткен эпин-экстрада 124 дана шығып, 83% өнімділік көрсетті. Ең төмен нәтиже көрсеткен цирконда бұршақ 72 дана, 48%; күнбағыс 65 дана, 43%; арпа 53 дана, 35% өнімділік көрсетті.

Өсімдіктердің сандық сипаттамалары анықталғаннан кейін, 50 данасы топыраққа отырғызылды. Өсімдік тұқымдары 10 күн бойы бақыланып, синтетикалық стимуляторлармен суарылды (3- кесте) (2- сурет).

3 - кесте - Өсімдік өскіндерінің өсіп шығу көрсеткіші

Синтетикалық стимуляторлар	11.02.23			13.02.23			15.02.23			17.02.23			20.02.23		
	Бұршақ	Күнбағыс	Арпа	Бұршақ	Күнбағыс	Арпа	Бұршақ	Күнбағыс	Арпа	Бұршақ	Күнбағыс	Арпа	Бұршақ	Күнбағыс	Арпа
Гетероауксин	38	20	21	40	23	27	41	24	31	42	25	32	43	26	32
Эпин-экстра	42	27	29	44	31	32	48	31	34	50	32	36	50	34	36
Циркон	11	10	11	13	13	14	14	16	16	14	16	16	14	16	16
Янтарь қышқылы	42	22	26	44	27	27	46	31	27	48	32	29	48	33	30
Су	40	29	30	42	31	32	42	31	34	43	32	34	45	32	35

2 – сурет - Өскіндердің өсіп шығу көрсеткішінің диаграммасы

Суретте көрсетілген мәлімет бойынша өскіндерге синтетикалық стимуляторлардың әсері 9 күн бойы бақыланып суарылды, соңғы күн нәтижесі бойынша өсіп шығу көрсеткіштері алынды.

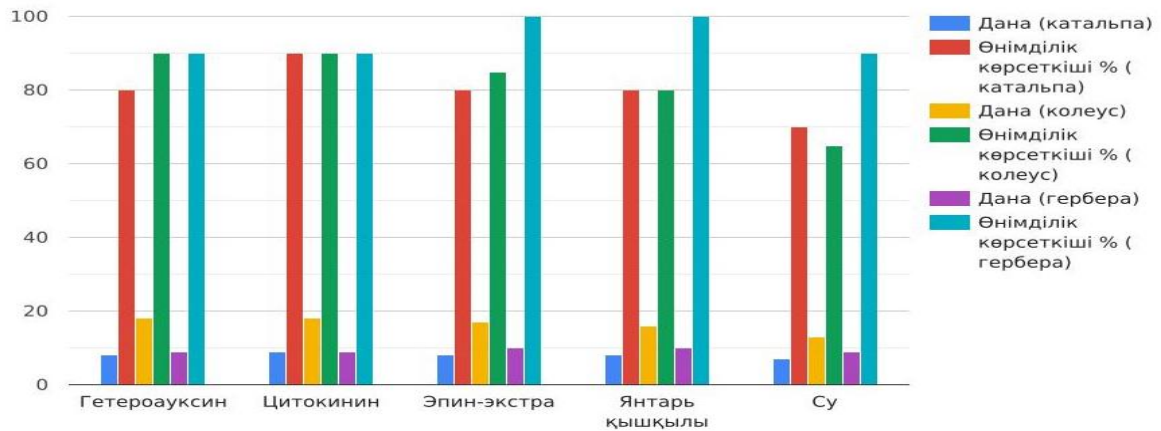
Өсімдіктердің өсуі мен дамуына әртүрлі синтетикалық стимуляторларды қолдана отырып, олардың барлығының қолайлы әсер етпейтіндігі анықталды. Зерттеу жұмысының нәтижесі бойынша, қолданылған 4 стимулятордың: эпин-экстра, янтарь қышқылы, гетероауксин ең жақсы көрсеткіш көрсетті. Оларды қолданудың тиімді нәтиже беретіндігі анықталып, бөлме өсімдіктерін өсіруде пайдаланылды.

2024 жылы зерттеу жұмысында оң нәтиже берген синтетикалық стимуляторларды қолданып, *Catalpa bignonioides*, *Coleus Blumei*, *Gerbera jamesonii* өсімдіктерімен тәжірибе жүргізілді.

Тәжірибе нәтижесінде өсімдік тұқымдарына санақ жүргізіліп, өнімділік көрсеткіші анықталды (4-кесте) (3-сурет). Өсімдіктердің сандық сипаттамалары алынды (5- кесте) (4 -сурет).

4-кесте - Синтетикалық стимуляторлардың өсімдік тұқымдарының өңгіштігіне әсері

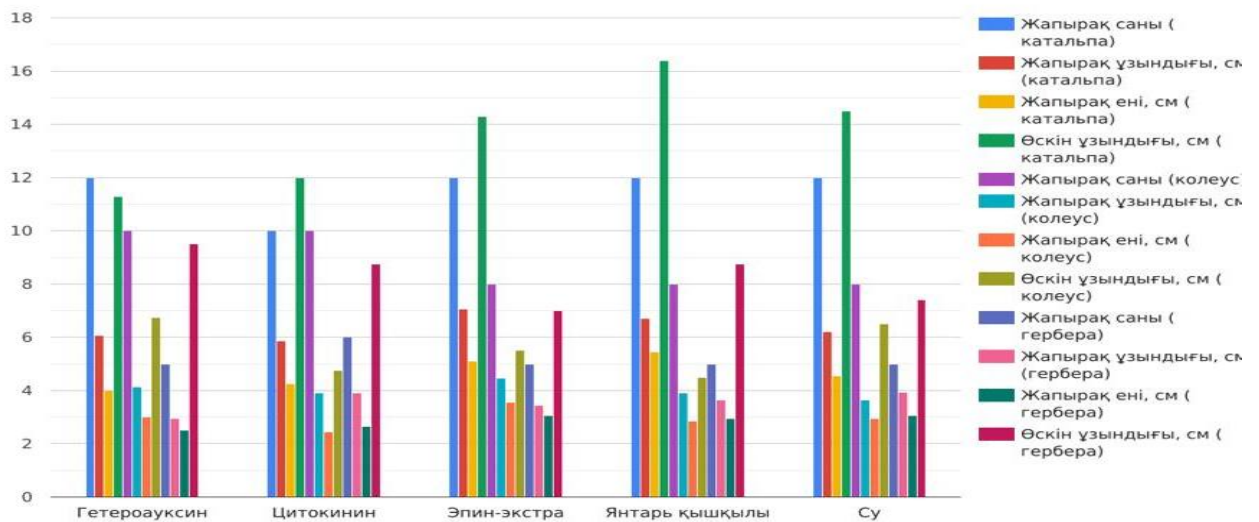
Синтетикалық стимуляторлар	Катальпа		Колеус		Гербера	
	Дана	Өнімділік көрсеткіші, %	Дана	Өнімділік көрсеткіші, %	Дана	Өнімділік көрсеткіші, %
Гетероауксин	8	80	18	90	9	90
Цитокинин	9	90	18	90	9	90
Эпин-экстра	8	80	17	85	10	100
Янтарь қышқылы	8	80	16	80	10	100
Су	7	70	13	65	9	90

3- сурет - Өсімдік тұқымдарының өңгіштік әсерінің диаграммасы

5- кесте - Өсімдік өскіндерінің сандық сипаттамасы

Синтетикалық стимуляторлар	Жапырақ саны (д)			Жапырақ ұзындығы (см)			Жапырақ ені (см)			Өскін ұзындығы (см)		
	Катальпа	Колеус	Гербера	Катальпа	Колеус	Гербера	Катальпа	Колеус	Гербера	Катальпа	Колеус	Гербера
Гетероауксин	12	10	5	6,05	4,15	2,95	4	3	2,5	11,3	6,75	9,5
Цитокинин	10	10	6	5,85	3,9	3,9	4,25	2,45	2,65	12	4,75	8,75
Эпин-экстра	12	8	5	7,05	4,45	3,45	5,1	3,55	3,05	14,3	5,5	7
Янтарь қышқылы	12	8	5	6,7	3,9	3,65	5,45	2,85	2,95	16,4	4,5	8,75
Су	12	8	5	6,2	3,65	3,95	4,55	2,95	3,05	14,5	6,5	7,4

4 – сурет - Өсімдердің сандық сипаттамасының диаграммасы

5 – сурет - Сандық сипаттамалар алу процесі

Қорытынды

Өсімдіктерді өсіру барысында аз уақыт аралығында, сонымен қатар мол өнім алуда синтетикалық стимуляторларды қолдануға болады. Соған сәйкес бұршақ, күнбағыс және арпа өсімдіктерін өсіруде эпин-экстра, гетероауксин, циркон, янтарь қышқылы стимуляторлары қолданылып тәжірибе қойылды және бақылауға су алынды. Өсімдіктердің өсуі мен дамуына әртүрлі синтетикалық стимуляторларды қолдана отырып, олардың барлығының қолайлы әсер етпейтіндігі анықталды. Зерттеу жұмысының нәтижесі бойынша, қолданылған 4 стимулятордың: эпин-экстра, янтарь қышқылы, гетероауксин ең жақсы көрсеткіш көрсетті, оларды қолданудың тиімді нәтиже беретіндігі анықталды. Ал, циркон синтетикалық стимуляторы тәжірибеге алынған өсімдіктердің тұқымдары мен өскіндерінің барлық көрсеткіштеріне оң әсер бермегендіктен, оның бақылаудағы

көрсеткіштермен салыстырған кезде оның ингибитор ретінде әсер еткендігі анықталды.

Тәжірибеге алынған синтетикалық стимуляторлар алдыңғы жұмыстың қорытындысы бойынша ең жақсы көрсеткіш көрсеткен гетероауксин, эпин-экстра, янтарь қышқылы синтетикалық стимуляторлары алынды және де қосымша жаңа синтетикалық стимулятор цитокинин алынды. Алынған синтетикалық стимуляторларымен бөлме өсімдіктеріне тәжірибе жұмысы жүргізіліп, нәтижесі шығарылды. Зерттеу нәтижесі бойынша синтетикалық стимуляторлардың бөлме өсімдіктерінің вегетативті мүшелеріне әрқилы әсер ететіндігі анықталды.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Мұхитдинов Н.М., Бегенов Ә.Б., Айдосова С.С. Өсімдіктер морфологиясы және анатомиясы .–Алматы: Қазақ университеті, 2001.–272 б.
- [2] Қалекенұлы Ж., Ережепов Ә.Е. Өсімдіктер физиологиясы.– Алматы, 2004. – 297 б.
- [3] Жатқанбаев Ж. Өсімдіктер физиологиясы.–Алма-Ата: Мектеп, 1988. - 179 с.
- [4] Тиманн К.В., Джен Р.К., Амен Р.Д. Физиология и биохимия покоя и прорастания семян. – М., 1982.- 496 с.
- [5] Әметов Ә.Ә. Ботаника. – Алматы: Дәуір, 2005. - 369 б.

REFERENCES

- [1] Muhitdinov, N.M., Begenov, A.B., Aidosova, S.S. (2001). Ósimdikter morfologiasy jáne anatomiasy [Plant morphology and anatomy] .–Almaty: Qazaq úniversiteti, 272 b. [in Kazakh].
- [2] Qalekenuly, J., Erejepov, A.E. (2004). Ósimdikter fiziologiasy [Plant physiology].– Almaty, 297 b. [in Kazakh].
- [3] Jatkanbaev, J. (1988). Ósimdikter fiziologiasy [Plant physiology].–Alma-Ata: Mektep, 179 s. [in Kazakh].
- [4] Timann, K.V., Djen, R.K., Amen, R.D. (1982). Fiziologiya i biokhimiya pokoya i prorastania semán [Physiology and biochemistry of dormancy and germination of seeds]. – M., 496 s. [in Russian].
- [5] Ámetov, Á.Á. (2005). Botanika [Botanika]. – Almaty: Dáyir, 369 b. [in Kazakh].

Кажымуратова Ж.С., Сенбаева Х.С., Таңатарова Қ.Т.

ВЛИЯНИЕ ВЕЩЕСТВ РЕГУЛИРУЮЩИХ РОСТ НА РАЗМНОЖЕНИЕ РАСТЕНИЙ СЕМЕНАМИ

Аннотация. Эпоха общей жизни растений характеризуется понятиями рост и развитие. Вес и объем растения, количество и размер его органов и увеличение количества клеток, а также процессы образования новой протоплазмы называются ростом. Процесс роста представляет собой удлинение, широту, утолщение органов растения, увеличение объема, веса, а также новообразование и увеличение количества отдельных органов. Продолжительность жизни растения

делится на два периода: рост и размножение. Первый-листья, стебли, корни в фазе роста интенсивно формируются, размножаются, ветвятся, переплетаются, формируются цветочные органы. На втором этапе растение цветет и плодоносит. После цветения растения изменяются физиологические и биохимические процессы в нем, снижается влажность отдельных органов роста, резко уменьшается содержание азотистых включений в листьях, происходит концентрация органических веществ в местах хранения, прекращается удлинение стебля. Понятие развитие растения отражает качественные физиологические и морфологические, биохимические изменения. Процессы качественных изменений в организме называются развитием, в этом случае возникают новые виды деятельности организма или новые формы. Например, увеличение количества листьев на побеге является явлением роста. Процессы развития считаются превращением семени в проросток, превращением меристематической клетки в проводящую тканевую клетку. Такие изменения характеризуют определенные стадии жизнедеятельности растения – онтогенез – юность, зрелость, периоды размножения, старения и остановки жизнедеятельности, обусловленные образованием в организме новых структур. В процессе выращивания растений можно использовать синтетические стимуляторы с небольшим промежутком времени, а также с обильным урожаем. В некоторых частях растений количество стимуляторов особенно велико: например, верхние меристемы стебля с ауксинами, листья с гиббереллинами, корни и зерно богаты цитокининами. Стимуляторы роста вызывают различные процессы роста, эти процессы включают активный рост растений, генеративное развитие, тропизмы, регенерацию и т. д.

Ключевые слова: процесс роста; процесс развития; синтетические стимуляторы; гетероауксин; эпин-экстра; Янтарная кислота; циркон; цитокинин; семена; ростки; вегетативные; генеративные.

Kazhymuratova Zhannat, Senbayeva Khanshaiym, Tangatarova Kuralay
THE EFFECT OF SUBSTANCES REGULATING GROWTH ON THE
REPRODUCTION OF PLANTS BY SEEDS

Annotation. The era of common plant life is characterized by the concepts of growth and development. The weight and volume of the plant, the number and size of its organs and the increase in the number of cells, as well as the processes of formation of new protoplasm are called growth. The growth process is an elongation, breadth, thickening of plant organs, an increase in volume, weight, as well as neoplasm and an increase in the number of individual organs. The life span of a plant is divided into two periods: growth and reproduction. The first is that leaves, stems, and roots in the growth phase intensively form, multiply, branch, intertwine, and flower organs form. In the second stage, the plant blooms and bears fruit. After flowering, the physiological and biochemical processes in the plant change, the humidity of individual growth organs decreases, the content of nitrogenous inclusions in the leaves decreases sharply, the concentration of organic substances in storage sites occurs, and the elongation of the stem stops. The concept of plant development reflects qualitative physiological, morphological, and biochemical changes. The processes of qualitative changes in the

body are called development, in which case new types of body activity or new forms arise. For example, an increase in the number of leaves on a shoot is a growth phenomenon. The development processes are considered to be the transformation of a seed into a seedling, the transformation of a meristematic cell into a conductive tissue cell. Such changes characterize certain stages of plant life – ontogenesis – youth, maturity, periods of reproduction, aging and cessation of vital activity due to the formation of new structures in the body. In the process of growing plants, synthetic stimulants can be used with a short period of time, as well as with a plentiful harvest. In some parts of plants, the amount of stimulants is especially high: for example, the upper meristems of the stem with auxins, leaves with gibberellins, roots and grains are rich in cytokinins. Growth stimulants cause various growth processes, these processes include active plant growth, generative development, tropisms, regeneration, etc.

Keywords: growth process; development process; synthetic stimulants; heteroauxin; epin-extra; succinic acid; zircon; cytokinin; seeds; sprouts; vegetative; generative.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Айшенова Томирис Гадилетқызы – «Орыс тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; ayshenova@bk.ru

Ақболатов Айдарбек Ахметұлы - философия докторы (PhD), аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; aidarbek_akbulat@mail.ru

Амангельді Айгерім Ерланқызы - М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің 2-курс магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; 1818aaa@mail.ru

Ашыкпаева Сауле Имангалиевна – магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; lady_s111@mail.ru

Ахмеденов Кажмурат Максұтович – география ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ басқарма мүшесі – ҒЖ және ХБ жөніндегі проректор, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан, kazhmurat78@mail.ru

Акатьев Николай Владимирович - химия ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, биология, география, химия мұғалімдерін даярлауға арналған БББ, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан, nikolay.akatyev@wku.edu.kz

Бакиев Андрей Геннадьевич - биология ғылымдарының кандидаты, аға ғылыми қызметкер, РҒА Самара федералды зерттеу орталығы, РҒА Еділ бассейнінің экология институты, Тольятти, Ресей; herpetology@list.ru

Байбулсинова Альфия Сабыргалиевна – тарих ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; alfia_b11@mail.ru

Барахат Алма Полатбекқызы – магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; baraxatalma@gmail.com

Бейбітқызы Бекзада – «7М01601 – Тарих» БББ магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; beubtkyzy02@mail.ru

Бекболатова Алия Махсотқызы – биология мұғалімдерін даярлауға арналған БББ магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; aliya_bm86@mail.ru

Беркина Светлана Сагитовна - «Орыс тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан;

Боранбаева Бақтылы Сәрсенбайқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; bbaktyly@bk.ru

Ворфоломеева Ольга Викторовна - педагогика ғылымдарының кандидаты, Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; olga.vorfolomeyeva@wku.edu.kz

Ғаббасов Абзал Абайұлы - зоолог, Орал обаға қарсы станциясы, Орал, Қазақстан; gabbasov.abzal@mail.ru

Давыгора Анатолий Васильевич - Биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Орынбор мемлекеттік педагогикалық университеті, Орынбор, Ресей; davygora@esoo.ru

Дарбаева Талшен Есенмановна – б.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан;

Демченко Людмила Валерьевна – аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; mila_demchenko_67@mail.ru

Достанғалиева Жазира Борисқызы - М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің 7M01510-География білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан;

Ергалиева Гулжан Алгазиевна - педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; E77ASK@yandex.ru

Имашев Эдуард Жүсіпұлы – 6D060900 – География мамандығы бойынша философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің стратегиялық даму және инновация департаментінің директоры, биология, география, химия мұғалімдерін даярлау БББ аға оқытушысы, Орал, Қазақстан; imashev_edik@mail.ru

Исағат Райля Исағатқызы –биология, география, химия мұғалімдерін даярлауға арналған БББ магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан, railek.2001@gmail.com

Клименко Татьяна Ивановна – педагогика ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

Кажгереева Аэлига Бауыржановна - биология мұғалімдерін даярлауға арналған БББ магистранты, М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал, Қазақстан; aelitakab@mail.ru

Кажымұратова Жаннат Санкибаевна – аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан;

Казорина Анна Владимировна - филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Иркутск мемлекеттік университеті ФГБОУ, Иркутск, Ресей Федерациясы; Anna-kazorina@mail.ru

Кайсағалиева Гулжахан Смайловна – биология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; gulzhakhan.kaisagalieva@wku.edu.kz;

Кисметова Галия Нагимовна - педагогика ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; galiya-1969@mail.ru

Кушеккалиев Алман Нысанбаевич – физика-математика ғылымдарының доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; alman_k@mail.ru

Кушкенбаева Ақерке Есбулатовна – «7M01601 – Тарих» БББ магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; esbulatovna95@gmail.com

Қыдыршаев Абат Сатыбайұлы - педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; kdirshaev_abat@mail.ru

Құдайбергенова Ақбөбек Оразбайқызы - магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; akbobek.98.31@gmail.com

Майқанов Нұрбек Смағұлұлы - дәрігер, медицина ғылымдарының кандидаты, Орал обаға қарсы станциясы, Орал, Қазақстан; rchum@mail.ru

Максотова Алтынгүл Ержанқызы - магистрант, биология, география, химия мұғалімдерін даярлауға арналған БББ, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан, altuwkaerke@gmail.com

Мартин Арндт - филология докторы, Мюнстер Университеті, Мюнстер, Германия; martarndt@web.de

Мендіғалиев Елдар Ерланұлы – магистрант, биология, география, химия мұғалімдерін даярлауға арналған БББ, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; eldarmendigaliev@gmail.com

Мокин Константин Сергеевич - социология ғылымдарының докторы, жетекші ғылыми қызметкер, Ресей ғылым академиясы, Мәскеу, Ресей Федерациясы; mokin_konstantin@list.ru

Нәбиева Жанаргүл Жұмабайқызы - педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; nabi.zhanar@inbox.ru

Ниязбаева Алмагуль Иембердіқызы – химия ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; Almagul.Niyazbaeva@kaznu.edu.kz

Нуртазин Мирбулат Сүйеуович – социология ғылымдарының кандидаты, әлеуметтік ғылымдар кафедрасының аға оқытушысы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; nurzko@mail.ru

Нурлыбекқызы Айдана – Шетел тілі: екі шетел тілі білім беру бағдарламасының магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; ai_er_anuar@mail.ru

Подгорный Валентин Павлович - М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің 7M01510-География білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан;

Полулях Елена Владимировна - информатика пәні мұғалімі, жоғары санатты педагог-зерттеуші, Дарынды балаларға арналған мамандандырылған облыстық №8 мектеп-лицейі, Орал, Қазақстан; lena_ru@mail.ru

Родичева Анна Анатольевна – филология ғылымдарының докторы, доцент, П.П.Семенов атындағы халықаралық гуманитарлық университеті, Санкт-Петербург, Ресей; annarodicheva@mail.ru

Рысбеков Тұяқбай Зейтович – Тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҰҒА құрметті академигі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; tuyakbai.rysbekov@mail.ru

Собянин Федор Иванович – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Белгород мемлекеттік ұлттық зерттеу университеті, Белгород, Ресей; sosnovi60@mail.ru

Суворова Вероника Анатольевна – «Орыс тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының магистранты, Орал, Қазақстан; suvovoveronika2@yandex.ru

Сенбаева Ханшайым Серікқызы - биология - география мұғалімдерін даярлауға арналған БББ студенті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; khanshaiym_senbaeva@mail.ru

Танатарова Құралай Танатарқызы - биология - география мұғалімдерін даярлауға арналған БББ студенті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; kuralai.tanatarova@mail.ru

Турганалиева Ганмиркун Ганмиркунановна – магистр, аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; ganna_tgg@mail.ru

Тюлебаева Комысай Карипулловна - Орыс тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан;

Умарова Гульнар Сидегалиевна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; umarova_1959@mail.ru

Утегенова Карлыга Таскалиевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; karlyga@bk.ru

Утебалиева Бағжан Едігеқызы – жаратылыстану ғылымдарының магистрі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; bagzhan-87@mail.ru

Ұзақбай Гауһар Бекежанқызы – магистрант, биология, география, химия мұғалімдерін даярлауға арналған БББ, М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ., Қазақстан, gohangirl07@mail.ru

Шамгонова Раиса Гарифуллиевна - педагогика ғылымының магистрі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; raisa-shamgonova@mail.ru

Шүйінішқали Анаргүл - Шетел тілі: екі шетел тілі білім беру бағдарламасының магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; anarkin00@mail.ru

Шүйінішқали Заманбек - Шетел тілі: екі шетел тілі білім беру бағдарламасының магистранты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; shuinishkali.zaman@gmail.com

Шунайбекова Кльжиян Мендагалиевна – аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан; shunaybek07@mail.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Айшенова Томирис Гадилетовна - магистрант образовательной программы «Русский язык и литература», Западно-Казахстанский университет им.М. Утемисова, Уральск, Казахстан; ayshenova@bk.ru

Акболатов Айдарбек Ахметович - доктор философии (PhD), старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; aidarbek_akbulat@mail.ru

Амангельды Айгерим Ерлановна - магистрант 2 курса Западно-Казахстанского университета им. М. Утемисова, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; 1818aaa@mail.ru

Ашыкпаева Сауле Имангалиевна - магистрант, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; lady_s111@mail.ru

Ахмеденов Кажмурат Максutowич - кандидат географических наук, профессор, проректор по НР и МС ЗКУ им. М. Утемисова, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан, kazhmurat78@mail.ru

Акатьев Николай Владимирович - кандидат химических наук, старший преподаватель, ОП для подготовки учителей биологии, географии, химии, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан, nikolay.akatyev@wku.edu.kz

Бакиев Андрей Геннадьевич - кандидат биологических наук, старший научный сотрудник, Самарский Федеральный исследовательский центр РАН, Институт экологии Волжского бассейна РАН, Тольятти, Россия; herpetology@list.ru

Байбулсинова Альфия Сабыргалиевна - кандидат исторических наук, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; alfia_b11@mail.ru

Баракат Алма Полатбековна - магистрант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан; baraxatalma@gmail.com

Бейбиткызы Бекзада - магистрант ОП «7М01601 - История», Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; beymbtkyzy02@mail.ru

Бекболатова Алия Махсотовна - магистрант ОП для подготовки учителей биологии, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; aliya_bm86@mail.ru

Беркина Светлана Сагитовна - магистрант образовательной программы «Русский язык и литература», Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан;

Боранбаева Бактылы Сарсенбаевна - кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; bbaktyly@bk.ru

Ворфоломеева Ольга Викторовна - кандидат педагогических наук, Западно-Казахстанский университет им. Махамбета Утемисова, Уральск, Казахстан; olga.vorfolomeyeva@wku.edu.kz

Габбасов Абзал Абаевич - зоолог, Уральская противочумная станция, Уральск, Казахстан; gabbasov.abzal@mail.ru

Давыгора Анатолий Васильевич - кандидат биологических наук, доцент, Оренбургский государственный педагогический университет, Оренбург, Россия; davygora@esoo.ru

Дарбаева Талшен Есенмановна - д.б.н., профессор, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан;

Демченко Людмила Валерьевна - старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; mila_demchenko_67@mail.ru

Достангалиева Жазира Борисовна - магистрант 2 курса образовательной программы «7M01510-География» Западно-Казахстанского университета им.М. Утемисова, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан;

Ералиева Гулжан Алгазиевна - кандидат педагогических наук, старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; E77ASK@yandex.ru

Имашев Эдуард Жусупович – доктор философии (PhD) по специальности 6d060900 – География, директор департамента стратегического развития и инноваций Западно-Казахстанского университета им.М. Утемисова, старший преподаватель ОП по подготовке учителей биологии, географии, химии, Уральск, Казахстан; imashev_edik@mail.ru

Исагат Райля Исагатовна - магистрант ОП по подготовке учителей биологии, географии, химии, Западно-Казахстанский университет им.М. Утемисова, Уральск, Казахстан, railek.2001@gmail.com

Клименко Татьяна Ивановна - кандидат педагогических наук, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан;

Кажгереева Аэлита Бауыржановна - магистрант ОП для подготовки учителей биологии, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; aelitakab@mail.ru

Кажымуратова Жаннат Санкибаевна - старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан;

Казорина Анна Владимировна - кандидат филологических наук, доцент, ФГБОУ ВО Иркутский государственный университет, Иркутск, Российская Федерация; Anna-kazorina@mail.ru

Кайсагалиева Гулжахан Смайловна - кандидат биологических наук, старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; gulzhakhan.kaisagalieva@wku.edu.kz

Кисметова Галия Нагимовна - кандидат педагогических наук, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; galiya-1969@mail.ru

Кушеккалиев Алман Нысанбаевич - физико-математические науки, доцент, Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; alman_k@mail.ru

Кушкенбаева Акерке Есбулатовна - магистрант ОП «7M01601-История», Западно-Казахстанский университет им.М. Утемисова, Уральск, Казахстан; esbulatovna95@gmail.com

Кыдыршаев Абат Сатыбаевич - доктор педагогических наук, профессор, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; kdirshaev_abat@mail.ru

Кудайбергенова Акбобек Оразбаевна - магистрант, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; akbobek.98.31@gmail.com

Майканов Нурбек Смагулович - врач, кандидат медицинских наук, Уральская противочумная станция, Уральск, Казахстан; rchum@mail.ru

Максотова Алтынгүль Ержановна – магистрант ОП для подготовки учителей биологии, географии, химии, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан, altuwkaerke@gmail.com

Мартин Арндт - доктор филологии, Мюнстерский университет, Мюнстер, Германия; martarndt@web.de

Мендигалиев Елдар Ерланович - магистрант ОП для подготовки учителей биологии, географии, химии, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; eldarmendigaliyev@gmail.com

Мокин Константин Сергеевич - доктор социологических наук, ведущий научный сотрудник, Российская академия наук, Москва, Российская Федерация; mokin_konstantin@list.ru

Набиева Жанаргүль Жумабаевна - магистр педагогических наук, старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; nabi.zhanar@inbox.ru

Ниязбаева Алмагүль Иембердиевна - кандидат химических наук, доцент, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан; Almagul.Niyazbaeva@kaznu.edu.kz

Нуртазин Мирбулат Суйеуович - кандидат социологических наук, старший преподаватель кафедры социальных наук, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; nurzko@mail.ru

Нурлыбекқызы Айдана - магистрант образовательной программы «Два иностранных языка: иностранный язык», Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; ai_eg_anuar@mail.ru

Подгорный Валентин Павлович - магистрант 2 курса образовательной программы «7М01510 – География» Западно-Казахстанского университета им. М. Утемисова, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан;

Полулях Елена Владимировна - учитель информатики, педагог-исследователь высшей категории, специализированная областная школа-лицей №8 для одаренных детей, Уральск, Казахстан; lena_ru@mail.ru

Родичева Анна Анатольевна - доктор филологических наук, доцент, Международный гуманитарный университет им. П. П. Семенова, Санкт-Петербург, Россия; annarodicheva@mail.ru

Рысбеков Туякбай Зейтович - доктор исторических наук, профессор, почетный академик НАН, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; tuyakbai.rysbekov@mail.ru

Собянин Федор Иванович - доктор педагогических наук, профессор, Белгородский государственный национальный исследовательский университет, Белгород, Россия; sosnovi60@mail.ru

Суворова Вероника Анатольевна - магистрант образовательной программы «Русский язык и литература», Уральск, Казахстан; suvorovaveronika2@yandex.ru

Сенбаева Принцесса Сериковна - студент ОП для подготовки учителей биологии-географии, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; khanshaiym_senbaeva@mail.ru

Танатарова Куралай Танатаровна - студент ОП для подготовки учителей биологии-географии, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; kuralai.tanatarova@mail.ru

Турганалиева Ганмиркун Ганмиркунановна - магистр, старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; ganna_tgg@mail.ru

Тюлебаева Комысай Карипулловна - магистрант образовательной программы Русский язык и литература, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан;

Умарова Гульнар Сидегалиевна - кандидат филологических наук, доцент, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; umarova_1959@mail.ru

Утегенова Карлыга Таскалиевна - кандидат педагогических наук, доцент, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; karlyga@bk.ru

Утебалиева Багжан Едигеевна - магистр естественных наук, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; bagzhan-87@mail.ru

Узакбай Алмас Бекежанович - магистрант, ОП для подготовки учителей биологии, географии, химии, ЗКУ им. М. Утемисова, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; gohangirl07@mail.ru

Шамгонова Раиса Гарифуллиевна - магистр педагогических наук, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; raisa-shamgonova@mail.ru

Шуйнишкали Анаргуль - магистрант образовательной программы «Два иностранных языка: иностранный язык», Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; anarkin00@mail.ru

Шуйнишкали Заманбек - магистрант образовательной программы «Два иностранных языка: иностранный язык», Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; shuinishkali.zaman@gmail.com

Шунайбекова Кльжиян Мендагалиевна - старший преподаватель, Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан; shunaybek07@mail.ru

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Aishenova Tomiris - Master's student of the educational program «Russian language and Literature», M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; ayshenova@bk.ru

Akbolatov Aidarbek - Doctor of Philosophy (PhD), Senior Lecturer, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; aidarbek_akbulat@mail.ru

Amangeldy Aigerim - 2nd year undergraduate student of M. Utemisov West Kazakhstan University, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; 1818aaa@mail.ru

Ashykpaeva Saule - Master's student, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; lady_s111@mail.ru

Akhmedenov Kazhmurat - Candidate of Geographical Sciences, Professor, Vice-rector for HP and MS of M. Utemisov ZKU, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan, kazhmurat78@mail.ru

Akatiev Nikolay - Candidate of Chemical Sciences, Senior lecturer, EP for the training of teachers of Biology, Geography, chemistry, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan, nikolay.akatyev@wku.edu.kz

Bakiev Andrey - Candidate of Biological Sciences, Senior Researcher, Samara Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences, Institute of Ecology of the Volga Basin of the Russian Academy of Sciences, Tolyatti, Russia; herpetology@list.ru

Baybulsinova Alfiya - Candidate of Historical Sciences, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; alfia_b11@mail.ru

Barakhat Alma - Graduate student, Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan; baraxatalma@gmail.com

Beibitkyzy Bekzada - Master's student of the EP «7M01601 – History», M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; beybtkyzy02@mail.ru

Bekbolatova Aliya - Master's student of the Department for the Training of Biology Teachers, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; aliya_bm86@mail.ru

Berkina Svetlana - Master's student of the educational program «Russian language and Literature», M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan;

Baktyly Sarsenbayeva - Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; bbaktyly@bk.ru

Vorfolomeeva Olga - Candidate of Pedagogical Sciences, Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; olga.vorfolomeyeva@wku.edu.kz

Gabbasov Abzal - zoologist, Ural Anti-plague Station, Uralsk, Kazakhstan; gabbasov.abzal@mail.ru

Davygora Anatoly - Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, Orenburg State Pedagogical University, Orenburg, Russia; davygora@esoo.ru

Darbaeva Talshen - Doctor of Biological Sciences, Professor, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan;

Lyudmila Demchenko - Senior Lecturer, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; mila_demchenko_67@mail.ru

Dostangalieva Zhazira - 2nd year undergraduate student of the educational program «7M01510-Geography» of the M. Utemisov West Kazakhstan University, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan;

Yeralieva Gulzhan - Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; E77ASK@yandex.ru

Imashev Eduard – Doctor of Philosophy (PhD), specialty 6d060900 – Geography, Director of the Department of Statistical Development and Innovation of the M. Utemisov West Kazakhstan University, senior lecturer of the Department for Teacher Training in Biology, Geography, Chemistry, Uralsk, Kazakhstan; imashev_edik@mail.ru

Isagat Rilya - Master's degree in Biology, Geography, Chemistry Teacher Training, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan, railek.2001@gmail.com

Klimenko Tatyana - Candidate of Pedagogical Sciences, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan;

Kazhgereeva Aelita - Master's degree in Biology Teacher Training, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; aelitakab@mail.ru

Kazhymuratova Zhannat - Senior Lecturer, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan;

Kazorina Anna - Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Irkutsk State University, Irkutsk, Russian Federation; Anna-kazorina@mail.ru

Kaysagalieva Gulzhakhan - Candidate of Biological Sciences, Senior Lecturer, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; gulzhakhan.kaisagalieva@wku.edu.kz

Kismetova Galiya - Candidate of Pedagogical Sciences, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; galiya-1969@mail.ru

Kushekkaliev Alman - Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; alman_k@mail.ru

Kushkenbayeva Akerke - Master's student of the EP "7M01601-History", M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; esbulatovna95@gmail.com

Kydyrshaev Abat - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; kdirshaev_abat@mail.ru

Kudaibergenova Akbobek - Master's student, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; akbobek.98.31@gmail.com

Maykanov Nurbek - doctor, Candidate of Medical Sciences, Ural Anti-plague Station, Uralsk, Kazakhstan; pchum@mail.ru

Maksotova Altyngul – Master's student of the Department for the Training of Teachers of Biology, Geography, Chemistry, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan, altuwkaerke@gmail.com

Martin Arndt - Doctor of Philology, University of Munster, Munster, Germany; martarndt@web.de

Mendigaliev Eldar - Master's degree in Biology, Geography, Chemistry Teacher Training, M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; eldarmendigaliev@gmail.com

Mokin Konstantin - Doctor of Sociology, Senior Researcher, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation; mokin_konstantin@list.ru

Nabieva Zhanargul - Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; nabi.zhanar@inbox.ru

Niyazbaeva Almagul - Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; Almagul.Niyazbaeva@kaznu.edu.kz

Nurtazin Mirbulat - Candidate of Sociological Sciences, Senior Lecturer at the Department of Social Sciences, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; nurzko@mail.ru

Nurlybekkyzy Aydana - Master's student of the educational program «Two foreign languages: a foreign language», M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; ai_er_anuar@mail.ru

Podgorny Valentin - is a 2nd year undergraduate student of the educational program «7M01510 – Geography» of the M. Utemisov West Kazakhstan University, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan;

Polulyakh Elena - computer science teacher, teacher-researcher of the highest category, specialized regional lyceum school No. 8 for gifted children, Uralsk, Kazakhstan; lena_ru@mail.ru

Anna Anatolyevna Rodicheva - Doctor of Philology, Associate Professor, P. P. Semenov International University for the Humanities, St. Petersburg, Russia; annarodicheva@mail.ru

Rysbekov Tuyakbai - Doctor of Historical Sciences, Professor, Honorary Academician of the National Academy of Sciences, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; tuyakbai.rysbekov@mail.ru

Sobyanin Fyodor - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Belgorod State National Research University, Belgorod, Russia; sosnovi60@mail.ru

Suvorova Veronika - is a master's student of the educational program "Russian language and literature", Uralsk, Kazakhstan; suvorovaveronika2@yandex.ru

Senbaeva Princess - student of the Department for the Training of Teachers of Biology and Geography, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; khanshaiym_senbaeva@mail.ru

Tanatarova Kuralai - student of the Department for the Training of Teachers of Biology and Geography, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; kuralai.tanatarova@mail.ru

Turganaliyeva Ganmirkun - Master's degree, Senior Lecturer, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; ganna_tgg@mail.ru

Tyulebaeva Komysai - Master's degree student of the educational program Russian Language and Literature, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan;

Umarova Gulnar - Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; umarova_1959@mail.ru

Utegenova Karlyga - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; karlyga@bk.ru

Utebalieva Bagzhan - Master of Natural Sciences, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; bagzhan-87@mail.ru

Uzakbai Almas - Master's student, EP for the training of teachers of biology, geography, chemistry, M. Utemisov ZKU, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; gohangirl07@mail.ru

Shamgonova Raisa - Master of Pedagogical Sciences, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; raisa-shamgonova@mail.ru

Shuinishkali Anargul - Master's student of the educational program «Two foreign languages: a foreign language», M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; anarkin00@mail.ru

Shuinishkali Zamanbek - Master's student of the educational program «Two foreign languages: a foreign language», M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; shuinishkali.zaman@gmail.com

Shunaibekova Kuljiyan - Senior Lecturer, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan; shunaybek07@mail.ru

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
имени М. УТЕМИСОВА
СЕРИЯ ПЕДАГОГИКА. ФИЛОЛОГИЯ. ИСТОРИЯ. ГЕОГРАФИЯ. ЭКОЛОГИЯ.
№1 (93)/2024**

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

Собянин Ф.И., Демченко Л.В, Клименко Т.И., Рахметжанов А.С.
ХАРАКТЕРИСТИКА ДИНАМИКИ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ
СЕЛЬСКИХ ШКОЛЬНИКОВ.....5

Vorfolomeyeva Olga
VIRTUAL CONCERT HALL MODULE IN AUGMENTED REALITY: HYBRID
EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN THE ARTS.....16

Кайсағалиева Г.С., Бекболатова А.М.
ОРТА БУЫН СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫМЕН ТҮРҒЫЛЫҚТЫ – МЕКЕН
ЖАҒДАЙЫНДА КӨГАЛДАНДЫРУ ЖҰМЫСТАРЫН ЖҮРГІЗУДІҢ
ТЕХНОЛОГИЯСЫ.....23

Utegenova Karlyga, Suvorova Veronika
THE METHODOLOGY OF USING INTERNET MEMES IN RUSSIAN LANGUAGE
LESSONS.....30

Полулях Е.В.
МЕТОДЫ ГЕЙМИФИКАЦИИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ
ОБРАЗОВАНИЯ.....44

Ниязбаева А.И., Барахат А.П.
«БВ05301-ХИМИЯ» БЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕУ
ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....53

Yergaliev Gulzhan, Nabiyeva Zhanargul, Amangeldy Aigerim
EDUCATION OF SPIRITUAL AND MORAL VALUES OF PRIMARY SCHOOL
STUDENTS ON THE BASIS OF LOCAL HISTORY VALUES.....64

Кушеккалиев А.Н., Ашикпаева С.И.
АНАЛИЗ СОДЕРЖАНИЯ ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКОВ ПО ФИЗИКЕ.....72

Kismetova Galiya, Nurlibekkyzy Aidana
THE ORETICAL ASPECTS AND PRACTICAL IMPLEMENTATION OF THE USE
OF COGNITIVE AND CREATIVE POTENTIAL IN THE PROFESSIONAL
TRAINING OF A TEACHER USING A DIGITAL TEXTBOOK.....82

Kismetova Galiya, Shuinishkali Anargul
THEORETICAL ASPECTS OF THE USE OF THE FORMATION OF DIGITAL
CULTURE OF FUTURE ENGLISH TEACHERS IN THE INFORMATION AND
EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF THE UNIVERSITY.....88

Kismetova Galiya, Shuinishkaliev Zamanbek
THEORETICAL ASPECTS OF THE USE OF PROFESSIONAL SUBJECTIVITY OF
FUTURE LINGUISTS BY THE TECHNOLOGY OF DEVELOPING CRITICAL
THINKING.....94

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

Родичева А.А. МАКРОКОНЦЕПТ <i>МИР</i> В РУССКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ.....	100
Utegenova Karlyga, Aishenova Tomiris THE CONCEPT OF «PATH» AS A BASIC CONCEPT OF ETHNOCULTURE.....	115
Қыдыршаев А.С., Ақболатов А.А., Тұрғанәлиева Г.Г. МАХАМБЕТ БАБА МІНЕЗДІ РИТОР - ПЕДАГОГ ТҮЛФАСЫ.....	125
Умарова Г.С., Тюлебаева К.К. ВОСТОЧНЫЕ МОТИВЫ В ПОЭЗИИ СЕРЕБРЯНОГО ВЕКА.....	137
Martin Arndt, Schunaybekowa Klshijan DIE JUGENDSPRACHE UND IHRE BESONDERHEITEN.....	150
Kismetova G.N., Shamgonova R.G., Kudaibergenova A.O. TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN THE CONDITIONS OF INCLUSIVE EDUCATION.....	161
Утегенова К.Т., Беркина С.С. ФОРМИРОВАНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА.....	170

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

Мокин К.С., Нуртазин М.С. ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ПРИНЦИПОВ ИНСТИТУТА ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ (НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА И РОССИИ).....	179
Rysbekov Tuymbai, Kushkinbaeva Akerke STUDY OF THE SCIENTIFIC HERITAGE OF THE SCIENTIST-HISTORIAN M.KOZYBAEV.....	190
Боранбаева Б.С. АЛАШ ТҮЛҒАЛАРЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ ҮНДЕСТІГІ.....	196
Байбулсинова А.С., Бейбітқызы Б. АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ КӘРІМ ЖӘЛЕНОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ.....	208

ГЕОГРАФИЯ – GEOGRAPHY

Ахмеденов К.М., Бакиев А.Г. НОВЫЕ НАХОДКИ СТЕПНОЙ АГАМЫ <i>TRAPELUS SANGUINOLENTUS</i> (PALLAS, 1814) В АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	215
--	-----

Imashev Eduard, Utebaliyeva Bakzhan THEORETICAL AND CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF SPATIAL DEVELOPMENT OF REGIONS.....	222
Подгорный В.П., Имашев Э.Ж., Достангалиева Ж.Б. ТРАНСФОРМАЦИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНО-ОТРАСЛЕВОЙ СТРУКТУРЫ ПРОМЫШЛЕННОСТИ МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ.....	241

ЭКОЛОГИЯ - ECOLOGY

Ахмеденов К.М., Майканов Н. С., Давыгора А.В., Габбасов А.А. НОВЫЕ НАХОДКИ СТЕПНОЙ КОШКИ (FELIS SILVESTRIS LYBICA FORSTER, 1780) В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	261
Maksotova Altyngul, Issagat Railya, Uzakbay Gaukhar, Mendigaliyev Yeldar, Akatyev Nikolay. DETERMINATION OF THE TOTAL ANTHOCYANINS AND CAROTENOIDS CONTENT IN LEAVES OF FRUIT AND BERRY CROPS COMMON FOR WESTERN KAZAKHSTAN.....	282
Кажгереева А.Б., Дарбаева Т.Е. М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ АГРОБИОСТАНЦИЯ АУМАҒЫНДА ҚҰМДЫ ЦМИННИҢ (HELICHRYSUM ARENARIUM) ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ.....	294
Кажымуратова Ж.С., Сенбаева Х.С., Таңатарова Қ.Т. ӨСУДІ РЕТТЕУШІ ЗАТТАРДЫҢ ӨСІМДІКТЕРДІ ТҰҚЫММЕН КӨБЕЙТУДЕГІ ӘСЕРІ.....	301
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР.....	312
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	315
INFORMATION ABOUT AUTHORS.....	319

МАҚАЛАЛАРДЫ РЕСІМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Материалдарды жариялау тәртібі:

1. Автор <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/login> сайтында жариялану үшін тіркелуі керек.

2. Әрі қарай <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/about/submissions> сайтына жариялау үшін материалдарды жіберу керек.

3. Материалдарды жариялауға қабылданғаны туралы растауды алғаннан кейін сіз редактор жіберген нұсқауларды орындауыңыз керек.

Мақаланы жариялау үшін әр автор дербес құжаттар түрінде ұсынуға міндетті:

1. Мақала материалдары – мәтін, соның ішінде автордың аты-жөні, мақала атауы, андатпа және мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдеріндегі түйінді сөздер, жарияланым тіліндегі әдебиеттер, ағылшын тіліндегі әдебиеттер және транслитерация, суреттер және атаулары бар кестелер RTF форматында бір файлмен ресімделеді;

2. Авторлар туралы мәлімет мазмұнына келесі элементтер кіреді:

- аты, әкесінің аты және тегі;
- ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі;
- лауазымы немесе кәсібі;
- жұмыс орны (мекеменің немесе ұйымның, елді мекеннің атауы);
- елдің атауы (шетелдік авторлар үшін);
- электрондық мекенжайы (e-mail).

Автордың аты атау септік тұлғасында келтіріледі. Әкесінің атын пайдалану қабылданбаған жағдайда, бір инициалы немесе аты келтіріледі. Ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, лауазымы, кәсібі, жұмыс орны, елдің атауы туралы мәліметтер толық нысанда көрсетіледі. Авторлар туралы мәліметтер қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде беріледі.

Жариялау үшін ұсынылған материалдар келесі талаптарға сай болуы тиіс:

1. Бұрын жарияланбаған және басқа басылымдарда жариялануға арналмаған педагогика, филология, тарих, география, биология және экология саласындағы өзекті мәселелер бойынша бірегей ғылыми зерттеулердің нәтижелерін қамтуы.

2. Мақала көлемі 6-12 бет (ғылыми шолулар, қысқаша ғылыми хабарламалар – 4-8 бет), шрифт Times New Roman-12, жиіектері – жоғарғы және төменгі – 2 см, сол жақ – 3 см, оң жақ – 1,5 см, абзац – 1,25, жоларалық интервал – 1.

3. Мақала материалдары келесі құрылымда болуы тиіс:

- ӘОЖ – жоғарғы сол жақ бұрышында;
- FТАХР – жоғарғы сол жақ бұрышында ӘОЖ кейін келесі жолда;
- DOI – FТАХР-дан кейінгі келесі жолда жоғарғы сол жақ бұрышта (журнал редакциясымен беріледі және толтырылады);
- Автордың(-лардың) тегі мен аты – жөні (егер мақала қазақ немесе орыс тілінде жазылған болса); тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала ағылшын

тілінде жазылған болса) - ортасында DOI-ден кейінгі бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;

- Ұйымның атауы (жұмыс немесе оқу орны), қаласы, елі – орта тұсында автордың тегі мен аты-жөнінен кейін бір жолдан кейін қою қаріппен жазылады;

- Автор (-лар) дың электрондық поштасы – орта тұста ұйымның (жұмыс немесе оқу орнының) атауынан кейінгі бір жолдан соң;

- Мақала атауы – бет ортасында автор (-лар) электрондық поштасынан кейінгі бір жолдан соң бас әріптермен, қою шрифтпен жазылады;

- Аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) – мақала атауынан кейінгі бір жолдан соң (жаңа жолдан, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);

- Кілт сөздер (сөз тіркесі қою қаріппен жазылады) – аңдатпадан кейін жаңа жолдан бастап (теңестіру ені бойынша жүргізіледі);

- Құрылымдалған негізгі мәтін (кіріспе; зерттеу материалдары мен әдістері; зерттеу нәтижелері; қорытынды; алғыстар) – кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң (бөлім атауы парақ ортасында курсивті қаріппен теңестіріледі, әрі қарай жаңа жолдан бөлім мәтіні жай қаріппен жазылып, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);

- Әдебиет (сөз бас әріптермен және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер жарияланым тілінде жазылады – негізгі мәтіннен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай әдебиеттер тізімі жаңа жолдан (абзац), теңестіру ені бойынша);

- References (сөз бас және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер транслитерацияны пайдалана отырып және шаршы жақшада (курсивпен) келтіріледі, ағылшын тіліндегі аударма – әдебиеттен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай жаңа жолдан әдебиеттер тізімі (абзац), теңестіру ені бойынша);

- Орыс тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты-жөні (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – ортасында references сөзінен кейін бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;

- Мақаланың орыс тіліндегі атауы (егер мақала мемлекеттік тілде жазылған болса) – парақ ортасында автордың тегі мен аты-жөнінен кейінгі жаңа жолдан, қою және бас қаріппен жазылады;

- Орыс тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Орыс тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтпен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында орыс тіліндегі кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң қою қаріппен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі мақаланың атауы (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында жаңа жолдан автордың тегі мен аты-жөнінен кейін қою шрифтпен ерекшеленген бас әріптермен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтпен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) - аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады.

Егер мақала орыс тілінде жазылса, онда соңында («References» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер, одан әрі бір жолдан кейін ағылшын тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер жазылады.

Егер мақала ағылшын тілінде жазылса, онда соңында («Әдебиет» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер, әрі қарай бір жолдан кейін орыс тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер жазылады.

Мақала атауы. Мақаланың толық атауы 15 сөзден аспауы тиіс.

Аңдатпа өзіндік мәтін болуы тиіс. Аңдатпа зерттеу пәніне емес, жүргізілген зерттеуге арналуы қажет. Ол мақаланың қысқаша, бірақ мазмұнды түйіндемесі болып табылады. Аңдатпада формулаларды, аббревиатураларды, әдебиеттер тізіміндегі позицияларға сілтемелерді пайдалануға жол берілмейді. Аңдатпа 100-150 сөз көлемінде бір абзацпен жазылады. Жекелеген жағдайларда (эмпирикалық зерттеулер үшін) жалпы кіріспе ақпарат, зерттеу мақсаты, әдістері, нәтижелері, практикалық маңыздылығы секілді тақырыпшалары келтіріліп, құрылымдалған аңдатпалар келтіруге болады. Құрылымдалған аңдатпа көлемі 250 сөзден аспауы тиіс.

Кілт сөздер. Мақала 10-15 кілт сөз немесе сөйлеммен сүйемелденуі керек. Ажыратқыш ретінде нүктелі үтір қолданылады (;).

Құрылымдалған негізгі мәтін:

- ***Kіріспе*** кез келген мақала үшін міндетті бөлім болып табылады. Мақаланың бұл бөлімінде зерттеу пәні ашылады, зерттеу сұрағы / мәселесі қойылады немесе зерттеу мақсаты тұжырымдалады, зерттеу болжамы негізделеді (егер бар болса). Осы зерттеуді жүргізудің қажеттілігі мен маңыздылығын түсіндіру қажет (зерттеудің белгіленген проблемасын шешу). Мақала аясында тек бір мақсатпен/болжаммен/зерттеу мәселесімен жұмыс істеуге болады. Зерттеу нысанын, пәнін бөлек бөліп, зерттеу міндеттерінің тізімін ұсыну қажет емес. Әдетте, кіріспе 1-3 бет алады;

- ***Зерттеу материалдары мен әдістері.*** Бұл бөлімде пайдаланылған материалдар мен зерттеу әдістері барынша егжей-тегжейлі сипатталады. Қолданылатын әдістер мен материалдардың нақты және толық сипаттамасы, іріктеме мен т.б. сипаттамасы алынған нәтижелердің шынайылығын бағалауға мүмкіндік береді.

- ***Зерттеу нәтижелері.*** Осы бөлімде сипатталған әдіснамаға сүйене отырып, зерттеу жүргізу барысында алынған объективті деректерді ұсыну қажет. Авторлық зерттеудің нәтижелері барынша толық ұсынылуы тиіс.

- **Қорытынды.** Бұл бөлім алынған нәтижелерді талдау негізінде қорытындыларды тұжырымдауды білдіреді. Қорытынды толық мәтінмен жазылады, ешқандай жағдайда тізіммен беруге болмайды.

- **Алғыстар.** Мұнда гранттарды немесе зерттеуді қаржылық қолдаудың басқа да түрлерін (сондай-ақ қажет болған жағдайда олардың көздерін) келтіру керек. Содан кейін зерттеуді ұйымдастыруға және жүргізуге көмектескен мамандарға немесе мекемелерге алғыс айту керек. Қолжазбаларды қарауға және қабылдауға қатысқан тұлғаларға, яғни рецензенттерге, редакторларға, сондай-ақ журналдың редакциялық алқасының мүшелеріне алғыс білдіруге тыйым салынады.

Әдебиет. Пайдаланылған әдебиеттер мақала мәтінде көрсетілген ретпен келтіріледі және тік жақшада ресімделеді, мысалы: [1]. Мәтіндегі бірінші сілтеме [1], екіншісі – [2] және т. б. ретімен болуы тиіс. Кітаптан алынған нәтижеге сілтеме жасалған кезде оның әдебиет тізіміндегі нөмірі және (үтір арқылы) осы нәтиже жарияланған беттің нөмірі көрсетіледі, мысалы: [7, 157 б.]. Бірнеше дереккөздердің нәтижелеріне сілтеме жасалған кезде, әдебиеттер тізіміндегі нөмірлер нүктелі үтір арқылы жазылады, мысалы: [7, 157 б.; 8]. Пайдаланылған әдебиеттер өзекті болуы керек, яғни соңғы 5-7 жылда жарияланған болуы тиіс (іргелі еңбектер мен материалдардан басқа). Пайдаланылған әдебиет кемінде 10 позициядан тұруы тиіс. Өзекті және шетелдік әдебиет тізімдегі позициялардың жалпы санының кемінде 10%-ын алуы тиіс. Тізімнің барлық позицияларына мақала мәтінде сілтеме болуы тиіс және керісінше – барлық аталған әдебиеттер әдебиет тізімінде көрсетілуі тиіс. Пайдаланылатын көздерді 25-30-дан арттырмау ұсынылады.

«References» бөлімі үшін орыс мәтінін латын әріптеріне транслитерациялауды <http://www.translit.ru/> сайтындағы бағдарламаны пайдалана отырып тегін жүзеге асыруға болады.

Кестелерді, суреттерді, формулаларды ресімдеу. Мақалада дөңгелек жақшада (1) мәтін бойынша сілтемелер бар формулалар ғана нөмірленеді. Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдарды, белгілерді белгілеуде әркелкілік болмауы тиіс. Суреттер анық және таза болуы керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтемелер болуы тиіс, мысалы: «...1-кестеде» немесе (Кест. 1); «...1-суретте» немесе (Сур. 1). Графиктер, суреттер және фотосуреттер мәтінге олар туралы алғаш рет айтылғаннан кейін автор үшін ыңғайлы түрде салынады. Сурет астындағы жазбалар келесідей беріледі: иллюстрациялардың астында, парақ ортасында реттік нөмірі бар сурет сөзінен кейін, мысалы: Сурет 1 – Сурет атауы; кестенің үстінде, парақ ортасында реттік нөмірі бар кесте сөзінен кейін, мысалы: Кесте 1 – Кесте атауы. Мәтіндегі жалғыз сурет, кесте нөмірленбейді.

Аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалану. Мақаланың негізгі мәтінде аббревиатуралар мен қысқартуларды қолдануға болады. Барлық аббревиатуралар мен қысқартулар, жалпыға бірдей түсініктілерін қоспағанда, мәтінде бірінші рет қолданылған кезде толық түсіндіріліп жазылуы тиіс. Түсіндіріліп жазылғаннан кейін, аббревиатура немесе қысқарту дөңгелек жақшада жазылады, мысалы: «...Батыс Қазақстан облысында (БҚО)». Андатпа мен кілт сөздерде аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалануға жол берілмейді.

- Мақала материалдарын қазақ, орыс және ағылшын тілдеріне аудару үшін Интернет-ресурстың автоматтандырылған бағдарламаларын пайдалануға жол берілмейді.

- Мақаланы журналға жіберер алдында, материалдардың жалпы орфографиясын, тиісті терминдердің дұрыс жазылуын және жұмыс мәтіні мен сілтемелерді ресімдеуді мұқият тексеру қажет.

- Мақала осы талаптардың ең болмағанда біреуіне сәйкес келмеген жағдайда, редакциялық алқа оны қабылдамауға құқылы.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

Порядок публикации материалов:

1. Автору необходимо пройти регистрацию для публикации на сайте <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/login>.

2. Далее необходимо отправить материалы для опубликования на сайт <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/about/submissions>.

3. После получения подтверждения о принятии материалов для публикации необходимо следовать инструкциям, которые отправит редактор.

Для опубликования статьи каждый автор обязан предоставить в виде самостоятельных документов:

1. Материалы статьи – текст, включая фамилии и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотацию и ключевые слова на государственном, русском и английском языках, литература на языках публикации, английском языке и транслитерация, рисунки и таблицы с названиями, оформляется одним файлом в формате RTF;

2. Сведения об авторах, которые включают следующие элементы:

- имя, отчество и фамилия;
- ученое звание, ученую степень;
- должность или профессию;
- место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта);
- наименование страны (для иностранных авторов);
- электронный адрес (e-mail)
- номер телефона.

Имя автора приводятся в именительном падеже. В случаях, когда употребление отчества не принято, приводят один инициал или имя. Сведения об ученом звании, ученой степени, должности, профессии, месте работы, наименовании страны указывают в полной форме. Сведения об авторах приводятся на казахском, русском и английском языках.

Представленные для опубликования материалы должны удовлетворять следующим требованиям:

1. Содержать результаты оригинальных научных исследований по актуальным проблемам в области педагогики, филологии, истории, географии, биологии и экологии, ранее не опубликованные и не предназначенные к публикации в других изданиях.

2. Объем статьи 6-12 страниц (научные обзоры, краткие научные сообщения – 4-8 страниц), шрифт Times New Roman – 12, поля – верхнее и нижнее – 2 см, левое – 3 см, правое – 1,5 см, абзац – 1,25, междустрочный интервал – 1.

3. Материалы статьи должен иметь следующую структуру:

- УДК – в верхнем левом углу;
- МРНТИ – на следующей строке после УДК в верхнем левом углу;

- DOI – на следующей строке после МРНТИ в верхнем левом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);
- Фамилия и инициалы автора(-ов) (если статья написана на казахском или русском языке); фамилия и имя (пишется полностью) (если статья написана на английском языке) – по центру через строку после DOI, выделенная жирным шрифтом;
- Название организации (место работы или учебы), город, страна – по центру через строку после фамилии и инициалов автора(-ов) жирным шрифтом;
- Электронная почта автора(-ов) – по центру через строку после название организации (место работы или учебы);
- Название статьи – по центру через строку после электронной почты автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) – через строку после названия статьи (с новой строки, выравнивание по ширине);
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) – с новой строки после аннотации (выравнивание по ширине);
- Структурированный основной текст (введение; материалы и методы исследования; результаты исследования; заключение; благодарности) – через строку после ключевых слов (выравнивание по центру названия раздела с курсивным шрифтом, далее с новой строки текст раздела обычным шрифтом и выравниванием по ширине);
- Литература (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники пишутся на языке публикации – через строку после основного текста (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание ширине);
- References (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники приводятся с использованием транслитерации и в квадратных скобках (курсивом) перевод на английский язык – через строку после литературы (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание ширине);
- Фамилия и инициалы автора(-ов) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после References, выделенная жирным шрифтом;
- Название статьи на русском языке (если статья написана на государственном языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации;
- Фамилия и имя (пишется полностью) автора(-ов) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после ключевых слов на русском языке, выделенная жирным шрифтом;

- Название статьи на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;

- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;

- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации.

Если статья написана на русском языке в конце (после раздела «References») пишется фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на английском языке.

Если статья написана на английском языке в конце (после раздела «Литература») пишется фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на русском языке.

Название статьи. Полное название статьи не должен превышать 15 слов.

Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст. Аннотация должна быть посвящена статье – проведённому исследованию, а не предмету исследования в целом. Она представляет собой краткое, но информативное резюме статьи. В аннотации не допускается использование формул, аббревиатур, ссылок на позиции в списке литературы. Аннотация пишется одним абзацем объёмом 100-150 слов. В отдельных случаях (для эмпирических исследований) приветствуются структурированные аннотации с выделением подзаголовков: общая вводная информация, цель, методы, результаты, практическая значимость. Объём структурированной аннотации не должен превышать 250 слов.

Ключевые слова. Статью должны сопровождать 10-15 ключевых слов или выражений. В качестве разделителя используется точка с запятой (;).

Структурированный основной текст:

- **Введение** является обязательным разделом для любой статьи. В этой части статьи раскрывается предмет исследования, ставится проблема/вопрос исследования или формулируется цель исследования, обосновывается гипотеза исследования (если таковая имеется). Следует объяснить необходимость и значимость проведения данного исследования (решения обозначенной проблемы исследования). В рамках статьи возможна работа лишь с одной целью/гипотезой/проблемой исследования. Не следует отдельно выделять объект, предмет и представлять список задач исследования. Как правило, введение занимает 1-3 страницы;

- **Материалы и методы исследования.** В данном разделе максимально детально описываются использованные материалы и методы исследования. Чёткое и подробное описание используемых методов и материалов,

характеристика выборки и т.п. дает возможность оценить достоверность полученных результатов.

- **Результаты исследования.** В данном разделе следует представить объективные данные, полученные в ходе проведения исследования исходя из описанной методологии. Результаты авторского исследования должны быть представлены максимально полно.

- **Заключение.** Данный раздел подразумевает формулирование выводов на основании анализа полученных результатов. Заключение прописывается полноценным текстом, ни в коем случае не списком.

- **Благодарности.** Здесь следует перечислить гранты или другие виды финансовой поддержки (а также, при необходимости, их источники) исследования. Затем следует поблагодарить специалистов или учреждения, которые помогли в организации и проведении исследования. Не следует благодарить лиц, которые принимали участие в рассмотрении и принятии рукописей, т.е. рецензентов, редакторов, а также членов редакционной коллегии журнала.

Литература. Используемая литература приводится в порядке упоминания в тексте статьи, и оформляются в квадратных скобках, например: [1]. Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1], вторая – [2] и т.д. по порядку. При ссылках на результат из книги указывается ее номер из списка литературы и (через запятую) номер страницы, на которой опубликован этот результат, например: [7, с. 157]. При ссылках на результаты из нескольких источников номера из списка литературы пишется через точку с запятой, например: [7, с. 157; 8]. Используемая литература должна быть актуальной, т.е. опубликованные за последние 5-7 лет (кроме фундаментальных трудов и материалов). Используемая литература должен содержать не менее 10 позиций. Актуальная и иностранная литература должна занимать не менее 10% от общего числа позиций в списке. На все позиции списка должна быть ссылка в тексте статьи и наоборот – вся упоминаемая литература должна быть перечислена в списке литературы. Рекомендуются использовать не более 25-30 источников.

Транслитерация русского текста на латиницу для раздела «References» можно осуществить бесплатно, воспользовавшись программой на сайте <http://www.translit.ru/>

Оформление таблиц, рисунков, формул. В статье в круглых скобках (1) нумеруются лишь те формулы, на которые по тексту есть ссылки. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими и чистыми. На рисунки и таблицы в тексте должны быть ссылки, например: «..... в таблице 1» или (табл. 1); «... на рисунке 1» или (рис. 1). Графики, рисунки и фотографии вставляются в текст после первого упоминания о них в удобном для автора виде. Подрисуночные подписи даются: под иллюстрациями по центру после слова Рисунок с порядковым номером, например: Рисунок 1 – Название рисунка; над таблицей по центру после слова Таблица с порядковым номером, например: Таблица 1 – Название таблицы. Единственный рисунок, таблица в тексте не нумеруется.

Использование аббревиатур и сокращений. В основном тексте статьи допускается использование аббревиатур и сокращений. Все аббревиатуры и сокращения, за исключением заведомо общеизвестных, должны быть расшифрованы при первом употреблении в тексте. После расшифровки аббревиатура или сокращение пишется в круглых скобках, например: «... в Западно-Казахстанской области (ЗКО)». Не допускается использование аббревиатур и сокращений в аннотации и ключевых словах.

- Не допускается использование автоматизированных программ Интернет-ресурса для перевода материалов статьи на казахский, русский и английский языки.

- Перед отправкой статьи в журнал необходимо тщательно проверять общую орфографию материалов, правильность написания соответствующих терминов и оформления текста работы и ссылок.

- В случае несоответствия статьи хотя бы одному из предусмотренных настоящим требованиям, редакционная коллегия вправе её отклонить.

ARTICLE REQUIREMENTS

The procedure for publishing materials:

1. The author must register for publication on the website <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/login>.

2. Next, you need to send materials for publication to the site <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/about/submissions>.

3. After receiving confirmation of acceptance of materials for publication, you must follow the instructions sent by the editor.

In order to publish the article, each author is obliged to provide in the form of independent documents:

1. The materials of the article – text, including the names and initials of the author (s), the title of the article, annotation and keywords in the state, Russian and English languages, literature in the languages of publication, English and transliteration, drawings and tables with names, is executed by one file in the format of RTF;

2. Information about authors that includes the following elements:

- First name, middle name and surname;
- Academic title, academic degree;
- Position or profession;
- Place of work (name of institution or organization, settlement);
- Country name (for foreign authors);
- E-mail address.

The author's name is given in the eminent fall. In cases where the use of the middle name is not accepted, one initiator or name is cited. Information about academic rank, academic degree, position, profession, place of work, name of the country is indicated in full form. Information about the authors is given in Kazakh, Russian and English.

Submissions for publication must meet the following requirements:

1. To contain the results of original scientific research on topical problems in the field of pedagogy, philology, history, geography, biology and ecology, previously not published and not intended for publication in other publications.

2. Article 6-12 pages (scientific reviews, short scientific reports – 4-8 pages), font Times New Roman – 12, fields - upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1.5 cm, paragraph – 1.25, line spacing – 1.

3. The materials of the article should be structured as follows:

- UDC - in the upper left corner;
- IHSTI - on the next line after UDC in the upper left corner;
- DOI - on the next line after IHSTI in the upper left corner (assigned and filled in by journal edition);

Name and initials of the author (s) (if the article is written in Kazakh or Russian); Last name (written in full) (if the article is written in English) – center through the line after DOI, shown in bold;

- Name of the organization (place of work or study), city, country – in the center through the line after the name and initials of the author (s) in bold;

- E-mail of the author (s) – in the center through the line after the name of the organization (place of work or study);
- Article title-centered through the line after the author's e-mail (s) in capital letters in bold;
- Annotation (the word appears in bold) – the line after the article title (new line, width alignment);
- Keywords (phrase appears in bold) – from the new line after annotation (width alignment);
- Structured body text (introduction; Research materials and methods; results of research; conclusion; Thanks) – through the line after keywords (alignment to the center of the title of the section with italic font, further with a new line the text of the section with regular font and alignment to width);
- Literature (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the sources used are written in the language of publication – a line after the main text (center alignment, followed by a list of sources with a new line (paragraph), width alignment);
- References (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the used sources are given using transliteration and in square brackets (italics) translation into English – through the line after the literature (alignment to the center, a further list of sources from the new line (paragraph), alignment of width);
- Surname and initials of the author (s) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after References, indicated in bold;
- Title of the article in Russian (if the article is written in the state language) – in the center with a new line after the name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;
- Annotation (word in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;
- Keywords (the phrase appears in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) - in width with a new line after annotation;
- Surname and first name (written in full) of the author (s) in English (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after keywords in Russian, indicated in bold;
- Title of the article in English (if the article is written in Kazakh) – in the center with a new line after the last name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;
- Annotation (word in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;
- Keywords (the phrase appears in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after annotation.

If the article is written in Russian at the end (after the section "References"), the name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line surname and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in English.

If the article is written in English at the end (after the section "Literature") the last name and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line the last name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Russian.

Title of the article. The full title of the article should not exceed 15 words.

The annotation must be self-contained text. The annotation should be devoted to the article - the study carried out, not the subject of the study as a whole. It is a brief but informative summary of the article. In the annotation, you cannot use formulas, abbreviations, references to items in the list of literature. The annotation is written in one paragraph of 100-150 words. In some cases (for empirical studies) structured annotations with subheadings are welcomed: general introduction, purpose, methods, results, practical significance. Structured annotation shall not exceed 250 words.

Keywords. The article must be accompanied by 10-15 keywords or expressions. The delimiter is a semicolon (;).

The structured main text:

- **The introduction** is a mandatory section for any article. This part of the article reveals the subject matter of the study, raises a problem/question of the study or formulates the purpose of the study, justifies the hypothesis of the study (if any). The necessity and importance of conducting this study (solving the identified problem of the study) should be explained. Within the framework of the article, it is possible to work with only one goal/hypothesis/problem of research. Do not separate the object, subject, or list of study tasks. Typically, the introduction takes 1-3 pages;

- **Materials and methods of research.** This section describes the materials and methods of research used in as much detail as possible. A clear and detailed description of the methods and materials used, sampling characteristics, etc., makes it possible to assess the validity of the results obtained.

- **Results of research.** This section should provide objective data from the study based on the methodology described. The results of the author's study should be presented as fully as possible.

- **Conclusion.** This section involves drawing conclusions on the basis of an analysis of the results obtained. The conclusion is prescribed in full text, in no case a list.

- **Thanks.** Here you should list grants or other types of financial support (as well as, if necessary, their sources) of research. The specialists or institutions who assisted in the organization and conduct of the study should then be thanked. Persons who took part in the examination and acceptance of manuscripts, i.e. reviewers, editors, as well as members of the editorial board of the journal, should not be thanked.

Literature. The literature used is given in the order of mention in the text of the article, and is written in square brackets, for example: [1]. The first reference in the text to the literature must have a number [1], the second - [2], etc. in order. References to the result from the book indicate its number from the list of literature and (by comma) the number of the page on which this result is published, for example: [7, p. 157]. When referring to results from several sources, the numbers from the list of literature are written through a comma dot, for example: [7, p. 157; 8]. The literature used should be relevant, i.e. published over the last 5-7 years (except for fundamental works and materials). The literature used must contain at least 10 entries. Current and foreign literature should occupy at least 10% of the total number of positions on the list. All entries of the list should be referenced in the text of the article and vice versa - all the mentioned literature should be listed in the list of literature. A maximum of 25-30 sources is recommended.

Transliteration of Russian text into Latin for the section "References" can be carried out free of charge using the program on the <http://www.translit.ru/>.

Design of tables, figures, formulas. The article, in parentheses (1), numbers only those formulas referred to in the text. Tables, figures, formulas must have no differences in the symbol number, characters. The drawings must be clear and clean. The figures and tables in the text shall be referenced, for example, "..... In Table 1 "or (Table 1); «... Figure 1 "or (Figure 1). Graphics, drawings, and photographs are inserted into the text after the first mention of them in a way convenient for the author. Sub-drawing signatures are given: under illustrations in the center after the word Figure with a serial number, for example, Figure 1 - Name of the figure; Above the table in the center after the word Table with sequence number, for example, Table 1 - Table name. The only figure, the table is not numbered in the text.

Use of abbreviations and acronyms. Abbreviations and acronyms may be used in the main text of the article. All abbreviations and acronyms, with the exception of those known to the public, must be decrypted when first used in the text. After decryption, the abbreviation or acronyms is written in parentheses, for example:... "In the West Kazakhstan region. " Abbreviations and acronyms in annotations and keywords are not allowed.

- It is not allowed to use automated programs of the Internet resource for translation of materials of the article into Kazakh, Russian and English languages.

- Before sending the article to the journal, it is necessary to carefully check the general spelling of the materials, the correctness of the relevant terms and the design of the text of the work and references.

- In cases of non-compliance with the article with at least one of these requirements, the editorial board may reject it.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҮСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

*Басуға 25.03.2024ж. қол қойылды.
Подписано в печать 25.03.2024г.*

Көлемі 41,5 б.т. Таралымы 150 дана. Тапсырыс № 150.
Объем 41,5 п.л. Тираж 150 экз. Заказ № 150.

Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, 2024.
090000, Уральск, пр. Н.Назарбаева, 162.
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, 2024.
090000, Орал, Н.Назарбаев даңғылы, 162.